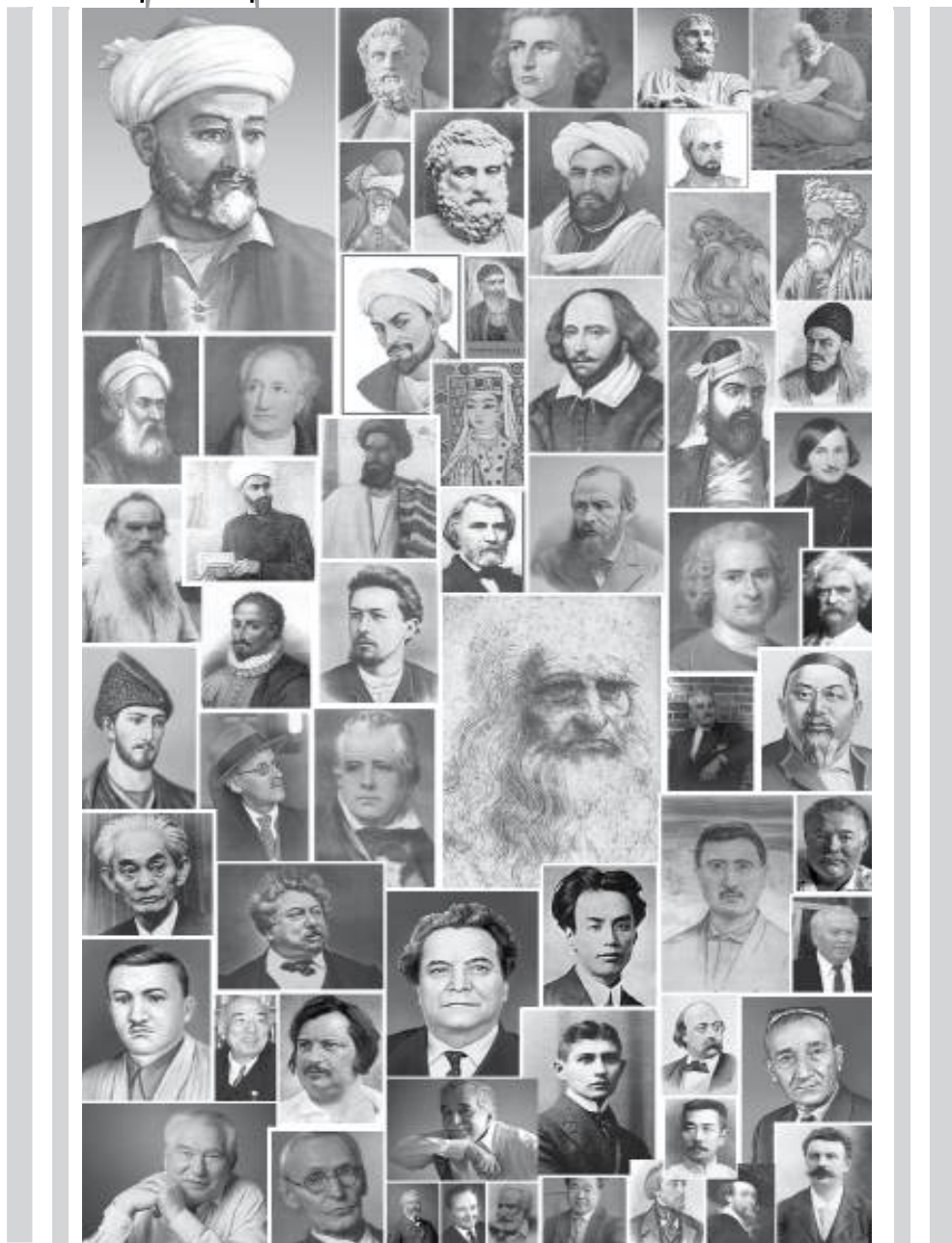

№ 202 *Жсахан*
АДАБИЕТИ

МУАССИСЛАР:

ЎЗБЕКИСТОН МАТБУОТ
ВА АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ

1997 йил шундан
чиқа бошлаган

№ 3

2014 йил, март

Бош муҳаррир:

Шухрат РИЗАЕВ

Жамоатчилик кенгаши:

Эркин ВОҲИДОВ
Абдулла ОРИПОВ
Омонулла ЮНУСОВ
Муҳаммад АЛИ
Муҳаммадjon ҚУРОНОВ
Қаҳрамон ҚУРОНБОЕВ
Иброҳим ҒАФУРОВ
Низом КОМИЛОВ
Шухрат СИРОЖИДДИНОВ
Муҳаммадjon ХОЛБЕКОВ
Хуришид ДЎСТМУҲАММАД

Таҳрир ҳайъати:

Омонулла РИЗАЕВ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Музаффар АҲМАД
Дилдора АЛИЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Шаҳноза НАЗАРОВА
Севара АЛИЖОНОВА

МУНДАРИЖА

Алишер НАВОИЙ. **Шоҳбайтлар**.....3

НАСР

А.ГАЙҒЕР. **Қувғиндаги кекса қирол.**
*Қисса. (Немис тилидан Мирзаали Акба-
ров тарж.)*.....4
Т.ДРАЙЗЕР. **Сармоядор.** Роман. *(Рус
тилидан Амир Файзулла тарж.)*.....48
М.ГОРЬКИЙ. **Ҳикоялар**.....39
Л.ГОДЕ. **Мозамбик кечасида.** Ҳикоя.
(А.Қосимов, С.Хўжаев тарж.).....122

ГЛОБУС

АФРИКА МАМЛАКАТЛАРИ

Африка: кеча, бугун, эртага.....105
Африка шеърляти.....110
Африка ҳикоялари.....134
Унутилмас сиймолар.....147

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

Жўра ХУДОЙБЕРДИЕВ. **Миллион-
миллион шамнинг шуъласи**
(О.Шарафиддинов билан суҳбат).....158
Марио Варгас ЛЬОСА. **Мутолаа ва ада-
биёт васфи**.....163
Маъмур УМАРОВ. **Театр санъати қои-
далари**.....174

ҚИЁС ВА ТАЛҚИН

Абдуғафур РАСУЛОВ. **Оби ҳаёт**.....183
Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА. **Бадии-
ятнинг икки буюк обидаси**.....188
Фаррухбек ОЛИМ. **“Ҳамсаг ул-мута-
хаййирин” ва Абдурахмон Жомий**....193
Одинабону ҚУЛМУРОДОВА. **Қуш тили
тилсимлари**.....199
Муқовамизда 204
Тақвим.....205

НАВОИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

*Баҳор андоққи булбул гулгузори тоза истармен –
Ки, ул гулбонг¹ ила ўзни баланд овоза истармен.*

* * *

*Ёрдин айру кўнгул мулкедурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисмедурурким, жони йўқ.*

* * *

*Ошиқ бўлурда билмадим мен нотавони хастаким:
Ҳажр ўлса – гам куйдургуси, васл ўлса – ёр ўлтургуси.*

* * *

*Ошкор айлаб юзин, кўзумни ҳайрон айлади,
Ёшурун олди кўнгул, кўзумни ҳайрон айлагач.*

* * *

*Шакарлаблар табассум қилганин кўргач кўнгул берма –
Ки, бедилларни аччиғ ишлатур охир бу шаккарханд².*

* * *

*Жаҳон лаззотини ширин кўрарсен, лек бандингдур,
Гирифтор ўлма, воқиф бўлки, қайду қанд эрур монанд.*

* * *

*Замона ўқ киби тузларни³ синдуруб, ёдек
Аларки эгридурур, шаҳга муҳтарам қиладур.*

* * *

*Навоиё, чу аламсиз мурод мумкин эмас,
Десангки, васл топай, ҳажр ўтига ёқилакўр.*

* * *

*Ишиқ баҳрида дури васл истаманг, эй аҳли дард,
Кўнглунгуз ул нақди ёди бирла хурсанд айлангиз.*

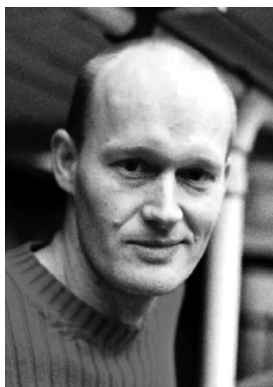
* * *

*Ёр васлига қувондим, қовди қўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағрур ўлмасун.*

¹ Гулбонг – баланд овоз билан нола тортиш; хушовоз билан сайраш.

² Шаккарханд – ширин табассум, гўзал кулги.

³ Туз – тўғри, рост.

Арно ГАЙГЕР

Муаллиф 1968 йилда Брегенц (Австрия)да туғилган, австриялик истеъдодли замонавий ёзувчилардан бири. Унинг кўплаб ҳикоя, қисса ва романлари чоп этилган бўлиб, турли мукофотлар билан тақдирланган.

2011 йилда нашр этилган “Қувғиндаги кекса қирол” қиссаси адабга нафақат Европа, балки дунё миқёсида ҳам шуҳрат келтирди. Унда муаллиф Алцхаймер касаллигига (хотиранинг аста-секин сусайиб, йўқолиб бориши) дучор бўлган кекса отаси ҳақида ҳикоя қилади.

Асар юксак ахлоқий-тарбиявий аҳамиятга эга. Қиссада ёзувчи ўз падари бузрукворининг ҳаёти, ижтимоий келиб чиқиши, турмуш-турмуши, уй-кечинмалари, ҳис-туйғулари ва дарду изтироблари ҳақида бир оз ғамгин, бир оз қувноқ ва бир оз киноя билан ҳикоя қиларкан, одамлар, оила, шахс ва жамият уртасидаги ўзаро муносабатларни моҳирона очиб беради, оилавий ва ижтимоий масъулият, тил ва хотира, ватан ва ўзлик, эркинлик ва инсон шаъни, қадр-қиммати сингари долзарб мавзуларда баҳс юритади, кишиларни ўзаро меҳр-оқибатли, инсоф-диёнатли бўлишга чақиради.

Таржимондан

ҚУВҒИНДАГИ КЕКСА ҚИРОЛ

Қисса

Бобом мени танимай қолганида, олти ёшли бола эдим. У пастда, бизнинг ёнимиздаги кўшни уйда истиқомат қиларди. Мактабга бораётиб, йўлни қискартириш мақсадида кўпинча бобомнинг боғини тиккалай кесиб ўтар эдим, шунда бобом ортимдан ёғоч ўқталиб қолар, норози оҳангда тўнғиллаб кўярди. Баъзан эса, менга кўзи тушиши билан хурсанд бўлиб кетар, тўғри олдимга келиб, мени Хелмут деб атай бошларди. Шунда мен нима дейишни билмай, тек туриб қолардим. Кунларнинг бирида бобом, ниҳоят, бандаликни бажо келтирди. Ушбу воқеалар – хасталик отамда пайдо бўлмагунига қадар – эсимдан чиқиб, нутилиб кетди.

Русларда шундай бир мақол бор: *Ҳаётда хатоларимиздан бўлак ҳеч бир нарса бошқа қайтиб келмас экан.* Бу ҳодиса айниқса, ёшимиз бир жойга етганда кучайиб бораркан. Отамиз ҳам нафақага чиққандан сўнг, қандайдир ғалати бўлиб қолган эди. Буни биз унинг ён-атрофидагиларга бўлган ҳар қандай қизиқишдан мосуво бўла бошлаган пайтида сезиб қолдик. Ўзини тутиши, юриш-туриши, хулқ, феъл-атвори, муомаласи бизларга ўзига хос, ғалати туюлди. Шу боис ҳарна ўзини қўлга олсин деб, бир неча йил давомида ғиди-биди қилавериб, холи-жонига қўймадик. Бугунга келиб шуларни ўйлаб туриб, беҳуда чиранганимиз алам қилиб кетади; чунки биз касалликни баҳона қилиб, шахс нафсониятига тегиб кетгандик. “Илтимос, унақа қилиб юрмагин!” Бу гапни унга юз марта айтгандирмиз, у эса бизга сабр-тоқат билан кулоқ солар, тақдирга тан бериб, ожизлигини бўйнига олса, енгил тортадигандек кўринарди. Бироқ у нутишдан буткул

халос бўлолмас, эсдалик, хотира қайдларидан умуман фойдаланмасди, ҳатто дастрўмолчасига кимдир билдирмай тугун тугиб кўяётгани ҳақида шикоят қилишдан ҳам тоймасди. Бинобарин, отам ўз руҳий тушкунлигига қарши ҳеч қандай кураш олиб бормаган, бу ҳақда лоақал бирор марта бўлсин, гарчи у – бугунги кун нуқтаи-назаридан олганда – кечи билан тўксонинчи йилларнинг ўрталарида масала жиддий эканини англаб етган бўлса ҳам, гапирганини эслолмаймиз. Агар у болаларидан бирортасига, шунақа-шунақа, миям жойида эмасга ўхшайди, деб қўйганда ҳам, биз барчамиз вазиятга бундан бошқачароқ, яъни яхшироқ ёндашган бўлармидик. Шундай қилиб, ўтган кўп йиллар мобайнида отам сичқон, биз – сичқонлар, касаллик эса мушук бўлиб, бир-биримиз билан сичқон-мушук ўйнаб келганмиз.

Ниҳоятда асабга тегадиган, хавф-хатар, ишончсизлик, шубҳа-гумон ва ноаниқликларга тўла илк давр, мана, ҳарқалай ортда қолди, гарчанд буни эслаш мен учун ҳамиша ҳам оғир бўлса-да, бироқ бир нарсани, яъни таслим бўлишда ҳам фарқ бўлишини, бунга курашишга ортиқ хоҳиш-истак қолмаслиги ё мағлуб бўлганини билишлик сабаб эканини энди-энди тушуниб етаяпман. Отам эса ўз-ўзини мағлуб бўлган деб ҳисобларди. Умрининг муайян бир даврига етиб келгач, руҳий қуввати адо бўлиб, энди у ички бир кайфиятга суяниб қолганди; кучли таъсир қиладиган дори-дармонлар танқис бўлган бир пайтда касалликка қарши курашда оила аъзолари учун бу ҳам ўзига хос қулай, амалий имконият вазифасини ўтарди.

Милан Кундера¹ шундай деб ёзади: *Ҳаёт деб аталмиш мана шу муқаррар мағлубият олдидан уни тушунишга уринишдан бошқа иложимиз қолмайди.*

Деменция² касаллигини, отам ҳозир унинг ўртача ҳолатида эди, мен тахминан қуйидагича тасаввур қиламан: одам ўзини гўё уйқуси бузилгандек, гаранг ҳис қилади, қаердалигини билолмайди, теварак-атрофидаги нарсалар, ерлар, йиллар, одамлар гир-гир айланаверади. Киши ўзининг қаердалигини билиб олишга уринади, бироқ бефойда. Атрофида нарсалар, марҳумлар, тириклар, хотиралар гир айланаверади, худди тушдагидек галлюцинациялар³ содир бўлади, узук-юлуқ гаплар эшитилиб туради, лекин бари беҳуда – мана шунақанги ҳолат бутун кун давомида ҳам ҳеч бир ўзгаришсиз давом этаверади.

Уйда қолган пайтларимда, биз, фарзандлар отамизга навбати билан қараб турардик, уни одатда эрталаб тўққизга яқин уйғотардим. У ўринда батамом фаромушхотир ҳолда ётаверарди, бироқ ётоқхонасига ўзи танимаган одамларнинг кириб-чиқишига бутунлай кўникиб қолганди.

– Қани, турақолмайсизми энди, – дейман унга самимий оҳангда ва кайфиятига бир оз некбинлик бахш этиш умидида қўшиб қўяман:

– Ҳаётимиз қандай ажойиб-а.

Ишонқирамайгина ўрнидан тураркан:

– Балки сен учун шундайдир, – дейди у.

Сўнг пайпоқларини узатаман, у пайпоқларга қошларини кўтарган кўйи бир зум ҳайрон бўлиб қараб тургач:

– Қани учинчиси? – деб сўрайди.

Унга кийимларини кийишида ёрдамлашаман, у бунга монелик қилмайди, вақт эса ўтиб боради. Шундан кейин уни ошхонага олиб бораман. Нонуштадан сўнг, унга соқолини қиртишлаб олишини таклиф қиламан, у эса менга кўзларини қисиб:

¹ Милан Кундера – замонавий чех ёзувчиси, 1929 й.да Брно(Чехословакия)да туғилган. 1975 й.дан буён Францияда яшайди. (Шу ва бошқа барча изоҳлар таржимонники – М. А.).

² Деменция – ақли заифлик.

³ Галлюцинация – қорахаёл, йўқ нарсаларнинг бор бўлиб кўриниши, эшитилиши ёки сезилиши.

– Яхшиси, мен уйда қолақолай, – дейди. – Сени кўриш учун яқин орада келолмасам керак.

Отамга ваннахонага олиб борадиган йўлни кўрсатаман. У бўлса: “Э Худо, тавба, тавба” дея вақтдан ютишга интилади.

– Соқолингизни олволинг, – ялинаман унга, – сизни кўрганлар нима дейди.

У ҳардамхаёллик билан айтганларимни қила бошлайди. “Агарда бундан бирон нима кутаётган бўлсанг...”, ғўлдирайди у ва кўзгуга қараб, тикка сочларини иккала қўли билан шунақанги қаттиқ ишқалайдикки, натижада сочлар бир текис бўлиб қолади. Яна тагин ойнага қарайди. “Деярли яп-янги”, ўзича жилмайиб, кимгадир самимий миннатдорчилик билдиради.

Яқин орадан бошлаб, у кимгадир тез-тез миннатдорчилик билдирадиган бўлиб қолди. Бундан бир неча кун аввал, сабабини ҳеч қандай англаёлмадим, у менга шундай деди: “Мен сенга олдиндан чин дилдан миннатдорчилик билдираман.”

Бунақанги “янги” гапларга мен ҳам ўз навбатида хушмуомалалик билан: “Арзимайди”, “Марҳамат” ёки “Бажонидил” дея жавоб қайтарадиган бўлдим. Чунки одамни довдиратадиган ёки саросимага соладиган сўраб-суриштиришлардан кўра тасдиқловчи жавоблар маъқулроқ эди, зеро, бундай саволлар, борди-ю агар уларни фахмлаб қолгудек бўлса, шахсий камчиликларига бориб тақалар, ундай жавоблар эса ҳамма ишлар жойида эканлигини билдириб, отам кўнглини бир озгина тинчлантирарди.

Аввалига бундай “мослашув”лар ҳолдан тойдирадиган даражада оғир ва азобли кечди. Негаки, ҳар қандай бола, фарзанд ўз ота-онасини кучли инсонлар деб ҳисоблайди, уларнинг ҳаёт ноҳақликларига-да сабот билан бардош беришларига ишонади, секин-аста пайдо бўлаётган камчилик, ожизликларидан эса ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ азият чекади. Бироқ шунга қарамасдан, янги ролимга тез орада кўникиб, анча ўрганиб қолдим. Деменцияга дучор бўлган бемор ҳаёти учун янгича тартиб ва мезонлар зарурлигига ишонч ҳосил қилдим. Агар отам миннатдорчилик билдирмоқчи бўлса, марҳамат, ҳеч қандай ваз-корсонсиз минатдорчилик билдираверсин, агарда у ҳамма мени ташлаб кетди деб, шикоят қилмоқчи бўлса ҳам, майли, унинг фикри далилларга дош бера оладими-йўқми, бундан қатъи назар, шикоят қилаверсин. Зотан, унинг учун деменциядан бўлак бошқа олам мавжуд эмас, буни тушунишимиз керак. Шунинг учун ҳам оиланинг бир аъзоси сифатида беморнинг чалқаш, чигал ҳолатини инобатга олиб, бутун бошли бир қайғу, ғам-ғуссани бир оз бўлса-да, енгиллатишга уриниб кўришгина қўлимдан келарди, холос. Отам менинг оламимга кириб кела олмаяптими, демак, мен унинг олдига боришим керак. У ёқларда, унинг аҳволи-руҳияси сарҳадлари оша, мақсадга йўналтирилганлик ва моддийликка асосланган бизнинг жамиятимиздан нариги томонларда у мўътабар зот, гарчи умумий ўлчов-мезонларга кўра, у қадар эсли-хушли бўлмаса ҳам, ҳарҳолда ажойиб одам, ахир.

Боғ ичидан мушук юриб ўтди. Отам:

– Илгари менинг ҳам мушукларим бўларди. Ёлғиз ўзимники эмас, албатта, шунчаки шерик сифатида.

Бир куни ундан аҳволлар қалай, деб сўрасам, у шундай жавоб қилди:

– Мўъжизалар бўлмайди, лекин аломат бор нарса.

Ундан кейинги гапига ақл бовар қилмайди, худди тушдаги каби уч-қуйруғи йўқ:

– Ҳаёт муаммоларсиз ҳам осон бўлиб қолмайди.

Бунга нимаям дейиш мумкин, Август Гайгернинг шунчаки қочирим, кинояси ва донишмандлиги, холос. Фақат бир нарасага ачинасан, у ҳам бўлса, унинг одамни ҳайратга соладиган мана шундай ҳикматли гаплари

тобора камайиб бораепти. Уларнинг бора-бора йўқолиб бораётгани менга алам қилади. Бу худди шундайки, гўё кўп қон йўқотаётган отамни вақт лупаси орқали кузатиб тургандекман. Ундан ҳаёт, тириклик томиб, томчилаб, сизиб турибди. Шахсдан шахсият томчи-томчи бўлиб сирқимоқда. Бу менинг отам, мени боқиб катта қилган инсон, деган туйғу ҳали завоқ топгани йўқ. Бироқ отамни илгариги қиёфасида кўролмаётгандим, бу айниқса, оқшомлари яққол сезилиб қоларди. Тонгнинг нималар олиб келишини кечанинг ўзидаёқ илк сезинг билан ҳис эта оласан. Чунки қоронғилик тушиши билан кўркув босиб келади. Шунда отам кувғиндаги кекса қирол янглиғ нима қилишини билмай, у ёқдан бу ёққа бетиним саросар кезиниб, юриб чиқади. Кўзи тушган ҳамма нарса унга кўрқинчли, мўрт, беқарор, лиқиллаган бўлиб туюлади, худди бир лаҳзадаёқ ёрилиб, бўлиниб, парчаланиб, эриб, йўқ бўлиб кетадигандек. Гўёки уйингдаги ҳеч бир нарса ўз жойида эмасдек.

Мен ошхонада ўтирган кўйим ноутбукимда ёза бошлайман. Қўшни хонадан телевизор овози эшитилади. Отам даҳлиздан оёқ учида юриб ўтиб, унга кулоқ солади ва ўзича минғирлайди:

– Ҳеч нимани тушуниб бўлмайди-я.

Сўнг аста ошхонага кириб келади ва ўзини гўё ёзувимни кузатаётганга солади. Бироқ кўз қиримни ташлаб, сезиб турибман, кўнглини кўтаришим керак.

– Бир озгина телевизор кўрмайсизми? – сўрайман ундан.

– Ундан нима фойда?

– Шунчаки эрмак-да.

– Яхшиси, уйга кетмоқчиман.

– Сиз ҳозир уйдасиз.

– Биз ўзи қаердамиз?

Мен унга кўчанинг номини ва уй рақамини айтаман.

– Шундайку-я, лекин бу ерда ҳеч қачон бўлмагандекман.

– Мана шу уйни ўзинг эллигинчи йиллар охирида қургансиз, ўшандан бери шу ерда яшаб келаяпсиз.

Унинг афти буришди. Бу маълумотлар уни қониқтирмади шекилли. Энасани қашиб:

– Мен сенга ишонаман, лекин бир шартим бор. Уйимга бормоқчиман.

Унинг юзига тикилиб қарайман. Хижолат бўлаётгани шундоққина сезилиб турибди, буни яширишга уринаётган эса-да, пешонасидаги терлар ошқор қилаётганди. Салкам ваҳимага тушиб қолаётган бу одамга қараб туриб, аъзойи-баданам музлаб кетди.

Ўз уйимда эмасман деб, изтироб чекиш – ушбу касалликнинг намоён бўлишидир. Буни мен шундай тушунамани, деменция билан оғриган бемор ўзининг ички бузилиши, руҳий парокандалиги сабабли хотиржамлик туйғусидан маҳрум бўлиб, шу хавфсизлик, хотиржамлик бор жойни қўмсайверади. Ана шу асабий ҳаяжон энг яқин, қадрдон макон-масканларда ҳам босилавермагач, ҳатто ўз уйингдаги тўшак ҳам ортиқ керак бўлмай қолади. Хуллас, Марсел Пруст¹ таъкидлаб ўтганидек, *йўқолган жаннат ҳақиқий жаннат ҳисобланаркан*. Мазкур ҳолатда яшаш жойингни ўзгартиришдан ҳам ҳеч қандай наф йўқ. Эҳтимол, ашула айтиш билан бир озгина чалғиш мумкиндир, балки. Деменцияга дучор бўлган кишилар куйлашни ёқтиришади, чунки қўшиқ кўнгилини хушлайди. Куй-қўшиқ, бу – ҳис-ҳаяжон, жўшқинлик, таъбир жоиз бўлса, моддий оламдан ташқаридаги ватандир.

Кези келганда шунини ҳам айтиш керакки, бундай беморлар худди ёш болага ўхшаб кетади – бамисоли истиоралардан воз кечилган матн; бу

¹ Марсел Пруст – машҳур француз ёзувчиси (1871-1922).

эса ачинарли, чунки катта ёшдаги одам ҳеч қачон қайтадан болага айланиб қолмайди, бинобарин, олдга қараб ривожланиш бола табиатигагина хосдир. Болалар қобилиятга эришиб борсалар, деменция билан оғриган беморлар лаёқатини йўқота борадилар. Бундай беморлар билан бўлган суҳбатда йўқотиш сари юз тутсанг, болалар билан мулоқотда тараққиёт сари нигоҳ ташлайсан. Асл ҳақиқат шуки, қариллик ҳеч нимани қайтариб бермайди, у бамисоли яхмалак отишга мўлжалланган қия тепалик, шуниси ҳам борки, кексалик даври чўзилган сайин ташвишлар ҳам ортиб бораверади.

Мен СД-плэйрни қўяман. Синглим Ҳелга халқ қўшиқларидан иборат тўпламни харид қилиб, олиб келиб қўйган.

*Бир замонлар беш ёввойи оққуш –
Сариқ аравада учиб бораркан ...*

Баъзан хийла-найрангимиз ҳам иш бериб қолади. Ярим соатча шодон минғир-минғир хиргойи қиламиз. Мусиқа “юқди” шекилли, қариянинг авзойи бирдан ўзгаради, буни кўриб кулгим қистайди. Фурсатдан фойдаланиб, унга ўзимча “дирижёрлик” қилган бўлиб, аста ётоқхонасига бошлайман. Мана, энди кайфияти анча яхши, гарчи замон, макон ва воқеа-ҳодисалар тўғрисидаги тасавури ҳамон ўзгармаган эса-да, бу нарсалар ҳозирча уни безовта қилмайди.

Ҳолиб бўлмоқ эмас, чидамоқ керак экан, ўйлайман ўзимча. Қарасам, пижамани ечмай тек турибди. Нима қилиш кераклигини айтганимдан кейин, кўрпа орасига аста сирғалиб кираркан, деди:

– Энг муҳими, бу ерда ухлаш учун жой бор экан.

У атрофига аланглаб, қўлини кўтарди ва фақат ўзи учунгина мавжуд бўлган ким биландир саломлашгач, қўшиб қўйди:

– Бу ер ҳам аслида ёмон эмас экан, чидаса бўлади.

Ишонсангиз, ўша кундан бошлаб ўзим ҳам худди падари бузрукворимга ўхшаб, ҳолдан тойиб, қаттиқ чарчаб қоладиган бўлдим.

Аҳволлар қалай, дада?

Нима десамикин, ёмон эмас. Шунчаки бир нави, бу ҳақда нима ҳам дея олардим.

Ҳўи, вақт ўтиши ҳақида нима дейсиз?

Вақт ўтиши дейсанми? Унинг тез ёки секин ўтишининг аслида менга ҳеч қандай фарқи йўқ. Мен бу масалаларда даъвогарлик ёки талабчанлик қилолмайман.

Гарчи орадан бир неча йиллар ўтиб кетган бўлса-да, ушбу хасталикнинг пайдо бўлиш сабаблари хаёлимга ҳануз кўланка ташлаб, мени таъқиб этиб келади. Деразадан кишки сукунат чўмган бокқа назар ташлаб, бўлиб ўтган воқеаларни эсларканман, йўл қўйилган хатоларнинг оғир юки елкамдан босиб келади.

Отамизнинг хасталиги шундай бир чалкаш-чигаллик билан бошландики, бўлаётган ўзгаришларга ўзимиз ҳам дафъатан тўғри баҳо беролмай қолдик. Улар деҳқонча ривоятдаги қазо мисол юрганда “суяги қирсилласа-да”, лекин ўзи кўринмай аста пусиб кириб келди. Биз шовқинни эшитгандик, аммо эски, кўҳна уйдаги шамолнинг овози бўлса керак, деб ўйлаганмиз.

Касалликнинг дастлабки белгилари тўқсонинчи йиллар ўртасида намоен бўлган, бироқ биз бунинг сабабларини ўз вақтида тўғри изоҳлай олмаганмиз. Айвонли уйимизни таъмирлаш чоғида отам аввалги (сув)

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тиндиргич хоналарнинг бетон қопқоқларини жойига қўйиб қўйиш учун уринганини, бироқ бир ўзи ёлғиз кўтара олмай, уларни уриб, синдирганини ҳали-ҳануз аччиқ афсус-надомат билан эслайман. Ушанда, бу биринчи марта эмасди, мен жўрттага қилаяпти деб ўйлаб, бақириб берганман. Шундан кейинги ишларга ортиқ юрагим бетламай, қарашиш ўрнига мунтазам равишда уйдан чиқиб кетаверганман. Яна бир воқеа – Швейцария радиоси муҳаррири ташриф буюрган кун эсимда қолган. 1997 йилнинг кузи, биринчи романим босилиб чиққан кезлар эди. Мен китобдан бир бобни ўқиб беришим, муҳаррир эса матнни магнит тасмасига ёзиб олиши лозим эди, шу боис пешиндан кейин уйда шовқин бўлмасин деб, отамдан илтимос қилдим. Ёзувга энди киришган ҳам эдикки, устахонада бирданига тарақа-турук бошланиб қолса бўладими... Узлуксиз, бетўхтов тақиллаш то микрофон ўчирилгунга қадар давом этса денг. Шунда ўз отамнинг бундай назар-писандсиз хатти-ҳаракатига ичимда ғазабим кўзиб, гапнинг очиғи, ундан нафратланган ҳам эдим. Шу воқеадан кейин бир неча кун мобайнида гаплашиш у ёқда турсин, кўзига кўринмай юрдим. Пароль эса, оддий эди: саботаж.

Акам Петер қачон уйланган эди-я? Ҳа, 1993 йил. Тўй куни отам мейёрдан ортиқ овқат еб қўйган, ўн ё ўн беш бўлак тортни паққос тушириб, қорни қаттиқ оғриб қолганди. Кеч оқшом уйга аранг судралиб келиб, шу ётгандан икки кун кучли оғриқдан тўлғаниб чиққан. Ҳатто ўлиб қоламан деб, ваҳима қилган, бизлар эса ўшанда кўп еган кетга зўр, ажаб бўлсин, дея қулиб қўяқолгандик. Шу тариқа кундалик қобилиятдан аста-секин маҳрум бўлиб бораётганини, афсуски, ҳеч ким сезмай қолган. Хасталик ўша пайтда отам узра ўз тўрини секинлик билан, билдирмай ёя бошлаган, у эса тўрга чувалашиб, илиниб бўлган, биз буни пайкамай қолганмиз.

Биз, болалар ўша белги-аломатларни нотўғри, тескари тушуниб юрган пайтларимизда, отамиз бечора ўзида содир бўлаётган ғалати ўзгаришларни сезиб, ўзини аллақандай адоват, ғараз, хусуматга ўхшаш ёқимсиз, жирканч бир нима ўраб-чирмаб олаётганини ҳис қилиб, бундан изтироб чеккан, қаттиқ кўркувга тушган, бироқ ҳимояланишга ожизлик қилган. Бу ҳақда у бизга бир оғиз айтмаган, бу эса унинг дамдузлигига, ҳис-туйғуларини очиқ изҳор қилишга ҳам ҳалал берган бўлса керак, эҳтимол. Умуман, бу нарса унинг табиатига ёт бўлган, у ҳеч қачон бундай қилмаган, энди эса, иш ўтган, бирон чора кўриш учун анча кеч эди. Энг ёмони, бахтга қарши, ана шундай ноқобиллик отадан болаларга ҳам ўтган, шу сабабли улар томонидан ҳеч қандай арзигулик зарба ҳам берилмади. Ҳеч ким юрак ютиб, бунга журъат қилолмади. Биз воқеа-ҳодисаларни ўз ҳолига ташлаб қўйдик. Ҳа, отамиз ғалати ҳолатларни бошдан кечираётганди. Бироқ унда бундай ҳолатлар илгаритдан ҳам ҳар доим бўлиб келганмиди? – Йўқ, унинг ўзини тутиши, юриш-туриши жойида эди.

Аслида эса бу барча ғалати воқеалар энг аввало, муайян характерга хос хусусиятларнинг янги вазият билан юзма-юз келиши натижаси бўлиб туюлди. Отам кексайган, бироқ энг ёмони, уни ўттиз йил бирга яшаган аёли ташлаб кетган, унда бирон-бир ишга рағбат етишмаслиги, эҳтимол, шундан эди.

Ажралиш унга анча оғир бўлган, у ўзи бунга қатъиян қарши турган, чунки биринчидан, онам билан доим бирга яшашни хоҳлаган, бошқа тарафдан эса, икки ўртада мустаҳкам ришталар ҳам мавжуд бўлган. Фақат у маълум бир урф-одат, анъаналарнинг вақт ўтиши билан эскириб, таомилдан чиқишини етарлича англаб етмаган. Бугунги кунга хос пишиқ-пукта ҳаётий режалар, ният-мақсадлардан кескин фарқли ўларок, бундан бир неча ўн йиллар олдинги аҳду-паймонга маҳкам ёпишиб олиб, ичган онт-қасамини бузишни истамаган. Шунга кўра ҳам у ўзидан ўн беш ёш

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кичик аёлига қараганда бутунлай бошқа бир авлодга мансуб бўлган. Аёл киши учун эса обрў ёки ваъда муҳим бўлмаган, балки қаерда бўлмасин, бахтли ҳаёт кечириш мумкин бўлса, шунга қараб таваккал қилинган. Онам уйни тарк этгач, отамнинг бу кўнгилсизликка ботинан сабот билан чидаб, бардош беришдан бошқа чораси қолмаган.

Онам уйдан кетиб қолгандан сўнг, отам қандайдир хаёл сурадиган бўлиб, кундалик ишларга ҳам қўли бормади қолди. Гўё сўнгги имкониётдан ҳам маҳрум бўлгандек эди. Фарзандлари касби-кори бўйича доим иш билан банд эканлигини, шунинг учун уларнинг қўшимча юмушларга вақтлари йўқлигини билишига қарамасдан, ҳаттоки боғдаги ишларни ҳам ташлаб қўйди. Шундай қилиб, отамиз ҳақиқатан ҳам барча нарсдан кўнгли совиб, халос бўлиб олди, унда илгариги ғайрат-шижоат, иштиёқинтилиш, кунт-ҳафсаладан асар ҳам қолмади. Ҳаёти давомида етарли даражада меҳнат қилиб қўйганини, энди ишлаш навбати болаларники эканини очиқ-ойдин маълум қилди.

Ушбу баҳоналар ўйлаганимиздан кўра бошқа нарсалар билан боғлиқ бўлса-да, бизларни бир оз ранжитди, чунки бу камчиликларни бекорчиликдан келиб чиққан деб ўйладик. Аслида эса бунинг бутунлай тескариси, бекорчиликнинг бош сабабчиси – камчиликлар эди. Зеро, майда-чуйда ишлар, вазифалар бошидан ошиб-тошиб ётарди, қарасаки, назоратни йўқотиб бораётди, шунда ҳар қанақанги масъулиятдан воз кечиб қўяқолган.

Кунда қиладиган иши – помидорларни суғориш ўрнига, энди у вақтини уззукун пасьянс¹ ҳамда телевизор кўриш билан ўтказарди. Ушанда оёққа туриб олиш учун елиб-югуриб юрган пайтларим, бу ёқда эса отамнинг зериктирадиган, жонга тегадиган бир хил қилиқлари, менга улар бориб турган бепарволик, лоқайдликдан бошқа нарса эмасдек туюларди. Пасьянс ва телевизор, ахир шуям иш бўлдимми? – ўйлардим мен ва ўз эътирозларимни яшириб ҳам ўтиролмасдим. Отамни аврадим, ачитиб гапирдим, керак бўлса, ғиди-биди қилдим, аввалги куч-ғайратини йўқотиб қўйганини, ланжлигини юзига солдим, бироқ уни довдираш ва маъносмаҳзунлик ҳолатидан халос қилиш йўлида зўр берган барча ҳаракатларим зор чиппақка чиқди. У жала ўртасида қолган ёлғиз отдек, турган жойида тек тураверди, миқ ҳам этмади.

Брегенц кўл саҳнидаги овоз ёзиш студиясида бир муддат тирикчилик деб техник бўлиб ишладим, ўшандаям ёзиб-чизиб юрдим. Шу боис уйда ҳам бир неча ой бўлишимга тўғри келмагандами, билмадим, ота-онам хонадонидан анча узоқлашиб кетган бўлармидим. Шу зайлда орадан бир неча кун ўтгач, оиламиз бошига чексиз ғам-ғусса тушди. Ака-сингиллар бирин-кетин жой топиб, кўчиб кетишди-ю, дадамиз нафас олаётган ҳаво сийраклашиб қолгандек бўлди.

2000 йилдаги бизнинг аҳволи-руҳиямиз тахминан ана шундай эди.

Хасталик нафақат отамнинг миясини кемириб борар, балки болалик хотирамда сақланиб қолган қиёфасига ҳам путур етказаётганди. Бутун болалик даврим мобайнида унинг ўғли бўлишдан фахрланиб келган бўлсам, энди эса уни кўпроқ ақли заиф одам деб ҳисоблардим.

Жак Деррида² айтган гап тўғрига ўхшайди:

Ёзганда ҳаммиша кечирим сўрашга тўғри келади.

Хедвиг холамнинг айтишича, бир куни Эмил – отамнинг олти ака-укасидан энг каттаси – билан уни кўргани боришибди. Эмилнинг кўлида соч оладиган машинка билан лунги бўлган экан, лекин дадам соч олдирганми-йўқми, буниси холамнинг эсида йўқ. Вақт пешиндан оққан

¹ Пасьянс – қарта билан фол очиш.

² Жак Деррида – француз файласуфи ва адабиёт назариётчиси (1930-2004).

пайт экан. Отамнинг хонасидаги кушетка¹ устида томат қайласи юки қолган ликобчани кўриб, Хедвиг холам ҳайрон бўлибди. Бир маҳал отамнинг кўлидан пиёла тушиб кетиб синибди, унинг ҳайрон бўлиб турганини кўрган холам, синиқларни йиғиштириб олай деб, супурги қаердалигини сўрабди. У эса, ҳеч нима дея олмай термулиб қараб тураверибди, шу аснода тўсатдан кўзларида ёш пайдо бўлибди. Шунда холам ҳамма нарсани англаб етган экан.

Бу ҳақда улар ортиқ гаплашишмаган. Отам унсиз ўзи билан ўзи олишаверган. У ҳеч қандай тушунтиришга ҳам, қочишга ҳам уринмаган – то Лурд² зиёратига қадар. 1998 йилда опа-сингилларидан энг каттаси Мария, уни ҳамма Миля деб чакиришарди, укаси Эрих ва унинг хотини Валтрауд билан (отам аёли ва болаларини олиб, ҳеч қачон ҳеч қаёққа бормаган, чунки урушда гўё бутун дунёни кўриб бўлган эмиш) бу гал ҳайратланарли тарзда нисбатан узоқ сафарга отланган. Йўлда улар кечаси ва эрталаб ҳам ибодат қилиб боришган. Миля афтидан кўп юришга қийналган чоғи, ўшанда дадамга ҳазиллашиб:

– Сен мен учун ҳам юравер, мен эса сен учун ҳам фикрлайвераман, – деган экан.

* * *

Энг ёмони, бизнинг вазиятни тушунмаганимиз бўлди. Шунинг учун отамизни наинки хотира заифлиги ва баҳона билан боғлиқ муаммолар, балки бошқа нарсалар кўпроқ қийнаётгани маълум бўлгач, аҳволимиз бир оз яхши томонга ўзгаргандек кўринди. Кундалик ҳаёт ечиб бўлмас муаммоларни кўндаланг қўяркан, паришонхотирлик панд бериши турган гап эди. Отам барвақт туриб, чала-ярим, телба-тескари ёки устма-уст кийиниб олар, туш пайти совитилган пиццани идиш-пидиши билан канализация қувурига ташлаб юборар, пайпоқларини эса... совиткичда сакларди. Дахшатларнинг бутун кўлами аста-секин англашилаётган бўлса-да, лекин биз учун бир нарса, яъни дадамиз дардга сўз бермаётгани, балки деменциядан азоб чекаётгани равшан эди. Кўп йиллар давомида мана шу фикр хаёлимга ҳам келмаган, энди ўйласам, отам тўғрисидаги тасаввурим ушбу белги-ишора йўлига ғов бўлган экан. Бу қанчалик ғалати туюлмасин, мен бунга сираям ишонмаган бўлардим.

Ҳақиқий аҳволни англаб етиш барча учун енгиллик бахш этди. Энди ортда қолган йиллардаги чалкашликлар учун биз англай оладиган изоҳ бор эди, фақат алам қиладигани – вақт, мана шу ғалати ҳодисага қарши курашда беҳуда кетган вақтга ичимиз ачирди, чунки бу вақтдан бизлар минг баробар маънилироқ фойдалана олишимиз мумкин ва лозим эди. Агар биз эс-хушлироқ, одатдагидан эътиборлироқ ва қизиқувчанроқ бўлганимизда эди, нафақат отамиз, балки ўзимиз ҳам бунақанги кўп қийинчиликларга дучор бўлмаган, энг муҳими, хушёрроқ бўлиб, хасталик ҳақида кўпроқ қайғуриб, сўраб-суриштирган бўлардик.

Касалликнинг бошланиши ўзи билан буткул муваффақиятсизликлар, улкан йўқотишларга тўла қўрқинчли бир даврни бошлаб келди. Бу дадамизнинг ҳасби-ҳоли ҳамда бутун умри давомида муҳим саналган нарсаларнинг ғойиб бўлишига ҳам тааллуқлидир. Масалан, эллагинчи йилларда чиққан уч тезликда ҳаракатланадиган улов. Дадам мана шу уловда неча йиллар қор-ёмғир демай жамоа идорасига ишга қатнаган – у ерда йигирма олти ёшидан бошлаб котиб лавозимида меҳнат фаолиятини

¹ Кушетка – юмшоқ узун курси.

² Лурд (Lourdes) – Франциянинг жанубий-ғарбида, Гав-де-По дарёси соҳилида жойлашган хушманзара шаҳар.

бошлаган. Яна бевосита урушдан кейин тушган белгача олинган сурати – унда вазни қирқ килограммча чиқадиган йигитча акс этган. Падари бузрукворимиз уни онасининг фотосурати билан бирга ҳамёнида салкам олтмиш йил асраб келган. Меҳр, кўнгил қўйган нарсалари мана энди йўқликка маҳкум эди.

Адриан исмли таниш қизга ушбу сурат ҳақида гапириб берган эдим. Дадам ўшанда ўн тўққизга тўлган, русларнинг госпиталидан эндигина озод бўлган пайти. У ерда ичбуруғ бўлиб қолиб, парвариш туфайли эмас, балки кўпроқ тасодиф туфайли ўлим ёқасидан қайтиб, аранг тузалиб чиққан, сочлари калта қирқилган, тим қора чакнаб турган кўзларидаги ифодани сўз билан тасвирлаш қийин.

Волфуртга отланганимда, Адриан ўша суратдан нусха олиб қўйсанг-чи, деб қолди. 2004 йил эди. Берлиндан қайтишим билан, тушдан сўнг уйга келдим. Отам одатдагидек бу пайтда боғда Урсула ва Петер хузурида набираларининг ўйинини томоша қилиб ўтирарди. Фурсатдан фойдаланиб, унинг куртка ва шимларининг чўнтақларини кавлаб, ғаладонлар ва жавонларни ҳам, худди болалигимдагидек, тимирскилаб чиқдим, бироқ ҳеч нарса тополмадим. Ҳайрон бўлиб, Ҳелгага кўнғироқ қилсам, ҳамён анча йиллардан буён кўринмай қолган, эҳтимол, йўқолган бўлса керак, деди. Шунда ҳафсалам пир бўлиб, аччиғим чиқди, ўз вақтида эътибор бермаганимизга наинки ўзимдан, балки барчамиздан ҳам хафа бўлиб кетдим.

Кечкурун отам билан ўтирган эдик, сурат ҳақида сўз очдим. У бўлса кутилмаганда аллақайёқдаги бўлмағур гапларни гапириб, Мисрда ва Грецияда бўлгани, у ёқларда шимларини ўғирлатиб қўйгани ҳақида ҳикоя қила кетди.

– Нима-нима? Қаерда? Қанақасига? – сўроққа тутдим уни қизишиб, бироқ қия тепаликлар оша нафақат фотосурат, балки унга қўшиб, ўзининг бутун ўтмишини ҳам “тушириб қолдиргани” менга шундоғам аён эди.

– Дада, нима, Мисрда бўлдим демоқчимисан?

– Албатта, фақат ўз ихтиёрим билан эмас, балки болаларни қишлоққа жўнатиш баҳонасида, билдингми.

– У ёқлар қалай экан, ёқдими? – сўрайман бўшашиб.

– Зерикарли экан, – дейди у елка қисиб. – У ерда мен ҳеч нарсани кўрмадим, ҳеч нимани сезмадим. Мен у ёқда ҳеч нарса билмайдиган, бекорчи ва оми одам эдим, холос.

Болалигингиз қандай ўтган, дада?

Ҳм. Яхши, беозор ўтган. Бизда ҳамма нарса жўн, оддий бўлган, тур, сон ва таъсир жиҳатдан ҳам.

Бу ҳақда тез-тез эслаб турасизми?

Кўп нарсаларни эслай оламан, лекин ҳаммасини ҳам биламан деёлмайман. Балки, барчасидан воз кечган бўлсам керак.

Отангиз ҳақида нималар дея оласиз?

Ҳозирда ҳеч нарса.

Отангиз бўлган-ку ахир, шундайми?

Ҳа, албатта.

У ҳаётингизда сиз учун ўта муҳим шахс бўлмаганми?

Бўлмаган десам ҳам бўлади. Чунки унда муҳим фикрлар жуда оз бўлган. У жуда кам нарсага бош қотирган.

Онангиз-чи?

Онам! Ундан мен, аввало, камтарликни ўрганганман. Онам камтар, камсуқум, илтифотли ва самимий аёл бўлган. Уни барча яхши кўрарди.

Август исмли болалар ҳозир онда-сонда учрайди. Отамни эса, саксон

беш йил мобайнида, демак, бир умр ота-онаси, ака-сингиллари, турмуш ўртоғи, ҳамкасблари шу ном билан, яъни Август деб чақиришган, фақат мактабдошлари унга қисқача *Gustl*¹ деб мурожаат қилишган.

У 1926 йил 4 июлда Форарльбергдаги² Райн водийсида жойлашган Волфурт қишлоғида, майда деҳқон (ворислик ҳуқуқи мавжудлиги туфайли у ерда катта ер эгалари бўлмаган) оиласида ўн фарзанднинг учинчиси бўлиб дунёга келди. Отамнинг ота-онаси учта сигир, мевазор боғ, асалари, экинзор, ўтлоқ, озроқ ўрмондан иборат мол-мулкка ҳамда уч юз литр ароқ ишлаб чиқариш ҳуқуқига эга бўлган. Бироқ кўпболали оила учун бу билан тирикчилик ўтказиш қийин эди. Адолф Гайгер, Daett³, янги ташкил этилган электр энергия саноатида ходим бўлиб ишлар, велосипедда қуйи Райн водийси қишлоқлари бўйлаб ғизиллаб юриб, хонадонлардаги электр ҳисоблагичларнинг қанча ёзганини қайд этиш билан машғул бўлар, шу тариқа катта оилага кўмаклашиб турарди.

Мабодо велосипед камерасига мих-пих кириб, тешилиб қолгудек бўлса, уловни уй олдида қолдирар, болалардан биронтаси, кўпинча Август тешилган жойни тезда ямаб қўярди. Менинг ўзим ҳам деярли шундай қилардим, велосипедим камераси тешилиб қолса, уйимиз олдида олиб борардим, отам уни ямаб, созлаб қўяр эди. Отам ота-онасига қандай бўйсунган бўлса, буни қарангки, у энди болаларига ҳам худди шундай кулоқ солишга мажбур бўлаётганди. Болалари эса бутунлай бошқа бир олам учун туғилгандек, гўё ишнинг кўзини биладигандек эдилар.

Бобомни ҳисоб-китобга уста, лекин қобилияти ўртамиёна ва у қадар кучли, соғлом ҳам бўлмаган дейишади. Оиланинг қолган барча аъзолари унга қараганда чакқонроқ ва кучлироқ бўлишган чамаси, бобом бечора болалари ва кампири олдида азбаройи уялиб қолмаслик учун ишлашдан кўра кўпроқ буйруқ беришни яхши кўрган экан. Шунинг учун ҳам у бирон-бир ишни қандай бажаришни тушунтириб ўтирмаган, бунинг ўрнига фақат буйруқ бераверган, ўша ишни қандай қилса яхши бўлади, бу ҳақда бировнинг фикрига кулоқ ҳам солмаган.

Шундай қилиб, бобомнинг бутун хатти-ҳаракати, феъл-атвори ҳукмфармо бўлиб, ақлдан кўра кўпроқ куч ишлатишни маъқул кўрган. Шунга кўра, болаларнинг қочишга, чап беришга, қутулиб қолишга бўлган хатти-ҳаракатларининг ҳам чек-чегараси бўлган. Бироқ Миля билан Паулнинг айтишларича, баъзан бободан ўтиб қолгудек бўлса, унга тап тортмай гап қайтарган пайтлари ҳам бўлган. Ёши катта болалар иложи бориша ундан узоқроқ юриш пайида бўлишган. Мисол учун, якшанба куни бўладиган ибодатга ундан уч дақиқа олдин ёки уч дақиқа кейин боришар, лекин зинҳор у билан бирга боришмаскан. Шунинг учунми, бобом ёш болаларга яхшироқ муносабатда бўлишга ҳаракат қилар, улар билан бирга “тулки-товук” ўйнар, уларни сайрларга олиб чиқарди. Бироқ шундай бўлса-да, улар бобомнинг шапалоқларини ҳам бот-бот эслаб туришади. Бир куни, 1937 йил бўлса керак, Шварцах сойдан ўтаётиб, бобом пойабзалини ечишга эринганидан ўн тўрт ёшли Эмилнинг елкасига миниб олган экан.

Бобомни кўп китоб ўқиган дейишади. Бироқ унинг бу хусусияти негадир болаларига “юқмаган.” Аксинча, бувимнинг фазилатлари “юқумлироқ” бўлган экан. Отамнинг айтишича, Мам⁴ бобомга қараганда ақллироқ, меҳрибон, мулойим, самимий, озғиндан келган, бироқ бицепс, яъни елка билан тирсакни ҳаракатлантирадиган мушаги яққол кўриниб турган кучли,

¹ Gustl – August (Август) исмининг эркалаб айтилиши.

² Форарльберг – Австриядаги тарихий вилоят, ўлка.

³ Daett – (австр.) сўзлашув тилида “бува”, “бобо” дегани.

⁴ Мам – (австр.) сўзлашув тилида “она”, “эна”, “буви” дегани.

чайир аёл бўлган. Отасининг Волфуртда темирчилик устахонаси бўлиб, у каштадўз бўлмасидан аввал, ака-укалари бўлмаганлиги сабабли темирчи отасига ёрдамчилик қилган. Устахона ҳов тепада, кўҳна қаср ортидаги ўрмон ёқасида жойлашган, унда улкан чархпалак ҳам бўлган. Биринчи жаҳон урушидан олдин ва уруш пайтида ҳам юк машинаси Дорнбирндан материал олиб келиб ташлар, темирчининг беш нафар қизи мактабдан келгач, узун темирларни тик кўча бўйлаб устахонага ташишарди.

Бувим камгап, кўзга ташланишни ёқтирмайдиган аёл бўлган. Уни болалари чуқур ҳурмат-эҳтиром билан тилга олишади, шу боис бўлса керак, оналари ҳақида кам гапиришади. Терезия Гайгерни ҳамқишлоқлари ўта меҳнаткаш аёл сифатида эшлашади. Устахонада сандон ёнида туриб, лахча чўғ бўлган темирни болғалаб, унга ишлов берарди, бундан ташқари, экин-тикин ишларига қарашар, ундан ортиб, ёш болаларига қарар, уларнинг жикка ҳўл бўлиб кетган йўргакларини ювар, бу ишларни битиргунича ўзи ҳам қора терга тушиб кетарди. Баъзида ниҳоятда чарчаб кетганидан канапега¹ бир зум чўзилгудек бўлса, мени беш дақиқадан сўнг уйғотиб кўйинглар, деркан. Болалар эса, уйғотишга кўзлари киймай, онам дам олволсин, дейишаркан.

Мева теришга борганларида, бувим иш бошлашдан олдин: “Худойим ишимизга барака берсин”, дея дуо қиларкан. Ирене – отамнинг кенжа синглиси далага борганида, ўша даврларни ҳамон эслаб туради. Айтишича, далада ишлаётган пайтларида каттакон мевакутига ёш болани ётқизиб кўйишаркан. Шу тариқа болалар мевакутида атак-чечак бўлишаркан. Ўша мевакутига бобомнинг исми-шарифи А.Г. тарзида тамға қилиб ёзиб кўйилган. Бу ишни унинг темирчи қайнотаси бажарган. Бунақа ишлар, яъни харфлар ёки белгиларни кўйдириб, тамға босиш унинг ихтисосликларидан бири бўлган. Темирчининг бундай белги-тамғаларини ўша пайтларда Венгрия ёки Парижда ҳам учратиш мумкин бўлган, бироқ шунча меҳнатга қарамасдан, Аппенцел, Бодензее кўли оша Линдау, ҳаво очик бўлган пайтда ҳатто Фридрихсхафен ҳам кўриниб турадиган тепаликда у қашшоқлигича қолган.

Терезия Гайгер болаларига доим шундай деб тайинларкан: “Бемаҳалда юрманглар, уйга вақтли келинг, башарти кеч қолсаларингиз, мени уйғотиб юбормай, секин кириб ётинглар.”

Оилада кун тартиби доим бир хил бўлиб, унга қатъий риоя қилинган. Болалар барвақт туришга одатланган, шундай бўлса-да, баъзида мактабга кеч қолмаслик учун ғизиллаб чопишларига ҳам тўғри келган. Пойабзаллар бир аҳволда, қишда ёғоч пошналарга қор ёпишиб қолаверганидан уни тез-тез қоқиб туриш керак бўлган. Қор эса сероб, айниқса авлиё Николай куни² арафасида гупиллаб ёғиб берар ва то баҳоргача эримай, кўрпа бўлиб ётарди.

Нонуштада болаларга илиқ сут ва нон ботириб ейиш учун рибел³ берилар, қаҳвани эса фақат бувим билан бобом ичишарди. Якшанба куни дастурхонга асал барча учун кўйилса, бобомга бошқа кунлари ҳам бериларди.

Азалдан болаларни қаттиққўллик билан тарбиялаб бўлмайди, улар қаттиққўлликда тутиб турилади, деган гап бор. Хонадонда сигирлар ҳам ўтлатишга олиб чиқилмас, балки молхонада боқиларди. Молларга қараш болаларнинг вазифаси бўлса, болаларни боқиш – ота-онанинг вазифаси эди.

¹ Канапе – эски урфдаги оддий, кичкина диван.

² Авлиё Николай куни – халқ удумлари билан боғлиқ байрам, 6 декабрда нишонланади. Одатда байрам арафасида, 5 декабр оқшомида Қорбобо болаларга совғалар улашади.

³ Рибел – макка унидан тайёрланадиган таом.

Бугунги кун билан такқослаганда, болаларнинг овқатланиши ҳам ёмон аҳволда эди. Уларга одатда сабзаёт деярли берилмас, озгина гўшт, кўпроқ сут, нон ва ёғ бериларди. Биринчи мева пишишини барча орзиқиб кутарди. Ҳатто болалар тонг пайти уйғонишиб, билдирмай секин ташқарига чиққан, илк ноклар пишиб, тагига тушмаганмикин деб пойлаган, башарти бир нима топволса, топган топалоқ деб, бир-бирларидан қизғанишган пайтлар ҳам бўлган.

Уша давр шарт-шароитлари нуқтаи назаридан олганда, болаликнинг ана шундай муҳтожлик ва қийинчиликларининг ҳам чек-чегараси бўлган, албатта. Бироқ энг ёмони, болаларга ота-оналар томонидан камроқ эътибор қаратиларди. Болалар сонининг ниҳоятда ошиб кетганлиги боис, талаб таклифдан анча устун турган. Ҳамма нарсани ўзаро бўлишишга ва баҳоликудрат баҳам кўришга тўғри келарди.

Шунингдек, боланинг қўлидан иш келди дегунча, у рўзғорга ёрдамлашишга мажбур эди. Кичкинтойлар ўзларидан кичикроқларга қараши лозим эди. Қўшнидан қарзга олинган от эгасиникига ўтиб кетмаслиги учун юган сувлуғини қаттиқроқ тортишга тўғри келарди. Оғилдаги чўчка учун болаларни болут дарахтининг ёнғоғи – чўчкаёнғоқ териб қилишга қамишзор ботқоқликка жўнатишарди. Етти ўғилнинг ўртанчаси Йозефни бир куни эман дарахтининг остида беҳуш ётган ҳолда топиб олишади. Маълум бўлишича, у ёнғоқ тераман деб, дарахтдан йиқилиб тушган экан. Болалар охурдан мол емаган ортиқча ўт, поя, нишхўртларни териб олади. Улар аравачада Брегенцга – бозорга олма олиб боришади. Уйга қайтаётиб, отам ва ундан бир ёш кичик Паул тентаклик қилиб, галмагалдан аравачага чиқиб ўтиради, навбатма-навбат “от” бўлиб, аравачани судрайди. Пошнасига нағал қоқилган ёғоч пойабзаллар овози тош йўлда тақиллаб эшитилади. Ушанда кўчалар ҳам буткул болалар ихтиёрида бўларди, дейиш мумкин.

Хуллас, *бирон-бир иш билан банд бўлиш* деган иборани сўзма-сўз том маънода тушуниш мумкин эди. Уғил болаларнинг аравачани судраб келаётганини кўрган қизлар уларнинг устидан кулишган:

– Қаранглар, эшаклар турганда отга на ҳожат!

Иш ўғил ва қиз болалар ўртасида таксимлаб берилган. Уғил болалар эрталаб молхонага йўл олишса, қиз болалар соат бешда туриб, мактаб вақтигача далада ўтоқ қилишарди.

Бир куни қаттиқ довул туриб, маккажўхоризорни ёппасига ётқизиб кетган. Болалар қўлларига сим ва қозикларни олиб, бутун кун бўйи ётиб қолган экинни турғизиш билан овора бўлган. Макка дони оилага кундалик рибел пишириш учун жуда зарур эди.

Оилалар деярли ўзини ўзи таъминлар эди. Ун, нондан тортиб, то туз, қандгача ўзларидан чиқарди. Ўта зарур нарсаларнигина сотиб олишарди, холос. Ҳожат қоғози эски газетлардан кафтдек-кафтдек қилиб, қирқиб кўйиларди, бу ишни ҳам болалар бажаришарди. Ўт ёқишда тутантирик учун ҳам қоғоз керак бўларди. Рўзғорда битта чўчка, битта печка бўлиб, ахлатхонага деярли ҳеч қандай чиқинди чиқмасди.

Отам ўзига қолса, бир умр жон деб мустақил яшаган бўларди, чунки бу унга ўз муҳрини босган деҳқонча яшаш тарзининг бир қисми бўлиб, унда мудом сакланиб қолган, бу эса унинг хотини ҳамда истеъмол ва исрофгарчилик оламида ўсиб, улғайган фарзандларига ёқмасди. Бир нима бузилиб қолса, тузатиб, таъмирлаб, ундан яна фойдаланиш, эҳтиёжларни қондиришни бошқа кунга қолдириш ёки баъзи бир эҳтиёжлардан умуман гап очмаслик – ота-оналардаги бундайин дунёқараш бу ерларда завол топаётган маданиятлар сирасига кирарди.

Райн водийсидаги катта уйнинг ертўласида қозон бўларди. Болали-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

гимда у ерда челақни тўнқарволиб ёки бўлмасам, ғўла ё тўнқак устида ўтириб, қатталарнинг ароқ тайёрлаш жараёнини кузатардим. Печкада оловнинг чирсиллаб ёнишини, суюқликнинг қатта, қаварик шишаларга қулқиллаб қуйилишини, унинг қизиқ кетган хона бўйлаб тараладиган хушбўй ҳидини, қолаверса, қаттиқ ишлаб, қора терга ботган ишчилардан анқийдиган бадбўй ҳидни ҳам яхши кўрардим. Фақат шугина эмас, балки ташқаридаги ўрада аста совиятган қўйқа-тўпонлардан қишки аёзда дийдираб турган нок дарахтининг ялонғоч шохлари бўйлаб кўкка ўрлаётган буғ, тутунларни ҳам.

Отам ва унинг ака-сингиллари учун бу машғулот яна шуниси билан ҳам “фойдали” эдики, баҳонада қайноқ сувгаям эга чиқишарди. Иссиқ сув қатта қўшқулоқ орқали дарҳол устахонага етказилади, унинг ортидаги симтўр ичида товукхона жойлашган. Буёғи энди худди қовбойлар ҳақидаги итальянча фильмдаги воқеаларга ўхшаб кетади: бир ёқда ароқ хидидан маст бўлган товукларнинг қақағлаши, бошқа томонда эса қип-ялонғоч деҳқон болаларининг илиқ сувда шўх-шодон чўмилишлари... ушбу манзара йилига қарийб ўн мартача такрорланарди. Қолган пайтларда эса барча ошхонада – хонадонда яккаю ягона бўлган тосда совуқ сувга ювинарди.

Отам болалиқдан ўрганган ҳаёт тарзига қаттиқ берилган бўлиб, улғайганда ҳам ҳамон ўша эски тосда ювинар, унга икки букилиб олган ҳолда пишқариб, оҳ-оҳлаб, юзига шалоқлатиб сув сепарди. Ювиниб бўлгач, артинаётиб сочикни кўрсаткич бармоғи билан қулоқларига чуқур тиқиб, шунақаям қавлардики, кўриб туриб, раҳминг келиб кетарди. Булар – анъанавий тасодиф туфайли эсимда қолган, бамисоли ҳосили йиғиб олинган даладаги яккам-дуккам чўп, гиёҳлар сингари арзимас хотиралардир.

1938 йилда мамлакатда аншлюс¹ бошланди. Оила аъзолари қишлоқнинг ашаддий христиан социал-демократларидан саналар, бобом билан бувим ўз католикликларини фақат якшанба кунини черковга бориб, ибодат қилишдангина иборат деб билмасдилар. Бунинг устига, оила янги сиёсий вазиятдан фойда кўзлайдиган шахсий иқтисодий манфаатларга ҳам эга эмас, майда қишлоқ хўжалиги ва бобомнинг янада ривожланиб бораётган электр энергия саноати соҳасида доимий ишлаётганлиги туфайли бўлажак инқирозларга қарши хийла мустаҳкам таъмин этилган эди. “Урушиш – шайтоннинг иши”, деркан доим бувим. Бобом эса, қутурган итдек ўзини у ёқ-бу ёққа ташлар, эндиликда нацистларга бюргермайстер бўлиб олган куёвига ноилож сизлаб мурожаат қилишга мажбур бўлган экан.

Оилада сиёсатга аҳамият берилмас, тамадди пайти барчанинг оғзида ош, ортиқча эзилиб ўтиришга вақт ҳам йўқ, қоринга тез-тез еб, ҳамма яна иш-ишига кетарди. Ўшанда қатта ўғил Эмилни гитлерчи ёшлар ташкилотига киришга таклиф қилишган, бироқ у Қизил Хоч жамиятига аъзодан деб, рози бўлмаган. Шунда унга, агар фикрини ўзгартирмаса, мактабдан “учирма” бўлиб кетишини айтиб, дўк-пўписи қилишган. Пировард натижа шу бўлдики, Эмилга ўрта иқтисодий ўқув юртида ўқишига рухсат беришган, лекин оила ўшанда саккиз нафар бола учун бериладиган нафақадан маҳрум этилган. Деярли бошқа қийинчиликлар бўлмаган. Бинобарин, қўшнилар орасида тавқи лаънатга учраганлари ҳам бўлган. Масалан, улардан бирининг эшигига: *Бу оила немис халқига қарши*, деган ёзув осиб қўйилган. Ўша пайтда Паул ўн бир ё ўн икки ёшларда бўлса керак, ушбу лавҳа олдида бир оз туриб қолган, у энг аввало, оила (*Familie*) сўзи бош ҳарф ўрнига кичик f билан нотўғри ёзилганига ҳайрон бўлган. Қўшни уйда ёш келин-куёвлар яшаган. 2009 йил кўкламида ўша аёл тўксон тўрт ёшида қариялар уйида вафот этгандан сўнг, отам унинг хонасига бориб

¹ Аншлюс (Anschluss) – 1938-1941 йй.да Австриянинг ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан Гитлер Германиясига қўшиб олиниши.

жойлашган эди. Қишлоқ жойларда одамларнинг таржимаи ҳоллари бир-бирлари билан ана шу тарзда боғланиб кетаркан.

Уруш бошланган пайтда отам ва унинг мактаб ёшидаги ака-сингиллари саккиз йиллик халқ мактабида ҳамда гимназияда ўқишган. Уларнинг келгусида умумтаълим мактабларида ҳам ўқишларига сабаб, биринчидан, ота-оналарининг нари борса, болалардан атиги биттасининг тирикчилигига ярайдиган майда қишлоқ хўжалигига муқобил равишда таълим олишларига ортиқ даражада ҳурмат-эътибор билан қараганликлари бўлса, бошқа тарафдан, ўсиб келаётган ёш авлоднинг истеъдод, қобилиятларини кўриб, бундан қувонишгани ҳам рост. Бундан ташқари, фарзандлар ўқимишли, билимли бўлса, оилага ҳам фойдаси тегади, деган фикрни кўзда тутишган, чоғи. Учинчи ўғил Робертдан ташқари, ҳеч ким ўқимайман деб тихирлик қилмаган. Фақат угина, ўқиб руҳоний бўламанми дея, гимназияни ташлаб кетган.

* * *

1944 йилнинг февралда дадам фронтга кетиш муносабати билан ўқишни муддатидан олдин “туғаллаб”, ҳарбий хизматга чақирилди. У ҳали ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаган оддий деҳқон боласи, ўн етти ёшли гимназия ўқувчиси – Андрей Белий¹ ёзганидек – *на бола ва на катта ёшли, на ҳарбий ва на фуқаро эди.*

Меҳнат мажбуриятини ўтагандан сўнг, 1944 йилнинг ўрталарида уни вермахт қўшинлари сафига юборишди. Ундан уч ёш катта Эмил ва бир ёш кичик Паулнинг ҳам аҳволи худди шундай кечди. Уйдагилар энди сиёсий воқеаларни ноилож бир оз қизиқиш билан кузата бошладилар, негаки, ҳарбийдагиларнинг ҳоли не кечдийкин? деган савол уларни мудом ташвишга соларди.

Эмилнинг омади бор экан. Тез орада у Африкада америкаликларга асир тушиб қолди ва урушнинг қолган қисмини Монтанада, кўшилмада тилмочлик қилиб ўтказди. Орадан бир оз вақт ўтиб, ундан хат келди, эсон-омон юргани маълум бўлди. Паул 1945 йилда Италияда янги зеландияликлар томонидан асир олинди. Бари деган жой яқинидаги лагерда юрган пайтида тўсик, ғовларнинг симидан игна ясаб, свитерларнинг сўкилиб, йиртилиб кетган енгларидан шериклари – ҳарбий асирларга қуёш жазирамасидан сақланиш учун шапкалар тўкиб берган. Ўзининг шунақа шапкасини урушдан кейин ҳам узоқ йиллар кийиб юрган.

Паул 1945 йилнинг ёзида уйга кириб келганида, эндигина ўн еттига тўлган эди. Келиши ҳақида ҳеч кимга хабар бермаган; келиб, аввал учта сигир турган молхонага бош суққан, сўнг амакиваччаси Рудолф ароқ тайёрлаб ўтирган хонага аста кириб борган. Рудолф орқа зина билан ундан олдин ошхонага чиқиб борса, у ерда бувим фарзанд доғида куйиб, куймаланиб юрган экан. Бир неча кун аввал ўнинчи фарзанд – ўғил бола туғилгач, киндиги бўйнига ўралиб қолиб, нобуд бўлган. Рудолф унга:

– Менга қара, Терез, бир аскар келиб, қўноқ бўлмоқчи, майлими? дебди.

Бувим бир зум тараддуланиб қолган, чунки уч ўғил йўқ бўлса-да, уй одамга тўла бўлган. Шунда эшик панасидан Паул чиқиб келади, кўз ёшларини тутолмай, ўзини онаси бағрига отади.

Дадамизнинг аҳволи ҳам бошида деярли яхши бўлган. Дастлабки ҳарбий таълим даврида ўнг билагидан юқумли инфекция билан касалланиб, икки марта шифохонага тушиб чиқади. Яраси тузалар-тузалмас, рождество байрамига ароқ опкеламан деб, уйга жўнаворида ва икки

¹ Андрей Белий – асл исм-шарифи Борис Николаевич Бугаев, рус шоири (1880-1934).

адвент¹ ҳафтасини Волфуртда ўтказди. 1945 йилнинг февралда, гарчи ҳайдовчилик гувоҳномаси бўлмаса-да, тўсатдан шарқий фронтга шофёр сифатида жўнатилади. Юқори Силезияда кутилмаганда бахтсиз ҳодисага учрайди. Музлаган тошйўлда бораётган отарава унга ҳадеганда йўл бе-равермайди, сигнал чалай деса, бузуқ, ишламайди, бунинг устига йўл сирпанчик, тормоздан ҳам умид йўқ, шу аснода рулни туйқусдан пастга – тўғон томон буриб юборади, натижада машина кулаб, бир неча марта ағдарилиб кетади... Раҳбар ишингни ҳарбий судга ошираман дейди, у эса совуққонлик билан ҳайдовчилик гувоҳномаси йўқлигини, рулга ўтиришга ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи бўлмагани ҳолда мажбур қилишганини маълум қилади.

Ниҳоят, ҳаммаёқ алғов-далғов, аралаш-куралаш бўлиб кетгач, бир гуруҳ австриялик юртдошлари билан биргаликда жанг майдонини ташлаб, америкаликлар томонга қочишади. Бироқ мўлжалдан адашиб, ғарб қолиб жанубга – Чехияга бориб қолишади ва у ерда руслар қўлига тушишади. Шу тариқа Австрия худуди – Кампталда бир муддат бўлишларига тўғри келади.

Урушда дунёни кўриб бўлганман деганида, отам урушнинг ўзини эмас, балки унда кечган вақтни назарда тутган. Асирликда у ҳарбий ўлжаларни ортиш-тушириш билан машғул бўлган. Бир куни азбаройи оч қолганидан шўрвадаги айниган суякни ғажиб кўйиб, дизентерияга дучор бўлади, қисқа вақт ичида қарийб қирқ килога озиб кетади. Шундан сўнг Братиславада, шаҳар чеккасидаги муваққат госпиталда ўтган тўрт ҳафта тўғрисида у менга лом-мим демаган. Отамнинг ҳикоялари кўпинча уни советлар (“ортик ҳеч нимага ярамаганим учун”) кўйиб юборишган кундан бошланарди.

Бошқа ҳамюртлари билан бирга уни қизил аскар Хайнбург яқинидаги Словакия-Австрия чегарасига олиб келиб: “Хайр, омон бўлинг, австрияликлар!” дея хайр-хўшлашган экан. Ушбу сўзларни отам бугунги кунда ҳам баъзан, хаёлга чўмган пайтларида ғўлдираб кўярди.

Уйга – Форарльбергга қайтиш учун яна уч ҳафта вақт кетган. Буни тинкани қуритадиган “тўсиклар оша ҳалпиллаш” деса ҳам бўлади. Ўшанда отамда на пул бўлган, на совет зонасидан америкаликлар худудига ўтиш учун зарур ҳужжат. Гувоҳнома олиш учун эса суратга тушишни хоҳламаган, чунки уни чиқаришга ўн тўрт кун кетаркан. Юрт соғинчидан қалби ўртаниб, ниҳоят, чегарадан нолегал, яширинча ўтиш учун қулай фурсат пойлай бошлайди.

У бит босиб кетганидан тоза ўринларда ётмас, гоҳ меҳмонхоналарнинг ертўласида, гоҳ деҳқонларнинг пичан ғарамлари орасида ётиб юрарди. Урфар деган жойда олти кун қолиб кетгач, иттифоқо форарльбергликлар учраб қолиб, унга Қизил Хоч машинасининг ўриндиғи остига яшириниб, Дунай орқали Линцга етиб олишига ёрдам беришади. У ерда америкаликлар кўмагида битдан халос бўлади. Линцда фотосуратни тез чиқарадиган сураткашга бориб, расмга тушади. Ана шу фотосуратни отам то йўқотиб қўймагунига қадар, салкам олтмиш йил ҳамёнида асраб-авайлаб, сақлаб келган.

Иннсбрукдан ўтгач, поездда биринчи марта волфуртликларни учра-тиб қолиб, улардан бир бурда нон сўрайди. Лаутерахда поезддан тушиб, холаваччасига дуч келади. Бироқ сочлари калта қилиб олингани, бунинг устига озиб-тўзиб кетганидан холаваччаси аввалига уни танимайди. Ўзини танигач, унга ҳамроҳ бўлиб, уйга бирга боришади.

Отамнинг узоқ айрилиқдан сўнгги хис-туйғуларини тасаввур қила ола-

¹ Адвент – рождество байрами олдидан келадиган ҳафталар.

ман. Ўзим ҳам Венадан қайтаётиб, Арльберг туннелидан ўтгач, темирйўл бекатларидаги лавҳаларни худди шеър каби ўқирканман, қалбим кувончга тўлади: *Ланген, Валд, Далаас, Брац, Бингс, Блуденц* ва ҳоказо.

Падаримиз сентябрь ойининг иккинчи ҳафтасида, 9 – санасида уйга кириб келди. Теварак-атроф сарғимтир тусга кирган, нок, олма теримидан олдинги, пичан-хашакнинг учинчи ўримига тушишга тайёргарлик кўрилаётган пайт эди. Октябр ойида эса, ҳеч нарса бўлмагандек, у яна мактаб партасида ўтирар, савдо академияси курсига киришга тайёрланарди.

Яна нималар қолдийкин-а, ҳеч нарса эсимдан чиқмадимикан?

Ўшанда ҳеч ким билмаган гап: ўн тўққиз ёшли бу йигитча энди дунёга ҳеч қачон қалбини очмасликка қарор қилган, унинг учун энди ҳаммаси бир умрга тамом бўлган эди. У ҳарбий шифохонада ётган пайтида, агар эсон-омон етиб борсам, бир умр уйдан ташқарига чиқмайман деб, қасам ичган. Узоқ йўл босиб, ватанига қайтгандан сўнг, электротехникага ўқийман, деган режаси ҳам барбод бўлган. Вокелик туйғуларни ўзгартирган.

Яна бир нарса эсимда қолган. Болалик пайтларимда қачонки оиламизда таътил мавзуида сўз очилгудек бўлса, дадам нуқул бир гапни, яъни унга Волфуртнинг гўзаллиги етиб-ортишини, бошқа ҳеч қачон чиқишни хоҳламаслигини юз марталаб такрорлашдан чарчамасди. Тўғриси, ўшанда бундайин гаплар ғашимни келтирар, улар менга ланжликни очик-ойдин пардалаш каби сохта, қолаверса, қисман қуруқ баҳонадан бошқа нарса эмасдек туюларди. Бироқ кейинчалик отамнинг бундай бош тортиш, бўйин товлашлари замирида кишибилмас жароҳатлар ётишини, улар ҳали-ҳамон тугамаслигини ҳамда унинг феъл-атвори, юриш-туриши, қиёфаси табиатан қандай бўлса, ўшандай намоён бўлганини, буларнинг барчаси гўё ўзини ортик хавф-хатарларга қўймаслик йўлидаги ўзига хос чора-тадбирлар эканини тушуниб етдим. Хуллас, у Ватан дийдорига зор бўлишдек оғир дардга иккинчи бор мубтало бўлишни сира-сира истамасди.

Тақдирнинг ғалати ҳазилини қарангки, орадан кўп йиллар ўтиб, яна тагин шундай вазиятга тушиб ўтирибди – ўз уйида эканини унутиб қўйганлиги сабабли у деярли ҳар куни уйимга кетаман дейишини қўймайди.

Дада, қаранг, анови богдаги деворчани кўряпсизми, уни ўз қўлларингиз билан қургансиз.

Тўғри, уни уйга олиб кетаман.

Йўқ, деворчани олиб кетолмайсиз!

Бундан осони борми.

Ахир, бунақа бўлмайди-да, дада!

Мен сенга ҳозир бунга кўрсатаман.

Лекин дада! Ҳой, менга қаранг! Бунақаси кетмайди! Ундан кўра, менга тушунтириб берсангиз-чи, ўзинг уйда бўлатуриб, яна қандай қилиб уйга кетмоқчисиз?

Тушунмадим.

Мана қаранг, сиз ўзингиз уйдасиз ва яна уйга бормоқчиман дейсиз. Одам агар уйда бўлса, унда ҳеч қандай уйга кетолмайди.

Гапинг моҳиятан тўғри.

Хўш?

Биласанми, бу нарсаларнинг сенга қизиги бўлса бордир, аммо менга мутлақо қизиги йўқ.

Ниҳоят, аввалги умумий лаёқатсизлик, ёқимсиз хотиралар ортда қолди, чунки энди отамиз билан эҳтиётроқ бўлиб муомала қила бошлагандик, бундан ташқари кундалик ҳаёт бизни янгидан-янги, қутилмаган воқеа,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ходисалар билан ўз измида ушлаб турарди. Биз энди орқага эмас, кўпроқ олдинга қарашга интилардик, негаки касаллик олдимизга ҳар доим янги талаблар қўярди. Бу борада ҳали янги, ёш ва тажрибасиз бўлсак ҳам, бунинг устига билим ва омилкорлик етишмаса-да, барибир ўз мавқеимизни сақлаб қолишга ҳаракат қилардик.

Отам энди кўпроқ пиёда сайрга чиқар, кўпинча бизга бурчакма-бурчак рўпарада турадиган акам Петерларникига (унинг уч қизи бор эди) борарди. Бора-бора бу сайрлар одатдагидан бошқачароқ мазмун касб эта бошлади; у баъзан ярим тунда чала-чулпа кийиниб, уйдан чиқиб кетарди. Гоҳида эса уни топиб бўлмас, чунки болалар хонасига кириб, ётиб олар, жавонларни тимирскилаб, бир нималарни излар, Вернернинг шими ўзига лойик келмаганидан таажжубга тушарди. Ахийри, унинг хонаси эшигига *Август* деб ёзиб, бошқа хоналарни маҳкамлаб бекитиб қўйишимизга тўғри келди.

Кўпинча уйга боши қонаган ё бўлмасам, тиззалари бир нимага урилиб, кўқарган ҳолда кириб келарди. Кейин билсак, туғилиб ўсган кадрдон уйга бораётиб, ўт босиб ётган тик тепаликдан йиқилиб тушган бўларди. Бир куни қизиқ бўлган. Ўша эски уйга бостириб борган-да, тўғри келиннинг олдига кириб, укаси Эрихни сўраган. Болалик пайтларимдан биламан, лўкидонни тирқишча орқали кўрсаткич бармоқ билан аста суриб, эшикни осонгина очиб мумкин бўларди. Афтидан, отам ҳам шундай уннаб кўрган, қараса, механизм “ишламаган.” Бу ҳолат унда қандайдир шубҳа уйғотган бўлса керакки, эшикни бузиб кирган.

Синглимнинг айтишича, телефон жиригласа, отам гўшакни кўтариб гаплашар, бироқ орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас, кимнинг нима деганини унутиб қўяркан. Уйда бирон нима йўқолгудек бўлса, доим *бошқалар* айбдор бўларди. Бу ҳақда гап очилса, у ҳеч нимани билмас ёки аччиғи чиқарди. Биз қидириб хуноб бўлган электр устараси кутилмаганда микротўлқинли печь ичида пайдо бўлиб қолди. Эшик калитини ҳадеб йўқотавергач, ойим энди уни аввалгидек шимига боғлаб ўтирмади, бу гал ўша ерга маҳкамлаб тикиб қўйди. Бу унга ёқмади шекилли, калитни силтаб-силтаб қўядиган бўлди.

Энг ёмони, битта фикрга ёпишиб оладиган, ўша фикр мудом миясидан чиқмайдиган бўлиб қолди. Уйимиз олдида қаттиқ шамолда қийшайиб қолган улкан қайин дарахти ўсарди. Осмонда қора булут кўринди дегунча, қайин навбатдаги довулга дош берадимиз ёки уй устига қулаб тушадими, деган савол кўндаланг туради. Мазкур “муҳим” масала отамиз томонидан кунига беш-ўн марталаб ўртага ташланарди. Унинг миясини доим банд қилиб турадиган яна бир нарса – электр ҳисоблагич шчитиб бўлиб, унга савдойиларча ҳадеб қарайверарди. Магнитли қулфнинг очилиб, ёпилгандаги лаҳзалик шовқини ҳамон қулоғимда қолган. Мабодо қишда уй сахардан бирданига музлаб кетса, билардикки, отам электр токини улайдиган ё узадиган асбобми, пультми, шу каби нарсаларни “ўйнаган” бўларди. Яна ким айбдор? Албатта, *бошқалар*.

Бобом электр бўйича инкассатор бўлиб ишлагани учунми, электр токидан ҳар доим тежаб-тергаб фойдаланишга интилган. Нонушта қилиб ўтирган пайтимизда ёруғ тушиб қолган бўлса, бобом чироқни шартта ўчириб, дерди: “Оғизларингни топволсаларинг керак.”

Ана шунақа гаплар.

Бобом хоналарга кўпроқ ёруғлик тушсин деб, деразаларнинг дарпардаларини ҳам бир томонга суриб қўярди. У жуда тежамкор одам бўлган, бу – болаларига ҳам тўла-тўқис ўтган ягона хусусияти эди.

Мана, энди отам ҳам электр токидан фойдаланиш “масаласи” билан шуғулланар, ҳозир унинг мияси ҳар куни бир хил нағма чаладиган шарманкага ўхшаб кетарди.

Аммо кунларнинг бирида уни бундай бемаъни фикрлар батамом тарк этди. Бу ҳодиса сирли эди, отам қиёфаси кутилмаганда “ижодий” тус ола бошлаганди.

Узоқ вақт фаромушхотирлик ва лаёқатсизлик билан ишимиз бўлган бўлса, энди хасталикнинг ўзи янги “қобилият”ларни келтириб чиқара бошлади. Ҳамиша ҳалол, тўғри одам бўлган отам баҳона топишда унчамунча истеъдодни ортда қолдириб кетадиган бўлди. Баҳонани шунақа тез топардики, ҳатто сичқон ҳам ўз инини бунчалик тез тополмасди. Унинг гапириш услуби ўзгариб, бирданига, ўз-ўзидан орасталик, зеболик касб этди, буни мен ҳеч қачон пайқамаган эдим. Ниҳоят, унда яна шундай бир хайратланарли даражада шахсий уйғунлик, мантиқийлик содир бўлдики, буни кўриб, қулишни ҳам, йиғлашни ҳам билолмай қолдик.

– Ҳаво қандай ажойиб! – дедим мен, уй олдида турганимизда, Гебхард тоғларига ва Брегенц сойи ортида кўздан ғойиб бўладиган минораларга назар ташлаб.

Отам теварак-атрофга бир қараб олди-да, сўз қотди:

– Уйдан туриб, об-ҳавонинг қандай бўлишини ҳеч адашмасдан айтиб беролардим, бу ердан эса йўқ. Уйда эмаслигим сабабли бунинг иложи бўлмай қолди шекилли.

– Вазият у ёқда қандай бўлса, бу ерда ҳам худди шундай, – дедим мен “хайрон бўлиб”, чунки уйимиз у туғилиб ўсган уй ёнида, тепаликда жойлашган, ораси атиги эллик қадам эди.

– Ҳа, албатта. Ана кўрдингми, фарқини!

У бир зум ўйланиб турди-да, сўнг қўшиб қўйди:

– Бунинг устига доим кайфиятимни бузасизлар, ана шунинг ҳам таъсири билиняпти.

Унинг истеъдодининг янги “қирралари” айниқса, уйга кетаман деб хархаша қилган пайтлари янаям яққол намоён бўларди. 2004 йил бўлса керак, у тўсатдан ўз уйини танимай қолди. Бу шунақанги тез бўлдики, ўзимиз ҳам англаёлмай қолдик. Йўғ-е, отамиз шундай жўн, оддий нарса-ни, яъни ўз уйини ҳам унутиб кўядими, дея хайрон бўлиб, узоқ вақт тан олмай юрдик.

Бир кун у уйга кетаман деявериб, ҳол-жонимизга қўймай, безор қилиб юборди. Шунда синглим Ҳелга уни кўчага олиб чиқди-да, деди:

– Мана, сизнинг уйингиз!

– Йўқ, бу менинг уйим эмас, – жавоб қилди у.

– Ундай бўлса, қани айтинг-чи, сиз ўзи қаерда турасиз?

Отам кўча номини ва уй рақамини айтди.

Ҳелга унга кўча эшик ёнидаги уй рақами ёзилган лавҳани кўрсатиб, тантанавор деди:

– Хўш, унда манови нима?

Отам манзилни қайтадан ўқиди. Ҳелга:

– Энди нима дейсиз.

– Кимдир лавҳачани ўғирлаб келиб, бу ерга бураб, маҳкамлаб қўйган бўлса керак, – деди отам куруққина қилиб. Бу изоҳ қанчалик ғаройиб бўлиб туюлмасин, у ҳар қандай ишончлилик даражасидан холи эди.

– Нега энди кимдир бизнинг уй рақамимиз ёзилган лавҳачани ўғирлаб келиб, ўз уйига ўрнатиши керак экан? – сўради Ҳелга жаҳли чиқиб.

– Буни мен ҳам билолмадим. Одамлар ҳозир шунақа-да, – деди у афсус билан, айни пайтда ўз далилининг эҳтимолдан узоқлигига заррача ҳам шубҳа қолдирмай.

Бошқа бир гал, наҳотки ўз мебелингизни ҳам таниёлмасангиз? – деган саволимга шундай жавоб берди:

– Йўқ, йўқ, нега энди, танийман!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Мен ҳам шуни айтмоқчиман-да, – дедим унга бир оз юқоридан қараб. Шунда ҳафсаласи пир бўлгандай деди:

– Менга қара, бу сен ўйлаганчалик осон иш эмас. Чунки бошқаларда ҳам шунақа мебель бор. Ҳеч қачон аниқ билиб бўлмайди.

Ушбу жавоб ҳаддан ташқари мантикий ва ўзига хос тарзда ишонарли эди, бундан чинакамига аччиғим чикди. Бунақа бўлиши мумкин эмас ахир! Ҳамонки у шундай дейишга қодир экан, нима ҳам қилардим у билан баҳслашиб? Бундай нозик фарқ, тафовутларга ақли етадиган кимса ўз уйини ҳам бемалол таний олади, дейишга ҳаққим бор эди.

Бироқ адашган эдим!

Бошқа вазиятларда у унчалик ақли, мулоҳазали бўлиб туюлмас, барча тафсилотларга бошдан оёқ шубҳаомуз пухталики билан сарасоф солса-да, пировардида хона уни шунчаки лақиллатиш учун атайлаб шундай жиҳозланган, деган хулосага келарди. Бу ҳолат Жеймс Гарнер ва Эва-Мария Сен ижросидаги *36 Hours (36 соат)* номли триллерни ёдга солади. Ўша машҳур фильмда Жеймс Гарнер иттифоқчиларнинг хужум қилиши тўғрисидаги муҳим маълумотларга эга бўлган америка махфий хизмат зобити ролини ўйнаган. Нацистлар уни тузоққа тушириб, гиёҳванд моддалар билан “ишлов” беради. Эртасига уйғонгач, унга уруш анча йиллар муқаддам ғалаба билан тугаганлигини, у шу вақт ичида амнезиядан азоб чекганини, ҳозир эса америка ҳарбий шифохонасида ётиб даволанаётганини маълум қилишади. Алдов шу қадар пухта, усталик билан амалга оширилгандики, зобит бир неча кун олдин нацистлар билан бўлган тўқнашувда яралангани ҳам ҳисобга олинган, бироқ жароҳат орадан шунча йиллар ўтганига қарамасдан – ҳамон “тузалмаган” эди.

Бундай кўнгилсизликлар отамни ҳам йиллар оша таъқиб этиб келганга ўхшайди. Зотан, у ўз оила аъзоларининг ишонарли ва тушунарли гап-сўзларига нисбатан ҳам доимий шубҳа-гумонли муносабат билан яшаб келди. Ҳа: “Уйда ҳам худди шу ердагидек, фақат бир озгина бошқача...”

* * *

У хонада кўпинча ўзи ёлғиз ўтирар, гоҳ-гоҳ хўрсиниб қўярди. Ҳар гал кўзим тушганида, у худди кимдандир дили оғригандек кўринар, унинг қаровсиз, кимсасизлигидан даҳшатга тушардим. У ўзгарган эди, унинг маъносиз, ғамгинлик, руҳсизлик акс этган юз ифодаси эндиликда фаромушхотирликдан тушқунликка тушиш тўғрисида эмас, балки бутун олам юз ўгирган ёлғиз, кимсасиз, беватан, ғариб бир инсоннинг теран ҳис-туйғулари ҳақида сўйларди. Шунчаки жойни ўзгартириш балки бу дардга малҳам бўлар, деган ишонч билан уйғунликда эса шундай бир вазият юзага келдики, уни пат (дуранг) ҳолат деб аташ мумкин эди, ундан отам баъзан бир неча кун давомида ҳам халос бўлолмасди.

У уйга кетаман деганида, нияти аслида у тарк этмоқчи бўлган жойга эмас, балки у ўзини бегона ва бахтсиз ҳис қилаётган вазиятга қарши қаратилган бўларди. Демак, гап жой, макон тўғрисида эмас, балки хасталик, касаллик ҳақида борарди ва у бу хасталикни ўзи билан бирга ҳамма жойга, туғилиб ўсган уйига ҳам олиб борарди. Қадрдон уйи эса йироқ эмас, бир одим нарида, бироқ шунга қарамасдан, ҳамон етиб бўлмас маконлигича қолаверар, аслида эса вазият ундай эмас эди, чунки отам у ерга етиб боролмаган эмас, балки туғилиб ўсган қадрдон уйида бўлолмаганди, холос. Ўзини хавфсиз, хотиржам ҳис қилишнинг имконсизлиги хасталик билан бирга унинг товон-товонигача етиб борган эди. Хасталиги шу қадар эдики, касалликнинг жойни ҳис қилишга, идрок этишга таъсирини англашга ҳам қодир эмасди. Оиласи эса ватан соғинчи нима эканини шунчаки кузатиб туришдан бошқага ярамасди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Албатта, унга барчамиз ич-ичимиздан ачинардик. Қани энди, ўз уйим-даман, деган ҳис-туйғуга қайтадан эга бўлса, дердик, шунга эришишини чин дилдан тилардик. Лекин бу маълум маънода касаллик уни тарк этади, чекинади деган гап эди – саратон хасталигида шундай бўлиши мумкин, бироқ афсуски, Алцхаймерда¹ эмас.

Орадан икки йил ўтгач, муайян енгиллик эпкини эсиб, ёмон ҳаво яхши бўлади, деган гапнинг нақадар тўғри эканлиги маълум бўлди. Уйга бораман деган истак замирида қанчалар теран инсонийлик туйғуси мужассам эканини шунда тушуниб етдим. Отам инсоният қилган ишни қилганди: англаб бўлмас жумбоқли, кўрқинчли ҳаётга қарши шифо, даво сифатида шундай бир жойни танлаган эдики, агар у ерга етиб борса, хавфсизлик, хотиржамликка эришган бўларди. Тасалли, таскин, қувонч бахш этгувчи бу гўша отам учун уй бўлса, диндор уни *жаннат* деб атайди.

Уйда бир-бирига яқин инсонлар яшайди ва бир-бири билан тушунарли тилда гаплашишади. Рум шоири Овид сургунда юрган пайтида *қаердаки сенинг тилингни тушунишса, ўша ер ватандир*, деб ёзган экан. Ушбу ҳикмат отам учун ҳам бирмунча ҳаётий маъно-мазмун касб этган бўлса ажаб эмас. Чунки одамларнинг юз ифодаларини англаш, уларнинг суҳбат, гурунгларига қўшилишга бўлган зўр истак, уринишлари ҳадеб чиппакка чиқаргач, у ўзини худди қувғиндагидек ҳис қила бошлаган. Барча гапирётганлар, ҳаттоки туғишган ака-сингиллари ва болалари ҳам унга ёт, бегона эдилар, негаки, уларнинг гап-сўзлари ваҳимали туюлар, дилига ғулғула соларди. Ва бу ер уй, бошпана, макон бўлолмаслиги ҳақидаги хулоса ўз-ўзидан равшан эди. Шундай бўлгач, отамнинг ўз уйи томон интилиши, у ерда ҳаёти илгаригидек яна изга тушиб кетишига ишониши мантиқан буткул тўғри эди.

– Мен манави ерда қўл ювдим, – деб қолди у бир куни. – Мумкинмиди ишқилиб?

– Ҳа, бу ер ўз уйингиз, манови қўлловгич ҳам сизники.

У менга ажабланиб қаради, сўнг хижолатомуз жилмайиб, деди:

– Ё тавба! Энди бу ҳарқалай эсимдан чиқмаса керак.

Бу – деменция эди. Янаям тўғрироғи: ҳаёт – ҳаёт яралган материя эди.

Алцхаймерга келсак, бу касалликда инсонларга хос бўлган хусусиятлар ҳамда ижтимоий ҳолат ва ҳодисалар худди лупадагидек ўз аксини топади. Барчамиз учун дунё, олам бир қарашда чалқаш ва чигал туюлади, бироқ агар унга синчковлик билан сарасоф соладиган бўлсак, соғ билан касал ўртасидаги фарқ энг аввало, ана шу чигаллик, чалқашликни сирт, юзада нечоғли ниқоблай олиш лаёқатидан иборат эканлигини кўраимиз. Ботинда эса боши-кеги йўқ тартибсизлик ҳукм суради. Ҳаёлий тартибот ўртамиёна соғлом киши учун ҳам шунчаки ақл-идрок уйдирмасидир, холос.

Алцхаймер хасталиги биз, соғлом одамларга кундалик ҳаётга бас келиб, уни енгиб ўтиш учун қанчалик мураккаб қобилият эгаси бўлмоғимиз зарурлигини эслатиб туради. Шу билан бирга, Алцхаймер жамиятимиздаги мавжуд ҳолатнинг рамзи ҳамдир. Келажагимиз мавҳум, бор билимни эса ўлчаб, билиб бўлмайдими, шундай экан, бетиним рўй бераётган ўзгаришлар, янгиликлар, янгича расм-русум, тартиботлар уларни билиш, тушуниш, ўрганиш, уларга мослашиш ва кўникиш асносида талайгина муаммолар келтириб чиқариши, бинобарин, эртанги кунга ишонч эмас, хавотир уйғотиши табиий. Зотан, Алцхаймер – аср хасталигидир. Отам ҳаёти тасодиф туфайли мана шу ўзгаришдан дарак берадиган ҳодисага айлангани

¹ Алцхаймер (Alzheimer) – мия хасталиги, 1906 йилда немис шифокори Алоиз Алцхаймер томонидан аниқланган. Хотиранинг аста-секин сусайиб, йўқолиб бориши касалликнинг дастлабки асосий белгиси ҳисобланади. Алцхаймер деменция (ақли заифлик)нинг кенг тарқалган шакли бўлиб, кўпроқ кекса кишиларда учрайди.

сир эмас. Унинг ҳаёти кўплаб мустаҳкам устунлар (оила, ватан, дин, сиёсий тузилмалар, мафкуралар, авлодларнинг жамиятда тутган ўрни ва ҳоказо) мавжуд бўлган бир даврда бошланиб, ғарб жамияти ана шундай таянч устунларнинг харобаларига ботган бир пайтда мана шу касалликка дучор бўлган. Онг-шууримга етиб бораёзган мазкур хулосага таяниб, ўзимни отам билан деярли ҳамнафас, бир жон-бир тан ҳис эта бошладим.

Бироқ дастлаб бошқача фикрда эдим. Ўзи асли секин фикрлайдиган одамман. Отамнинг воқеликка бўлган алоқа-муносабатини сақлаб қолишга уриниб, хийла нокулай аҳволга тушиб қолдим.

Бир куни у онаси кутаётганини айтиб қолди. Ундан беозоргина қилиб сўрадим:

- Онангиз неча ёшда?
- Ҳм, тахминан саксон бўлса керак.
- Хўш, сиз ўзингиз неччига кирдингиз?
- 1926 йилда туғилганман, демак –
- Унда сиз ҳам тахминан саксон ёшдасиз.
- Ҳм, биламан, биламан –
- Онангиз ўлиб кетган, – дейман афсусланиб.

У лабларини бир-бирига маҳкам босиб, бошини сарак-сарак қилди, сўнг чуқур ўйга ботиб деди:

- Мен бўлсам, кўрқиб ўтирибман.

Инсондаги соғлом ақлни асраб қолиш учун шу йўсинда яна бир муддат курашдим. Бироқ бундай уринишларнинг бефойда эканини етарли даражада бошдан кечириб кўрганимдан сўнг, курашни бас қилдим. Буни қарангки, бас қилган ҳам ютқазмас экан, бу тез орада маълум бўлди. Уликми ё тирик? Бунинг фарқи йўқ эди. Отам марҳумларни бир қадар “тирилтириб”, шу тариқа ўз-ўзини ҳам ўлимга бирмунча яқинлаштирганига иқрор бўлиб, унинг азоб-изтиробларини янада чуқурроқ тушуна бошладим.

Энди барчамиз бошқача ҳаёт сари юз тутган ва бу ҳаёт ўзимни ва ака-сингилларимни қанчалик ишончсизлик, шубҳа-гумон, хавф-хатарга солмасин, отамиз такдирига тобора қизиқиш ҳамда муайян ҳамдардлик билан қарай бошлагандик. У пасьянс ва телевизор билан андармон бўлиб юрган пайтлардан буён ўтган вақт ичида деярли ҳеч нарсага қизиқиш билдирмай келган бўлсам-да, мени энди янгича бир қизиқувчанлик қамраб олганди, бунга сабаб шу эдики, ўз-ўзим ҳақимда ҳам ниманидир билиб олмоқчи бўлардим – бироқ у нима эди, буни ўзим ҳам билмасдим.

Отам билан кундалик мулоқот энди мени ортиқ ҳолдан тойдирмас, балки аксинча, менга илҳом ва руҳ бағишларди. Зиммамдаги руҳий юк ҳамон оғир бўлишига қарамасдан, отамга нисбатан ҳис-туйғуларим ўзгариб борарди. Унинг шахсияти ҳам кўз ўнгимда қад ростлаб борар, у қария, фақат бир озгина ўзгарган қария эди, холос. Ажабо, ўзим ҳам ўзгара бошлагандим. Гўё хасталик барчамизга бир нима қилганга ўхшарди.

Дада, энг яхши кўрган жойингиз қаер?

Бу ҳақда бир нима дейиши қийин. Энг яхши кўрган жойим, бу – кўча.

Кўчада нима қиласиз?

Сайр қиламан, бир оз айланаман. Бироқ илгаригидек тобимдамасман-да. Бундан ташқари, пойабзални ҳам тўғри киёлмайман.

Демак, сиз учун энг яхши жой – кўча, гарчи у ерда секин тузалсангиз ҳам, шундайми?

Ҳа. Ўзинг биласан-ку, бу ердан кўра...

Нима, бу ер сизга ёқмайdimи?

Бу ерда нимаям қилардим? Биламан, кўча ҳар доим ҳам тўғри

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бўлмайдди, аммо қуп-қуруқ бўлса борми, ундан ёқимли жой йўқ. У ерда у ёқ-бу ёқни томоша қилишим мумкин, бунинг ҳеч кимга оғири тушмайди.

Касаллик жуда секинлик билан бўлса-да, кучайиб борарди. Отам энди хавф-хатарни бир ўзи енголмас, бошқалар кўмагига муҳтож, бусиз аҳволи чатоқ эди.

Оиласи, болалари Оберфельддаги хонадондан кўчиб кетишган, шунинг учун энди унга овқатни уйга опкеб беришарди. Кўп ўтмай, бошқа қобилиятлари ҳам йўқолгач, отамга “тез ёрдам” келиб, соатлаб қарайдиган бўлди. Бу дегани, эрталаб кимдир келиб, унга ўрнидан туришга ёрдамлашар, кечкурун яна кимдир келиб, ўрнига ётқизиб кетарди. Шукрки, у уйқуни яхши кўрар, кўп ухларди, лекин битта нарса, яъни у ўн икки соат давомида қаттиқ ухлармиди ёки – ёшлигида қишларда совуқ хонада ётиб юрган деҳқон боласи эмасми, иссиқ ўринда шунчаки чўзилиб ётармиди, бу аниқ эмасди. Одатда “тез ёрдам” ёки уйдаги касалга қараш хизмати ходимлари ёки Петернинг хотини Урсула эрталаб тўққизга яқин унинг ётоқхонасига киришар, у эса, оқшом тўққизда чироқ ўчирилганига қарамасдан ҳамон ўринда кўрпага ўралиб ётган бўлар ва аёлларнинг ҳадик, кўркув аралаш овоз билан қилган мурожаатларига истар-истамас жавоб қайтарарди.

Отам деярли кун бўйи Петер билан Урсула олдида боғда бўлар ва қиз набиралари билан овунарди. Бироқ бу билан муаммо ҳал бўлмасди, шунинг учун пешиндан кейин отамга қўшнимиз Лилиана қараб турадиган бўлди. Лилиана у билан бирга сайр қилар, иккови *Mensch aergere dich nicht!* ўйнашарди. Урсула ҳафтада бир ёки икки марта отамни қариялар уйига обориб келарди. Хуллас, вақт шу зайлда ўтиб борар, бундан барча деярли мамнун эди.

Ҳафта охирида Хелга мажбуриятни ўз зиммасига олар, Вернер эса уй ва боғдаги ишлар билан машғул бўларди. Ойим икковимиз галма-гал Венадан келиб, бир неча кун ёки ҳафта давомида уйда бўлардик, бошқалар эса дам оларди. Ҳар биримиз янги вазиятга ўз куч ва имкониятларимиздан келиб чиқиб ёндашардик – албатта, бошқа юмушларимиз ҳам етиб, ортарди. Бошида анча қийин бўлганига қарамасдан, оилада бирдамлик, ахиллик ҳис-туйғуси мустаҳкамланиб борди. Отамнинг хасталиги оиламизни парокандаликдан сақлаб қолди. Кемага тушганнинг жони бир деганларидек, қайғу, ғам барчамизни жипслаштирди.

Худди шу даврда ёзувчи сифатида ишларим юришиб кетди. Омад ўз-ўзидан, худди осмондан тушгандек, келақолди. Албатта, мени шу пайтгача ҳам адиб сифатида танишарди, нуқул мақташарди-ю, бироқ ёзганларимни деярли ҳеч ким ўқимасди. Энди эса эътибор қозонган эдим, менга бутун дунё мамлакатларидан таклифномалар келар, бунинг фойдаси билан бирга зарари ҳам бор эди – бунга энг аввало, вақт ажратишимга тўғри келарди. Илгари машхурликни бунақа вақт олади деб, тасаввур қилмаган эдим, энди эса бундан қочиб қутулолмасдим. *Агар об-ҳаво яхши бўлса, пичан ўриши керак*, отам балки шундай деган бўларди. – Бироқ ҳозир унинг мен билан неча пуллик иши бор, машхур бўлдим нима-ю, бўлмадим нима, унга қизиғи йўқ эди.

Ўқишни тугатганимдан сўнг, отамга ёзувчи бўлмоқчиман, дея ниятимни айтгандим, у менга қараб илжайиб, шундай деган эди:

– Бурунни ковлаб ўтириб ҳам шеър ёзса бўлади.

Аниқ эсимда бор, ўша куни унинг устахонасида, лок ва бўёқлар таҳланган токча олдида тургандик. Бунақанги гапларни айтишнинг ўзига хос ҳадисини олганиданми, ундан хафа бўлиб ўтирмадим. Кўзларини қисиб,

¹ Mensch... – шахмат-шашка сингари стол (тахта) устида ўйналадиган оммавий ўйин тури.

билганингни қил, дуо қилавераман, аммо ишинга бир нима деёлмайман, деганди ўшанда.

2006 йил баҳорида муттасил ижодий сафарда бўлдим. Волфуртга ҳафта охирларидагина келолдим, холос. Гоҳида ўзимни ишқий муҳаббат, оила ва касб-кор ўртасида омонат ҳис қилар, баъзан униси ё буниси ортикча туюлиб кетарди. Мен на кўчманчиларча ҳаёт тарзига ва на вақтни изчил ташкил этишга кўниккандим. Масъулиятни зиммага олишга-ку, куч-қувватим етмасди, мен ўзимни ҳамиша тусмоллаб иш қиладиган паришонхотир одам деб ҳисоблаб келардим. Бу ёғи қандоқ бўлди. *Биз ўз ҳаётимизни бир қолип (шакл)га солганимиз сайин, ҳаёт бу қолипни бузиб ташлайверади.*

Ниҳоят, 2006 йил ёз бошларига келиб, ўз касбий мажбуриятларимни деярли бажариб бўлдим. Велосипедимни қисмларга ажратдим-да, юкларимни ойимнинг машинасига ортдим. Мюнхен орқали Волфуртга олти соат деганда етиб келдим. Йўлда бошим бир оз оғриб қолди. Отамнинг саксон йиллик таваллуди арафаси эди.

Анчадан буён одам яшамаган уй ҳиди ўтириб қолган ишчи кийимимни эгнимга илдим-да, деразадан сакраб тушиб, уйимиз яқинидаги тепаликдан ўрмонда ўсадиган майда қулупнай ва хўжағат териб келдим. Олча уздим, хоналарни кўздан кечириб, нарсаларни жойладим. Кечқурун отам мени кўриб:

– Эҳ-а, кебсан-да мени кўргани, ҳалиям тирикми-йўкми деб.

У ташқи кўринишдан ҳали ҳам туппа-тузук одам эди. Кўчада юрса борми, ҳеч ким уни “анақа” деб ўйламасди. Дуч келган одамга очилиб-сочилиб муомала қилар, қисқа гап-сўз орасида ҳазил-пичингни ҳам қанда қилмас, буни кўрган одамлар, э, ҳалиям ўша-ўша муттаҳамлиги қолмабди-да, деб қўйишарди. Гап маълум бир масалага бориб тақалгач, кўпроқ паст-баланд тафсилотлар талаб этилган пайтлардагина унинг ожизлиги билиниб қоларди.

Мана, ҳозир у уй олдидаги девор устига рўмолчасини ёзиб олиб ўтирган кўйи, сокин кўчага разм солиб, бирон-бир “вокеа” рўй беришини сабр-тоқат билан кутарди. Йўқ, йўқ, у унчалик катта нарса талаб қилмасди. Бор-йўғи кўчадан машина-пашина ўтиб қолса, қўл силкиб қўяр, башарти бирорта аёл велосипед миниб кетаётган бўлса, унга қараб:

– Салом, гўзал хоним, – деб қўярди, холос.

Шундай, бу гаплар мутлақо шубҳадан холи эди.

Шу яқин-атрофда жойлашган кишлок черковининг қўнғироқлари бонг чалди. Онам яқин келиб, отам шимининг чап чўнтагидан бир нечта Grissini¹ топиб олди. Яхши эмас, бунақада шиминг чўнтаги увоққа тўлиб кетади, деди. Отам бўлса:

– Улар соқол олишимда керак бўлади.

– Улар билан соқол олиб бўлмайди, Август.

Бир оз ўйланиб туриб, деди:

– Ундай бўлса, уларни боққа олиб бориб, ерга суқиб қўяман. Кўкариб, ажойиб бир нима ўсиб чиқса ажабмас.

Бу гаплар энди шубҳали эди.

У ўрнидан турди, жиддий бир қиёфада виқор билан рўмолчасини олиб, буклади-да, уй ортига – айвонга қараб йўл олди. Кетидан бордим. Биз кунботар томонга, Бодензее тарафга жимгина қараб турдик, қўл узра ботаётган қуёшнинг заррин нурлари жилваланар, гўё бугун сира кеч бўлмаётандек туюларди. Хув юқорида, тоғ томонда, Гебхард черкови устида пардек енгил булутлар сузиб юрар, осмон кўм-кўк эди. Олисан А

¹ Grissini (итал.) – ундан тайёрланадиган ингичка, қуруқ, қаламдан сал узунроқ, қирсиллаб ейиладиган анъанавий маҳсулот (палочки).

14 – Райн водийсидаги автобан шовқини эшитилиб турар, қайин япроқлари майин шабадада оҳиста шитирларди.

Биз турган жойдан отам туғилиб ўсган уй орқасидаги ям-яшил дарахтларга бурканган мевазор боғ кўзга ташланар, гўё дарахтлар-у асалари уяси ҳам худди отам икковимизнинг болалик давримиздагидек – деярли ўзгармаганди.

– Эртага саксон ёшга тўласиз, – дедим унга бехосдан.

– Менми? – сўради у ишонқирамай.

– Ҳа, сиз. Саксонга кирасиз, дада.

– Мен эмас, сен бўлсанг керак, – деди у кулги аралаш жаҳл билан.

– Мен ўттиз саккизга кираман, дада, сиз эса саксонга.

– Мен эмас, – такрорлади у мазахомуз оҳангда, – хойнаҳой сен бўлсанг керак.

Шу тариқа бир оз тортишдик. Сўнг ундан, одам саксон ёшда ўзини қандай ҳис қилади? – деб сўрадим. У эса:

– Нима десамикин, жа унчаликмас.

Орадан икки соат ўтди. Яна хўжағат териб келдим, сўнг отамни жойига ётқиздим. Ўзим ҳам узоқ йўл юриб, қаттиқ чарчаган эканман, донг қотиб ухлаб қолибман.

Эрталаб барвақт туриб, отамни таваллуд айёми билан қутладим. У табригимни бажонидил қабул қилиб, миннатдорчилик билдирди. Каравот четида иштончанг ўтираркан, унга отаси шу ёшга етмай ўтиб кетганини эслатдим, шунда у менга ҳайрон бўлиб қаради, сўнг синиқ жилмайди. Бироқ нимага жилмайди, бунинг маъносини англаёлмадим. Таваллудни қавмлар черковида нишонлашимизни айтгандим, у қайси черковдалигини сўради.

– Ўзимизнинг Волфуртдаги черковда, – дедим. У эса тўлқинланиб:

– Волфуртда қачон бўлган бўлсам, ҳар доим маза қилганман ва бу ерда мен таниган одам борки, барчаси билан яхши муносабатдаман.

* * *

Кун жуда тинч ўтди, сешанба эди. Туғилган кунни нишонлаш жума кунига белгиланди. Эсимда, онам мевали пирог пиширган, қўшни аёл эса йўл-йўлакай чипта опкелган, Оберфельдгассе бугун Августнинг табассумисиз хира тортиб қолади-ёв, дея ҳазиллашган эди. Бундан хурсанд бўлиб кетдим, негаки, отам табиатининг умуман бус-бутунлигига ишончим комил эмас, касаллик унинг шахсиятига ҳам аллақачон дахл қилган, деб ўйлардим.

Кечқурун Ҳелга билан Вернер келишди. Пирог тановул қилиб, вино ичдик. Сўнг Вернер иккаламиз футбол бўйича жаҳон чемпионатининг ярим финал ўйинларини томоша қилдик. Отам ҳам биз билан бирга ўтирар, лекин – Германия билан Италия ўртасидаги – тактик жиҳатдан кескин, бироқ яққол ўзгаришлар сезилмаётган ўйин уни мутлақо қизиқтирмаётгандек эди, бунинг устига ора-сира:

– Ўзи ким билан ким ўйнапти? Волфуртнинг рақиби ким? – дея тинмай сўрар, мен унга:

– Кеннелбах, – дея вериб чарчадим. Отам эса, буни гўё ўзи ҳам биладигандек, ранжиган оҳангда:

– Ўйинни ҳам шунақа ўйнайдими? – деб қўярди.

Фабио Гроссо биринчи голни уриб, ҳисобни очгач, отам:

– Шошма, шошма, ахир бу волфуртлик эмас-ку, – деди ҳайрон бўлиб.

Бунга Вернер икковимиз қотиб-қотиб кулгандик. Ҳақиқатан ҳам ўша лаҳзалар ўйиннинг авж нукталари эди. Бошқаси эса аллақачон ёдимиздан кўтарилиб кетган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Отамнинг элликка кирган куни ҳам яхши эсимда қолган. Ўшанда мен саккиз ёшда эдим. Вернер иккаламиз деразадан пастда – айвонда уймалашиб юрган меҳмонларни қизиқиб кузатганмиз. Ўша кун отам деярли ўттиз йилдан сўнг чекишни ташлаган кун сифатида ҳам ёдимизда қолган эди.

Брегенц осмони узра кетма-кет пиротехник ракеталар отилганди – 1976 йилнинг 4 июлида Америка мустақиллигининг 200 йиллик байрами ҳам нишонланаётган эди. Теварак-атрофда яшаётган америкаликлар кўшимча ракеталар отишиб, байрамга файз киритган. Биз болалар тасаввуримизда эса буларнинг барчаси гўё отамиз шарафига бўлаётгандек эди. Унинг ёш касбдошлари ўшанда бирин-кетин деразадан бассейнга қараб сакрашган.

* * *

Ўзининг саксон йиллик таваллуди тантанасида отам турнақатор бўлиб турган қутловчиларнинг қўлларини иккала қўли билан бир-бир маҳкам қисиб, уларнинг ҳар бирига “омон бўлинг, соғ бўлинг” дея эзгу тилаклар тилаб, миннатдорчилик билдирганди. У бу томошадан ғоят лаззатланган, йиғилганларда бахт-омаднинг фақат бурч қисмигагина дахлдор одамдек эмас, балки ҳалиям тетик ва ҳушёр киши сифатида таассурот қолдирганди. Отам раҳбарлик фаолиятининг сўнгги йилида бургомистрга ўзи иш ўргатган эди. Ҳозир у бургомистрдан камроқ гапиришини, яхшиси, бирон-бир кўшиқни куйлаб беришини сўраганида, кўпчилик кулиб юборди.

Ака-сингилларим отам ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи “кўргазмали такдимот” тайёрлашган эди, экранда ана шу лавҳалар намойиш этила бошланди. Лаҳзалик фотосуратлар ҳозир унинг ўзида қандай таассурот қолдираётганикин, буни билолмадим. Меҳмонларнинг “эх”, “ох!” дейишлари, дам-бадам кулишлари унга ҳам таъсир қилган кўринади. Бир маҳал экранда темирчи бобоси чарм пешбанд таққан ва елкасида оғир болға кўтариб олган ҳолда кўринди, шунда ўзининг ожизлиги эсига тушиб кетдим:

– Мен бўлсам ортиқ ҳеч нимага ярамайман, – деб юборди. – Э Худо, ана бўлмаса – барибир – хайрон қоладиган жойи йўқ, – кўшиб кўйди у.

Оппоқ девор саҳнида эллигинчи йилларнинг бошларида олинган оилавий фотосуратлар пайдо бўлди, ана, Адолф ва Терезия Гайгер оиладаги тўққиз нафар болалар қуршовида туришибди, улардан бири – Эмма орадан кўп ўтмай, кўричаги ёрилиб кетиб, нобуд бўлганди. Қизик, бобо ва бувиларимиз зоҳиран ўша пайтлардаёқ қариллик остонасига қадам кўйган кўринишади, ундай десам, бувим яна қирқ йил умр кўрган, ташқи кўриниши ҳам деярли ўзгармаган, сочлари кулранг, юзини чуқур ажинлар босган, ишлайвериб, ҳолдан тойган, кичкинагина аёл эди.

Хуллас, бутун оила аъзолари – ўтмиш давр одамлари-ю бир пайтлар грифелни¹ ертўла бўсағасида – чунки бўсаға қумтошдан бўлиб, унда тошқалам осон чархланарди – ўтирволиб учқирлаган деҳқон болалари, хаёлий фантазиядан кўра кўпроқ амалиётга мойил, ўта ихтирочи ва ўта яшовчан, яшашга қобил, уддабуро қон-қариндошлар, барчаси жамулжам эди. – Фақат биргина Йозеф йўқ, у оилавий магнетизмдан мосуво бўлиб, жаҳонгашталиқни ихтиёр қилган, эллигинчи йилларнинг охирида АҚШга кўчиб бориб, у ерда электр токи билан ишлайдиган консерва очкич ихтиро қилган ва шу тариқа ўз орзусига эришган эди.

Мен отамнинг ака-укаларидан, опа-сингилларидан мабодо бирортангизда унинг ҳарбий асирликдан озод бўлгандан сўнг тушган суратининг

¹ Грифел – тошқалам, тоштахтага ёзадиган қалам.

нусхаси йўқми, деб сўрадим. Гап қайси расм ҳақида кетаётганини дарҳол фаҳмлаб, барчаси оппок сочили бошларини сарак-сарак қилишди. Саксон ёшдан ошиб кетган Миля айтдики, у замонлар бошқа эди, у даврларда суратдан ҳозиргидек хоҳлаганча нусха олишнинг имкони бўлмаган.

Паул ўзининг урушдан қайтиб келгани ва ўша пайтдаги аҳвол ҳақида сўзлаб берди. Ҳаммаёқ вайрон, аралаш-қуралаш, мевали боғларни жала урган, далаларда дарахтлар айқаш-уйқаш бўлиб ётар, ишга яроқли эр-какларнинг аксарияти фронтда, рўзғор ташвиши-ю мол-ҳол, барчаси аёллар зиммасида бўлган. Уруш тугаганда Роберт тўққиз яшар бола экан, айтишича, бир куни далада ишлаб турганларида тўсатдан ҳаво айниб, шунақанги кучли шамол келибдики, аранг битта дарахтга ёпишволишга улгурган, сўнг оёқлари остига қаттиқ дўл ёғиб берибди. Ўшанда ака-опалари уйга олиб кетишаётган пичан ортилган араванинг ағдарилиб кетишига сал қолган экан. Меваларни дўл уриб кетганидан ўша йили баъзи бир дарахтлар куздаёқ гуллаб бошлаган.

Отам буларнинг барчасини унутган, ортиқ эслаёлмайди. Хотиралар энди табиатига кўчган, биргина табиати қолган, холос. Тажрибалар эса ҳамон таъсир кўрсатишда давом этарди.

* * *

Бу йил, аввалги ёз фаслларида бўлганидек, ёзнинг бир неча ҳафтасини туғилиб ўсган уйимда ўтказдим. Шунда отам билан орамиздаги масофа тобора қисқариб бораётганини, касаллик сабабли анчадан бери қутилган алоқа-муносабатларнинг йўқолиш хавфи ҳам барҳам топганини сездим. Бунинг ўрнига биз бир-биримиз билан шундайин табиий, холисона ва беғараз бир тарзда дўстлашиб олдик, бунинг учун биз хасталик ва хотира йўқотишдан – шахсан ўзим фаромушхотирликдан – миннатдор бўлмоғимиз керак эди. Ўртамиздаги барча келишмовчиликлар ортда қолди. Энди бундай фурсат ҳеч қачон қайтиб келмайди, деб ўйлардим.

Ўшанда Иннсбрукда яшаётган турмуш ўртоғим Катарина ҳам Волфуртда бир неча кун бўлди. Бир куни биз отамни бирга сайр қилишга кўндирдик, у истар-истамас бизга ҳамроҳлик қилди. Йўлда бораётиб, гарчи ҳали Оберфельддан бир қадам ҳам ташқарига чиқмаган бўлсак-да, унинг ҳадеб орқага қайтамыз деявериши бир оз асабимга тегди, чунки ҳаво ажойиб, гўзал окшом, у билан жон деб дарё соҳилигача пиёда сайр қилмокчи бўлиб турувдик.

Яна Оберфельдга қараб бурилгандик, кўз ўнгимизда қишлоқ намоён бўлди. Отам енгил тин олди, хурсанд бўлиб, қишлоқ манзарасини мақтай кетди.

– Бу ерга сайр қилгани олдин ҳам келиб турармидинг? – сўради у мендан. – Кўпчилик бу ерларга қишлоқ манзарасини томоша қилиш учунгина келади.

Бу гап менга ғалати туюлди.

– Мен бу ерга, – дедим отамга қараб, – манзара учун келмайман, чунки бу ерда катта бўлганман.

Уни ҳайрон қолдирдим, шекилли, афтини бужмайтириб:

– Эҳ-а, шундайми, – деёлди, холос.

Шунда ундан сўрадим:

– Дада, биласизми, мен ўзи кимман?

Бу саволдан бир оз довдираб, Катаринага ўгирилди-да, мен томонга қўли билан ишора қиларкан, ўзича ҳазиллашган бўлди:

– Қара, бунинг нимаси қизиқ экан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Дада, ҳаётингиздаги энг бахтли дам қачон бўлган?
 Болалар ёш бўлган пайт.
 Ўзингиз ва ака-сингилларингизни айтяписизми?
 Йўқ, ўз болаларим демоқчиман.

Нацизм олиб борган сиёсат оқибатида диний ва фуқаролик урф-одат, анъаналарининг кадрсизланиши урушдан сўнг ана шу кадриятларнинг билвосита сохталашувига олиб келди. Паулнинг айтишича, ўша даврда такводорлик, сохта соддадиллик, панд-насихат ва меҳнатдан бўлак ҳеч нима бўлмаган. Бундай вазият, айниқса, ёшлар учун даҳшат ва ҳалокатдан бошқа нарса эмасди.

Отам ўзининг аниқ ният ва мақсадларига эга бўлгани учун ҳам мушкул вазиятдан чиқиб кета олган, унинг учун энг муҳими, қайғу-аламлардан қочиб, қувонч-шодлик сари интилиш бўлган. Волфуртга қайтиб келгач, ҳақиқий ҳаёт тўғрисидаги ўз тасаввурига таяниб, иш юритди, айни чоғда хавфсизлик, хотиржамлик ва барқарорлик ҳис-туйғуларидан қалби мунавар бўлди. Албатта, уни тасодифий хушxabарлар, янгиликлар кутиб олмаган, имкониятлар ҳам деярли бўлмаган. Чунки имкониятларга эга чиқиш учун энг аввало, ишонч керак бўларди, отамда агар урушдан олдин ишонч бўлган бўлса, энди у йўқ эди. Айтишади-ку: *Erfahrung bildet Narbengewebe*¹.

Тинч, сокин ва дахлсиз ҳаётга бўлган эҳтиёж уни хотиржам хизматдаги турмуш ва турли хил кишлок уюшмалари сари етаклади. У кишлок футбол клубининг таъсис этувчи аъзоларидан бири бўлиб, ўзи жамоада ўнг ярим ҳимоячи эди. Боз устига театрда гуруҳга бошчилик қилар, у ерда Нестройнинг² “*Дайди*” сини саҳналаштиришганди. Бундан ташқари, аксарият хотин-қизлардан ташкил топган черков хорига ҳам қатнар, кўшиқ айтарди. Аслида у хотин зотига қизиқмас, унинг учун у экзотик феномен эди, холос. Аёл деганда у энг аввало, онани, ўз онасини кўз олдига келтирар, унинг номини муқаддас биларди.

Эхтимол, у ўз эркаклигини исботлашга эҳтиёж сезмагандир, ким билади. Балки у ўзининг мустақиллигига кўпроқ аҳамият бергандир. Уша даврларда қиз боланинг бўса, ўпич бериши бугунгидек оддий ҳол бўлмаган.

Отам Форарльберг ўлка ҳукумати идорасида бензин тақсимоти бўйича масъул мутахассис вазифасида бир неча йил ишлагач, 1952 йилдан Волфурт кишлок жамоасида мирза сифатида фаолият юрита бошлаган. Жамоа идорасида олтмишинчи йилларнинг ўрталарига қадар ҳам котиба лавозими бўлмаган. Отамнинг ишхонаси кишлок мактабининг биринчи қаватидаги синф хонасида жойлашганди. Хона ниҳоятда кенг бўлиб, қадимий мебеллар билан жиҳозланган, деразалари эса пардасиз эди.

Ёз ойларида у чарм шим кийволиб, ўзи *Kneiper* деб атайдиган шиппақда, ёзув машинкасини иккала қўли билан чиқиллатиб ёзиб ўтирар, машинканинг “чик-чик”и кенг, деярли бўм-бўш хонада жаранглаб чиқар, агар дераза очик бўлса, овоз то кўчага қадар эшитилиб турар, кўчадан ўтган-кетганлар: “Август ёзаяпти”, деб кўйишарди.

Бургенланддан³ Форарльбергга келиб қолган бир муаллима қиз бўларди. Уни *Теруш* деб қақир шаркан. Шу қиз дадамга ёқиб қолган. Бирок Теруш никоҳсиз туғилган бола бўлгани боис, бобом бунга қарши бўлган, отам эса тақдирга тан берган. – Афсуски, бу тугал ҳикоя эмас, отамнинг ака-укалари, опа-сингиллари бу ҳақда деярли ҳеч нима билишмайди, ўзим ҳам тортиниб ундан сўролмаганман. Шунинг учун билганимча айтиб ўтйман.

¹ Erfahrung bildet Narbengewebe – сўзма-сўз таржимаси: Тажриба чандиқлардан иборат.

² Нестрой, Йоҳанн – австриялик драматург (1801-1862).

³ Бургенланд – Австриядаги тарихий ўлка, вилоят.

Аммо отамнинг худди шу даврда, яъни эллигинчи йилларнинг охирида ота-онасининг мевазор боғи юкорисидаги тепаликда уй кура бошлагани аниқ. Иморат куриш учун жой бобом томонидан берилган, “чунки у ерда гиёҳ ҳам ўсмаган”. Шу пайтдан бошлаб, отам қўли бўшади дегунча, курилишга қараб чопган. У ерга черков яқин бўлган, кўнғироқ садолари доим эшитилиб турган.

Шотландиялик актёр, продюсер Роберт Харрисон ўзининг “*Ўлим салтанати*” номли китобида ғарб фалсафасидаги тафаккурга оид қадимий бир анъана ҳақида ёзади. Унга кўра, нарсалар тўғрисидаги билим маълум бир ишни бажаришнинг дастлабки муҳим шarti ҳисобланаркан. Худди шунга ўхшаб, кимки уй қурмоқчи бўлса, уни қуришдан олдин уйнинг нима эканини билиши керак. – Отам ҳам уйни шунчаки тахминан, умумий тарзда билган, ҳамма нарсанинг режасини ўзи тузган, ичи ғовак ғиштни ҳам ўзи қуйган, электр монтаж ишларини ўзи бажарган, ўзи сувоқ қилган. Сувоқ ишларини яхши кўрардим, деганди у. Бунақа нарсалардан яхши хабардор бўлган, бу соҳада ўзини худди *уйдагидек* хис қилган.

Ниҳоят, тез орада боғ узра янги иморат қад ростлаган. Бу ердан ўнг томонда Швейцария тоғлари, ярим ўнг тарафда Аппенцелл, тўғрида эса қишлоқ ва Брегенц, чапда Гебхард тоғи ҳамда кўк бағрига санчилган мезана ва миноралар кўзга ташланарди. Хуллас, теварак-атроф манзараси бу жойга ўзгача жозиба бағишлаган. Орадан кўп йиллар ўтиб, менинг “уйни нега бундай солгансиз?” деган саволимга отам, уй қуёшга эмас, балки Гебхард тоғига қаратиб қурилган, дея жавоб берганди.

* * *

1963 йилда, ўттиз етти ёшида отам ниҳоят, уйланишга қарор қилиб, Санкт Пётленлик ўша ёш муаллима билан никоҳдан ўтган. Қизнинг отаси темирўйлда ўтёкар бўлиб ишлаган, урушда ҳалок бўлган. Онаси эса Ўббсдаги болалар уйида тарбиячи бўлган, у ер-бу ерда тикувчилик ҳам қилган. Онаси қайтадан яна турмушга чиққач, қиз Форарльбергга – бобосиникига келади, шу ерда муаллимликка ўқийди. Биринчи иш жойи: Волфуртдаги саккиз йиллик фолксшуле – эски мактаб эди.

Шу тариқа онам қишлоқдан яна олис бир қишлоққа келган ва ўзининг фикрича, хатога йўл қўйган. *Оила қураётганда ақл калталиқ қилдим, энди бошга тушганни кўз кўради*. Бундай амалий никоҳшунослик илмидан ота-онам анча узоқ эди. Уларнинг аввало, уйда ўрнак бўладиган, ўргатадиган ҳеч кими бўлмаган, қолаверса, турмуш тўғрисидаги тасаввурлари ўтакетган соддалиқ, буткул беҳабарлик асосига қурилган бўлиб, юзага келадиган арзимас кўшимча ҳолат, вазиятларни, масалан дейлик, эр хотинни ёки хотин эрни “ўзгартиришга” қодир эмаслигини ҳисобга олишмаган. Шундай, *характер иродага қараганда ҳам кучлироқдир*.

Шунга кўра, улар катта хатога йўл қўйишган. Лев Толстойнинг “Анна Каренина” асарида шундай ҳолат билан боғлиқ ажойиб бир фикр келтирилади: умр йўлдош танлаш масаласини ёшларнинг ўзига ҳавола қилиш ўқлоғлиқ тўппончани беш яшар болаларга мос ўйинчоқ, дейишдек гап. Бу кекса князь хотиннинг фикри эди.

Бахт тўғрисидаги икки хил тасаввур бир-бири билан тўқнаш келса, нима бўлади, бу ҳақда ўйлаб кўриш тўйдан олдин ота-онамнинг хаёлига ҳам келмаган. Албатта, бўлиши мумкин бўлган бахтни яратишга икковлон ҳам ўзига яраша ҳисса қўшган. Бироқ пировард натижада ана шу улушлар бахтнинг турлича, қарама-қарши кўринишларига мансуб эканлиги маълум бўлади. Охир-оқибат ҳар иккиси ҳам ўзича бахтсиз бўлиб қолаверди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Уларнинг бир-биридан кутган орзу, умидлари саробга айланди, ваҳоланки, бир-бирига ўзаро ишонч билдиришнинг ўзига хос йўллари ҳам тубдан бошқача эди. Аввало, туғилган йиллари ва оилавий келиб чиқишлари ўртасида енгиб бўлмас маданий узилиш бор эди. Отам катта деҳқон оиласидан бўлса, онам ташландиқ пролетар хонадонидан эди, униси урушдан олдинги даврда, буниси эса урушдан кейинги йилларда социаллашган, отам уруш ҳамда асирлик азобини тортган бўлса, онам қашшоқлик ва “жонажон ватан бўйлаб” хроникал фильм романтикасини кўрган, хуллас, турлича қадриятлар, турли хил орзу, умидлар, турлича ҳиссий оламлар... отам оддийлик ва пишиқ-пухталиқни ёқтирса, онам ҳиссиёт ва самимийлик, меҳрибонликни яхши кўрган, унисига дилкашлик, одамохунлик манзур бўлса, буниси таълимни маъқул кўрган. – Отам маданий ҳаётга яроқсиз эканлигини ошқор қилиб қўяверган. Унинг ҳақида баъзан шундай гапларни ҳам эшитиш мумкин эди: “Август кеча (театрда) биринчи пардадаёқ пинакка кетган.”

Бу – ҳаётини орзулардан тортиб, то уйланиш ва болалар туғилишига оид тилаклар ўртасидаги ҳақиқий номутаносиблик эди. Бошқа пайтда эса биргаликдаги ушбу ҳаёт, турмуш кун сайин ўзгача тус ола бошлади, бу бамисоли Бобил минорасида туриб, зўр бериб бир-бирини ишонтиришга уринаётган, ҳар бири ўз тилида гапириб: сен мени тушунмаяпсан! – деяётган икки кишининг ҳолатини эслатарди.

Мен отамдан онамга уйланишининг сабабини сўраганимда, у ойимни ниҳоятда яхши кўрганини ва унга бошпана бермоқчи бўлганини айтганди. Шу ўринда яна унинг ўша машҳур мавзуси кун тартибига чиқади: уй, макон, бошпана, хавфсизлик ва хотиржамлик. Мазкур тушунчалар унинг кўз ўнгида фавқулодда аҳамиятга эга эди. Ишқ-муҳаббат яхши, бироқ ўз жойини топа билиш ундан ҳам яхши, деб ўйлаган бўлса керак-да, боёқиш.

Онам эса хавфсизлик ва хотиржамлик эмас, балки рағбат излаган. Унинг қалби ҳамиша дунёга очик, ўзи янгиликка ўч бўлган. Пуллари йўқлигидан бечоралар тўй саёҳатига ҳам боришолмаган. Отам тўй саёҳатинигина эмас, бунинг ўрнига шунчаки сайрга чиқишни ҳам рад этгач, онам ундан қаттиқ хафа бўлган. Отамга қолса, Волфуртдан кенгроқ ва гўзалроқ гўша йўқ эди оламда.

“Ҳаттоки ўрмонга оддий сайрга бормаганмиз-а!”, ёзғирарди ойим ўша кунларни эслаб. Ҳақиқатан ҳам ушбу рад этиш шонли саҳифа бўлолмасди. Отам ҳатто бир кунгина бўлса ҳам ўз одатларига қарши боришни истамас, кундалик чоп-чопдан иборат ҳаётига халақит берадиган нимаики нарса бўлса, хоҳ шанба кунги кичкинагина сайр бўлсин, хоҳ бошқа, ҳаммасидан воз кечарди. Унинг ҳаётини режаси: эгри-бугри эмас, балки тўппа-тўғри чизикдан иборат эди.

Барбод бўлган никоҳ ҳақида ёзиш... эски гапни қўзғашдек туюлади. Маълум муддат улар бир-бири билан мурса қилиб, дил хотиржамлигига эришгандек бўлишди. Албатта, улар ҳеч қачон жанжаллашиб, соч юлишмаган, бинобарин, болалар дунёга келгач, мавжуд барча кескинликларга қарамасдан ўзаро муносабатда бир қадар мувозанат юзага келган. Оилада бирин-кетин фарзандлар туғилиб, онам ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этган, отам ҳам ўз оталиқ ролини муваффақият билан бажаришга, пировардида яхши таассурот қолдиришга ҳаракат қилган. Ҳақиқатан ҳам болалар ота-онанинг бахти эди. Бироқ оила, никоҳ ишқий муносабатлар бобида ортиқ умид қилиб бўлмайдиган ҳолатда эди. Табиатан турлича бўлган ҳис-туйғулар эр-хотинга ҳам бирин-кетин панд берган бўлса керакки, улар бир-бирига нисбатан ўзаро муомалада бора-бора ўта қайсар, ўжар бўлиб қолишган. Аҳвол шундай бўлгач, ортиқ тортишиб ўтиришга ёки бири бошқасига ён беришга-да ҳожат қолмаган.

Тепалик устидаги ана шу катта уйда ҳаёт аввалига бир маромда кечган; биз бинойидек оила сифатида баралла ҳаракат қилганмиз. Кунига бир неча соат мусиқа билан шуғулланар, тушки овқатдан сўнг ярим соат *Canasta*¹ ўйнардик. Тушлик олдидан болалар черков майдони ёнига чопиб боришар, у ерда ишхонадан уйга – тушликка келаётган дадамизни кутиб олишарди. Шунда бутун қишлоқ қандайдир ёқимли, самимий ва меҳрибон бўлиб кўринар, боғлар ва кўчалар бўйлаб таомнинг ёқимли хиди анқирди, чунки соат ўн иккида деярли барча хонадонлар тушлик қилишарди. Отам болалардан бирини велосипеднинг орқа томонидаги юк кўядиган жойига, бошқасини олдига ўтқазар, қолган болалар эса улов ортидан зир югуришарди. Шанба кунлари пешиндан кейин отам бизни футбол майдонига олиб борар, якшанбада сайрга олиб чиқарди. Брегенцдаги етимхонадан Тони деган бола ҳар гал келиб, бутун таътилни биз билан бирга ўтқазарди. Сабзавот, полиз экинлари ва қулупнай экиладиган томорқамиз бўлиб, уларга отамнинг ўзи қарар, лимонялпиз ва қорағатдан қиёмлар қиларди. Бир куни ойим кўлга чўмилишга борганда тўрт нафар болага кўз-қулоқ бўлиш бир ўзимга қийин бўляпти, деб кейинги гал дадамни ҳам бирга боришга қистаган эди, у шартта уйимизга бассейн қуриб берди. Бассейнни гараж томига ўрнатиб, уни осма кўприк ёрдамида балкон билан туташтиришдек таваккал режага қўл урганининг ўзиёқ катта гап эди.

Отам ёшим улуғ деб, оилада ҳеч қачон ўзини бошлиқ ёки хўжайин қилиб кўрсатмас, аксинча, уни безовта қилмасалар, шунга хурсанд бўларди. Унинг табиатида қаттиққўлликдан асар ҳам йўқ эди. Онам яна ишлай бошлаганига қарамасдан, уй-рўзғор ишларида ёрдам бермагани чатоқ эди, холос. Ҳақ ва ҳақиқат ҳаққи, оилада эр қиладиган иш бор, хотин қиладиган иш бор, дерди у. Унинг фикрича, супур-сидир, йиғиштириш аёлларнинг иши, боғ бундан мустасно, шницель² тўқмоқлаш эмас, болғалаш эркакларнинг юмуши эди.

Уйимиз ҳар хил қурилишлар сабабли улкан бунёдкорлик майдонига айланганди. Отам боғ ёки уйдаги шароитларни янада яхшилаш йўлида тинмай бош қотирарди. Қўшимча хоналар керакми? Қани энди, зиён қилмасди. – Марҳамат.

Онам дунёга талпингани боис, ёзда асосан Бодензее билан Брегенцвалд ўртасида жойлашишни маъқул кўрган германиялик ва нидерландиялик дам олувчиларга хоналарни ижарага бера бошлади. Отам чордоқни ҳам қуриб битиргач, йиллик ижара турувчилар, ойимнинг муаллим ҳамкасабалари, ёш-яланглар кириб келди.

1977 йилда онам учун дунё юз очди. Германиядан Пех³ деган исми жисмига монанд, қоп-қора сочли, доим қора кийиниб юрадиган ижарачи келиб, бизникида яшай бошлади. Асли касби нима, ҳеч ким билмайди, лекин ўзи самимий, ажойиб йиғит эди. Биз болалар кўпинча унинг *Ovomaltine*⁴сини билдирмай еб кўярдик. Диний сабоқларга эски суратли журналларни олиб боришимиз лозим бўлган пайтларда бошқалар телекўрсатувлар дастури чоп этилган ҳамда *Stadt Gottes* каби нашрларни кўтариб борса, мен *Stern* ёки *Spiegel* сингари расмли журналларни оборардим, чунки уларни ёш ижарачимиз ўқиб чиқиб, зинапоя остига ташлаб юборарди. Бир куни Пех чордоқдан тушиб келиб, тезда кетишим керак, аммо ижарага тўлагани пулим йўқ, радио билан ошхона плитаси сизларга, деб қолди. Отам рози бўлди. Ижарачи кетди. Орадан бир-икки кун ўтгач, полициядан одам ке-

¹ *Canasta* – Жанубий Америкадан келиб чиққан қарта ўйинининг бир тури.

² Шницель – япроқ-япроқ қилиб кесиб, ёғоч тўқмоқча билан тўқмоқлаб пишириладиган котлет.

³ Пех (*Pech*) – смола, сақич, қора мум, қатрон, шунингдек, муваффақиятсизлик, омадсизлик маъноларини ҳам билдиради (*нем.*).

⁴ *Ovomaltine* – мини-форматда тайёрланадиган шоколад тури.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

либ, уни сўради. Нимаймиш, RAF¹ аъзоси сифатида шубҳа остига олинган эмиш. Биз билмаймиз, у йўқ, кетган дедик.

Худди шу пайтда 2 июн ҳаракати² аъзолари томонидан пайпоқ ишлаб чиқарувчи фабриканти Палмерс ўғирлаб кетилган – телефонда гаплашган шахснинг форарльберглик эканини акцентидан пайқаб қолишган. Овоз эгасини аниқлаш мақсадида маълум телефон рақами газетада берилди. Мен тўққиз ёшда эдим, қизиқиб ўша рақамни яширинча бир неча марта териб кўрдим, ҳар гал терганимда пароль менга сирли ва кулгили туюлаверди, қанча уринмай, гап нимадалигини тушунолмадим. Кейинчалик телефон қилган абонентнинг волфуртлик ёш йигит эканлиги маълум бўлди, ана кўринг томошани. Ойим уни мактабда ўқитган экан, жуда яхши болайди, деди.

Ижарачимиз Пехнинг бир неча йил дом-дараги чиқмай кетди. Биз болалар барча қидираётган террорчи уйимизда яшаганидан ва унинг шоколадини билдирмай еб юрганимиздан ўзимизда йўқ хурсанд эдик, Волфурт RAFнинг махфий маркази бўлса керак, деб ўйлардик. Кунлардан бир кун кутилмаганда уйимизга Пехнинг ўзи кириб келди, уни кўриб бир оз хи-жолат бўлдик. Отам уни полиция суриштирганини айтганди, у бепарво кўл силтади. Айтишича, уни тезда топволишган ва тез қўйворишган, бу 1977 йилги жазавардан бири эди. Отам буни эшитиб, энгил тин олди, менинг эса бир оз ҳафсалам пир бўлди.

Болалигим ҳам аста-секин ўз ниҳоясига етиб борарди. Дадам шу пайтгача – ташаббус кўрсатиши лозим бўлган давргача яхши ва бахтли ота эди. Энди эса вояга етаётган болалари билан иши йўқ, ахир у ўсиб келаётган фарзандларини бир нимага қизиқтириши, руҳлантириши керак эди-ку. Бироқ бошқаларни ўйлаш унинг табиатига ёт эди. Яхшиси, ортга чекиниб, қишлоқдаги одатий тирикчилик ташвишларига кўмилиб юраверарди.

Эшитганим бор, грек тилида “ватан” ва “одат” сўзлари маъно жиҳатидан бир-бирига яқин экан.

Телефон жирингласа ҳам, отам қимир этмасди. Биров ундан бир нима сўрашини тасаввур ҳам қилолмасди. “Бу аниқ менга эмас”, дерди у. Почтачини ҳам кутмасди. Нега кутади? Ахир уни қизиқтирадиган ҳеч нима олиб келмаса.

Бора-бора отам билан ўртаимизда бир-биримизни боғлайдиган ҳеч нарса қолмаганини ҳис эта бошладим. Бироқ ёшлик ғурури билан ота ихтиёрига қарши боришнинг имкони бўлмагач (у ҳеч қачон бировга хўжайинлик қилишни истамаган), бунинг ўрнини боса оладиган йўл топдим – отамнинг жохиллигига, нодонлигига қарши исён кўтардим; одатда, ота-она назоратида ё бир нима етишмайди, ё бир нима кўпайиб кетиб, ортиқчалик қилиб қолади. Мен унинг лоқайдлигини юзига солдим. У бу “айблов”га кўшилмади, бундан жаҳлим чиқди, мен уни тушунолмадим ва шунинг учун ҳам муроса қилишга кучим етмади. Ниҳоят, овора бўлиб ўтириш бейфойда дедим-да, уни “рўйхат”дан ўчирдим. Чунки ўзимнинг муаммоларим ҳам етиб ортарди. Бу тўғрику-я, аммо айтиш чоғда баҳонаям эди, негаки энди ёшимга мос равишда қизиқишларим ҳам ўзгариб қолганди. Не тонг, ўшанда отам билан орамиздаги келишмовчиликлар келгусида бир қадар қискариб қолар, деб умид ҳам қилолмасдим. Зеро, отам энди мен учун унчалик муҳим бўлмай қолган, менга энди барибир эди.

Мен фақат бир нарсани – ундаги ўзим ёшлигимдан гувоҳ бўлган кенг фикрлиликини, унинг бошқалар тўғрисида энгилтаклик ёки ичиқоралик билан сўз юритмаслигини тобора катталашиб бораётган масофадан туриб бўлса-да, қадрлар эдим.

¹ RAF (Royal Air Force) – Буюк Британия Ҳарбий-Ҳаво кучлари (ингл.).

² 1970 йилларда Берлинда фаол иш олиб борган террорчи ташкилот.

Отам энди кўп вақтини ертўлада – ўз устахонасида ўтказарди. У ерда у бир нималарни ўйлаб топар ёки бўлмасам кун бўйи паришон бир алпозда чексиз ўй-хаёлларга берилиб ўтирарди. Бошқача қилиб айтганда, у ерда у ўз ҳаётини ташки воқеа, ҳодисалардан “сақлай” оларди. Устахона унинг учун том маънода бошпана ва табиий ватанга айланганди. У ердаги ишлардан эса ҳали-ҳануз ҳайратга тушаман. Етмишинчи йилларда у ертўланинг пастаккина шифтига каттакон, кенг тахтани ёғоч миҳ билан маҳкамлаб, тахтага ёш болалар учун мўлжалланган озиқ-овқат сақланадиган шиша банка қопқоқларини пастдан банка тушадиган қилиб чиройли, багартиб бир тарзда бураб ўрнатган. Рўзгорда керак бўладиган нимаики майда-чуйда нарса бўлса, ҳаммасини саралаб, тур-турига ажратиб, ўнлаб банкаларга жойлаган-да, уларни шипга яққол кўзга ташланадиган қилиб “осиб” чиққан. Ана энди кимга нима керак бўлса, етўлага тушиб, излаган нарса-сини қийналмай дарров топиб оладиган бўлган.

Оиламизда гоҳида шундай савол-жавоблар ҳам бўлиб турарди:

– Дадам қаерда, кўрмадингми?

– Устахонасида бўлса керак.

– У ерда нима қилаётганикин?

– Яна тагин бўлмағур нарсаларни ўйлаб топаётгандир-да.

Ўша пайтларни эсласам, шунга ўхшаш гап-сўзлар тез-тез бўлиб турарди. Биз, уйдагилар отамнинг паришонхотирлиги боис ўз “устачилик”лари билан (ертўлада пармалаш дастгоҳи ишга тушса, телевизор экрани хиралашар ёки доимий тарақ-турук болаларнинг дарс тайёрлашига, ўқиш-ёзишига халакит берарди) оиламиз ҳаётига раҳна солмаса дердик. Узим ҳам отамнинг касаллик сабабли фаромушхотирликка берилишига ва бунинг оқибатида ҳаётимга путур етказишини хоҳламасдим. Очиғини айтганда, у хасталик бошланган пайтда ҳам Робинзон Крузога ўхшаб автоном ҳаёт кечиришда давом этарди – оила унинг учун (сахна ортидаги) денгиз, шамол, ўрмон ва эчкилар ҳамда *tu man Friday* (содик хизматкор) эди.

Робинзон Крузо отам ўз ҳаётида ўқиб чиққан бирдан-бир, ягона роман эди. Жаҳон адабиётининг у қадар машҳур бўлмаган ушбу романида муҳаббат эмас, балки ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш ғояси асосий мотив қилиб олингани учун ҳам уни қайта-қайта ўқиб чиққан. Ўзининг биринчи автомобили – 1934 йилда чиққан, томи кўтариб, қайтариб қўйиладиган *Сабгю* енгил машинасини отам *Робинзон* дея эъзозларди. Уни 1955 йилда, уйланмасдан анча илгари сотиб олган, ўша йили шу машинада дўстлари билан икки ёки уч кунга жанубий Тиролга¹ бориб келган эди.

Немис тилидан
Мирзаали АКБАРОВ таржимаси

(Давоми бор)

¹ Австриядаги тарихий ўлка, вилоят (тарж.).

Ҳалима АҲМЕДОВА

Б А С И Р

(Барча ганимларим ва дўстларимга бағишлайман)

Кўнглимнинг хилватида
ганимлар майсага,
дўстлар нурга айланадилар
Қизгалдоқ қонини симирган саҳар –
Уфқлар ортидан, беради садо
Ва бу садо сари борар эмакляб –
Вақтнинг қамчисидан эзилган дунё...
Сувлар тамшанади гўё тотгандек
Гулобий ҳисларнинг таъмини...
Осмон юпатмайди, юпатомайди,
Кўкраги дардларга тўлган заминни
Кўряпман қафассиз булбулни
Зулматдан ажралган ёгдуни,
Булбул овозини йўқотиб бўлган
Ёгду танимайди энди орзуни
Шудгорларда шеър битаётган
Энг зўр шоир ёмғирни алдаб –
Олиб кетар камалаклар юртига қуёш...
Алдашни севади жуда ҳам қаттиқ –
Юраклар ўрнида ўсаётган тош...
Чориги йиртилган Исо масеҳнинг
Ёмғирга айлангиси келади,
Шамолга айлангиси келади.
Аммо ёқасига қадалган игна
Њафис истагини ташлайди йиртиб...
Йиртилган истаklar соябонида
Кўлларида бўртган қонталаи
томирлар билан
Ўтган ва ўтмаган кунларини кўриб.
Утиради бир чол,
юзида бўжмайган табассум.
У гоҳо шамолни сўқади,
гоҳо ёмғирни...
Сўнг эса негадир йиғлайди юм-юм.
Мен бу кўз ёшларни танийман.
Ғамни танигандек,
қайғуни танигандек...
Улар Ҳобилни ўлдирган Қобилнинг
Ҳиёнатидан йиғлаган Одам Атонинг
Кўз ёшлари каби жуда ҳам аччиқ...
Аччиқ йиғи ҳиди кезар ҳавода
Чарх эса айланар,
айланади боз
Мунгайиб учаётган қушлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кўксидан
 Биз ҳайдаб юборган ишиқ берар овоз.
 Шунда умидсизлик умиди яна
 Оғирлик қилади руҳ ила танга
 Бизга қуёш бўлиб кўринар шунда
 Бўрилар кўзида ёнган аланга.
 Шунда сўнгги чақасини санаётган гадо,
 Эртанинг чўнтагида қолган ризқидан
 умидини узади.
 Шайтоннинг макрига учган Момо Ҳавво
 жаннат дарахтидан олма узгандек...
 Нелардир узилиб бораверади.
 тириклик томиридан...
 Ҳар кун кўраман фалаж ўглини
 Елкасида кўтариб юрган аёлни
 Унинг кўзларида сузар хазонлар.
 Лаблари қиров остида қолган гунчадек
 пичирлайди ненидир маҳзун.
 Баъзан ўғилчаси хархаша қилар:
 Баландроқ кўтаринг, кўрай худони...
 Булутларнинг бир четини кемираётган нур
 Осмоннинг кўксига кетади сингиб
 Кўпаяр, кўпаяр,
 Кўпаяверар
 Аёлнинг кўзида сузган хазонлар...
 Осмоннинг ишиқю замин ҳажридан
 ногоҳ совуб кетар юрагим
 Яшагим келади шаббодаларнинг –
 Урик гули тўла хаёлларидай
 Фалакка қовушиб кетсам бўлмасми-
 Биби Робиянинг хушбўй рўмолларидай...
 Яна вужудимнинг қаеридадир
 бош кўтаради.
 Сўнгсиз таҳликалар жанги басма-бас
 Шодлик уруғини излаётган Ҳаёт.
 Қўшигин куйлашга етмайди нафас...
 Зилол тасаввурим лойлатган гамнинг –
 Согоинч тонгларини ёпган булутнинг –
 Ва яна толье эшигидаги қулфнинг –
 Оғирлигин ҳис қиламан мудом жонимда...
 Ва яна кезаман ўзимни ўзим –
 Дарчалар ортида қолган тун каби.
 Гоҳо кўзларимга қонсираб кирар
 Мавҳум хотиранинг беором қалби...
 Ҳайратим қариди, нафратим сўнди.
 Номсиз фалсафада изғийман танҳо.
 Яшаш нелигини билганим сари –
 Кўксимда дийдоринг мавжсланар, худо...
 Карман, зеро
 қулогим тўлган шавқингга
 Басирман, нигоҳим дийдорингдан маст
 Шунча ишиқ билан жунуним билан –
 Чумолилар судраб кетаётган
 Бир хасдирман хас...
 Қачондир Аюб чашмасининг бўйига
 Умид ниҳолини эккан эдим мен
 Бахтли бўласан, деб айтганда онам
 Орзу қаитасини тиккан эдим мен...
 Бунга анча бўлди...
 Жуда кўп бўлди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Билдим у ниҳолни қуритганин
   гам,
 Ва яна билдимки, Аюб эмасман.
 Қайсидир кўнгилда чириди каштам...
 Ҳозир эса самони орзулаётган
   дарахтлар кўзига қарайман.
 Улар нақадар соф,
   нақадар тоза
 Балки дунёдаги
   барча гўдаклар –
 Нигоҳи дарахтлар кўзидан олган андоза
 Мен шубҳага тўла
   нигоҳлардан безорман
 Безорман ҳасадга тўла кўзлардан.
 Улар ҳар кун оёғим, қўлларим
   изини ҳидлаб –
 Нимадир, нимадир ахтарар мендан...
 Улар билмайдилар ҳар кун ботишин –
 Юрагим қонига чўмилиб офтоб...
 Яна билмайдилар телба ишқ учун
 Фақат Ҳақнинг ўзи беришин жавоб...
 “Қаттиқ севганмисиз, зўр севганмисиз?”
 Бир қизча сўрайди кўзи тўла чўғ.
 Ва яна дейдики: шеърларингизда –
 Севги билан дарддан бошқа нарса йўқ...
 Севганманми йўқми уни билмайман,
 Севги бу кўзи кўр- уйсиз дарбадар
 Аммо бир олов бор дил илдизида –
 Ловулайди ўлим билан баробар...
 Балки шу оловдир менинг қисматим
 Тунроқ, ҳаво, дарё мени кечирсин
 Узимдан бош олиб кетган дамларим.
 Шу жунунда худо мени кечирсин...
 Юсакка қарайман умидми излаб
 Булутлар кўзида кўтиради май
 Тириклик қадамин товуши баланд –
 Телбанинг маъносиз қаҳ-қаҳасидай
 Кетаман...
   Яна ҳам олисга кетишим керак.
 Писта олмайсизми?–сўрар ногаҳон
 Йўлнинг четидаги пистачи хотин
 Мен уни танийман қомати букик
 Дунёнинг жавобсиз сўроқларидай
 Нигоҳлари бўм-бўш, кўзлари бўм-бўш
 Чақилган пистанинг пўчоқларидай...
 Унинг кўзларини негадир тўлдиргим келади
 Балки юлдузга,
   балки энг чиройли шодликка....
 Аммо уни қизиқтирмас на шодлик, на юлдуз.
 Мен эса кетишим керак,
 Жуда ҳам олисга,
   кўнглимнинг хилватига,
 Худога яқинроқ жойга...
 Токи йироқ бўлай, жуда ҳам йироқ
 Тунлар талвасаси,
   кун миннатидан
 Шунда ганимлар майсага,
   Дўстлар нурга айланадилар...
   Кўнглимнинг хилватида.

Горькийдан икки таржима

Маишхур рус ёзувчиси Максим Горький 1868 йил 16 март куни Россиянинг Нижний Новгород шаҳрида дунёга келди. Бу йил адиб таваллудига 156 йил тўлди. Рус ёзувчиси Максим Горькийни эслаш, унинг адабий қарашиларидан кўчирмалар олиш, “Она” романи тўғрисида сурункали иншолар ёзиш бугун урфдан қолди. Утган асрда ҳамманинг меъдасига текканмиди бу ёзувчи? Умуман, эслаб-хотирлашга, асарларини ўқишга арзимайдиган бир тасодифий-ўткинчи ёзувчиси Горький? Аввалига муқоваси эскириб кетган, XX асрнинг 50-йилларида ўзбек тилида босилган “Ҳикоя ва эртақлари”га кўзим тушди. Кейин шу китоб таъсирида “Италия ҳақида эртақлар” туркуми, биографик қиссалари, “Клим Самгиннинг ҳаёти” ва бошқа асарларини эслаб кетдим: ҳар ҳолда бу тоифа асарларнинг бугун ҳам ўқувчиси бордир. Горькийнинг адабиёт тарихида қоладиган, ўқишга арзийдиган асарлари йўқ эмасдир. У ўз даврининг сиёсий мафкуравийлашган тарғиб-ташвиқ адабиётининг қурбони бўлган шунчаки бир ёзувчи эмасдир. Горький талант эгасидир... Ўйлаб-ўйлаб охири, баҳарҳол, Максим Горький учун бундай аврагич-суянчиқ гапларга зарурат йўқ деган ўйга келдим. Адибнинг асарлари суянчиқ; ижодкорни ёзган асарлари яшатади, яшинатади, қоралайди-оқлайди; суйдиради-куйдиради-нафратлантиради. Иккинчидан, бу ҳодиса ўқувчига, дидга, талқинга, талқинчига, тарғиб-ташвиқ ва бошқа бир дунё омилларга боғлиқ. Чўлпон XX асрнинг 30-йилларида “Она”ни таржима қилди; “Катта мактаб эгаси”, “Устоднинг хислатлари” номли иккита мақола ёзди. Таржимани ўз хоҳиши билан қилганми, мақолаларни мажбуран ёзганми – буниси қоронғу. Аммо Чўлпон лафзи қозоғга муҳрлангани ҳам, унинг матбуотдаги охири чиқишларидан бири бўлган ўша мақолани “аждаҳо комида” туриб битгани ва “Кеча ва кундуз” романига таъсирини эътироф этгани ҳам факт. Ҳар икки мақолада илиқ, самимий фикрлар бор. Чўлпон ёзади: “Наср тилини тарашилашни мен бошлаб Горькийдан ўргандим”; “Горький – шоир. Унинг асарларида фақат бир насрчи (романчи) кўринмайди, ҳар ер - ҳар ердан нозик шоир келиб чиқади... Горький ҳар қандай табиат манзарасини жонлантириб, унга жон киритиб, уни кўз олдимишга шундоққина келиб тўхтайдиган қилиб оладир...”.

Мабодо 30-йилларда Горький шахсияти “шўро ёзувчиси”, ижодиётдан “шўро адабиёти” сунъий равишида ясаб олинган бўлса, бу адибни холис суйганлар, ўз ихтиёри билан асарларини ўқиганлар, дил амрига кўра асарларини таржима қилганлар бормиди ё йўқмиди? Бундай саволлар бежиз пайдо бўлмади. XX асрнинг 20-йилларида матбуотда нисбатан эркинлик мавжуд эди. Ижод аҳлининг, жумладан, ўзбек адибларининг умрбоқий асарлари, одамнинг кўнглига яқин дардли шеърлар айнан ўша йилларда майдонга келди. Бу фикрга эътироз бўлмаса керак. Худди ўша давр матбуотида – “Маориф ва ўқитувчи” журналининг 1927 йил 7-8, 1928 йил 5-6-сонларида М.Горькийнинг “Қизиқликлар” ҳамда “Туннел” номли ҳикоялари таржимасини кўриб қолдим. Биринчи ҳикоя таржимони – “И.Омон”. Номли озгина таниш. Биз Йўлдош Омоннинг Фарғона газеталари таҳририятларида таржимон бўлиб ишлаганидан хабаримиз бор. Бошқа тафсилотлар маълум эмас. Иккинчиси “Остон”. Бу имзо ёнида “Масков” сўзи турибди. Бунинг кимлигини аниқлашга имкон бўлмади. Қайсидир ёзувчининг ўткинчи имзосидир, балки. Эҳтимол, ўша замонда Москвада таҳсил олаётган талабалардан биридир. Хуллас, билолмадик.

Билганим шуки, ҳар икки ҳикоя ҳам ўқишга арзигуликдир; кўнглига бир ойдинлик олиб киради. “Қизиқликлар”да баён қилинган маишхур шахслар-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

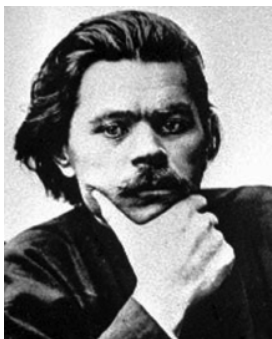
нинг гайририхтиёрый ҳаракатлари, галати қилиқлари - бу қизиқ ҳодисалар одамни кулдиради, ўйлантиради.

“Туннел” ер билан мулоқотга киришган, ернинг бағрини ўйиб ишлаган, ернинг жони хусусида қайғураётган ва охир-оқибат инсоннинг куч-қудратига ишонган одамнинг ҳаяжонли бир ҳикоясидир. Горький воқелик ичига ўлим ҳодисасини қўшади ва ҳикоянинг жонли, табиий ва реалистик чиқишига, бадиий жиҳатдан пишиқ бўлишига эришади. Ровий – Павел ҳикоя охирида отасининг васиятига кўра ерости йўли қазилиб бўлингани хабарини айтади. Ҳикоя шу билан якун топади. Бунда инсон ва табиат ўртасидаги кураш ва айни пайтда одамнинг ерга меҳр-муҳаббати ҳам баён қилинган.

Таҳлил ва талқин жараёнида кўп фикр айтиши мумкин, албатта. Бироқ бу ўринда ҳикояларни ортиқча изоҳлаб, шарҳлаб, тушуинтириб ўтирмасдан мухтарам ўқувчилар учун ҳар икковини қайта наишрга тайёрладим. Имло-си ҳам ўшандай қолди. Булар Максим Горькийнинг ўзбек тилида босилган китобларида учрамади. Ҳатто рус тилидаги наишларида ҳам камёбга ўхшаб кўринди. Уқиб баҳолаш ўқувчига ҳавола.

Қолаверса, Жалолиддин Сафоев таржимасида М.Горькийнинг бир қатор адабий-бадиий хотиралари ҳам ҳукмингизга ҳавола этиляптики, мазкур қатралардаги ҳаёт ва жамиятга муносабат, адибнинг ижтимоий воқеликларига бўлган танқидий қарашлари мазкур ёзувчи ҳақидаги тасаввурларимизни янада бойишига хизмат қилади деб ўйлаймиз...

Баҳодир КАРИМ

Максим ГОРЬКИЙ ҚИЗИҚЛИКЛАР

Бу кун ман Тарвитский кўпругида кичкинагина, сариқ сочли, ялтироқ пойпоқ кийган бир хотинни кўрдим. Унинг юзи қиз боланикидек, ҳали тамом етмаган (етилмаган маъносида – Б.К.) эди. Кўкимтил қўлқоп кийган елка ва қўл билан панжарани ушлаб, худди Нева дарёсига ирғиб тушишга тайёрлангандек ўзининг кичкина қизғимтил тилчасини оғзидан чиқариб, ойга

қараб чўзмакда эди. Осмоннинг эски ва айёр тулкиси қора тутундек булут орқасидан чиқди. Бу кун ой жуда тўлган эди. Ул маст бўлиб юрадиған одамнинг тумшуғидек қалин ва қизғимтил эди. Хотин ойни энг қаттиқ ва – мен айтсам – жиноий тус билан пўписалар эди.

Бу воқеа бир вақтлар мени кўп ишғол қилган ва кўп қизиқликларни эсимга туширган эди. Одамлар ёлғиз бўлганда уларга қараб юришни ва уларнинг ақлсиз ҳаракатларини таъқиб этишни суяр эдим. Бундоқ ҳаракатларни бўлса ақлсизлик демасдан бўлмайди.

Мен гўдаклигимдан бери инглиз масхарабози Мирондолни эсимда тутаман. Бир кун бўш ва қаронғи ўйинхонадан ўтиб туриб, у ойнанинг олдида тўхтади, бошидан калпоғини кўтариб, ўз аксига таъзим билан букулуб салом қилди. Ўйинхонада ҳеч ким йўқ эди. Мен беркиниб ўтирған эдим. У мени кўрмади, кўра олмади. Бу нима қилиқ? Уйлаб туриб тушундим – масхарабоз.

Бунинг устига ўзи инглиз. Қизиклик унинг гўшт ва қонига сингиб кетган.

Лекин ман Чеховни кўрдим. У боғда офтобнинг шуъласини телпаги ичига солиб, уни шу ҳолда шуъла билан бошига кийиб олишга уринар эди. Ҳаракатининг муваффақиятсизлиги, офтоб шуъласини овлашдан ҳеч нарса чиқара олмагани унинг аччиғини келтирди. Унинг бети тиришиб қаронғиланар эди. Охири ғазаб билан телпагини кийди, оёғи остида ётган итни бир тепди. Осмонга эгри ва аччиқланиб қаради-да, уйига кириб кетди. Мени кўрганида оғзининг бир бурчаги билан кулди ва:

– Салом алайкум, Балмонтнинг “Офтоб ўлан иси беради” деган нарсасини ўқидингизми? Аҳмоқлик, Русияда офтоб Қозон собунининг исини, бу ер ва Қримда татарлар терининг исини беради, – деди.

Ул йўғон қизил карандашни кичкина шишачанинг оғзига тиқишга кийналиб уринади. Бу эса ҳикмат табиат қонунини енгишга очик интилиш эди.

Л.Н.Толстой бир куни эчкиэмарнинг олдиға келиб, секингина:

– Яхшимисан? – деди.

Эчкиэмар Диюлбир йўлидағи бир чакалакзорда, тош устида исиниб ётган эди. Толстой унинг олдида қўлини белбоғига тиқиб, теваракка гумонсираган бир назар ташлаб, улуғ инсон яна эчкиэмарга қараб:

– Мени сўрасанг, ҳеч яхши эмасман, – деди.

Кимё профессори Тиховинский ошхонада ўтириб мис лаълига тушган аксидан сўради:

– Ҳа ўртоқ, юрибсанми?

Бир жавоб олмаганидан кейин профессор оғир бир уфлади. Ва қошини жийириб, бетини тириштириб, ўзининг лаълдаги аксини артиб ташлашга киришди.

А. Владимирский этигини олдиға қўйиб, унга қараб:

– Қани, юр-чи, юролмайсанми, ҳа, юролмайсанми?, – деди. Кейин ўзи такаббурлик билан натижа чиқарди:

– Билдингми, мен бўлмасам, сен ҳеч қаерга боролмайсан!

– Нима қиялпсиз, Фёдор? – деб уйига кириб туриб сўрадим.

– Мана, этигим эскириб кетибди. Эндиги этиклар ёмон бўлиб қолган, – деди.

Бир кун менинг меҳмонхона қўшнум, Воронеж мулкдори бутунлай хушёр бўлгани ҳолда адашиб меним хужрамга кириб қолди. Мен кўрпамда ётган эдим. У ҳам тамом кийинган эмас эди. Чироғлар ўчирилган эди. Кўрпамни сал кўтаргач, қўшнимнинг ориқ, кулимсираган юзини кўрдим. Ул ўз-ўзига сўзлашмақда эди.

– Ким бу? – деди.

– Мен тақсир, бу сизнинг уйингиз эмас.

– А, афв этинг.

– Буноринг! – деган эдим, у тўхтади. Теварагига қаради. Мўйлабини тузатиб, ойна олдиға келиб, гурунглай бошлади:

– Мен адашдим-м-м-м-м . Бу қандай воқеа бўлди-и-и-и-и , – деди. Ва секингина оёқ учида юруб уйдан чиқиб кетди.

Хотинлар ҳам кийинган чокда ёки бирор муваффақиятдан кейин ўзлари билан сўзлашадилар. Аммо ман бир кун ўқиған бир хотинни кўрдим. У ёлғизликда шоколад емоқда ва ҳар конфетини емасдан илгари гапирар эди:

– Мен сени еб қўяман.

Кейин сўрарди:

– Ҳа едимми?

Иккинчи конфетини яна:

– Мен сени еб қўяман, ҳа едимми? – деб тақрор қилар эди. Беш минут-гача шу ҳол давом этди. Юзи виқорли хотиннинг икки кўзлари ҳам тиззаси устидаги қутида бўлган шоколадга тикилган эди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Театрнинг залида чиройликкина қора сочли бир хотин ўйин бошланишидан кеч қолиб, ойна олдида сочини тарагани ҳолда қаттиқ ва таъсирили товуш билан:

– Ҳа шунинг учун ўлуш керакми? – деди. Залда мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У ҳам мени кўрган эмасди. Кўрганида бундай ўринсиз бир гапни гапирмас эди. Бизнинг Русияда мундай кизикликлар жуда кўп, мен уларни кўп учратдим.

Й.Омон

*“Маориф ва ўқитгувчи” журнали,
1927 йил. №7-8*

ТУНЕЛ

Асрлик қорлар билан бекилган тоғларнинг чуқур рамкасида, кўм-кўк ва жим-жит кўл милдирайди; боқчаларнинг қоронғиланган теварақлари азаматли қатловлар билан сувга энганда тоғдан туриб оқ уйлар сувга қарайлар. У уйлар оқ қандан ясалган бўлсалар керак. Бутун атроф ёш боланинг тинчгина мароҳатли уйқусига ўхшайди.

Тонг чоғи тоғлардан юмшоқлик билан чечакларнинг хидлари сочилади. Уларни ҳар томонга ёлғиз куёш тўзитади. Дарахлар япроғи, кўкат ва ўтларнинг таналарида шабнам ялтирайди. Йўлнинг сарғилт тасмалари тоғнинг жим-жит адирига ташланган. Йўлларга тўшалган тошлар кишининг кўл билан тутиб кўргиси келадиган юмшоқ бахмалга ўхшайди.

Кичкинагина тошлар тўпламининг ёнида кўнғиздек, қора кўкрагида медал (нишон) таққан, кулумсираган ва юмшоқ юзли бир ишчи ўлтиради. Пулат тирсақларини тизига кўйиб, бошини озроқ кўтариб палут дарахти (каштан) тагида соялаб турган йўловчиларга қараб сўйлайди:

– Бу медал, хоним афанди, – Силон тоғи ичидан ўтказилган йўлда қилган хизматларим учун... – ва кўзларини кўкрагига тушириб, медал доналарига қараб илжаяди:

– Ишнинг ҳаммаси ҳам севмаганча оғирдир. Қачон севдинг, бу сени уйғотиб ҳаракатга солади ва осонлашади. Ҳар ҳолда қийин эди.

У куёшга қаради, илжайиб, табассум қилди, тўймасдан кўлларини юқори чўзиб силкинди ва қора кўзлари ялтираб ёнди:

– Ҳатто баъзан кўрқинчли эди. Ер ҳар нарсани сезади. Шундай эмасми? Биз тоғни ёриб ернинг ичига кирганда, у бизни қаҳр билан учратди. Куюкли дам билан нафас олганда юраги шувв этиб кетгач, боши оғриб, суяклари қақшай бошлади. Бу ҳодиса кўплар томонидан синалган! Кейин бизга қараб тошлар отди ва устимизга қайноқ сувлар қуйди. Бу жуда ҳаяжонли бир ҳол эди. Ут олдидаги кичкина тешикча билан сув қизилланди. Шу чоғ отам менга шундай деди:

“Ерни биз яраладик, кўрасан, у ўзининг қонлари билан барчамизни киздиради, куйдиради!”

Албатта, булар бари хаёл. Бироқ шу сўзларни чуқурлатиб қазилган ернинг ичида, нафас қайтарадиган қоронғилиқда, йиғи қилиб шарақлаган сув, тошга тегиб шариллаган темирларнинг ўртасида эшитсанг, хаёлий деган нарсани унутасан.

Хоним афанди, ўша чоғларда шуларнинг барчаси хаёлий эди, биз инсонларни шунча кичкина, аммо юқорини буровлаб тешганимиз тоғ кўккача юксалган, буюк ва ҳайбатли... Уни тушуниб билмак учун кўрмак керак!

Тонг отиб куёш кўтарилганда, тоғнинг ичига кириб қавлаган ишланма (сунъий) ғоримизни ва куёшнинг ер ёнбошидан чиқадиран кишилардан қандай таъсирланиб қарашини кўрмак керак.

Тоғнинг кулранг юзи, машиналар ва унда чукурлашган, басышнинг қаронғиланган товушлари ва акс-садолари ихтиёрсиз қаҳқаҳанинг ўзи!

У қўлларига назар солиб, ихчам кийимларидаги медалини тўғирлаб, секингина нафас олиб қўйди:

– Одам ишлай олади, – ифтихор билан сўзини давом эттиради, – кичкина бўлган инсон ишлашни истаса, эгадиган кучдир. Ишонингиз, бора-бора ўша кичкина одам бутун истаганларини ишлай олади. Менинг отам илгарилари бунга ишонмас эди:

“Тоғнинг бир томонидан тешиб иккинчи томониға ўтиш, ерни тоғнинг девори қилиб қўйган тангрига қаршилиқдир. Ўша чоқда ҳазрати Марямнинг (русларнинг “она худо”си) биз билан бирга эмаслигини кўрасиз”, дер эди отам.

Отам хато сўйлади. Ҳазрати Марям кимни суйса, шунинг билан бирга. Мен сизларга гапириб турганимдек отам ҳам анча вақт ўйланиб турди. Негаким у тоғдан ҳам кучли нарса борлигини сизди. Бироқ байрам кунлари келиб қолди. Вино шишалари қатарлатиб терилган усталда ўтириб менга ва ўтирганларға ўғит бера бошлади:

– “Тангри болалари”, – бу сўз унинг суйган гапларидан эди. Чунки у хайрли ва диндор бир киши эди - Тангри ўғуллари, ер билан бундай курашиш мумкин эмас. У жароҳатлари учун биздан “хун” талаб қилади ва енгилмайди. Ўзингиз кўрдингиз: биз тоғни тешиб, юрагига бориб етганимизда, у бизни куйдиради, ўтлар сочади, чунки ернинг юраги ўтлидир. Буни ҳамма билади. Ерни ёриш унинг наслларига кўмак қилишдир. Бу эса мамнуъдир. Биз унинг юзи ва шаклинигина бузамиз, қарангиз, тоғнинг ичига борган сайин ҳаво иссиқ ва димиққан...”

Тинглагувчилардан бири икки қўлининг бармоқлари билан мўйлабларини силаб, илжайиб кулади.

– Шундай ўйлаган бир у эмас эди. Ҳақиқатан бу сўз тўғри. Тоғ ичидаги йўл борган сайин иссиқ ва шу қадар киши димиқарлик.

Қайноқ булоқлар кучли сувратда устимизга тушади. У чўмулганда куйган сувдек куйилди. Иккитамиз эсдан кетиб қолди. Кўп кишиларимиз кечаси казармада баъзи ҳаяжонларда розилик тилашдилар, инграшдилар ва жойларидан сакраб туришдилар:

– Гапим ёлғонми? – кўзларини катта катта очиб ва тупурукларини ютиб отам гапирди – Шундай эмасми? – деди у.

Сўнгра у ҳеч туролмайдиган каби бўлиб ётиб қолди. Ҳоли оғир эди. Ўз қисматини билан кишидек шикоятсиз уч ҳафтадан кўбрак курашди.

Бир кеча менга деди:

– “Менинг ишим томом бўлди, Павел, ишларингни йиғиштир ва уйга қайтгил. Ҳазрати Марям мадаккоринг бўлсин!”

Ундан сўнг нафас қайтариб, кўзларини юмиб анча вақт жим қолди. Бир оздан кейин ҳаяжон ва шошилиш билан оёғига турди, сингирлари тақирлаб кетди. Қўлимдан ушлаб ўзига тортди ва деди:

– Уғлим Павел, биласанми? Булар бари тамом бўлади. Биз ва бошқа томондан келадиганлар бир-биримизни тоғ ичида кўрамиз ва учрашамиз, сен бунга ишонасанми?

– Ишондим, – дедим мен.

– Балли ўғлим! Шундай бўлиши керак. Ҳар ишни дин бўйинча ва ҳазрати Марямнинг дуоси ва тангрининг розилиги билан бажариш керак. Халқ тоғнинг нариги томониға ўтса, менинг гўримга бор. “Ота, тоғнинг қорнини ёриб, ичидан йўл солиб иккинчи томонга ўтдилар, де. Токи мен ҳам билайин”.

Мен сўзига унадим ва васиятига амал қилишга ваъда бердим. Шу сўзларни сўйлагандан беш кун кейин вафот қилди. Ўлганидан икки кун бурун мен ва бошқаларға тоғ ичидаги қазма йўлда ишлаган жойига

кўмишни васият қилган эди. Бу ҳам хўшлашиш ҳолати эди, деб ўйлайман.

Биз ва бошқа томондан юрадиганлар отам ўлгандан ўн уч ҳафта ўтгач, тоғ ичида учрашдик, бу кун унутилмас кунлардан эди, хоним афанди! Биз ернинг тагида, қоронғи ғорда бизга томон келадиганларнинг товушларини эшитдик. Биз кичкина кишиларнинг барчамизни босишга қодир ернинг тагида!

Биз бу шовкун овозларни кўп мартабалар эшитдик. Кун сайин тушунилиб, ойдинлашиб кета берди. Ғолибларнинг суюнчли полвонликлари бизни жойлаб (эгаллаб – Б.К.) олди; биз ажиналардек буйруқ берилишига қарамасдан ишлар эдик. Тўғриси айтганда, бу иш жуда яхши эди. Қуёшли кунларда рақс-ўйнаш эди. Биз ҳаммамиз ёш болалардек меҳрибон ва ҳурматли бўлдик.

“Ух, сиз ҳам ернинг тагида кишиларни сабрсизлик билан учратишни билсангиз эди”.

Ишчи бутунлай ўзини йўқотиб, уни тинглаувчига яқинлашди ва чуқур, самимий кўзларини унинг кўзларига қаратиб севинч ва юмшоқлик билан сўзга бошлади:

– Маъдан қаловлари бузилди, бирдан қизил олов машъала ялтирай бошлади ва кенгдор қора, устига кўз ёшлари қуйилган севинчли юзи кўринди. Яна машъала ва юзлар. Севинч ва энгиш овозлари...

Бу кун ҳаётимнинг энг яхши кунлари эди. Ўша кунларни эслайман. Йўқ, мен текин ишламадим. Сизга айтаман, хоним афанди, меним ишим муқаддас бир иш эди.

Ўша ўтган кунлар барчаси гўзал бир қисса эди. Биз азаматли ерни у кун ўпдик! Ер ўша кундан бошлаб менга яқин ва тушунарли бўла бошлади. Мен уни гўё хотин каби севдим.

Ўликнинг гапира олмаслигини билсам ҳам, яна отамнинг гўрига бордим. Биз учун меҳнат қилган ёши улуғ кишини ҳурмат қилиш керак, шундай эмасми?

Мен отамнинг гўрига бордим. Ерни оёғим билан тепиб, отам нима деган бўлса, шуни дедим:

– Ота, тоғни тешиб ўтдилар. Инсонлар ғолиб келдилар, тунел ишланиб бўлди, ота!

*Остон МАСКОВ
1928 й. “Маориф ва ўқитғувчи”
журнали, №5-6*

ЧЕХОВ ҲУЗУРИДА

ЎҚИТУВЧИ

Кунларнинг бирида А.П.Чехов мени Кучук-Кой қишлоғидаги уйига таклиф қилди. Бу ерда ёзувчининг озгина ери ва икки қаватли, мўъжаз уйи бор эди. Узининг “имение”сини кўрсатар экан, ҳаяжон билан гапира кетди:

– Агар пулим кўп бўлганда эди, мен худди шу ерда касалманд қишлоқ ўқитувчилари учун сиҳатгоҳ ташкил қилган бўлур эдим. Биласизми, шундай бир ёруғ бино – жудаям ёруғ ва каттакон деразали, баланд шифтли бино қурадим. Мен бунёд қилган ушбу сиҳатгоҳнинг жуда ажойиб кутубхонаси, ҳар хил мусиқа асбоблари, асаларичилиги, полиз-сабзавот экинлари экадиган томорқаси ва мевали боғи бўларди. Бу масканда агрономлик ва метеорология бўйича маърузалар ўқилар эди. Чунки, ўқитувчи ҳамма нарсани билиши керак, ҳа, азизим ҳамма нарсани!

У бирдан жим бўлиб қолди. Гапларига алоҳида ҳаяжон ва маъно бағишловчи ёқимли жилмайиш билан мен томонга ўгрилиб, оҳиста йўталиб қўйди.

– Менинг хаёлпарастлигимни эшитиш сиз учун зерикарли бўлса кераг-ов? Бирок, мен бу ҳақда гапиришни хуш кўраман. Рус қишлоғига яхши тарбия кўрган, ақлли, билимли ўқитувчи қанчалик зарур эканлигини билсангиз эди! Бизнинг Россияда маориф ишига алоҳида шарт-шароит яратиш керак. Бу ишга тезроқ киришишимиз зарур. Биз бир нарсани яхши тушуниб олишимиз шарт: халқи кенг билимларга эга бўлмаса, давлат худди яхши пишмаган хом ғиштлардан ёмон терилган бино сингари қулайди!

– Ўқитувчи ўз ишини жондан севгувчи артист, рассом, санъаткор бўлиши лозим. Бизда эса ўқитувчи бу – қора ишчи, ёмон таълим олган савияси паст одам. Унинг учун қишлоққа бориб болаларни ўқитиш бамисли сурғунга бориш билан баробар. Чунки, ўқитувчи бир бурда нонини йўқотиб қўйишдан кўркиб қолган, оч-яланғоч ва жамият томонидан унутилган инсонга айланган. Аслида ўқитувчи қишлоқнинг биринчи одами бўлиши лозим эди. У дехқоннинг ҳар қандай саволига жавоб бера оладиган, одамлар ундаги билимнинг кучини ҳис қилиб, ўқитувчига ҳурматга лойиқ инсонга қарагандек қараш ва эъозлаши зарур. Бизда эса: урядник, бой дўқондор, поп, даҳа полицияси бошлиғи, мактабнинг ҳомийси, васийси, оқсоқол, мактаб инспектори – барча-барча ўқитувчига дўк уради, бақириб иш буюради, ишига аралашади, уни камситиб таҳқирлайди, унга хўжайинлик қилади.

– Халқни тарбиялашга сафарбар қилинган, тушунаяпсизми, айнан халқни тарбиялашга, инсонга арзимаган чой-чақа тўлаш ўта ақлсизликдир. Ўқитувчининг эски-туски жулдур кийимда юришига, чала-вайрон мактабда зах ва совуқдан қалтираб туришига, ўттиз ёшга етмасдан сил, ревматизм, ларингит касалликларини орттириб олишига сира-сира йўл қўйиб бўлмайди. Ахир бундай ҳолат биз учун, давлат учун шармандалик-ку! Бизнинг ўқитувчилар саккиз-тўққиз ой худди тарки дунё қилган зоҳидларга ўхшаб кун кечиришади: ёлғизликда, кўнгилхушликларсиз, китобларсиз зехни паст одамга айланиб қолади. Мабодо бирор ўртоғини суҳбатга чорласа, дарров уни ишончли йўқотганликда, шубҳали шахсликда айблашади. “Шубҳали шахс” – айёр одамлар аҳмоқларни кўрқитиш учун ўйлаб топган нақадар бемаъни сўз!

– Буларнинг барчаси жуда катта ва сермашаққат иш қилаётган одамнинг устидан кулиш, уни беаёв таҳқирлашдир. Биласизми, ўқитувчини кўрганимда унинг тортинчоклигидан, журъатсизлигидан, ночор кийим-кечагидан, ўта қашшоклигидан, майиб-мажрухлигидан ноқулай аҳволга тушиб, уялиб кетаман ва бундай ҳолга қайсидир маънода ўзимни айбдор ҳис қиламан!

У чуқур сукутга кетди ва бироздан сўнг ўйчан аҳволда қўлини силкиб, изтироб билан шундай деди:

– Бизнинг Россия ана шундай бемаъни ва қўпол мамлакат.

ҲАР КИМ ЎЗ ТИЛИДА ГАПИРИШИ КЕРАК

Чехов бўяб-бежалмаган гўзал оддийликни, ҳақиқийликни ёқтирар ва одамларни соддалаштирадиган ўзига хос услубга эга эди.

Кунларнинг бирида хонани ўтқир атир-упаларнинг анвойи ҳидига ва ипак матодан тикилган куйлақларининг шитирлашига тўлдириб ниҳоятда серхашам кийинган уч нафар кибор хоним ёзувчи ҳузурига келишди. Антон Павловичнинг рўпарасидан жой олиб, ўзларини сиёсатга қаттиқ кизиқадиган қилиб кўрсатиб, ёзувчига “савол”лар бера бошлашди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Антон Павлович! Сиз қандай ўйлайсиз, уруш нима билан тугайди?
Антон Павлович йўталиб олгач, бироз ўйланиб, юмшоқ оҳангда, аммо жиддий овозда жавоб берди:

– Афтидан, тинчлик билан...

– Ҳа, ҳа, албатта! Лекин ким ғолиб чиқади? Юнонларми ёки турклар?

– Назаримда ким кучли бўлса ўша ғалаба қилади.

– Сизнингча ким кучли? – чуғурлашиб бараварига сўрашди хонимлар.

– Кимки тўйиб овқатланаётган ва билимли бўлса, ўша кучли...

– Оҳ, қандай донолик! – деб хитоб қилди хонимлардан бири.

– Сиз кимни кўпроқ яхши кўрасиз - грекларними ёки туркларни? – деди шоша-пиша хоним.

Антон Павлович хонимга қараб кулимсираб, мулойим ва назокат билан жавоб қайтарди:

– Мен мармеладни яхши кўраман..сиз ҳам яхши кўрасизми?

– Жуда, жуда! – ҳаяжонланиб жавоб қайтарди кибор хоним.

– У шундай муаттар ҳид таратадики! – киборона тасдиқлади бошқаси.

Уччовлари ҳам мармелад бўйича ажойиб эрудицияларини намойиш қилиб, ўзаро қизғин баҳсга киришишди. Хонимлар ўзлари ва ақл-идроқларини қийнамадан мармелад ҳақида суҳбатлашаётганларидан ва ўзларини шу пайтгача ўйлантирмаган, қизиқтирмаган турклару юнонлар мавзусига жуда жиддий қизиқувчан қилиб кўрсатишдек оғир вазифадан халос бўлганларидан хурсанд эканликлари юзларидан яққол кўриниб турарди.

Улар кета туриб Антон Павловичга:

– Биз сизга мармелад жўнатамиз, – деб ваъда беришди.

Кибор хонимлар жўнаб кетишганидан сўнг:

– Сиз ажойиб суҳбат қурдингиз, – дедим.

Антон Павлович секин кулиб:

– Ҳар бир одам ўз тилида гапириши керак..., – деди.

ПРОКУРОР

Бошқа бир сафар ёзувчи ҳузурида ёш, келишган ўртоқ прокурорга дуч келдим. У Чехов қаршисида ўтириб олиб, жингалак сочли бошини силки-та-силкита дадил гапирарди:

– Антон Павлович, сиз “Ёвуз ниятли одам” ҳикоянгиз билан менинг олдимга жуда қийин савол қўясиз. Агар, Денис Григорьевда ёвуз ният борлиги ва онгли равишда ҳаракат қилаётганлигига ишонсам, жамият манфаатлари талабидан келиб чиқиб, мен уни қамоққа олишим керак бўлади. Бирок, у ёввойи одам, ўз қилмишининг жиноят эканлигини сезмайди, мен унга ачинаман! Лекин, мабодо мен унга ачиниби ёки онгсизларча ҳаракат қилаётган субъектга қарагандек муносабатда бўлсам, боринги қалбимда раҳм-шафқат ҳам уйғонди дейлик, аммо мен бу билан Денис яна жиноят йўлига кирмайди, темир йўл рельси гайкасини бураб поездлар ҳалокатини уюштирмайди, деб жамиятимизга кафолат бера олмайман! Мана сизга жумбоқ! Бундай ҳолда нима қилишимиз керак?

У ўзини орқага ташлаб жим бўлиб қолди ва синовчан кўзлари билан Антон Павловичга тикилди. Прокурорнинг эгнидаги мундир яп-янги бўлиб, тугмалари одил суд жонкуярининг ўзини дўст қилиб кўрсатаётган ҳиссиз ва совуқ кўзларидек ялтироқ ва маъносиз эди.

– Мабодо мен судья бўлганимда, – деб жиддий овозда гап бошлади Антон Павлович, – мен Денисни оқлар эдим...

– Нимага асосланиб?

– Мен унга шундай дердим: “Денис, сен ҳали онгли жиноятчи бўлиб пишиб етилмадинг, бор ва пишиб етил!”

Хукукшунос хохолаб кулиб юборди ва шу ондаёқ жиддий ҳамда тантанавор оҳангда давом этди:

– Йўқ, Антон Павлович, сиз қўйган саволга фақат мен қўриқлашга сафарбар қилинган жамият ва унинг ҳаёти, мулки манфаатлари доирасида жавоб бериш мумкин. Ҳа, тонмайман, Денис ёввойи, лекин шундай бўлса-да, у жинойтчи, мана сизга ҳақиқат!

– Сизга граммафон ёқадими? – тўсатдан мулоғим навозиш билан сўради Антон Павлович.

– О, жуда, жуда! Ажойиб ихтиро! – жонланиб жавоб берди ёш прокурор.

– Граммафонга менинг асло тоқатим йўқ! – хомушлик билан тан олди ёзувчи.

– Нимага?

– Шунинг учунки, граммафон қўшиқ таратади-ю, аммо ҳеч нарсани ҳис қилмайди. Ва граммафон ёмон чизилган расм монанд ўлик, туйғусиз... Сиз фотография билан шуғулланасизми?

Юрист фотографиянинг қизгин ишқибози бўлиб чиқди. У Антон Павлович нихоятда назокат билан шаъма қилган “ажойиб ихтиро” – граммафонга ўхшашлигини унутиб, фотография ҳақида тўлқинланиб гапира кетди. Шу дақиқаларда мундир остидан ҳаётда ҳозирча ўзини овдаги кучуквачча каби тутаётган аломат бир одам намоён бўлди.

Ёш прокурорни кузатиб, Антон Павлович саркашлик билан шундай деди:

– Ана шундай думбул, шафқатсиз, инсоний туйғулардан маҳрум кимса одил судлов курсида ўтириб, одамлар тақдирини ҳал қилмоқда.

Бироздан кейин қўшиб қўйди:

– Прокурор тушмагур балиқни қармоққа илинтиришни жуда яхши кўрар экан. Айниқса майда балиқни!

*Рус тилидан
Жалолiddин САФОЕВ
таржимаси*

Теодор ДРАЙЗЕР

САРМОЯДОР

Роман¹

XX БОБ

Мана шундай узил-кесил ва муқаррар дил изхоридан кейин Каупервуд ва Эйлин, табиийки, яна кўпроқ яқинлашишлари керак эди. Диний тарбия олганига қарамай, Эйлин ўз эҳтирослари билан кураша олмасди. Кўпчилик томонидан эътироф этилган диний қарашлар ва тушунчалар унинг учун ўзини тутиб туришига асос бўлолмасди. Кейинги тўққиз ё ўн йил ичида унинг тасаввурида аста-секин ошиқ йигит қиёфаси юзага келмоқда эди. Бу кучли, чиройли, софдил, омадли, кўзлари тиниқ ва юзларидан қон томган ва айни вақтда сезгир, эпчил, ҳаётни Эйлиннинг ўзидан кам севмайдиган одам бўлиши керак. Кўплаб йигитлар унга қармоқ ташлаб кўришди. Унинг орзусидаги йигитга энг кўп тўғри келгани авлиё Тимофей черковидаги Давид ота эди, аммо у руҳоний бўлиб, уйланмаслик онти билан чандиб ташланганди. Гарчи бир-бирларининг туйғулари ўртасида сир бўлиб қолмаган бўлса-да, улар ҳеч қачон бир оғиз гаплашиб кўрмаган эдилар. Кейин Фрэнк Каупервуд пайдо бўлди, у тез-тез учрашувлар ва суҳбатлар туфайли аста-секин қизнинг орзусидаги энг олий ошиқ рамзига айланди. Сайёра қуёшга интилгандай, қиз унга томон талпинарди.

Агар айни вақтда қарама-қарши кучлар ҳаракатга келгудек бўлса, ким билсин, охири нима билан тугарди буларнинг бари. Гоҳо шундай бўладики, бундай туйғулар ва муносабатлар тубдан бир-бири билан кесишади. Ҳар қандай феъл-атвор қайсидир даражада юмшайди, ўзгаради, аммо унга таъсир ўтказадиган кучлар жуда ҳам катта бўлиши керак. Кўпинча кўрқув қудратли тутиб турувчи асосга айланади, бу диний ва ахлоқий тасаввурлардан келиб чиққан кўрқув бўлмаса ҳам, моддий зарар олдидаги кўрқув бўлиши мумкин; аммо бойлик ва жамиятдаги мавқе, одатда, уни йўққа чиқаради. Пул бўлса, чангалда шўрва деганлари аслида шу бўлади!

Эйлин ҳеч нарсадан кўрқмасди. Каупервуд на ахлоқий, на диний мулоҳазалар билан ҳисоблашишга ўрганган. У қизга қарар экан, бир нарсани ўйларди: қандай қилиб одамларни алдаб, обрўйига путур етказмасдан қиз билан ишқий лаззатлар сурса. У Эйлинни бутун борлиғи билан севарди.

Иш юзасидан у Батлерларникида тез-тез бўлиб турар ва ҳар гал Эйлинни кўрарди. Қиз билан изхори дил қилишгандан кейин биринчи бор келганида, Эйлин сездирмайгина унинг олдида келди, кўлини қисиб кўйди ва қайноқ лаблари билан ўпиб олди. Кейинги галда, Фрэнк кетишга чоғланиб турганида қиз бирдан дарпарда ортидан чиқиб келди.

– Севгилим!

Қизнинг овози майин ва илтижоли эди. Каупервуд ўгирилди ва эҳтиёт бўл дегандай унинг отаси хонаси томон ишора қилди.

¹ Давоми. Боши ўтган сонларда.

Аммо Эйлин қўллари йигит томон чўзганча жойидан қимир этмай тураверди; Фрэнк шошиб унга яқинлашди. Қизнинг қўллари бирдан унинг бўйнига чирмалди.

– Шунақанги сен билан бўлгим келаяптики!

– Мен ҳам! Ҳаммасини ўзим тўғрилайман. Ҳозир ўй-хаёлимда фақат шу!

Йигит қизнинг кучоғидан бўшанди-да, чикиб кетди, қиз эса дераза олдига югуриб бориб, унинг ортидан қарай бошлади. Фрэнк шу яқин-атрофда турганидан яёв кетиб борарди ва Эйлин анчагача унинг кенг елкалари, самбитдай кад-қоматидан кўзини узолмади. Унинг тез-тез, шахдам одимлашини кўринг! Мана буни ҳақиқий эркак деса бўлади! Унинг Фрэнки! Қиз уни ўзиники деб биларди энди! Дераза олдидан кетиб, Эйлин рояль олдига чўкди ва то тушлик бўлгунга қадар қандайдир куйларни ўйчан чалиб ўтирди.

Чаптаст ва маблагдан қисилмаган Фрэнк Каупервуд учун қийин аҳволдан чиқиш катта меҳнат талаб қилмасди. Ёшлигида, у турли “ёғлиқ жойлар” кетидан чопиб юрганида ва кейинчалик ҳам, уйланганидан сўнг саховатнинг тор йўлидан бурилиб кетган ҳоллар кўп учрарди, у бузуклик йўлида фойдаланадиган барча айёрликлар ва ғайриқонуний йўллари миридан-сиригача ўрганди. Ўша вақтда ярим миллион аҳолиси бўлган Филадельфия шаҳрида ошиқ-маъшукларни қизиқувчан нигоҳлардан яширишга тайёр иккинчи даражали меҳмонхоналар анчагина эди. Яна у ерда маълум пулга учрашув ўтказишга рухсат берадиган кўриниши ҳашаматли ховлилар ҳам бор эди. Янги ҳаёт туғилишидан сақлаб қолувчи воситаларга келганда, Каупервуд улар ҳақида аллақачондан бери биларди. Эҳтиёткорлик ва хушёрлик унинг шиори эди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмасди, зеро, Каупервуд тезда таниқли ва бообрў шахсга айланганди. Эйлин эса эҳтироси уни қаёққа олиб кетаётганини англаб етмасди, англаганда ҳам элас-элас; бу майлнинг чегараси қаердалигидан у беҳабар эди. Эйлин муҳаббатга ташна эди, у эркалашларини, паҳ-пахлаб яхши кўришларини хоҳларди – ундан у ёғи билан унинг иши йўқ эди. Унинг ўйлари сичқонга ўхшарди: қоронғу бурчакдаги индан бошини чиқаради-да, ҳар қанака товушдан кўркиб, қайта лип этиб инига кириб кетади. Каупервуд билан боғлиқ ҳамма нарса унга гўзал кўринарди. У ҳали йигитнинг ўзи хоҳлаганидек севишига ишонганича йўқ; аммо ўша кун келади! Эйлин унинг хотини шаънини поймол қилаётганини тушунмасди, негадир унга бундай эмасдек туюларди. Борди-ю, Фрэнк уни, Эйлинни ҳам севса, миссис Каупервуд нима йўкотади?

Бобошлик ва эҳтиросдан келиб чиқувчи бундай ўз-ўзини алдашни нима деса бўлади? Биз ҳар қадамда унга дуч келамиз. Эҳтиросни тийиб бўлмайди, табиатда кичкина одамзот борлиғидан ташқарида содир бўладиган ҳамма нарса шундан гувоҳлик берадики, табиат унга нисбатан бефарқ экан. Эҳтирос туфайли берилган жазоларни биласиз: қамоклар, касалликлар, хонавайронликлар ва касодгарчиликлар, аммо шу нарсани ҳам биласизки, булар ҳаммаси инсон шахсиятининг азалий интилишларига таъсир қилмайди. Наҳотки унинг учун мақсадга етишишга интилувчи шахснинг тутқич бермас хоҳиш-иродаси ва қудратидан бошқа қонунлар бўлмаса? Борди-ю, шундай бўлса, тўғри-да, аллақачон буни каттаю кичик ҳамма билиши керак эди! Биз ўшанда барибир олдингидай иш тутган бўлар эдик, аммо жиллақурса илоҳнинг бандалар ишига аралашуви ҳақидаги ярамас рўёларни ўзимиздан соқит қилар эдик. Халқ сўзи – Ҳақ сўзи.

Шундай қилиб, улар ниҳоят, учрашдилар, юзма-юз ўтириб, ажойиб соатларни бирга ўтказга бошлашди. Эйлинда авж олган эҳтирос алангаси шундай учрашувлар билан боғлиқ кўрқув ва катта таваккални унутишга мажбур қиларди. Унинг уйидаги ҳеч ким кўрмаган тасодифий бир дақиқалик учрашувлардан кейин улар сахар ташқарисида хуфёна кўришувларга ўтишди. Каупервуд боши айланиб, барча ишини ташлаб кўядиган одамлар таифасидан эмасди. У тўсатдан бостириб келган эҳтирос ҳақида қанча кўп ўйлагани сайин

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бу эхтиросни ишларга, унинг окилона мушоҳадаларига ёриб киришига йўл қўймаслик қарори шунчалик қатъийлашиб борарди. Идора иши ундан эрталаб соат тўққиздан тушки учгача қаттиқ кўз-кулоқ бўлиб туришни такозо этарди. Аммо у ишга берилиб кетиб, одатда, у ерда соат беш яримгача кум-тош бўлиб ўтирарди. Бунга эҳтиёж бўлмагани сабабидан унинг ҳафтада икки марта уч яримдан беш ярим ёки олтигача бўлмаслиги ҳадеганда кўзга ташланавермасди. Эйлиннинг ҳар куни тўрт яримдан беш ё олтигача ёлғиз ўзи бир жуфт тўрик йўрғада сайр қилиши ёки отаси унинг учун Балтимордаги таниқли аспжал-лобдан сотиб олиб берган отда юриши одат тусига кирганди. Каупервуд ҳам кўпинча арава ва отда сайр қилгани боис уларнинг бир-бирига узок шахар ташқарисида, Уиссахикон дарёси бўйида ёки Скайкилд йўлида учрашув тайинлашлари қулай эди. Яқинда барпо этилган боғда мудроқ ўрмондагидан қолишмайдиган хилват бурчаклар бор эди. Тўғри, йўлқаларда ҳар доим таниш-билишлардан битта-яримтасини учратиш мумкин эди, аммо ростга ўхшаган ёлғон баҳона топиш қийин эмасди! Дарвоқе, бунга ҳожат ҳам қолмасди: бундай тасодифий учрашув ҳеч кимда шубҳа уйғотмасди.

Бу ишқ достони аввалига ана шундай бошланди – ошиқона алжираш, ўзаро қасамёдлар, жиддий, ҳал қилувчи қадам ҳақида лом-мим демаслик ва кўшимчасига яшил либосга бурканаётган дарахтзор тағларида отда маза қилиб айланиш. Янги эҳтирос Каупервудда у шу пайтгача билмаган ҳаёт кувончини уйғотди. У Фронт-Стритга бориб, Лирианни кўриб юрганларида, ундан суюклироқ аёл йўқ эди дунёда ва ўшанда у ўзини беҳад бахтиёр ҳисобларди, бироқ ўша вақтдан буён ўн йилча вақт ўтган бўлиб, булар бари унутилиб кетганди. Никоҳдан кейин у ҳеч қанақа эхтиросга берилмаган, ҳеч қанақанги узок алоқада бўлмаган эди, бирданига ҳе йўқ-бе йўқ ишбилармонликдаги ажойиб ютуқлар қуюни ичида – Эйлин, қалби ҳам, жисми ҳам ёш, эхтиросли орзуларга тўла қиз пайдо бўлди! Фрэнк ҳар қадамда шуни кўриб турардики, шунчалик дали-ғули бўлишига қарамай, йигит чарх уриб юрган ҳисоб-китобли ва бағритош дунё ҳақида қиз ҳеч нарса билмайди. Отаси унга қўнгли хоҳлаган нарсани олиб берарди, онаси ва укалари, айниқса, онаси уни кўп эркалатарди, синглиси уни ер-қўкка ишонмасди. Эйлиннинг кўлидан бирон ёмон иш келиши мумкинлигини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмасди. Нима бўлганда ҳам у ғоят ақлли ва ҳаётда ҳаммадан ўзиб кетиш иштиёқи билан тўлиб-тошганди. Модомики, олдинда бахтли ҳаёт эшиги очилаётган ва тез орада уни ҳар жиҳатдан ўзига мосу хос ва ёқимли йигит билан аҳд-паймонли никоҳ кутаётган экан, тақиқ ҳақида ўйлашига на ҳожат?

– Турмушга чиққанингда, Эйлин, бизнинг ҳаётимиз бошқача бўлиб кетади, – дерди унга ҳар гал онаси. – Бутун уйни, албатта, таъмирлаб, қайта тиклаймиз, балки ундан олдинроқ қилармиз бунни. Мен ўзим Эддини тезлайман, истамаса, ўзим киришаман. Бу ёғидан хотиржам бўл.

– Шу ишларга ҳозирдан киришилса яхши бўларди, – жавоб берарди Эйлин. Баглер одатдаги кўпол эркалатиш билан қизининг елкасига қоқиб кўярди-да: – Хўш, топдингми уни? – деб сўрарди.

Ёки:

– Қалай, деразанг тагига келиб, ивирсиб юрмаяптими?

Агар қизи: “Йўқ”, – деб жавоб берса, чол бундай дерди:

– Парво қилма, топасан ҳали, қуйинма, бундан баттарлари ҳам бўлади! Аммо сен билан ажрашишим осон бўлмайди, қизим! Ота уйида хоҳлаганча яшашинг мумкин, аммо эсингда бўлсин: ихтиёринг ўзинг билан, ҳар дақиқада бизниқига қайтиб келавер.

Эйлин унинг пичинларига эътибор қилмасди. У отасини севарди, аммо у айтган гаплар унинг меъдасига тегиб кетганди. Худонинг берган куни шу, гарчи бирдек ёқимли бўлса-да, бир-биридан фарқ қилмасди бу кунлар.

Аммо фусункор баҳор кунларида яшил либосга бурканаётган дарахтлар

остиди у нечоғли эхтирос ила Каупервуднинг эркалашларидан масту мустағрик бўлмасди! У йигитга ўзини бутунлай бахшида этиш онлари яқин қолганини билмасди, зеро, ҳозир йигит уни фақат ширин сўзлар билан эркалаб, ўз муҳаббатини изҳор қилмоқда эди. Ҳар лахзада йигитни шубҳалар қамраб борарди. У ўзига эрк бергани сайин бу нарса унга табиийдек туюлмоқда эди, бироқ жўмарддигига бориб, барибир бир куни у Эйлинга уларнинг эхтирослари нимага олиб бориши мумкинлигини рўйирост айтди. Қиз шунга розими? Нима қилаётганини у тушунадими? Дафъатанига Эйлин чўчиб тушди ва ўйланиб қолди. У ўзининг қора амазонкаси ва заррин сочлари узра наридан-бери суриб қўйилган шляпасида калта хивчин билан оёғига урганча Фрэнкнинг олдида тураркан, унинг сўзлари ҳақида ўйларди. Нима қилаётганини ўзинг биласанми, деб сўради йигит. Булар бари уларни нимага олиб боришини ўйлаётими? Қиз уни чиндан ҳам севадимми? Улар отларини қалин бутазорда, катта йўлдан ва шўхоқар анҳордан йигирма қадамча нарида қолдиришди, қиз отлар яхши боғланганми, йўқлигини кўришга интилаётгандек бўлиб, энди Фрэнкнинг олдида турарди. Бироқ қизнинг кўзлари отда-ю, хаёли бошқа ёқларда эди. У Каупервуд ҳақида, костюм унга қанчалик ярашгани ҳақида ва бу дақиқалар нечоғли гўзаллиги ҳақида ўйлар эди. Унинг чавқар оти нақадар ажойиб-а! Яқинда қулоқ очган япроқ уларнинг бошлари узра ҳарир яшиллик билан чир-машиб кетган. Чор атроф ўрмон эди, аммо у иккаласига гўё яшил тангачалар қадаб тикилган парда ортидан кўриниб тургандек эди. Кулранг тишларни аллақачон юпқа тўс қоплай бошлабди, бурилиб оқаётган ариқ тинимсиз шал-дирарди, дарахтларда илк баҳор қушлари чуғур-чуғур қиларди.

– Азизим, – деди Каупервуд, – нималар бўлаётганини биласанми ўзи? Мен билан учрашиб нима қилаётганини ҳеч ўйлаб кўрдингми?

– Ҳа десам ҳам бўлади!

Қиз оёғига хивчин билан уриб қўйди-да, ерга қаради, кейин кўзларини кўтарди ва япроқлар орасидан мовий осмонга қарай бошлади.

– Менга қара, жонгинам!

– Қарамайман!

– Қара деяпман сенга, кабутарим, сенга бир гап айтмоқчиман!

– Мени қийнама, Фрэнк! Қарай олмайман.

– Йўқ, қарайсан, қарашинг керак!

– Йўқ дедим-ку, йўқ!

Йигит унинг қўлларини ўз қўлларига олди, қиз ортга чекинди, бироқ ўша заҳоти яна унга яқин келди.

– Қани, энди кўзларимга қара-чи.

– Йўқ, қарай олмайман!

– Қара дедим, Эйлин!

– Йўқ, кўлимдан келмайди! Мени тинч қўй! Нима сўрасанг, ҳамма саволингга жавоб бераман, аммо ўзингга қарашга мажбур қилма мени.

Фрэнк аста унинг юзидан силади. Кейин қўлини қизнинг елкасига қўйди ва қиз унга бошини эгди.

– Қувончим менинг, қандай гўзалсан! – деди йигит ниҳоят. – Сендан воз кечишга кучим етмайди. Нима қилишим лозимлигини билардим, сен ҳам, эхтимол, биларсан. Аммо мен иложсизман! Сен меники бўлишинг керак. Барибир ҳам, агар буни билиб қолишса, икковимизга ҳам яхши бўлмайди. Сен гапимни тушунапсанми?

– Ҳа.

– Укаларинг билан таниш эмасман, лекин кўринишларидан чакки одамларга ўхшамайди. Улар сени жуда яхши кўришади.

– Кўрганда қандок!

Фрэнкнинг сўнгги сўзлари қизнинг хиёл иззат-нафсига тегиб кетди.

– Бу ерда нима бўлаётганини билиб қолишсами, менинг куним битди дея-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

вер. Нима деб ўйлайсан, агар улар билиб қолишса, нима қилган... хуллас, агар бориб-бориб бир нима бўлиб қолса?

Кизнинг нафис юзига тикилганча Фрэнк жимиб қолди.

– Лекин ҳеч нарса бўлмайди! Фақат жудаям ҳаддан ошиб кетмаслигимиз керак.

– Эйлин!

– Сенга қарамайман дедимми, қарамайман! Овора бўлмай кўя қол! Ундай қилолмайман.

– Эйлин! Жиддий гапираяпсанми?

– Билмайман. Мендан ҳеч нарса сўрама, Фрэнк!

– Нахотки шу билан тўхтатиб кўя қолмаслигимизни тушунмасанг? Йўқ, сен тушуниб турибсан! Бу охири эмас. Агар борди-ю...

Бир текис, хотиржам оҳангда йигит унга таққиланган учрашувлар йўсинини тушунтира бошлади.

– Ишимиз тескари кетиб, сиримиз фош бўлганда ҳам сен қўрқмасанг бўлаверади. Ҳар нарса бўлиши мумкин. Шунда, албатта, бизга яхши бўлмайди. Миссис Каупервуд ҳеч қачон ажрашишимизга розилик билдирмайди – икки дунёда ҳам! Борди-ю, ҳаммаси мен ўйлагандай кетса, борди-ю, бир миллион доллар ишлаб тополсам, мен ҳозироқ ҳамма ишимни йиғиштириб қўйган бўлардим. Бир умр ишлаш ниятим йўқ зинҳор. Ҳар доим ўтгиз беш ёшимда ҳаммасига нуқта қўйишни ўйлаб келганман. Бу вақтга келиб, бисотимда тузуккина пул бўлади. Кейин саёҳат қилишни бошлайман. Бироқ яна бир неча йил сабр қилишимга тўғри келади. Агар сен эркин бўлганингда... агар ота-онанг тирик бўлмаганида (шуниси қизиқки, бу кинояли шамаларни эшитиб туриб ҳам Эйлин пинагини бузмади), бошқа гап эди.

Фрэнк жимиб қолди. Эйлин ҳамон оёғи остидан шалдираб оқаётган ариққа ўйчан тикилиб турарди, хаёли эса узоқларда – денгизда, улар иккаласини қирғоқ томон олиб кетаётган яхтада эди, қирғоқда эса қандайдир номаълум сарой қад кўтариб турибди, унда Эйлин ва Фрэнкдан бошқа ҳеч ким бўлмайди. Унинг ярим юмуқ кўзлари олдидан мана шу бахтли дунё сузиб ўтмоқда эди; худди сеҳрлангандай, у Каупервуднинг сўзларини зеҳнига жойларди.

– Ўлай агар, бошқа йўлни кўрмаяпман! Аммо мен севаман! – У қизни ўзига қаратди. – Мен сени севаман, севаман!

– Ҳа, ҳа! – ҳаяжондан титраб жавоб берарди Эйлин. – Мен ҳам сени севаман! Мен ҳеч кимдан қўрқмайман.

– Ўнинчи кўчада уй ижара олдим, – деди йигит сукутни бузиб, улар эгарга ўтиришганда. – У ҳали жиҳозланмаган, аммо гап бунда эмас. Мен бир хотинни мўлжаллаб қўйганман, уйга қараб туради.

– Ким экан у?

– Ғалати бева хотин, эллик ёшларда. Ақлли, жуда ёқимли, кўпни кўрган. Мен уни эълондан топдим. Ҳаммаси тахт бўлгандан кейин унинг олдига борасанда, шу уйни кўрасан. У билан кўп илакишиб қолишинга тўғри келмайди. Гоҳ-гоҳда, розимисан?

Йигитнинг саволига жавоб бермай, Эйлин хаёлга толганча кетиб борарди. Ишнинг кўзини билади, ўз мақсади сари оғишмай ҳаракат қилади!

– Борасанми? Ҳеч нарсдан хавотир олма. У билан бемалол танишишинг мумкин. Унга тўла ишонса бўлади. Борасанми унинг олдига, Эйлин?

– Ҳаммаси тайёр бўлгандан кейин айтарсан, – деди қиз охири.

XXI БОБ

Эхтирос инжиқликари! Ҳийла-найранглар! Густохликлар! Ишқ меҳробига қилинган қурбонликлар!

Жудаям кўп вақт ўтмади, Каупервуд айтган, ишқий сирни пинҳон тутишга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

мўлжалланган бошпана тайёр бўлган эди. Уйга афтидан яқинда оғир жудоликка учраган бир бева хотин қарар эди. Эйлин тез-тез у ерда бўла бошлади. Мана шундай вазиятда ва ана шундай ҳолатда уни маъшуғи ихтиёрига бутунлай бахшида бўлишга унатиш катта меҳнат талаб этмасди, зеро, қизгинанинг бўронли, сўқир ҳиссиётга ортиқ қаршилиқ кўрсатишга мадори қолмаганди. Унинг гуноҳини қайсидир даражада севги ювиб турарди ва ҳақиқатан ҳам унга ёруғ дунёда мана шу одамдан бошқа ҳеч ким керак эмас эди. Унинг барча ўй-орзулари, унинг барча ҳис-туйғулари бир шу одамга қарашли эди. Унинг кўз олдида келажак манзаралари намоён бўла бошлади, ўшанда Эйлин ва Фрэнк қандайдир тарзда абадул-абад бир жон-бир танга айланади. Ўттиз беш ёшга тўлганида йигитнинг бисотидаги маблағ бир миллион доллар бўлганида миссис Каупервуд ўлмади ёки Фрэнк хотинини ташлаб, Эйлиннинг олдига кетиб қолмайди, деб ким қафолат бера олади? Ҳаммаси бир амаллаб йўлга тушиб кетади. Табиатнинг ўзи унга шу одамни олдиндан ато этиб қўйган. Эйлин унга сўзсиз ишонади. Фрэнк, сенга ўзим қарайман ва сенга шамолни ҳам раво кўрмайман деганида, қиз унинг гаплари ростлигига қилча шубҳа қилмаганди. Эйлиннинг гуноҳига ўхшаган гуноҳ ҳақида руҳонийлар кўпинча зиёратгоҳларда эшитадилар.

Шуниси эйтиборга сазоворки, насронийлар олами қандайдир мантиқий найранг йўли билан шундай хулосага келган: аввалига анъанавий парвариш ва сўнгра никоҳ билан покланган муҳаббатдан бошқа муҳаббат – бекор. “Битта умр – битта муҳаббат! – насронийликнинг ғояси ана шу ва у бутун дунёни мана шу тангу тор қафас ичига қамашга муттасил ҳаракат қилиб келади. Бундай тасаввур мажусийликка ёт эди. Қадимги дунёда талоқ учун қандайдир алоҳида сабабни қидириш керак эмас эди. Ибтидоий жамоа тузумида эса жинсларнинг қовушиши, афтидан, зурёд қолдириш учун зарур муддатнигина кўзда тутган. Энг янги замон оиласи, шубҳасиз, ўзаро майл ва яқинликка асосланади. Аммо бундан охир-оқибатда у қадар бахтли ва омадли бўлмаган ҳар қандай муҳаббатни қоралаш керак, деган маъно келиб чиқмайди. Ҳаётни қандайдир қоидалар билан чегаралаб бўлмайди ва одамлар бунга зинҳор-базинҳор ҳаракат қилмасликлари керак. Бир умр толели аҳд-паймон қилиш ёр бўлган одамлар ўзларини қутласинлар ва ўз бахтларига муносиб бўлишга ҳаракат қилсинлар. Тақдир бундай бахт билан сарафроз этмаганлар эса, гарчи жамият уларни гаровга олинганлар, деб эълон қилса-да, барибир хайрихоҳлик кўрсатишга арзийдилар. Бундан ташқари, мулоҳаза ва назарияларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда табиатнинг асосий қонунлари ўз кучида қолаверади. Бир турдаги зарралар бир-бирига қараб тортилаверади. Феъл-атвор ва миждоздаги ўзгаришлар ўзлари билан, албатта, ўзаро муносабатдаги ўзгаришларни ҳам олиб келади. Тўғри, баъзиларини ақидапарастлик ушлаб қолса, баъзиларини кўркув тўхтатиб қолади. Аммо ўзларида табиат овози баралла янграйдиган одамлар ҳам топилади ва улар учун на ақидапарастлик бор ва на кўркув. Жамият дахшат ичида қўлларини осмонга кўтаради. Бирок асрлар оша Елена, Мессалина, Дюбарри, Поападур, Ментенан ва Нелл Гвин сингари аёллар пайдо бўлади, улар эркак ва аёл ўртасидаги муносабатларда илгари йўл қўйилганига қараганда каттароқ ҳуррият томон олиб борувчи йўлни кўрсатадилар.

Каупервуд ва Эйлин бир-бирига ҳаддан ташқари каттиқ илакишиб қолган эди. Эйлинни яқиндан билиб, Каупервуд шунга амин бўладики, у, биргаликда яшаса, қолган умрини бахтли қила оладиган ягона аёл. Эйлин қанчалик ёш, оққўнгил, умидларга тўла бўлса, шунчалик жасоратли ҳам эди. Улар биринчи марта бир-бирига интилган ондан буён ўтган шу ойларда Фрэнк уни хотини билан солиштиргани-солиштирган эди. Унинг хотини билан кечирган ҳаётидан қониқмаётганлиги илгари элас-элас билинган бўлса, энди тобора яққолроқ кўзга ташланмоқда эди. Тўғри, фарзандлари ўша-ўша унга қувонч бағишлар ва уйи ҳам қулинг ўргулсин эди. Сўлғин, озғин Лириан ҳамон

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

хуснини йўқотмаганди. Сўнги йилларда озми-кўпми ундан мамнун эди, бироқ энди ундаги норозилик тўхтовсиз ортиб бормоқда эди. Унинг хотини Эйлинга сира ўхшамасди: Эйлиндаги тароват, кувноклик, шарттакиликларга нисбатан нафратдан унда асар ҳам йўқ эди. Гарчи Каупервуд одатда ғоят ройиш эр ҳисобланса-да, энди у бўлар-бўлмасга жажли чиқадиган бўлиб қолганди. Ҳаммаси Лилианнинг ташқи кўринишига боғлиқ саволлардан бошланарди: ҳар куни ишлатиладиган “нима учун”лар аёлнинг дилини оғритмай ва жонига тегмай қолмайди. Нима учун у ўзига кўйлаги рангидаги лолагулли шляпа олмаган? Нима учун у кўп вақтини ташқарида эмас, ичкарида ўтказди? Унга очик ҳавода юриш ғоят фойдали бўлиши мумкин, нима учун у ё унисини, ё бунисини қилмайди? Эри ўзининг хулқ-атворини яхши биларди, деб бўлмасди-ю, бироқ Лилиан ҳаммасини кўриб турарди, бу саволларнинг тагида не маънолар ётганини фахмлаб, дили оғрир эди.

– Нега ҳадеб менга “нима учун”, “нима сабабдан” деб савол бераверасан? – сўради бир куни у хафа бўлиб. – Бу одатни қаердан ортдирдинг? Сен мени олдингидай севмай қўйгансан, бор гап шу, мен буни жуда яхши биламан.

Хотинининг бирдан аланга олишидан хайрон бўлиб, Каупервуд ўзини курси суянчиғига ташлади. Бунга сабаб, афтидан, Эйлин ҳақидаги гаплар эмас, балки унинг навбатдаги танбеҳи эди; аммо ҳақиқатдан ҳам шундайлигига ўзи ишонмаётганди. Лилианнинг тоқатини тоқ қилиб юборганидан хиёл виждони азобланиб, хотинидан кечирим сўради.

– Майли, кўявер! – жавоб берди хотини. – Менга заррача таъсир қилгани йўқ. Аммо энди мендан совий бошлаганингни билиб турибман. Сенинг доим ишларинг бошингдан ошиб-тошиб ётади! Бир лаҳза бўлсин, иш ҳақида ўйламай туrolмайсан.

Каупервуд енгил нафас олди. Хайрият, хотини ҳеч нарсани сезмабди!

Эйлин билан апоқ-чапоқ бўла боргани сайин у хотиним хиёнатимни сезиб қолмадимикан, деган фикрдан камроқ чўчийдиган бўлиб қолганди. Гоҳо юзага келган аҳвол-окибати нималарга олиб келиши мумкинлигини хаёлида чўтга соларкан, у балки шундай бўлгани ҳам яхшидир, деган хулосага келарди. Лилиан ўз ҳуқуқи учун жон олиб-жон бериб курашадиган шаддод хотинлар тоифасидан эмасди. Унинг феълини билганидан, Фрэнк гоҳо хотинини улар оилавий ҳаётидаги узилишга бошида хавфсирганидек, қаттиқ қаршилиқ кўрсатмаса керак, деб ўйларди. Аввал у ажрашаман дейиши ҳам истисно эмасди. Эҳтирос ва бахтга ташналик уни одатдагидек одамларча мулоҳаза юритгани ҳам қўймаётганди.

Йўқ, дерди у ўзига ўзи, энди ҳамма гап унинг эмас, Батлерларнинг оиласида қолган. Эдвард Мэлия Батлер билан унинг ўртасида ғоят мустаҳкам сармоядорлик алоқаси ўрнатилган. Каупервуд билан маслаҳатлашмай қария ўзи эгаси бўлган кўпсонли қимматбаҳо қоғозлар билан биронта ҳам битим тузмасди. Батлер Пенсильвания кўмир компанияси, “Делавер Гудзон” канали, “Морис-Эссекс” канали ва Ридинг темир йўли каби корхоналарнинг байчиси эди. Филадельфия темир йўллари касб этган аҳамиятни англаб, у ундаги мавжуд қимматли қоғозни иложи борица фойдаси билан сотишга ва шу тариқа тўпланган маблағни маҳаллий изларга сарфлашга қарор қилди. Молленхауэр ва Симпсон ҳам шундай қилишаётганидан у беҳабар эди, маҳаллий ишларни шулардан бошқа ким ҳам яхши тушунарди? Каупервуд каби у конкали темир йўллар акцияларининг катта миқдорини ўзида жамлаб, у пировардида лоқал Молленхауэр ва Симпсон билан ҳамкорлик қилишга эришаман, деб ўйлаганди. Ўшанда тегишли идоралар орқали бирлашган темир йўллар учун фойдали конунларни ишга солиш қийин бўлмайди. Улар янги излар ётқизиш ва куриб бўлинганларни давом этдиришга рухсат оладилар. Батлернинг қимматли қоғозлари билан муомаласи, шунингдек, шаҳар конкали темир йўллар акцияларининг тасодифий боғламларини сотиб олиш айнан Каупервуд вазифасига

кирар эди. Ўғиллари Оуэн ва Кэлем орқали Батлер ўша вақтда аллақачон янги излар ётқишиш ва бунинг учун зарурий рухсат бериш устида жон куйдирмоқда эди; конунчилик йиғилишининг унга керакли резолюциясини қабул қилишга эришишини истаб, у акциялар боғламлари ва нақд пулларни аямай тарқата бошлади. Лекин бу иш осон эмасди, чунки юзага келган ҳолатдан олиш мумкин бўлган фойда кўпларга, шу жумладан, Каупервудга кундай равшан эди; бу ерда катта пул ишлаш манбаини кўриб, у, албатта ўз фойдаси ғамини ерди, чунки у сотиб олган акциялардан фақат бир қисмигина Батлер, Молленхауэр ва бошқа мижозлар кўлига тушганди. Бошқача айтганда, ўздан кўра кўпроқ Батлер ёки бошқа биронтасига фойда келтиришга ҳаракат қиларди.

Жорж Стинернинг аслида панада қолишни истаган Стробик, Уайкрофт ва Хармон номидан унинг ҳузурига олиб келган таклифи Каупервудга жозибатор туюлгани сабаби шунда. Стинернинг режаси шундан иборат эдики, Каупервудга шаҳар ғазнасида йилига икки фоиз ҳисоб-китобидан ёки, агар у воситачиликлардан воз кечса, ҳатто бегараз (эҳтиёткорлик Стинердан воситачи орқали иш кўришни тақозо этарди) кредит очиб қўйсин. Бу пулларга Каупервуд Шимолий Пенсильвания компаниясидан Фронт-Стрит бўйлаб ўтувчи, катта даромад келтирмайдиган ва унча катта бўлмаган масофа – бир ярим миль – туфайли унча юқори баҳоланмайдиган, шунингдек, ундан фойдаланишга берилган рухсатнинг қисқа муддатлиги сабабли конка изини сотиб олиши керак эди. Товон сифатида ишни моҳирлик билан бажаргани учун Каупервуд анча мўмай наф олар эди – барча акцияларнинг йиғирма фоизи. Стробик ва Уайкрофт назорат боғламини сотиб олиш мумкин бўлган жойда фақат шошилиш ҳаракат қилиш кераклигини билишарди. Шундан кейин бу режа қуйидагиларни кўзда тутар эди: шаҳар ғазнасидан олинган пуллардан лицензияни узайтириш ва изнинг ўзини давом этдириш учун фойдаланилади; кейин ўз банкларидан бирига қўйиладиган акцияларнинг катта боғлами чиқарилади: шу тариқа бирмунча муддатдан кейин шаҳар унда банд бўлган маблағни қайтариб олади, улар эса из келтирган фойдани чўнтакка урадилар. Агар акцияларнинг афери барча иштирокчилар ўртасида хомталаш бўлиб кетишини ҳисобга олмаса, Каупервуд учун бу режа озми-кўп даражада маъкул келарди ва барча югур-югурлари-ю, тўккан терлари учун унга нисбатан кичик улушгина тегар эди.

Аммо Каупервуд оғзидаги ошни олдириб қўядиган анойилардан эмасди. Бу вақтга келиб эса унда алоҳида ишбилармонлик ахлоқи, сармоядорлик ахлоқи пишиб етилмоқда эди. У агар юлғичликнинг ёки пул ишлашнинг бундай йўли ўғирлик деб аталадиган бўлсагина, ўғирликка йўл қўйиб бўлмайди деб ҳисоблар эди. Бу нооқилона, хатарли, бинобарин – аҳмоқона йўл эди. Пулларни қўлга киритиш ёки пул ишлаб топиш шубҳа ва ҳақоратларга сабаб бўлиши мумкин эди. Каупервуднинг тасаввурида одоб сал бўлмаса иқлимга боғлиқ равишда вазият туфайли ўз кўринишини ўзгартиради. Филадельфияда кейинчалик ғазнага қайтариш шарти билан шаҳар пулларидан ғазначи бегараз фойдалана оладиган анъана илдиз отганди (албатта, маҳаллий сиёсатчилар доирасида, бутун шаҳар аҳолиси доирасида эмас). Ғазна ва ғазначи бу ерда асалга тўла инни ва атрофида пул орттириш илинжида эркак асаларилар, яъни аферистлар ва сиёсий арбоблар айланиб юрган она асаларига ўхшарди. Стинер билан тузилган битимнинг бирдан-бир нохуш томони шунда эдики, на Батлер, на Молленхауэр, на Симпсон, яъни Стинер ва Стробикнинг ҳақиқий бошлиғи бу битим ҳақида ҳеч нарса билмас эдилар. Стинернинг ўзи, шунингдек, унинг ортида турган шахслар ўзларининг шахсий манфаатларида Каупервуд орқали ҳаракат қилар эдилар. Бундан дарак топган ёруғ дунё буюклари дарғазаб бўлишлари мумкин. Борди-ю, у Стинер билан ёки маҳаллий соҳалардан бошқа биронтаси билан бундай фойдали ишлар олиб боришдан бош тортгудек бўлса, у фақат ўзига- ўзи зарар келтиради, зеро,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

уни дарҳол бошқа банкир ёки маклер билан алмаштиришади. Бундан ташқари эса Батлер, Молленхауэр ва Симпсон бунинг ҳидини олишади, деб тахмин қилишга ҳеч қандай асос йўқ эди.

Шу ерда яна шуни айтиш жоизки, тасодифан Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчаларнинг конка изидан ўтиб қолган Каупервуд уни ғоят мафтункор иншоот деб ҳисоблади, фақат зарурий маблағ топилса бас. Аввалига бу изнинг нархи, эълон қилинганидек, беш минг доллар эди, бироқ кейинроқ, уни қайта жиҳозлаш мақсадида икки юз эллик минг долларга акцияларнинг қўшимча туркумлари чиқарилган эди ва энди компания фоизларни тўлашда жиддий қийинчиликларни бошдан кечирмоқда эди. Акцияларнинг катта қисми майда эгалар орасида хом-талаш бўлиб кетганди ва назорат боғламини эгаллаш ҳамда бошқарув раиси бўлиб сайланиш учун барибир Каупервудга камида икки юз эллик минг доллар талаб этиларди. Лекин бу изга қўл уриб, у акцияларни бутунлайича ўз ихтиёри билан тасарруф эта оларди, масалан, уларни олиши мумкин бўлган жуда катта миқдордаги пулга вақтинча отасининг банкига қўя олар, кейин янги акциялар чиқара олар, улар ёрдамида маҳаллий қонунчилик йиғилиши аъзоларини сотиб ола олар ва шу тариқа ё янги омадли харидлар воситасида, ёки бошқа компани-ялар билан битим тузиш йўли билан ишни кенгайтира оларди. “Сотиб олиш” ибораси бу ўринда ишбилармонлик соф америкача маънода қўлланмоқда, зеро, штат қонун чиқарувчи йиғилиш тўғрисидаги тушунчани “пора” сўзи билан чагиштириб юбормайдиган одамнинг ўзи йўқ эди. Гаррисберггаги сармоядорлар доиралари вакили Тэррис Рэлихон паст бўйли, қорачадан келган ирландиялик бўлиб, башанг кийимларию назокатли ҳаракатлари билан гердайиб юрарди, – бир вақтлар у беш миллион долларлик заёмни жойлаштириш ҳақидаги иш бўйича Каупервуднинг олдига келганди, шу одам штат пойтахтида пулсиз ёки пул эквивалентсиз, яъни қимматли қоғозларсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди деб ишонтирганди. Овозини олиш ёки қўллаб-қувватлашига эришиш учун қонунчилик йиғилишининг ҳар бир кўп ёки оз даражадаги обрўли аъзосининг “томоғини ёғлаш” керак бўлади. Ирландиялик шу нарсага ишора қилдики, борди-ю, Каупервуд бирон хийла ишлатишга мажбур бўлиб қолса, Рэлихен у билан гап сотишдан хурсанд бўлади. Каупервуд Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчаларнинг конка изини сотиб олиш режасини қайта-қайта ўйлаб кўрган бўлса-да, аммо бу ишга узил-кесил киришишга ботинаолмаётганди. Унинг кўплаб бошқа имкониятлари йўқ эмас эди, аммо васваса кучли эди, у тинимсиз мана шу масала устида бош қотирарди.

Шимолий Пенсильвания изи билан боғлиқ ишлар учун Стинер таклиф қилган кредит Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчалардаги из билан боғлиқ найрангни янада рўёблироқ қилар эди. Каупервуд бу вақтда шаҳар ғазнаси манфаатларини кўзлаб шаҳар заёми облигациялари қийматини муттасил кузатиб борарди: биржада қиймати тушиб кета бошлаган йирик боғламлар, уларни харид қилар ва қиймати кўтарила бошлагани ҳамон жуда эҳтиёткорлик билан уларни сотар эди. Бу барча амаллар учун унга ўз бисотида озмунча нақд пул бўлиши зарур бўлмасди. У ҳар доим ишқилиб биржада касодгарчилик бўлмасин-да, деб хавотирланарди, зеро, бу ундаги барча мавжуд бойликларнинг инқирозига олиб келган бўлурди ва, устига-устак, ундан яна қарзларни қошлаш ҳам талаб этиларди. Тўғри, ўшанда ҳеч қандай бўрон кўринмаётганди, Каупервуд ҳалокатдан омон қолишга умид боғларди, аммо барибир ўз маблағларини бекорга совурмоқчи эмасди. Энди кўп нарсалар ўзгариб кетганди. Борди-ю, у шаҳар маблағларидан бир юз эллик минг доллар олиб, уни Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи изларга сарфласа, бу унинг маблағни созуришини англамасди, зеро, Стинернинг янги таклифи унинг бошқа ишларни юргизиш учун катта кредитларни деб хазинабонга мурожаат қилишига имкон туғдирарди. Бироқ, борди-ю, бирон касофат юз берса-чи?... Начора, бошга тушганини кўз кўрар дейдилар-ку!

– Фрэнк, – деди бир куни Стинер (улар аллақачондан бери бир-бирининг отини айтиб чақирадиган бўлишганди), унинг олдида соат тўртдан кейин кирганида – бу вақтда идорада иш куни тугай деб қолган бўларди, – Стробикнинг айтишича, Шимолий Пенсилвания изи иши деярли тайёрлаб қўйилган ва биз ишга киришаверсак бўлади. Биз акцияларнинг назорат боғлами Колтон деган одамнинг қўлида эканини аниқладик. Айка Колтон эмас, балки Фердинанд Колтон. Қизиқ исми шариф, шундай эмасми?

Семириб қолган Стинер оққўнгиллик билан мийиғида жилмайиб қўйди. У тасодифан шаҳар хазинабони бўлиб қолганидан буён унинг ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўлди. Бу лавозимга ишга ўтиб, у яхши кийина бошлади ва унинг бутун борлигидан шунчалик олийжаноблик, шунчалик ўзига ишонч ёғилар эдики, агар ўзига ташқаридан қараганда борми, у, ҳойнаҳой, янги либосида ўзини таниёлмаган бўларди. Унинг митти кўзлари ўйноқлашдан тўхтагани, доимий хурсандлик ўрнини беғам хотиржамлик эгаллаганди. Йўғон оёғига у энг юмшоқ чарм туфли кийиб олганди; тўла гавдаси ва сержир сонлари аъло сифатда тикилган кулранг-жигарранг костюми тагидан лорсиллаб турарди; учли оқ ёқа ва жигарранг галстук унга алоҳида зеб бағишларди. Залворли тилла занжир ялтираб турган дум-думалоқ қорни узра кенг кўкраги уни янада барваста кўрсатарди, оппоқ енг учида йирик ёқут кўзли катта-катта тилла тўғноғич ялт-юлт қиларди. Унинг аъзойи бадани қандайдир қизғиш ва семиз эди. Қисқача қилиб айтганда, турмушнинг хузур-ҳаловатини кўриб яшаётган одам экани яққол кўриниб турарди.

Тўққизинчи кўчадаги икки қаватли ёғоч уйдан у оиласи билан Спринг-Гарден-стритдаги анча кенг тош уйга қўчиб ўтди. Унинг хотини бошқа маҳаллий сиёсатчиларнинг хотинлари билан танишиб олганди. Болалари ўрта мактабда ўқир эдилар, бу бир вақтлар унинг учун ушалмас орзу эди. Энди шаҳарнинг турли қисмларида унинг ўн тўртта ё ўн бешта арзон томорқалари бор бўлиб, улар вақти келиб қимматли кўчмас мулк бўлиб қолиши аниқ эди. Жанубий Филадельфия металлургия жамияти ва “Америка мол ва чўчка гўштлари” компаниясининг овоза қилинмаган ҳиссадори ҳам эди – фақат қоғоздагина мавжуд бу икки муассасанинг бутун фаолияти шундан иборат эдики, улар шаҳардан пудратлар олиб, уларни ортикча савол бермай, буйруқларини лаббай деб бажарадиган қуйиш устахоналари ва гўшт дўконларининг камсуқум эгаларига ишониб топширар эдилар.

– Ҳа, ғалати исм экан, – унинг гапига қўшилди Каупервуд. – Хўш, демак, у акциялар эгаси денг? Мен ҳар доим бу из ўзини қопламаса керак, деб ўйлардим: у ҳаддан ташқари қисқа. Уни Кенсингтон маҳалласи томонга уч миль давом этдириш керак бўлади.

– Мутлако тўғри, – маъқуллади Стинер.

– Колтон акциялари учун қанча сўраганини Стробик сизга айтмадимми?

– Олтмиш саккиз доллардан бўлса керак-ов.

– Яъни, жорий қиймати бўйича. Нима ҳам дердик, унинг иштаҳаси чакки эмас-а? Бу нарх билан, Жорж, ҳозир айтаман, – у хаёлан Колтоннинг қўлидаги акциялар қийматини хомчўт қилиб чиқди, – фақат унинг боғлами учун бир юз йигирма минг доллар атрофида. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Яна ҳакам Китчен бор, Жозеф Зиммермен бор, сенатор Доновэн ҳам бор. – Каупервуд Пенсилвания сенати аъзосини назарда тутаётганди. – Умуман, бу иш сизга арзонга тушмайди. Яна изни ўзлаштиришга қанча сарфлаш керак бўлади! Менимча, бу ҳаддан ташқари кўп зарар келтиради!

Каупервуд бу изни Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчаларнинг восвосли изи билан қўшиб юбориш хамирдан қил суғургандек осон иш экани ҳақида ўйлади ва бирпас сукут сақлаб сўради:

– Айтинг-чи, Жорж, нега сиз барча усулларингизни Стробик, Уайкрофт ва Хармон орқали ўтказаяпсиз? Наҳотки яна бир қанча иштироқчиларни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

жалб этмай, бу ишни иккаламиз эплай олмасак? Менимча, бу сиз учун анча фойдали бўлар эди!

– Албатта, албатта! – деди Стинер ва унинг думалок кўзлари суҳбатдошига қандайдир ночор мўлтайиб тикилди. Каупервуд унда яхши таассурот қолдирганди ва у ҳар доим у билан фақат ишбилармон сифатида эмас, балки инсон сифатида яқинлашишни ният қилар эди. – Мен бу ҳақда аллақачон ўйлай бошлаганман. Аммо улар, Фрэнк, мендан кўра бундай ишларда кўпроқ тажрибага эга, ахир улар бу билан қачондан бери шуғулланиб келишяпти. Мен эса ҳозирча буларни яхши билмайман.

Гарчи юзи ўша-ўша бефарқлигича қолаверган бўлса-да, Каупервуд ичида кулиб кўйди.

– Тушунтиринг уларга, Жорж! – давом этди у дўстона, сирли оҳангда. – Биз иккаламиз улар билганчалик биламиз ҳам, қиламиз ҳам. Мана кўрасиз, бу ишни керак бўлса улардан ўтказиб уддалаймиз. Мен нима деётганимни биламан. Жиллақурмаса сизни қизиқтираётган конкали усулни олинг. Биз иккаламиз уни Уайкрофт, Стробик ва Хармон иштирокидан яхшироқ ўтказамиз. Улар жудаям ақлли одамлар эмас. Пулни улар эмас, сиз киритасиз. Уларнинг иши мана шу бутун қорхонани қонунчилик йиғини ва муниципалитет орқали судраб боришдан иборат, холос. Шундай бўлса-да, қонунчилик йиғилишида улар ҳеч кимдан, масалан, мендан кўпроқ нарсага эриша олмайдилар. Ҳаммаси Рэлихон билан келишувга боғлиқ, бунга эса маълум миқдордаги пулни ассигнация қилиш керак, холос. Шаҳар кенгашига келганда эса, Филадельфияда бир Стробиккина у ерда кунда-шундалардан эмас.

Каупервуд биронта йўл устидан назоратни ўз қўлига олиб, Батлер билан музокаралар олиб боришга ва унинг ҳамкорлик қилишига умид боғлаган эди. Бу, ҳар ҳолда Стробик ва шерикларини тинчлантирган бўлар эди.

– Мен Шимолий Пенсильванияга нисбатан ниятларингизни ўзгартиринг деб айта олмайман. Бу, ҳар ҳолда, ноқулай бўлар эди. Аммо бошқа йўллари ҳам йўқ эмас-ку. Эҳтимол, келажакда биз сиз билан биргаликда қандайдир иш қилармиз! Бу сизга жуда фойдали бўлар эди, менга ҳам! Шаҳар заёмида биз ёмон ишлаб олмадик, буни сиз инкор этмасангиз керак.

Улар чиндан ҳам дурустгина ишлаб олган эдилар. “ЮҶо”ларга теккан чўталлар ҳақида гапирмаганда ҳам Стинернинг ўзи янги уйи, ер майдони, банкдаги ҳисоби, яхши энгил-боши, олдингидан бошқа дунёқарашлари учун Каупервуднинг шаҳар заёми сертификатларини муваффақиятли айлантирганидан миннатдор бўлиши керак. Биз тасвирлаётган вақтга келиб, ҳар бири икки юз минг долларлик облигацияларнинг тўрт туркуми чиқариб бўлинган эди; Каупервуднинг бу облигациялар билан айланмаси тахминан уч миллион долларга етар эди, чунки у уларни гоҳ сотиб, гоҳ сотиб олиб, кўтар-тушир ўйинини ўйнарди – бу заём қийматига боғлиқ бўлар эди. Стинер энди жуда бўлмаганда бир юз эллик доллардан мингтасига эга эди.

– Мен шаҳарда битта изни биламан, уни озгина куч сарфлаб, гоят даромадли изга айлантурса бўлади, – ўйчан давом этди Каупервуд. – У жудаям қисқа, худди Пенсильвания изига ўхшаш, кичик бир худудга хизмат кўрсатади. Шу тарика, биз бошқа кўплаб жойларда хизмат қиладиган идораларни таъминлашда тежаб қолган бўлардик. Қисқаси, катта маблағ айланмасида ҳар доим фойда келтирадиган иш топиш мумкин.

У жимиб қолди ва келажак унга нималар ваъда қилаётгани ҳақида ўй сулар экан, ўзининг қўлинг ўргулсин қилиб жиҳозланган, лакка бўялган ёғоч қопламали кабинети деразасидан ташқарига қарай бошлади. Дераза илгари турар-жой бўлган, энди эса идора жойлашган бинонинг орқа ҳовлисига қараб очиларди. Ҳовлида унда-мунда ўсиб ётган сийрак майсалар кўзга ташланарди. Уйнинг қизил девори ва кўҳна ғишт тўсиқ нимаси биландир Каупервудга уларнинг Нью-Маркет-стритдаги тоғаси Сенека келиб турадиган уйни эслатарди.

Тоғасининг ёнида қора танли хизматкори ҳам бўларди. Деразага қарар экан, Каупервуд тоғасини худди олдида ўзи тургандек ҳис этарди.

– Биз икковимиз, – жиддий тусда деди Стинер, қармоқни чўқилаб, – шу изни қўлга олсак, нима бўлади? Молиявий жиҳатдан, ўйлайманки, мен бу амални таъминлар эдим. Сизнинг чўтингизда бизга қанча пул керак бўлади?

Каупервуд яна пинҳона жилмайиб қўйди.

– Ҳозир сизга аниғини айтолмайман, – жавоб берди у, бироз сукут сақлаб. – Мен бу масалани миридан-сиригача ўрганишим керак. Ҳамма бало шундаки, мен бусиз ҳам шаҳар ғазнаси маблағларидан талай пул олиб қўйганман. Ўзингиз билгандек, бўйнимда шаҳар заёми муомалалари учун берилган икки юз минг доллар турибди. Бундай комбинация яна икки юз, уч юз минг долларни талаб этган бўлар эди. Агар аҳвол мана бунақа бўлмаганида...

У англаб бўлмас биржа ваҳималари ҳақида, Америка учун хос бўлган, мамлакатдаги умумий аҳволдан кўра америкаликларнинг ўз феъл-атворлари билан боғлиқ жазавалар ҳақида ўйларди.

– Борди-ю, Шимолий Пенсильвания изи билан боғлиқ иш аллақачон битган бўлганда эди...

У иягини артди ва сийрак, майин мўйловини силади.

– Мендан ортиқ суриштирманг, Жорж, – деди у охири, суҳбатдошининг гап қайси из ҳақида кетаётгани устида бош қотираётганини кўриб, – Бировга чурқ этиб оғиз оча кўрманг! Мен аввало ҳаммасини яхшилаб текшираман, кейин эса сиз билан икковимиз гаплашамиз. Менимча, бу масала билан кейинроқ, Шимолий Пенсильвания изи билан иш ўнгланиб кетганда шуғулланганимиз тузук. Ҳозир шунақанги ишларим кўпки, бош қашигани қўлим тегмайди. Ҳозирча оғиз очмай туринг, кейин бир гап бўлар...

У стол узра энгашиди ва Стинер ўрнидан турди.

– Сиз ҳаракат қилиш вақти келди деб айтишингиз билан, Фрэнк, мен сизга керакли миқдорда кредит очаман! – деди у, Каупервуднинг бу ишга киришишга унчалик хоҳиши йўқлигидан, унинг, яъни Стинернинг қўллаб-қувватлаши ёки бошқа ҳар қандай фойдали ўйинни писанд этмаётганидан ҳайратда қолиб. Бу истеъдодли, чапдаст Каупервуд орқасидан иккаласи бойиб олса, нима қилибди? – Сиз Стайерсни хабардор қилиб қўйинг, у сизга чек келтириб беради. Биз имилламасдан ҳаракат қилишимиз кераклигини Стробик кўриб қўйсин.

– Бу ишга киришаман, Жорж, – ишонтириб деди Каупервуд. – Ҳаммаси жойида бўлади. Менга ишонаверинг.

Шимини тўғрилаб, Стинер йўғон оёқларини ўйнатди ва Каупервудга қўлини узатди. Янги фикр устида чуқур ўйга толганча у кўчага чиқди. Агар Каупервуд билан рисоладагидай тил топиша олса, бойлик унинг чўнтагида эканига шубҳа йўқ: бу одам омадилар ичида мингтадан биттаси ва олий даражада эҳтиёткор. Унинг янги уйи, ажойиб идораси, ортиб бораётган обрўси ва у Батлер ва бошқалар билан биргаликда ҳаётга татбиқ этган оқилона режалари – барча-барчаси Стинерга чинакамига хузур бағишламоқда эди. Кўнкали темир йўлнинг яна бир изи! Улар бунга ҳам, Шимолий Пенсильвания изига ҳам эгалик қиладилар! Агар иш шундай кетаверса, у, Жорж Стинер, ҳаёт суғуртаси ва кўчмас мулк савдоси бўйича аянчли агент магнатга айланади, ҳа, ҳа, ҳақиқий магнат бўлади! Шундай орзуларга кўмилганча у фуқаролик бурчи ва ижтимоий ахлоқ деган тушунчалар ҳам борлигини унутиб, кўчадан кетиб борарди.

XXII БОБ

Кейинги бир ярим йил ичида Каупервуд Стинерга, Стробикка, Батлерга, штат хазинабони Ван-Нострендга, Пенсильвания сенати аъзоси. Гаррисберг-даги “сармоядорлар давраси вакили” деб айтилган Рэлихенга ва бу жаноблар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

дўстона муносабатлар ўрнатган турли банкларга кўплаб хуфийвий хизматлар кўрсатди. Стинер, Стробик, Уайкрофт, Хармон ва албатта, унинг ўзининг манфаатлари йўлида у Шимолий Пенсильвания ишини бароридан келтирди, шундан кейин шу йўл барча акцияларининг бешинчи қисми эгасига айланди. Стинер билан биргаликда у Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчалар конкали изларнинг акцияларини сотиб олди ва яна бай ҳисобидан у билан фонд бир-жасида ўйин бошлаб юборди.

1871 йил ёзида, Каупервуд ўттиз тўртларга кирганда унинг банкирлик идораси икки миллион долларга баҳоланар эди, шундан сал бўлмаса ярим миллион унга тегишли эди ва унинг олдида очилаётган истикболга қараб мулоҳаза қилинса, у тез орада ҳар қандай америка боёни билан рақобат қила олар эди. Ўз хазинабони Стинер тимсолида шаҳар беш юз минг долларга яқин миқдорда унинг қўювчиси эди. Ўз хазинабони Ван-Ностренд тимсолида штат унга икки юз минг долларни ишониб топшириб қўйганди. Боуд эллик минг долларга конкали темир йўллар акцияларини харид қилганди. Рэлихен ҳам худди шунча миқдорда харид қилганди. Сиёсий арбоблар ва улар гумашталарининг бутун бир галаси унда ўз пулларини сақлар эдилар. Эдвард Мэлия Батлернинг онкол ҳисоби бир юз эллик минг долларга етганди. Каупервуднинг турли банкларга унинг бойликларидан қайсилари гаровда эканлигига боғлиқ бўлган қарзи етти юздан саккиз юз минг доллар ўртасида тебраниб турарди. Кумушранг тўр ичидаги ўргимчакка ўхшаб, унинг ҳар бир ипини ўзи эшиб, ўзи йигирган эди. Ажойиб ишбилармонлик алоқалари тармоқларининг қоқ марказида тураркан, Каупервуд атрофида содир бўлаётган барча воқеаларни зийраклик билан кузатар эди.

Унинг ҳаммадан кўра кўпроқ иштиёқ билан берилган эзгу иши конкали темир йўллар, биринчи галда Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчалардаги излар акцияларини айлантириш бўлиб, улар устидан ўрнатилган назорат аслида унинг кўлида эди. Стинер Каупервуднинг банкирлик идорасига очган бўнакли кредит шарофати билан шу излар акциялари айниқса паст баҳоланаётган вақтда у ўзи ва Стинер учун барча акцияларнинг эллик бир фоизини сотиб олишга муваффақ бўлди ва энди йўлдан ўз билгича фойдаланаверса бўларди. Бунинг учун у ғоят “ўзига хос” усулларга мурожаат қилишига тўғри келди, уларни сармоядорлар орасида ана шундай аташарди, бироқ у акцияларни унинг ўзи белгилаган нархлар бўйича сотиб олди. Аввалига у агентлари орқали компанияга қатор даъволар билан чиқди, гўё унга тегишли фоизлар тўланмаганидан юзага келган зарарни тўлашни талаб қилди. Ўзини бошқа киши қилиб кўрсатган одамнинг кўлидаги унча катта бўлмаган боғлам, тафтишни белгилаш тўғрисида суд олдида расмий илтимоснома билан нутқ қилиш, тафтишнинг компания ишлари бўйича ҳомий таъсис этиш керакми ёки йўқлигини белгилаши, бу компания акциялари қийматдан уч, беш, етти ва ўн банд қуйини таклиф эта бошлаган биржада ҳар тарафдан бирданига ҳужум бошлаш – бу барча амаллар йиғилиб, юраклари ёрилган ҳиссадорларни ўз қоғозларини бозорга ташлашга мажбур қилганди. Банклар шундай тўхтамаг келишдики, конканинг бу изи ғоят таваккалли иш ва шу боис компаниядан қарзни узишни талаб қилганлар. Ота Каупервуд ишлаган банк ўз вақтида йўлнинг асосий ҳиссадорларидан бирига қарз берган эди ва ҳозир ҳам у пулни қайтаришни талаб қиларди. Кейин – яна ўша ўзини бошқа киши қилиб кўрсатган шахс орқали – энг йирик ҳиссадорлар билан музокаралар бошлаб юборганди: гўё, юзига қирқ доллар ҳисобидан ўз акцияларини сотиб, юзага келган аҳволдан қутулиб чиқиш имкони берилар эмиш. Уларда бу барча фалокатлар қаердан ёғилаётганини аниқлашнинг сира иложи йўқлиги сабаб, гарчи бунда заррача ҳақиқат бўлмаса-да, улар йўл ташландиқ ҳолда ётибди деб тасаввур қилишган. Ундан қутилган авло! Каупервуд ва Стинерда пуллар тахт эди ва улар акцияларнинг эллик бир фоизи эгаси бўлиб олишганди. Бироқ Шимолий Пенсильвания изи ишидаги каби

Каупервуд майда акционерлардан сотиб олиш мумкин бўлган ҳамма нарсани энг ичида сотиб олгани боис акционерларнинг эллик бир фоизига тенг назорат боғлами амалда унинг қўлида бўлиб қолди, Стинер эса яна йигирма беш фоиз сохиби ҳисобланарди.

Бу Каупервудга наша қилди, зеро, у энди ўзининг бир пайтдаги орзуси ушалиши учун имкон пайдо бўлганини кўрди, айнан: бу изни Шимолий Пенсильвания изи билан қўшиб юбориб, шу йўлни қайта ташкил этиш, ҳар бир эски йўлга учтадан акция чиқариш, назорат боғлампдан ташқари уларнинг барчасини сотиш, кейин тўпланган пуллар ёрдамида конкали темир йўлларнинг бошқа компанияларига байчи бўлиб кириш, янги сотиб олинган қоғозлар нархини ошириш ва пировардида уларни шу шиширилган нархларда сотиш. Қисқача қилиб айтганда, Каупервуд кейинчалик бошқа, америка хўжалигининг янада муҳимроқ соҳаларини ўз қўлига олган ва ўзлари бойиб олиш мақсадида охир-оқибат уни ўзига бутунлай буйсундирилган дастлабки дангалчи олиб-сотарлардан бири эди.

Бир қанча изларнинг бу биринчи қўшилишига келганда, Каупервуднинг режаси қуйидагилардан иборат эди: икки компаниянинг бундан кейинги қўшилиши ҳақида миш-миш тарқатиш, қонун чиқарувчи органларда изларни давом эттиришга рухсат олиш учун югур-югурлар қилиш, жозибатор реклама проспеклари, кейинроқ эса йиллик ҳисоботлар чоп этиш, ва натижада ҳар кунни тобора ортиб бораётган захиралари унга имкон берар даражада фонд биржасидаги акциялар нархини кўтариб юбориш. Бу ишларнинг қийинчилиги шундан иборат эдики, акцияларнинг шундай катта қисмини тарқатиш ва сотишга (ярим миллиондан ортиқроқ микдорга) имкон берувчи шароитлар яратиш учун, боз устига бу акцияларнинг ярим миллионини ўзида қолдириш нияти билан ҳаддан ташқари катта микдордаги маблағга эга бўлиш зарур эди. Бундай ҳолларда биржада сохта харидларни амалга ошириш, бу билан сохта талаб келтириб чиқариш етарли эмасди. Акциялар нархларини бундай сунъий тарзда кўтариб-туширишлар оммани адаштиради ва акцияларнинг катта қисмини сотишга имкон беради, уларни узил-кесил таксимот қилиш учун яна анчагача улар қийматини сақлаб туришга тўғри келади. Борди-ю, айттайлик, айни вақтда бўлганидек, Каупервуд беш минг акция сотди, беш мингни эса ўзида олиб қолди, у сотган акциялар қийматини муайян даражада сақлаб туриш учун унинг озмунча уриниб-чиранишига тўғри келмасди, зеро, акс ҳолда унинг қўлида қолган акцияларнинг ҳам нархи тушиб кетар эди. Деярли ҳар доим қилиб келинганидек, агар у ўз акцияларини банкка қўйганида, улардан олган пуллардан эса бошқа битимларда фойдаланганда эди, унинг акциялари қиймати кескин тушиб кетган ҳолда, банк ўз манфаатларини ҳимоя қилиб, қўшимча таъминотни ёки ҳатто қарзни тўла узишни талаб қилар эди. Бу эса унинг найранги чиппақка чиққани ва унинг ўзига бўҳрон таҳдид солаётганини англатарди. Ҳозир Каупервуд шаҳар заём чиқариш билан боғлиқ ғоят мураккаб компанияни ўтказгани, заём қиймати тинимсиз кўтарилиб-тушиб турарди, аммо айни вақтда бу кўтарилиб-тушишлар унинг учун янада мақбулроқ эди, зеро, пировардида у бундан пул ишлаб қолмоқда эди.

Ташаббус ҳар қанча мафтункор бўлмасин, янги оғир юк икки баравар зийракликни талаб этарди. Акцияларни баланд нархда сотиб, у шаҳар ғазнасида олган қарз (ссуда)ни қайтара оларди. Зийраклик натижасидаги унинг ўз акциялари, ҳатто мавҳум келажақдан ва чакқон тузилган проспектлар ва ҳисоботлардан фойда ундириш уқувлари устига ёзиб қўйилган қиймат бўйича баҳоланади ёки ундан оз-моз камроқ бўлади. Унинг бисотида бошқа конкали темир йўл изларига сарфлайдиган пули бўлади. Вақти келиб, у конкали темир йўллар бутун тизимнинг молиявий раҳбарлигини ўз қўлига олиб олиши ва ўшанда миллионер бўлиши истисно эмас. Каупервуднинг узокни кўра билишига ва бу одамнинг фавқулодда ақлидан гувоҳлик берувчи айёрони

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тўқималаридан бири шундан иборат эдики, мавжуд изларни узайтириш ёки янги тармоқлар ётқизиш баробарида у ҳар доим мустақил ташаббуслар яратар эди. Дейлик, икки-уч миль узунликдаги изларга эга бўла туриб ва уни ўшандай масофага ва ўша кўчада давом эттиришни истаб, Каупервуд бу янги қисмни мавжуд акционерлик жамиятига ҳавола этмасди, балки конкали йўлнинг мана шу кўшимча икки-уч милини назорат қила оладиган янги компания ташкил этар эди. Бу ташаббусни у маълум миқдордаги маблағ билан таъминларди, бунга акциялар ва облигациялар чиқарарди, бу унга бетўхтов янги из ётқизишга киришишга ва уни тезда ишга туширишга имкон берарди. Бу ишни ниҳоясига етказгач, у турдош фаолиятини дастлабки компанияга кўшиб юборарди, бунда акциялар ва облигацияларнинг янги туркумини чиқарар, улар билан олдиндан кенг олди-сотди бозорини таъминлар эди. Ҳатто унга ишлайдиган оғайнилари ҳам унинг фаолиятидаги барча хилма-хил найранглари билмасдилар ва унинг буйруқларини кўр-кўрона бажарар эдилар, холос. Баъзан Жозеф ташвиш ичида Эдвардга бундай дерди:

– Ҳа! Фрэнк билмасдан бир ишни қилмаса керак, ҳар ҳолда.

Бошқа томондан, Каупервуд унинг барча жорий мажбуриятлари ўз вақтида ва ҳатто муддатидан олдин тўлаб борилишини диққат билан кузатиб борарди, чунки у ўзининг тўлов қобилияти барқарорлигини ҳаммага кўрсатиб қўйиш муҳим деб биларди. Яхши обрў ва барқарор мавқеда қимматлироқ нарса йўқ. Унинг узокни кўра билиши, эҳтиёткорлиги ва аниқлиги банкирлик уйлар раҳбарларига мойдай ёқар ва уларда энг тўғри фикрлайдиган ва зийрак ишбилармонлардан бирига бўлган ҳурмат ошгандан-ошиб борарди.

Барибир ҳам кўза кунда эмас, кунда синади, дейдилар. 1871 йилнинг ёзига келиб, Каупервуднинг захиралари, гарчи унинг аҳволини ҳалокатли даражага келтирадиган бўлмаса-да, яхшигина хомталаш бўлиб кетганди. Ҳар доим унга ҳамроҳлик қилиб келган муваффақият таъсири остида у ўзининг молиявий найранглари устида камроқ бош қотирадиган бўлиб қолди. Аста-секин ўзининг барча ўйлари рўёбга чиқишига заррача шубҳа қилмай қўйган Фрэнк отасини ҳам конкали темир йўллар олди-сотдисидан иштирок этишга унатди. Учинчи миллий банк маблағларидан фойдаланиб, ота Каупервуд ўғлини қисман молия билан таъминлаши, у пулга қаттиқ муҳтожлик сезганида унга кредит очиши керак эди. Аввалига кекса жентльмен биров ғижинди ва шубҳа билдирди, бироқ вақт ўта борган сари ва унга фойдадан бошқа ҳеч нарса келмагани боис, у дадилланди ва ўзини анча тетик ҳис қила бошлади.

– Фрэнк, – деб сўрарди у баъзан ўғлига кўзойнаги устидан қараганча, – чув тушиб қолишдан кўркмайсанми? Кейинги вақтларда жуда катта миқдордаги пулларни ўзлаштириб юбордик.

– Агар захираларни ҳисобга олса, илгаригилардан кўп эмас. Катта ишларни кенг кредитсиз қилиб бўлмайди. Буни сиз мендан кўра яхшироқ биласиз.

– Бу тўғрику-я, аммо... Масалан, Грин ва Каутс изларини олайлик, тагин бу иш бошинга бало бўлмасин, эҳтиёт бўл.

– Ҳеч нарса бўлмайди. Мен бу компания ишларининг аҳволи билан жуда яхши танишман. Унинг акциялари эртами, кечми кўтарилиши керак. Уларни мен ўзим кўтараман. Агар керак бўлса, бу йўлни бошқа изларимга қўшиб юборишим ҳам мумкин.

Ота Каупервуд хайрон бўлиб ўғлига қаради. Дунё ҳали бундай дадил, кўркмас найрангбозни кўрмаган!

– Мендан ташвиш қилманг, ота! Борди-ю, кўрқадиган бўлсангиз, яхшиси, мен олган қарзларни тўлаб қўйишимни талаб қилинг. Акцияларимга ҳар қандай банкир менга пул бериб туради. Мен шунчаки фойда сизнинг банкингизга келиб тушса дейман, холос.

Генри Каупервуд таслим бўлди. Бундай ишларга у ҳеч қанақанги эътироз билдира олмас эди. Унинг банки Фрэнкка катта-катта кредитлар берарди, аммо

нима бўлганда ҳам бошқа банкларчалик катта бўлмасди. Унинг ўғли фаолиятларига сарфланган пулларга келсак, агар вазият қалтислашиб қолгудек бўлса, Фрэнк уни олдиндан огоҳлантиришга ваъда берганди. Фрэнкнинг укалари ҳам ҳар доим унинг фармойишларига қараб иш тутар эдилар ва энди уларнинг манфаатлари унинг ўз манфаатлари билан узвий боғлиқ эди.

Кундан-кунга бойиб борар экан, Каупервуд янада дориламонроқ ҳаёт кечира бошлаганди. Филадельфиялик қадимги буюм ишқибозлари унинг бадийий мойилликлари ва ортиб бораётган бойлиги хусусида эшитиб, усти-устига унга мебель, дарпардалар, гиламлар, санъат асарлари ва сувратларни – аввало американики, кейинроқ эса мутлақо хорижий санъаткорлар асарларини таклиф эта бошлашганди. Унинг ўз уйида бўлгани каби, отасининг уйида ҳам чиройли буюмлар ҳали унчалик кўп эмасди, бунинг устига Ўнинчи кўчадаги уй ҳам бор эди, шуни у иложи борича яхши безатишни хоҳларди. Эйлин ҳар доим ота-онаси уйидаги камчиликлардан зорлангани-зорланган эди. Гарчи қизнинг ўзи яхши англамаса-да, нафис буюмларга муҳаббат унинг ажралмас хусусияти эди. Улар хуфёна учрашиб турадиган жой шинам ва дабдабали жиҳозланган бўлиши керак. Бунга улар иккови ҳам қаттиқ аҳд қилгандилар. Шундай қилиб, аста-секин уй ҳақиқий хазинага айланди: бу ердаги айрим хоналар Фрэнкнинг ҳовлисидаги қараганда янада нафисроқ мебеллар билан тўлдириб ташланганди. У ерда ўрта аср черков ризалари, гиламлари ва дарпардаларининг ноёб нусхаларини тўплай бошлади. Қирол Георг даври усулидаги мебелни сотиб олди – бу Чиппендель, Шерагон ва Хеплуайт усуллари бирикмаси бўлиб, итальян ренессанси ва Людовик Ўн тўртинчи таъсири остида бирмунча ўзгаришларга дуч келган. У чинни, ҳайкалтарошлик, юнон гулдонларининг ажойиб намуналари, фил суягидан япон усталари ясаган ҳайратомуз ўймакорлик асарлари билан танишди. Санъат асарларини четдан олиб келишга ихтисослаштирилган “Кейбл ва Грей” фирмасининг ёш ҳамсоҳиби Флетчер Грей бир гал келиб, Каупервудга XIV аср дарпардасини таклиф этди. Қадимги буюмлар ишининг чинакам ишқибози ўзининг босиқ ва шу билан бирга нафосат оламига нисбатан оташин муҳаббати ила Каупервудни ҳаш-паш дегунча авраб ташлади.

– Зангори чиннининг бир муайян рангини яратишда элликта даврдан нусха оладилар, мистер Каупервуд! – ҳикоя қилди Грей. – Биз гиламнинг камида етти мактаби ва даврини биламиз – форс, арман, араб, фламанд, замонавий поляк, венгер ва ҳоказо. Борди-ю, сиз қачонлардир бу ишга қизиқиб қолгудек бўлсангиз, мен сизга гиламлар мажмуасини тўлиқ сотиб олишингизни астойдил маслаҳат берардим, айтмоқчиманки, ё маълум бир даврга тегишлигини ёки барча даврларга мансублигини олинг. Қаранг, қанақа гўзал улар! Айрим тўпламларни ўз кўзим билан кўрганман, бошқалари ҳақида эса китоб-журналлардан ўқиганман.

– Мени гапларингизга ишонтириш унча қийин эмас, – жавоб берди Каупервуд. – Санъат вақти келиб мени хонавайрон қилади. Ўзим унга нисбатан бефарқ одамман, сиз эса Элсуорт ва Гордон Стрейк билан, – у рангасвирнинг ашаддий мухлиси бўлмиш таниш бир йигитчини назоратда тутаётганди, – мени гангитиб кўйдингиз. Стрейкнинг фикрига қойил қолиш керак. У менинг дарҳол турли мактаб ва даврларга хос дурдона намуналарни тўплай бошлашимни таклиф қилаяпти ва йирик санъаткорларнинг асарлари вақт ўтиши билан қимматлашиб боришини уқтираяпти, яъни ҳозир бир неча юз минг долларга олган нарсам кейинчалик миллионлаб долларга баҳоланади. Аммо у менга америка расомлари билан шуғулланмаслигимни маслаҳат бераяпти.

– Гарчи рақибни макташ менга фойда келтирмаса-да, у ҳақ! – деди Грей. – Фақат бу ишларга катта пул керак.

– Унчалик катта эмас. Кейин, қолаверса, бирданига тўлаш ҳам шарт эмас. Бундай ғояни амалга ошириш учун йиллар талаб этилади. Стрейк айтадики, агар биронта яхшироқ нарса топилгудек бўлса, кейинчалик уларни алмашти-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

риш учун турли мактабларнинг ажойиб намуналарини ҳозир ҳам топса бўлади.

Каупервуд ташқаридан хотиржам кўринганига қарамай, унинг юраги ҳар доим ниманидир қидирар эди. Аввалига у фақат бойликкаю аёллар гўзаллигига интиларди. Энди у санъатнинг ўзини деб уни севиб қолганди ва бу тонг осмондаги илк ёғдулар эди. У аёл гўзаллиги ҳаётдаги барча энг ажойиб нарсалар билан куршалган бўлиши кераклигини ва чинакам гўзаллик учун фақат биргина муносиб восита – чинакам санъат эканини англай бошлаганди. Бу ёш вужудидан тароват ёғилиб турадиган Эйлин Батлер бўлиб, унда илгари унга бу қадар хос бўлмаган нафосатга шайдоликни уйғотган эди. Фейл-атворларнинг ўзаро ҳамкорлиги натижасида юзага келадиган энг нозик хилларни таърифлашнинг иложи йўқ, зеро, бизни ҳайратга соладиган нарса бизга қай даражада таъсир қилишини ҳеч ким билмайди. Каупервуд ва Эйлин ўртасида юзага келганга ўхшаш муҳаббат тоза сув солинган стаканга тушган бир томчи тиниқ бўёқ ёки тўғрироғи, энг мураккаб кимёвий бирикмага қўшилган номаълум кимёвий модда кабидир.

Қисқача айтганда, ёш бўлишига қарамай, Эйлин Батлер, шубҳасиз, кучли шахс эди. Унинг қарийб гўрларча нафсонияти уйдаги кўримсиз муҳитга қарши ўзига хос исён эди. Шуни унутмаслик керакки, Батлер оиласида дунёга келиб, у кўп йиллар давомида бир вақтнинг ўзида уларнинг ҳаётга нисбатан ибтидоий-ғайрибадий боёнларча қарашларининг ҳам соҳибаси, ҳам қурбони бўлиб келди, энди эса Каупервуд билан танишиш шарофати ила Эйлин ҳаётнинг инсонга бойлик ва олий иштимой рутба инъом этмиш шундай мўъжизалардан воқиф бўлдики, булар унинг етти ухлаб тушига кирмаганди. Айниқса, Фрэнк Каупервудга хотин бўлгач, келажакдаги дунёвий муваффақиятлар унинг сира кўз ўнгидан кетмасди! Узоқ висол онларида қизнинг олдида ўзини намоён этган унинг ёрқин ва чакноқ ақлини айтмайсизми! Фрэнкнинг аниқ ва тиниқ дил изҳорлари ва йўл-йўриқларини тинглар экан, қиз унинг ақлига қайта-қайта офаринлар ўқирди! Сармоядорлик фаолияти, санъат, ижтимоий мавқега тааллуқли унинг орзу ва режалари улуғлиги-чи! Энг асосийси, ҳа, энг асосийси қиз уники эди, ҳа, қиз уники эди! Шундай дамлар бўлардики, ҳаяжон ва бахтдан Эйлин нақ эсини йўкотарди.

Барибир ҳам Филадельфияда отасини ҳамма собиқ ахлатчи (эски танишлари уни “гўнгўнгиз” дерди) деб билиши, қизнинг рўзгорларидаги тўпорилик ва ваҳшийлик билан олиб борган беҳуда савий-ҳаракатлари, унга барқарор обрў ва олий рутбанинг “эхроми” бўлиб кўринувчи данғиллама ҳовли-жойлар олиш имконсизлиги булар барчаси унинг ёш қалбига ота уйидаги муҳитга нисбатан сўндириб бўлмас адоват уйғотди. У ердаги ҳаёт билан Каупервудлар уйидаги ҳаёт бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиларди. Қиз отасини севарди, аммо ота деган ҳам шунчалик жоҳил бўладими! Шундай бўлса-да, мана бу фавқулодда одам, унинг маҳбуби уни севишга жазм этибди, ҳатто унда ўзининг бўлажак хотинини кўришга азму қарор қилибди! Э Худо, ишқилиб, шу бахтимни кўп кўрмагин-да! Аввалига у Каупервудлар орқали жамоатчилик поғонасида ундан баланд турувчи дунёвий ёшлар, хусусан, эркаклар билан танишишга умид боғларди, – уларни қизнинг хусни таважжуҳи ва бой меросхўрлик рутбаси ўзига тортиши керак. Аммо бу умид ўзини окламади. Фрэнкнинг бадийликка мойиллиги ва унинг тобора ортиб бораётган бойлигига қарамай, Каупервуд ва унинг ўзи ҳам олий жамиятнинг мавҳум доирасига ёриб кирмаган. Ҳалиги юзаки ва айтиш мумкинки, уларга кўрсатилган дастлабки эътиборни ҳисобга олмаганда, моҳиятан улар бундан ҳали жуда ҳам узоқ эдилар.

Шундай бўлса-да, Эйлиннинг юраги Каупервуд унинг ҳозирги аҳволдан чиқиб кетиш йўлини топишда ёрдам беражagini ва уни ажойиб истикбол билан таъминляжгани сезиб турарди. Бу одам ҳатто унинг ўзи орзу қилишга ботинолмаган юсақликкача кўтарилади, қизнинг бунга ишончи комил. Гарчи ноаниқ, элас-элас кўриниб турган бўлса-да, унда Эйлин хаёл қилганидан

кўпроқ нарсаларни ваъда этувчи буюк истеъдодлар яшириниб ётибди. Қиз дабдабани ва жамиятда рутбали бўлишни жонидан яхши кўрарди. Нима ҳам дерди, агар у йигитга тегиб олса, шулар бари амалга ошади. Тўғри, уларнинг йўлида бир қараганда ўтиб бўлмасдек кўрунувчи тўсиқлар бор эди, аммо уларнинг иккови ҳам мақсад сари интиланган одамлар-ку. Улар бир ўрмондаги икки шер, улар бир-бириники бўлиб олишган. Қизнинг хом, чала етилган ва чала ифода этилган ўй-орзулари ўзининг кучи ва ҳаддан ташқари тўғрилиги билан йигитнинг мардона интилишларидан қолишмасди.

– Менимча, дадажоним қандай яшашни билмайди, холос, – деди бир куни у Каупервудга. – Бунда унинг айби йўқ, бундок қараганда, унинг бунга дахли ҳам йўқ. Буни унинг ўзи ҳам тушунади, менга кўйиб берса, ҳаммасини жой-жойига кўйишим мумкинлигини ҳам тушунади. Уни эски уйимиздан суғуриб чиқишга неча йиллардан бери уринаман! Бошқа жойга кўчиб ўтишимиз зарурлигини у тушунади. Бирок, бу билан ҳам бир нарса ўзгаришига кўзим етмайди.

Қиз жимиб қолди ва унга тўғри боқувчи, тиниқ ва жасур нигоҳини Фрэнкка тикди. Фрэнк қизнинг жиддий чехрасини, фариштамонанд, хушбичим киёфасини севарди.

– Кўп куйинаверма, жонгинам, – жавоб берди йигит, – вақти-соати билан ҳаммаси жойига тушиб кетади. Мана бу чалкашликлардан қандай чиқиб кетишни мен ҳали ҳам билмайман, аммо афтидан, Лирианга очигини айтган маъкул, шундан сўнг бундан кейинги ҳаракат режасини пухта ўйлаб олиш керак бўлади. Менинг уларни яхшилаб таъминлашга қурбим етади ва агар Лириан мен билан тинчгина ажрашиб кетса, сира хайрон бўлмасдим. Унинг ғийбат ва миш-мишларга асло тоқати йўқ, бунга ишонсам бўлади.

Лирианнинг болаларча муҳаббатини ҳисобга олиб, Фрэнк булар барчасига соф амалий ва албатта, эркакча нуқтаи назардан қарарди.

Эйлин унга савол назари билан қараб кўйди. Унда яқин одамнинг ғамига ҳамдард бўлиш қобилияти йўқ эмасди, аммо айни ҳолда у ҳар қанақанги ҳамдардликни ортиқча деб биларди. Лириан ҳеч қачон унга дўст кўзи билан қарамаган, улар ҳаётга мутлақо бошқа-бошқа томондан туриб қарашарди. Миссис Каупервуд қиз бола деган ҳам шунақа калондимоғ ва ўзига бино кўйган бўладими деса, Эйлин Лирианнинг нима учун бу қадар ланж эканини сира тушунолмасди. У ҳаётни отда сайр қилиш, извошда айланиш, ўйнаб-кулиш учун яратилган, деб билади. Яна бурнини кўтариб, бировларни калака қилишига, пичинг отишларига, тантқиқлик қилишига бало борми! Бу аёлга қарасанг, кўнглинг айниб кетади: Каупервуддай ёш, қадамидан ўт чақнайдиған одамнинг хотини, – майли, ундан беш ёш катталигини ва икки боланинг онаси эканини айтмай ҳам қўя қолайлик, – ўзини шундай тутадими, гўё унинг учун ишқий кечинмалар ҳам, ҳис-ҳаяжонлар ҳам ва ҳаёт қувончлари ҳам – ҳаммаси бир пулдай. Ҳа, Лириан Фрэнкнинг тенги эмас, Ҳа, Фрэнкка ёш хотин, у, яъни Эйлин керак, тақдир уларни бир-бирига кўшиши керак. О, ўшанда улар қанақанги зўр яшашмасди дейсиз!

– Оҳ, Фрэнк, қанийди ҳаммаси изга тушиб кета қолса! – дам-бадам дерди қиз. – Нима дейсан, шунга умид қилсак бўладими ё йўқми?

– Умид қилсак бўладими дейсанми? Бўлганда қандок! Буни фақат вақт ҳал қилади. Менимча, агар мен Лирианга яхшилик билан айтсам, унинг ўзи ҳам мен билан туришни хоҳламай қолса керак. Аммо сен кўзингга қараб юр, ўзингни эҳтиёт қил! Борди-ю, отанг ё укаларинг мендан гумонсираб қолгудек бўлишсами, шаҳарда катта ғалва кўтарилади, балки бундан ҳам бағтари бўлиши мумкин. Улар ё мени тил тортирмай ўлдиришади, ё бутунлай хонавайрон қилишади. Айт-чи, ҳар бир қадамнингни ўлчаб босоласанми?

– Бир лаҳза ҳам эсдан чиқармайман буни. Агар бир гап бўлгудек бўлса, мен ҳаммасини инкор этаман. Улар ҳеч нарса исбот қилишолмайди. Эртами, кечми, барибир мен ҳаммиша сеники бўлиб қоламан-ку!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сухбат Ўнинчи кўчадаги уйда бўлиб ўтганди. Телбаларча севиб қолган Эйлин меҳрибонлик билан Фрэнкнинг юзини силаб қўйди.

- Сен учун қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан, севгилим, – деди қиз.
- Сен учун ўлимга тайёрман. Оҳ, сени шунчалик севаманки!
- Бўпти, жонгинам, бундан қўрқмасанг ҳам бўлади. Ўлмайсан. Фақат кўзингга қараб юрсанг бўлгани.

XXIII БОБ

Каупервуд билан Эйлиннинг бир неча йиллик хуфёна учрашувларидан кейин нихоят бўрон кўзгалди. Бу висол онлари давомида уларнинг бир-бирларига бўлган мойилликлари ва тушунчалари заифлашиш у ёқда турсин, балки яна ҳам мустаҳкамланди. Ҳаво очиқ кундаги момақалдиروق сингари офат бирданига ёпирилиб келди, у инсон хоҳиш-иродаси ва орзу-ниятларига умуман боғлиқ эмасди. Аввалига бу бор-йўғи бир ёнғин эди, бунинг устига у Филадельфиядан узоқда содир бўлганди – 1871 йил 17 октябрдаги машхур Чикаго ёнғинида шаҳар, тўғрироғи, унинг кенг савдо маркази куйиб кулга айланмоқда ва бу фалокат кўз очиб-юмгунча Америка сармоядорлик дунёсида, гарчи узоқ давом этмаган бўлса-да, аммо юракни ларзага солгулик ваҳимага сабаб бўлганди. Шанбада бошланган ёнғин бир он ҳам сусаймади, то чоршанбагача давом этди, банклар, савдо корхоналари, бандаргоҳлар, темир йўл омборхоналари ва бутун-бутун аҳоли яшайдиган маҳаллаларнинг кулини кўкка совурди. Табиийки, суғурта компаниялари энг кўп зарар кўрди, кўп ўтмай уларнинг кўпчилиги тўловларни тўхтатиб қўйди. Бунинг оқибатида зарарларнинг барча оғирлиги Чикаго билан иш олиб борган ўзга шаҳарларнинг саноатчилари ва улгуржи савдогарлари, шунингдек, Чикаго тижоратчилари зиммасига тушди. Кўп йиллардан буён мана мен деган идоралар ва данғиллама ҳовли-жойларнинг эгалари ёки ижарадорлари бўлиб келган Шарқий штатларнинг кўплаб сармоядорлари ҳам зарар кўрдилар, улар билан Чикаго ўшандаёқ китъадаги ҳар қандай шаҳар билан бас бойлаша олар эди. Чикаго билан қатнов узилиб қолди, Нью-Йоркдаги Уолл-стрит ҳам, Филадельфиядаги учинчи кўча ва Бостондаги Стейт-стрит ҳам дастлабки хабарларданоқ аҳволнинг жиддийлигини сезиб қолишди. Шанба ва яканшанбада биринчи хабарлар биржа ёпилгандан кейин келган эди. Бироқ душанбада янгиликлар узлуксиз оқиб кела бошлади. Ўша заҳоти темир йўл, давлат, шаҳарларнинг акциялари ва облигациялари, бошқача айтганда, барча тур ва даражадаги бойликларнинг эгалари нақд пул ишлаб қолиш ниятида уларни бозорга ташлай бошладилар. Банклар, табиийки, қарз (ссуда)ларни тўлашни талаб қила бошладилар ва натижада жамғарма биржасида ваҳима юзага келди, бу кўлам жиҳатидан бундан икки йил бурун Нью-Йоркда содир бўлган “Қора жума”дан қолишмасди.

Ёнғин ҳақидаги хабар келганида на Каупервуд, на унинг отаси шаҳарда эдилар. Бир қанча банк арбоблари билан биргаликда улар шаҳар чеккасидаги кўнкали темир йўл изини кўздан кечиришга йўл олган эдилар. Улар кабриолетларда бўлажак изнинг каттагина қисмини ёқалаб ўтдилар ва яқшанба куни кеч оқшомда Филадельфияга қайтиб келишгач, рўзномачи болакайларнинг қичқириб айтган сўзларини эшитиб қолдилар:

- Тезкор нашр! Тезкор нашр! Чикаго ёнғини ҳақида тафсилотлар!
- Тезкор нашр! Тезкор нашр! Чикаго ўт ичида! Тезкор нашр!

Қичқириқлар давомли, мудҳиш, юракни ларзага солиб жарангларди. Бу мунгли оқшом ғира-ширасида шаҳар гўё яқшанбадан кейин таваллою тазарру ҳолатига тушиб қолгандек эди, ҳавода ва дарахт шоҳларида эса ёзнинг умри тугаётгани сезиларди, улар мудҳиш офатдан дарак бериб, юракларни увиштирмоқда эди.

- Ҳой бола! – қичқириқни эшитиб, Каупервуд, қўлтиғида бир даста рўзнома

билан бурчакдан чикиб келган жулдирвоки болани чақирди. – Нима гап? Чикаго ёнаятими?

Отаси ва бошқа ишбилармонлар билан маъноли кўз уриштириб, у қўлини рўзномага узатди, сарлавҳалар узра кўз югуртирди-да, лаҳзадаёқ офат қўламини чамалади.

“Чикаго ўт ичида!

Кечадан буён олов шаҳарнинг савдо қисмида тўхтовсиз авж олмоқда. Банклар, савдо ва жамоат бинолари кулга айланди. Бевосита телеграф алоқаси бугун кундуз соат учдан буён узилиб колган. Офатнинг тез орада тугашига ҳеч қандай умид йўқ”.

– Иш, афтидан, жиддийга ўхшайди, – хотиржам деди Каупервуд ҳамроҳларига қараб, унинг кўз ва овозида қандайдир муздек ва амрона оҳанг бор эди.

Бироздан кейин у отасининг қулоғига шивирлади:

– Агар банклар ва биржа идоралари бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилмаса, бу зўр ваҳимага сабаб бўлади.

Ў ўз қарзларини тез ва аниқ кўз олдига келтирди. Отасининг банкига унинг конкали темир йўл изларининг юз минг долларлик акциялари қўйилган, улар устидан олтмиш фоиз олинган, унда мавжуд эллик минг долларлик шаҳар заём сертификатлари устидан етмиш фоиз олинган. Бу маблағлар билан биржа муомалалари олиб бориш учун қария Каупервуд унга қирк минг доллардан ортиқроқ нақд пул берганди. “Дрексель ва К” банкирлик уйи Фрэнк дафтарлари бўйича унга юз минг доллар микдорга кредит очган; улар, албатта, қарзларни дарҳол тўлаб қўйишни талаб қилиб чиқишади, уларнинг юрагида ногаҳоний мурувват ҳисси жўш уриб кетишига ҳеч ким ишонмайди. “Жей Кук” компанияси ҳам унга бир юз минг долларлик кредит берган. Уларнинг тўловни талаб қилишларига шубҳа йўқ. Кичикроқ тўртта банк ва учта биржа идорасидан ҳам эллик доллардан ҳаммаси бўлиб минг доллар қарз олган. Шаҳар ғазнасининг унинг ишларидаги иштироки беш юз минг долларга яқин микдорни ташкил этарди ва борди-ю, бу сир очилгудек бўлса, жанжал чиқиши муқаррар; штат ғазначиси ҳам унинг идорасига икки юз минг доллар киритган. Яна юздан то беш ва ўн минг доллар микдорга юзлаб майда ҳисоблар бор. Биржа ваҳимаси қўйилмаларни талаб қилиш ва қарз (ссуда)ларни тўлаб қўйиш билангина чекланиб қолмай, қимматли қоғозлар нарҳига ҳам қақшатқич зарба бўлиб тушади. Бу маблағларини у қандай айлантисин? Мана гап қаерда! Сал арзонроққа сотиш йўлини топмаса бўлмайди, зеро, акс ҳолда бу унинг бор бойлигини ютиб юборади ва у муқаррар хонавайрон бўлади.

У юзага келган ҳолатнинг бугун даҳшатини хаёлида тез чамалаб чиқди ва дўстлари билан хайр-хўш қилди, улар ҳам олдиндаги қийинчиликлардан чуқур ўйга толганча уй-ўйларига тарқалишди.

– Сиз уйга бораверинг, ота, мен эса бир қанча телеграммалар жўнатишим керак (у вақтда ҳали телефон ихтиро қилинмаганди). Мен дарров қайтаман ва биргаликда аҳволни муҳокама қиламиз. Иш чаток! Ҳеч кимга чурк этманг, аввал ўзимиз гаплашиб оламиз. Ҳаракат режасини ишлаб чиқишимиз зарур.

Ота Каупервуд саросима ва ташвишли ҳолда соқолини қаший бошлади. Борди-ю, ўғли касодга учраса, унинг аҳволи не кечиши устида қаттиқ ўйга толганди, чунки ўғлининг ишларига у боши билан шўнғиб кетганди. Қўрқувдан қариянинг юзи қув оқарганди, зеро, ўғлининг истакларига рози бўлиб, у керагидан ортиқ даражада таваккал қилиб юборганди. Борди-ю, банк талаби бўйича Фрэнк бир юз эллик минг долларлик қарз(ссуда)ни эртагаёқ тўлаб қўйишга кучи етмаса, бутун жавобгарлик, бутун шармандалик ота зиммасига тушади.

Ўз навбатида Фрэнк вазиятни ҳар томонлама, жиддий ўйламоқда эди, вазият эса шаҳар ғазначиси ва унинг бир ўзи, албатта, биржадаги қоғозлар қийматини сақлаб тура олмаслиги муносабати билан янада мураккаблашиб борарди. Унга ёрдам қўлини чўзаман деганларнинг ўзлари қийин аҳволга тушиб қолмоқда эди-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

лар. Шароит борган сари ўта ноқулай тус олмакда эди. “Дрексель” компанияси сўнги вақтда темир йўл акциялари нархини кўтариб, улар устидан йирик-йирик қарз(ссуда)лар олмакда эди. “Жей-Кук” компанияси Шимолий тинч океани темир йўлини молия билан таъминлаб, бошқаларни бу йирик трансконтинентал из қурилишида иштирок этишга қўймаслик учун жон-жаҳди билан ҳаракат қиларди. Ўз-ўзидан равшанки, энди уларнинг ўзлари ғоят қалтис аҳволга тушиб қолишганди. Дастлабки ташвишли хабарданок улар энг ишончли ҳукумат облигациялари ва шунга ўхшаган қимматли қоғозларни сотишга киришади – ишқилиб, олиб-сотарликда асқотадиган ўзларининг бошқа қоғозларини сақлаб қолишса бўлгани. “Айиклар” мўмай пулнинг дарров хидини оладилар ва ҳеч нарсага қарамай ҳамма нарсени сотиб, нархларни туширишдан тоймайдилар. Фрэнк уларга таъсир қила олмайди. Бу ҳолда ўз оёғига ўзи болта уриши ҳеч гап эмас, унинг учун энг асосий нарса – вақтдан ютиш. Оҳ, қани энди унинг ихтиёрида уч кун, бир ҳафта, ўн кун вақт бўлсайди, офат, шубҳасиз, бир четдан ўтиб кетган бўларди.

Ҳаммадан ҳам у Стинер унинг ишига қўшган ярим миллион доллардан ташвишда эди. Кузги сайловлар яқинлашиб келарди. Гарчи Стинер ўз лавози-мида икки муддат бўлган эса-да, унинг номзоди учинчи марта қўйилмоқда эди. Шаҳар ғазнасида фош этилган суиистеъмолликлар ғоят жиддий оқибатларга олиб келиши мумкин эди. Стинернинг хизмат фаолияти ниҳоясига етган, унинг ўзи судланувчилар курсисига ўтириши ҳеч гап эмасди. Республикачилар партияси учун эса бу нарса сайловда мағлубиятни аңлатарди. Каупервуд ҳам четда қола олмасди, бу ботқоққа у жуда чуқур ботиб қолганди. Борди-ю, жала қуйиб бергудай бўлса, у республикачилар партияси раҳнамолари олдида жавоб бериши керак бўларди. Қаттиқ бир сиқувга олинса, у сўзсиз касодга учрайди, шунда конкали темир йўлга бош қўшишга ҳаракат қилганигина (бу сиёсий ишбилармонлар ўзлари учун тишларининг қавагида асраб келаётган “қўриқхона”лар эди) эмас, балки буни шаҳар ғазнасидан олган ноқонуний қарз (ссуда) ёрдамида қилгани, бунинг учун уларга сайловда мағлубият хавф солаётгани ҳам фош бўлар эди. Бундай ишларга улар панжа орасидан қарашмайди. Бу пулга йилига икки фоиздан тўлаганман (кўпчилик шартномаларга эҳтиёт юзасидан у шу бандни киритган эди) ёки фақат Стинернинг агенти сифатида ҳаракат қилганман, деган даъволари унга ёрдам бермасди. Тушунмаган одамлар бу даъволарга ишониши мумкиндир, бироқ тажрибали сиёсатчиларга панд бериш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Кўравериб, уларнинг жуда кўзлари пишиб кетган.

Каупервуднинг бутунлай тушкунликка тушиб кетмаганига бир нарсани сабаб бўлмоқда эди: унинг шаҳардаги сиёсий раҳнамолар қандай куроллантиришларини у яхши билар эди. Қанақанги олий мансабни эгалламасин, уларнинг ҳар бири мана бу оғир дақиқаларда ҳовурдан тушади, зеро, уларнинг барчаси, энг қуйи лавозимдагилардан тортиб, энг юқорисигача шаҳар тақдим этган имтиёзлардан ўзи учун фойда ундириб олади. Батлер, Молленхауэр ва Симпсон пудратдан мўмайгина пуллар ишлаб олганини Каупервуд биларди, пуллар гўё қонунийдек бўлиб кўринса-да, катта-катта миқдорларда “ўзлари” орасидагина тақсимланарди, у пулларни шаҳар ер солиғи, сув солиғи ва ҳоказо солиқлар кўринишида ундириб олиниб, мана шу учлик ва бир қанча бошқа шахслар тавсия этган банкларга ўтказилар эди. Пулларни ўз пўлат сандиқларида сақлаб, банклар шаҳарга хизмат кўрсатаётгандай бўлар эди; шу боис улар мана шу қўйилмалар бўйича фоизлар тўлашмасди, балки уларни айлантлар эдилар, шунда ўз-ўзидан савол келиб чиқади: кимнинг манфаатига? Даккионусдан қолган учликдан норози бўлишга Каупервудда ҳеч қанақа асос йўқ эди, бу одамлар у билан ёмон муомала қилишмасди, аммо нима учун шаҳарнинг барча даромадларидан фойдаланишда улар ўзларини яккахоким деб ҳисоблайдилар? У на Молленхауэрни, на Симпсонни шахсан биларди, аммо Батлер каби улар

хам шаҳар заёми чиқаришдаги унинг найрангларида озмунча чўтал ишлаб олмаган эдилар. Яна ўша Батлер унга жуда қаттиқ суяниб қолган эди. Борди-ю, иш бутунлай чаппасига кетгудек бўлса, у, Каупервуд, Батлерга ўз карталарини очади, аҳволнинг чатоқлигини кўрган Батлер эса унга ёрдам қўлини чўзади. Агар у биргина Стинернинг ёрдамида ишни овоза қилмасдан ўнглашнинг ҳеч иложини тополмаса, ана шундай йўл тутишни кўнглига маҳкам тугиб қўйди.

Харакат режасини пухталар экан, энг аввал Стинернинг уйига боришим ва ундан уч юз-тўрт юз минг доллар кўшимча қарз (ссуда) сўрашим керак, деб ўйлади у. Стинер ҳар доим “лаббай” деб турар эди, айна ҳолда эса у, албатта, унинг ғазнасидаги ярим миллион долларлик камомадни ошкор қилмаслик нечоғли муҳимлигини тушунарди. Ундан кейин иложи борича яна кўпроқ пул топиш керак бўлади. Аммо қаердан топади? Банкларнинг ва акционерлик компанияларининг директорлари, йирик биржачилар ва бошқа ишбилармон одамлар билан музокараларга киришишига тўғри келади. У Батлерга бериши керак бўлган ҳалиги юз минг долларга келганда эса кекса пудратчи ҳар қалай, бу пулни тўла деб қисталанг қилмай туришга рози бўлади.

Каупервуд уйга ошиқди, остонаданок аравани кўшишни буюрди ва Стинернинг хузурига йўл олди.

Жўртгага қилгандай, Стинер шаҳарда йўқ экан – ўрдак отиб, балиқ овлагани у дўстлари билан Чизапик бухтасига кетган экан; у яна бир неча кундан кейин келар экан. Ҳозир эса у бир чоғроқ шаҳар яқинидаги ботқоқзорда кезиб юрарди. Каупервуд шу шаҳарчага энг яқин жойлашган телеграф масканига шошилинич хабар йўллади ва янада ишончлироқ бўлиши учун Стинернинг зудлик билан қайтишини илтимос қилиб, ўша округдаги яна бир қанча жойга телеграф юборди. Шунга қарамай, у Стинернинг вақтида етиб келишига мутлақо кўзи етмаётган ва бундан кейин нима қилишини билмаётганди. Кимдан ва қаердан бўлмасин, унга ёрдам, сўзсиз ёрдам керак эди.

Бирдан унинг хаёлида умид учкуни милт этди. Батлер, Молленхауэр ва Симпсон – конкали темир йўлларнинг энг йирик хиссадорлари. Биржадаги нархни кўтариш ва шу билан ўз манфаатларини чеклаш учун улар бир ёқадан бош чиқармоқлари керак. Улар “Дрексель ва К”, “Кук” сингари йирик банклар билан музокарага киришишлари ва уларни бозорни тутиб туришга ундашлари мумкин. Акцияларни биргаликда харид қилиб, улар нарх-навога ҳам таъсир ўтказа оладилар: ана шундай ёрдам билан у ўзининг қимматли қоғозлари ишини ўнглаб олишга имкон берадиган нархда сотишга муваффақ бўлади, боз устига, нархни тушириб, дурустгина пул ишлаб олиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу ажойиб, амалда қўллашга муносиб ғоя эди ва унинг бирдан-бир заиф жойи – унинг амалга оширилишига тўла ишончининг йўқлиги эди.

У дарҳол Батлер хузурига боришга азму қарор қилди, ўзининг ва Стинернинг сирини очишига тўғри келишини ўйлаб, афсус-надомат чекди. Аммо илож қанча! Каупервуд аравага ўтирди-да, Батлер хузурига елиб кетди.

Бу вақтда кекса пудратчи дастурхон устида ўтирарди. Рўзномачиларнинг тезкор нашр чиққани ҳақидаги қичқириқлари унинг қулоғига етиб келмаганди ва Чикагодаги улкан ёнғин ҳақида ҳам ҳали ҳеч нарса билмасди.

Хизматкор Каупервуд келганини хабар қилганда, Батлер ўрнидан турди ва хушнуд жилмайганча унга пешвоз чиқди.

– Марҳамат, марҳамат, ўлтирсинлар. Нима истайдилар: чойми ё қаҳвами?

– Ташаккур, – жавоб берди Каупервуд. – Мен бугун жуда шошиб турибман. Сиз билан бир неча дақиқа суҳбатлашиб олишим керак, кейин яна борадиган жойларим бор. Кўп вақтингизни олмоқчи эмасман.

– Нима ҳам дердик, модомики шундай экан, мен хизматингизга шайман.

Шундай деб Батлер ёқасига тақилган салфеткани кўйгани ошхонага қайтди. Столда ўтирган Эйлин ҳам Каупервудни овозидан таниди-да, сергак тортди. У билан қандай кўришса бўлади? Бандай қутилмаган соатда уни отаси хузурига

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

келишга нима мажбур этдийкин? Столдан бирдан туриб кетиш унинг учун нокулай эди, аммо Каупервуд кетгунча у билан бир-икки оғиз гаплашиб олиш ниятида эди. Хотини тўғрисида ва яна бошқа кўплаб нарсалар тўғрисида ўйлагани каби Каупервуд ҳозир ҳам, бошлари узра офат ёғилай деб турган бир паллада Эйлин ҳақида ўйларди. Агар у офатдан қутулиб қололмаса, у билан боғлиқ бўлган ҳаммага жуда оғир бўлади. Булар бари нимага олиб келишини Фрэнк айта олмасди, чунки булут энди-энди уфқни қоплаб келаётганди. Ўзини ғоят хотиржам тутган кўйи Каупервуд ҳозиргина аҳвол устида бош котиргани-котирган эди. Унинг жиддий чехрасида ҳам қилча ўзгариш сезилмаётганди. Фақат кўзлари одатдагидан совуқ, кучли чакнардди.

– Хўш, кулогим сизда, – деди Батлер қайтиб келиб. Унинг чехрасидан тақдири ва ёруғ оламдан тўла мамнунлик акс этиб турарди. – Не воқеа юз берди? Ишқилиб, жиддийроқ нарса эмасми? Бугунги куннинг яхшилигини қаранг!

– Айтарли жиддий нарса юз бермагандир, деб умид қиламан ўзим ҳам, – жавоб берди Каупервуд. – Аммо сиз билан гаплашиб олмасам бўлмайди барибир. Юқорига, кабинетингизга чиқсак қалай бўларкин?

– Мен ҳам шуни айтмоқчи бўлиб турувдим, – ҳозиржавоблик билан деди Батлер. – Бунинг устига сигарам ҳам ўша ёқда қолган экан.

Улар зина томон юриб кетишди, Батлер олдинда, Каупервуд унинг изидан келарди; кекса пудратчи юқорига кўтарила бошлаганда шойи кўйлагини шитирлашиб, ошхонадан Эйлин чиқиб келди. Бошининг олди ва орқасидан тепага қараб таралган сочи қоқ миясига турмакланган бўлиб, жимжимадор заррин тож ҳосил қилганди. Юзи ял-ял ёнар, яланғоч қўл ва елкалари қора кўйлаги тагидан оппоқ бўлиб кўринарди. Қиз бирон қор-ҳол бўлганини дарҳол сезди.

– Ҳа, мистер Каупервуд, қалайсиз? – деди қиз унга кўлини узатиб, бу орада отаси ҳамон зинадан кўтарилмоқда эди.

Икки оғизгина гаплашиб олиш учун у Фрэнкни ушлаб қолишга ҳаракат қилди ва атрофдагилар эътиборини тортмаслик учун ўзини бемалол тутди.

– Нима бўлди, азизим? – шивирлаб сўради қиз, отаси юқорига чиқиб олганда. – Кўринишинг жуда ташвишли?

– Кўрқадиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, жоним, – жавоб берди йигит. – Чикаго ёнапти, эртага бу ерда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган тўполон кўтарилади. Мен отанг билан гаплашиб олишим керак.

Қиз ҳамдардлик ва кўрқув билан “оҳ!” деёлди, холос, Каупервуд эса кўлини бўшатиб, унинг отаси ортидан кетди. Унинг тирсагидан яна бир қисиб кўйиб, Эйлин меҳмонхона бўлмага ўтди. У ерда ўтириб олди-да, хаёлга толди, зеро, ҳеч қачон Каупервуднинг юзида бу қадар жиддий ва совуқ ифодани кўрмаган эди. Унинг хотиржам чехраси ҳам, совуқ боқувчи кўзлари ҳам мумдан ишланган ҳайкални эслатарди, ичига чуқур ботган кўзлари тик, ифодасиз боқарди... Чикаго ёнмоқда! Бунинг унга нима дахли бор экан? Фрэнкнинг айби нимада? У кизни сира ишларига аралашгани йўл қўймасди: Эйлин уларни мисси Каупервудчаллик англарди, холос. Шундай бўлишига қарамай, унинг вужудини кўрқув қамради. Булар барининг Фрэнкка дахли бордек кўринмоқда эди. Фрэнк билан эса у, ўзининг ўйлашича, бир жону бир тан.

Мумтоз адибларни айтмаганда, адабиёт бизга хушторларнинг биргина хисси ҳақида тасаввур беради: маккора, ишратпараст, у асосан эркаларни домига илинтиришдан лаззат оларди. Ахлоқ масалалари бўйича замонавий китобчаларнинг муаллифлари ва журналистлар жон-жаҳдлари билан ўша ғояни қўллаб-қувватлайдилар. Худонинг ўзи ҳаёт устидан назоратни тайин қилиб кўйган, шекилли, нозирларни эса ўта эскиликпарастлар тайинлаганлар. Бундан ташқари, совуққонларча ҳисобдонлик билан ҳеч қанақанги умумийликка эга бўлмаган ишқий алоқалар бўлади. Жуда кўп ҳолларда эса ғамза ва макр аёллар учун ёт туйғулар ҳисобланади. Юрак ҳиссига бўйсунувчи ва чин дилдан севувчи оддий аёл риёкорлик қилмайди, у ёш чақалоққа ўхшаган

бўлади; у ҳар доим жонини фидо қилишга тайёр ва иложи борича ўзидан кўпроқ нарса беришга интилади. Севги ҳар қанча чўзилмасин, у фақат шундай иш тутади. Ҳис ўзгариши мумкин ва шунда “дўзах азобининг оғир-енгили бўлмайди”, аммо барибир ҳам маъшуқалар фидойиликлари, ўзини ошиғига бутунлай топширишга тайёрликлари ва меҳрибонона ғамхўрликлари билан ажралиб турадилар. Қонуний никоҳ очқўзлигига қарши қўйилган бундай муносабатлар эр-хотинлик илдизига қақшатқич зарба бериб келган. Хоҳ эркак ё аёл бўлсин, инсон беғаразлик ва фидойиликнинг бундай зухурлари олдида таъзим қилмасдан, тасаннолар айтмасдан иложи йўқ. Бу зухурлар олий ҳаётий ҳавасларга тенг, санъат чўққиси, яъни улўғвор руҳ билан ҳамсоядир, ажойиб суврат, гўзал бино, нафис хайкал, жимжимадор каштагул аввало шуниси билан ажралиб туради, бу шундай улўғворликки, ўзини сахийлик билан чексиз равишда инъом этиш, ўзидан нафосат ёғдусини таратиш қобилиятига эга. Эйлин руҳий ҳолатининг ғайри оддийлиги ҳам ана шунда эди.

Батлер ортидан юкорига кўтарилар экан, Каупервуд юзага келган вазиятнинг барча тафсилотларини қайта-қайта ҳаёлидан ўтказарди.

– Қани, марҳамат қилиб, ўтиринг! Бирон нарса ичасизми? Э-ҳа, сиз ичмайсиз-ку: эсимда, эсимда! Ҳеч бўлмаса, сигаретдан олинг! Хўш, бугун нега бунақа машқингиз пастроқ?

Дераза оша аҳолиси қалин маҳаллалар томонидан бўғиқ қичқириқлар кулоққа чалинади: “Тезкор нашр! Тезкор нашр! Чикагодаги ёнғин тафсилотлари! Бутун шаҳар олов ичида!”

– Ана шундан машқим паст, – қичқириқларга кулоқ солгач, жавоб берди Каупервуд. – Янгиликдан хабарингиз борми?

– Йўқ. Рўзноначилар нима деб қичқиришяпти?

– Чикагода катта ёнғин бўлибди.

– Э-ҳа-а! – деди Батлер бу воқеанинг аҳамиятини ўзича ҳамон англамай.

– Шаҳарнинг бутун ишбилармонлар қисми ўт ичида, мистер Батлер, – маънос давом этди Каупервуд, – ва эртадан қолмай бизнинг бу ерда молиявий ғалвалар бошланади. Мен сиз билан худди шу хусусда гаплашгани келдим. Маблағларни сарфлаш бўйича ишларимиз қай аҳволда? Сиз ҳаммасини бир ёқлик қилганмисиз?

Каупервуднинг юзидаги ифодадан Батлер қандайдир ҳалокатли нарса содир бўлганини бирдан англади. Кенг чарм оромкурсида ўзини орқага ташлаб, каттакон қўлини кўтарди-да, оғзи ва иягини тўсди. Томирлари йўғон-йўғон бармоқлари, кенг ва суякдор бурни узра, бароқ қошлари остидан унинг катта-катта кўзлари чақнар эди. Калта қилиб олинган оппоқ сочи тиканақдай бошини бир текис қоплаган.

– Ҳали шунақа денг! – деди у. – Демак, сиз эртага бизда ҳам бўрон кўзғалади деб ўйлайсизми? Ўзингизнинг ишларингиз қандай?

– Агар бизнинг сармоядор озирларимиз совуққонликни сақлаб, ваҳимага тушмасалар, менинг ишларим эмири-кўпми жойида бўлади. Эртага, ҳатто бугун ҳам бизга кўплаб ақли расо одамлар керак бўлади. Ахир биз чинакам биржа ваҳимаси арафасида турибмиз. Сиз ҳақиқат кўзига тик қарашингиз керак, мистер Батлер. Бу ваҳима узокқа чўзилмайди, аммо шу қисқа муддат ичида ҳам озмунча офатлар содир бўлмайди. Эртага, биржа очилишининг дастлабки дақиқалариданоқ қимматли қоғозлар нархи ўн ёки ўн беш банд пастга тушиб кетади. Банклар қарз (ссуда)ларни тўлашни талаб қила бошлайдилар ва фақат дастлабки келишувгина уларни бундай қилишдан тўхтатиб қола олади. Аммо битта ҳам киши бир ўзи уларга таъсир кўрсатишга кодир эмас. Бу ерда одамлар гуруҳининг бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилиши зарур. Сиз мистер Симпсон ва мистер Молленхауэр билан биргаликда банк раҳбарларини бирлаштишга ва бозорни ушлаб туришга кўндириб, бунга эришишингиз мумкин. Барча конкали темир йўллар хавф остида қолди. Агар қиймат сақлаб турил-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

маса, уларнинг акциялари хатарли даражада пастга тушиб кетади. Сизнинг бу йўлларга катта-катта миқдорда пул сарфлаганингизни биламан. Шундай ўйга келдимки, балки сиз, Молленхауэр ва яна бир қанча кишилар ўз чорангизни кўришни хоҳлайсизлар. Акс ҳолда, яшириб ўтирмайман, менинг ишим ҳам чатоқ бўлади. Бир ўзим эплашим учун менинг кучим етмайди.

У Батлерга Стинер борасидаги ҳақиқатни қандай очсам экан деб боши котмоқда эди..

– Ҳм-м, яхши бўлмабди, – ўйчан ҳолда тишининг орасидан деди қария.

У ўзининг ишлари ҳақида ўйлаётганди. Ваҳима унга ҳам, албатта, фойда келтирмайди, аммо аҳвол у айтганчалик чатоқ эмасди. Бўхронликдан кўркмасга ҳам бўлади. Тўғри, у маълум, аммо унча жиддий бўлмаган зарарлар кўради, бу ишларни тартибга солиб олишдан олдин рўй беради. У эса ҳеч нарса йўқотишни хоҳламасди.

– Қандай қилиб сиз бундай қийин аҳволга тушиб қолдингиз? – қизиқсинди у. Нима учун Каупервуд конкали темир йўллар компанияларининг касодга учрашидан бунчалик кўрқаяпти – уни шу қизиқтирарди. – Ёки бу ишларга маблағ сарфлаганмисиз?

Каупервуд икки ўт орасида қолди – ёлғонласинми ё тўғрисини айтсинми? Ҳе, йўқ, ёлғонлаш ўта хатарли эди. Борди-ю, Батлер унга ҳамдардлик билдир-маса ва уни қўллаб-қувватламаса, у касодга учраши мумкин ва ўшанда ҳақиқат барибир юзага чиқарди.

– Мен сиздан ҳеч нарсани яширмоқчи эмасман, мистер Батлер, – деди у қариянинг хайрихоҳона муносабатига умид қилиб ва Батлерга мойдай ёқадиган журъатли ва дадил нигоҳ билан қараб.

Батлер гоҳо Каупервуддан ўз ўғилларидан кам фахрланмасди. Бундан ташқари, у ёш банкир айнан унинг, Батлернинг шарофати билан анча илгарилаб олганини ҳис этарди.

– Шунини айтишим керакки, мен анчадан бери конкали темир йўллар акцияларини харид қилиб келаман, тўғри, фақат ўзим учун эмас. Балки ҳозир сизга очиб солмоқчи бўлган гапларни айтмай турганим маъкулмиди, аммо шундай қилмаслик, сизга ва мени бундан сақлаб қолмоқчи бўлган бошқа шахсларга зарар келтираман. Ўз-ўзидан маълумки, сиз кузда бўлиб ўтадиган сайловларнинг қандай тугашидан манфаатдорсиз. Мен Стинер ва унинг дўстларидан аллакимлар учун кўп акциялар сотиб олганини сизга очик айтмоқчиман! Бу харидлар учун маблағлар ҳар доим шаҳар ғазнасидан келар эди деб айтолмайман, аммо кўп ҳолларда бу, ҳар ҳолда, шундай бўлган эди. Менинг касодга учрашим Стинерга ҳам, республикачилар партиясига ҳам ва сизнинг фойдангизга ҳам салбий таъсир этишини тушунаман. Тўғри мистер Стинер бундай ўйинга бош кўшишни бир ўзи ўйлаб топмаган ва мен бу ерда бошқалардан кўра кўпроқ ба-логардон бўлишимга тўғри келади, аммо булар бари ўз-ўзидан бошқа ишлардан келиб чиққан. Сизга маълумки, мен Стинернинг таклифи билан шаҳар заёми чиқариб тарқатдим ва мана шу жараёндан кейин унинг дўстларидан биттаси менга уларнинг маблағини конкали темир йўл қурилишига ташлашимни таклиф қилиб қолди. Ўшандан буён мен улар учун мана шу ишни муттасил давом эттириб келаяпман. Мен шахсан Стинердан йилига икки фоиздан катта-катта миқдорларда пул қарз олдим. Бемалол айта оламан: аввалига барча битимлар айнан шу тариқа қопланар эди ва мен зинҳор ўз айбимни бошқалар гарданига юкламоқчи эмасман. Масъулият менинг зиммамга келиб тушади ва мен жавоб беришга тайёрман, аммо борди-ю, мен хонавайрон бўлсам, Стинернинг номи иснодга қолади ва бу бутун шаҳар бошқармасида хатарли ифодасини топади. Равшанки, мен касодга учрашни истамайман, бунга ҳеч қанақа асос ҳам йўқ. Агар ваҳима хавфи бўлмаганда, бемалол айта олар эдимки, менинг ишларим ҳали ҳеч қачон бунчалик яхши бўлмаганди. Бироқ кўмак олмасам мен бўронга бардош бера олмайман ва сиз менга шундай ёрдам кўрсата оласизми – шунини

билмоқчиман. Агар яхши чиқиб олсам, сизга сўз бераман, пулларни шаҳар ғазнасига тезроқ қайтариш учун барча чораларни кўраман. Афсуски, мистер Стинер ҳозир шаҳарда эмас, бўлмаса сўзларимни тасдиқлатиш учун мен уни сизнинг қошингизга келтирган бўлардим.

Стинерни ўзи билан олиб келиш нияти ҳақида гапирар экан, Каупервуд ҳеч бир истиҳоласиз ёлғонламоқда эди: қисмларга бўлиб-бўлиб ва унга қулай муддатларда пулларни шаҳар ғазнасига қайтармоқчи ҳам эмасди. Аммо бу ваъдаларнинг барчаси виждонан ва ишончли садо бераётганди.

– Стинер сизнинг ишингизга қанча пул кўйди? – қизиксинди Батлер. Кутилмаганда ишнинг бундай тус олиши уни бироз эсанкиратиб кўйганди. Бу барча хангомалар Каупервуд ва Стинерни улар учун фойдасиз бўлган вазиятга солганди.

– Беш юз доллар атрофида, – жавоб берди Каупервуд.

Қария ором курсида гавдасини тўғрилади.

– Нахотки шунча кўп бўлса? – беихтиёр нидо солди у.

– Ҳа, тахминан... балки бироз оздир ё кўпдир, мен анигини билмайман.

Кекса пудратчи Каупервуднинг унга баён қилган гапларини ғамгин ва жиддий тусда тинглади, айни вақтда бу республикачилар партияси манфаатларига ва унинг шаҳар бошқармаси билан шахсий шартномаларига қандай таъсир қилишини ўйларди. Каупервуд унга хайрихоҳлик билан гапирарди, аммо у ҳозир ҳикоя қилган иш шубҳали ва ғоят нопок кўринмоқда эди. Батлер сустанкаш, ўйчи одам эди, бироқ борди-ю, у бирон масала устида ўйлай бошласа, уни охиригача ўйларди: Филадельфия конкали темир йўлларига у дурустгина маблағни – камида саккиз юз минг долларни сарфлаган эди; Молленхауэрники, хойнаҳой, ундан ҳам кўпроқдир. Бу ишга сенатор Симпсон қанча сарфлаган, у билмасди. Аммо Каупервуд ўз вақтида унга сенатор ҳам бундай акцияларнинг йирик-йирик боғламлари эгаси саналишини гапирганди. Каупервудда бўлгани каби, улардаги бу қоғозларнинг катта қисми турли банкларга кўйилган, улар устидан олинган пуллар эса бошқа иншоотларга сарфланганди. Ссудаларни тўлаб кўйиш талаби уларга ҳаргиз яхшилиқдан дарак бермасди, аммо барибир бу учликдан биронтасининг иши бу қадар ачинарли ҳолатда эмасди. Борди-ю, ўз-ўзини ҳимоя этишнинг дархол чоралари кўрилгудек бўлса, гарчи озроқ зарар ҳисобига бўлса ҳам улар ортиқча ташвиш-тадораксиз ўзларини ўнглаб олар эдилар.

Агар Каупервуд унга Стинернинг бу ишга етмиш беш ёки юз минг доллар кўйганини хабар қилганида, Батлер бу ишга бунчалик аҳамият бермаган бўларди. Буни бир амаллаб тўғрилаш мумкин эди. Аммо беш юз минг!..

– Катта пул! – деди Батлер Стинернинг фавқулудда жасоратига қойил қолиб, аммо уни ҳали Каупервуднинг оқилона найранглари билан боғламаган ҳолда. – Бу ерда мияни яхшигина ишлатиб кўриш керак. Борди-ю, эртага ваҳима бошланиб кетса, биз бир дақиқа ҳам йўқотмаслигимиз керак. Бизнинг бозорни тутиб туришимиздан сизларга кўп фойда келадими?

– Жуда кўп, – жавоб берди Каупервуд, – ҳолбуки менинг бошқа йўллар билан ҳам пул топишимга тўғри келади. Айтганча, менда сизнинг юз минг доллар кўйилмангиз бор. Нима дейсиз, яқин орада улар сизга керак бўлмайдими?

– Эҳтимол.

– Истисно эмаски, менга бу пуллар жуда керак, аммо уларни ўзим учун жиддий зарарсиз сизга тезда қайтара олмайман, – деди Каупервуд. – Бу ҳали бутун занжирдаги кўплаб ҳалқалардан биттаси. Борди-ю, сиз, сенатор Симпсон ва Молленхауэр бир ёқадан бош чиқарсангиз, – акцияларнинг асосий миқдори сизларнинг қўлларингизда-ку, – ва мистер Дрексель ва мистер Кукка таъсир ўтказсангиз, муҳитни бир мунча мўътадиллаштиришга муваффақ бўлар эдингиз. Мен вазиятдан аъло даражада чиқиб оламан, чунки ҳали-вери мендан қарзни тўлаб кўйишимни талаб этишмайди, борди-ю, биржада қиймат ҳаддан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ташқари тушиб кетмаса ҳеч ким мендан буни талаб қилмайди. Акс ҳолда эса менинг барча қоғозларим қадрсизланади-да, мен бунга бардош беролмайман.

Қария Батлер ўрнидан турди.

– Иш жиддий, – деди у. – Стинер билан алоқа қилмаслигингиз керак эди. Қайси томондан олиб қарама, булар бариси хийла хунук кўринади. Жирканч, жирканч хангома, – совуқ кўшиб кўйди у. – Шундай бўлса-да, мен кўлимдан келган ҳамма ишни қиламан. Кўп ваъда қилмайман-у, аммо мен сизга ҳар доим яхши муносабатда бўлиб келганман ва сизни мусибатда қолдирмоқчи эмасман, жуда ҳам нохуш гаплар! Яна бир гап эсингизда бўлсинки, шаҳримиздаги ишларни ёлғиз ўзим ҳал этмайман!

Шу сўзларни айтиб, Батлер, сирасини айтганда, Каупервуд уни манфаатлари ва муниципалитетдаги сайловлар хатар остида қолаётганидан огоҳ этиб, жуда тўғри иш қилди, деб ўйлади, ҳолбуки бошқа жиҳатдан у ўз жонини ҳам қутқариб қолмоқда эди. Нима бўлганда ҳам Батлер унинг учун кўлидан келган ҳамма ишни қилишга азму қарор этди.

– Содир бўлаётган воқеаларни яхшилаб ўрганиб олгунимча Стинер ва шаҳар ғазнаси билан боғлиқ ишларни бир-икки кун овоза қилмай туришнинг иложи бўлармикан? – эҳтиёткорлик билан сўради Каупервуд.

– Айтолмайман, – жавоб берди Батлер. – ҳолбуки мен ўзимга боғлиқ ҳамма ишни қиламан. Аммо сиз хотиржам бўлишингиз мумкин: бу гаплар узокқа бормайди, бу ҳам сизнинг ишингиз ўнгидан келишига асқотиб қолади.

Борди-ю, Каупервуд барибир ҳам касодга учрагудек бўлса, у Стинер содир этган жиноят оқибатларидан қандай кутилиб чиқади, энди у шунинг устида бош қотирарди.

– Оуэн! – чақирди у эшикни очиб ва зина панжараси оша эгилиб.

– Лаббай, ота?

– Дэнга айт, аравага отни кўшиб, эшик тагида кутиб турсин. Ўзинг ҳам кийин, мен билан борасан.

– Хўп бўлади, ота.

Батлер хонага қайтиб келди.

– Ана, холос! Арзимаган сабаб билан бўлган ғавго, шундай эмасми? Чикагода ёнгин, бу ерда, Филадельфияда эса ташвишлардан сира бошим чикмайди менинг! Бай-бай-бай!..

Каупервуд туриб, эшик томон йўналди.

– Сизга йўл бўлсин?

– Уйга, кўришим керак бўлган бир нечта одам келадиган эди уйимга. Аммо йўқ демасангиз, сал туриб яна кираман олдингизга.

– Ҳа, ҳа, албатта, – жавоб берди Батлер, – менимча, ўн иккига қолмай уйда бўлсам керак. Бўпти, яхши боринг! Дарвоқе, биз ҳали яна кўришамиз. Нималарни билишга улгурган бўлсам, ҳаммасини сизга сўзлаб бераман.

У нимагадир ўз кабинетига қайтди ва Каупервуд зинадан ўзи тушди. Дарвоза олдида турган Эйлин уни имлаб чақирди.

– Қўрқадиган ҳеч гап бўлмагандир, азизим? – ташвиш билан сўради қиз йигитнинг кўзларига боқиб, бугун бу кўзлар қандайдир тантанавор ва жиддий эди.

Ҳозир ишқий гап сотишлар вақти эмасди ва Каупервуд буни ҳис этиб турарди.

– Йўқ, – деярли совуқ жавоб берди у, – қўрқадиган ҳеч гап йўқ деса бўлади.

– Фақат, қара Фрэнк, ишларингни деб мени узок эсдан чиқариб кўйма! Эсдан чиқармайсанми? Ростданми? Сени шундай севаманки!

– Йўқ, йўқ, эсдан чиқармайман! – жавоб берди йигит жиддий ва тез, ҳолбуки сўзининг оҳангидан унинг хаёллари узокларда кезаётгани билиниб турарди. – Ўзинг биласан-ку! Сени мен эсдан чиқарар эканманми? – У қиздан бўса олмоқчи бўлди, бироқ қандайдир шитирлаган овоздан у қўрқиб кетди. – Тўхта!

Каупервуд эшик томон йўналди ва Эйлин уни ишқ ва ҳамдардлик тўла нигоҳлари билан кузатиб қолди.

Унинг Фрэнки бошига қандайдир мусибат тушса нима бўлади? Дунёда бахтсизликлар озмунчами? Унда нима қилади Эйлин? Қизни мана шу фикр ҳаммадан кўп қийнар эди. Унинг қўлидан нима келади, севгилисига қандай ёрдам бера олади? Бугун Фрэнкнинг рангига қараб бўлмасди – бўздай оқариб кетган, бирам ҳорғинки...

XXIV БОБ

Каупервуд тушиб қолган вазиятни тўғри ёритиш учун ўша вақтдаги Филадельфияда республикачилар партияси билан Жорж Стинер, Генри Молленхауэр, сенатор Марк Симпсон ва бошқалар ўртасидаги муносабатлар ҳақида бир неча оғиз сўз айтишимизга тўғри келади. Олдин кўрганимиздек, Каупервуд билан одатдаги ишбилармонлик манфаатлари юзасидан боғлиқлиги устига яна унга дўстлардай суяниб қолганди. Стинер Каупервуднинг қўлида сўқир курол бўлиб хизмат қиларди. Молленхауэр ва сенатор Симпсон шаҳар ишларига таъсир кўрсатишда Батлер билан бекорга рақобат қилмасди. Симпсон штатнинг конун чиқарувчи йиғилишида республикачилар партияси вакили бўлар эди, бу партия зарурат туғилганда шаҳар бошқармасидан маҳаллий сайлов конунларини ўзгартиришни, шаҳар муассасалари низомларини қайта кўриб чиқишни, сиёсий ташкилотлар ва алоҳида шахслар фаолиятини тадқиқ этишни талаб қила олар эди. Қатор-қатор бообрў рўзномалар, хиссадорлик жамиятлари, банклар Симпсоннинг хизматига шай эдилар. Басавлат ва ҳурматли одам бўлмиш Молленхауэр Филадельфия немислари, бир қанча америкалик хонадонлар ва талай йирик акционерлик жамиятлари вакили эди. Уччалари ҳам кучли, эпчил ва сиёсий майдонда уларга дуч келган ҳар қандай рақибни бир чўқишда қочирадиган одамлар эди. Кейинги иккови Батлернинг ирландлар, айрим маҳаллий партия раҳбарлари ва фахрли католиклар орасидаги обрўйига озмунча орқа қилмас эди. Католикларнинг Батлерга ишонганлари шунчаликки, уни бамисоли рухий отадек кўрар эдилар. Ўз навбатида Батлер ўз мухлисларини ҳомийлик, эътибор ва мутгасил дуойи хайрлар билан сийлаб турарди. Бу ғамхўрликларга мукофат тарзида шаҳар Молленхауэр ва Симпсон воситасида унга йўлларга тўшаш, кўприклар ва сувайирғичлар қуриш, канализация ётқизишга йирик-йирик пудратлар ҳавола этарди. Бироқ бу пудратларни фақатгина унинг ўзи таникли арбоби бўлган ва уни, таъбир жоиз бўлса, боқиб турган республикачилар партияси ишлари бадастир ва бехато олиб борилиши шарти билан олиш мумкин эди. Бошқа жиҳатдан, нима учун у Молленхауэр ёки Симпсонга қараганда (ахир Стинер унинг шотири эмас-ку) кўпроқ жон кўйдириши керак экан? Хизмат юзасидан ғазначи асосан Молленхауэрга буйсунарди.

Ўғли билан кабриолетга чиқиб ўтирар экан, содир бўлган воқеалардан қаттиқ ташвишланган Батлер шулар ҳақида ўйлар эди.

– Ҳозиргина Каупервуд олдимга келиб кетган эди, – деди у Оуэнга. Оуэн сўнги вақтларда молия ишларини аъло даражада тушунадиган бўлиб қолганди, сиёсий ва ижтимоий масалаларда эса, гарчи у қадар кучли шахс бўлмаса-да, отасига қараганда кўпроқ ҳушёрлик кўрсатар эди. – Жуда қийин акволга тушиб қолдим деяпти? Гапимни эшитаяпсанми? – қўшиб қўйди у, қулоғига: “Тезкор нашр”, Тезкор нашр!” қичқириклари чалинганди. – Чикаго ўт ичида. Эртага биржада тўс-тўполон кўтарилади. Бизнинг темир йўл акцияларимиз турли банкларга қўйилган. Қулоқни динг тутмоқ керак, акс холда биздан ссудаларни тўлашни талаб этишлари мумкин. Эртага биринчи ишимиз бундай бўлмаслиги ғамини ейиш, вассалом. Каупервудда менинг юз минг долларим бор, у эса бу пулни олмай турунг деяпти, бундан ташқари эса, айтишига қараганда, ишга Стинер қўйган пуллар ҳам унда эмиш.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Стинер? – хайрон бўлди Оуэн. – Нима, у биржани ўйинчоқ деб ўйлаётими? – Оуэннинг қулоғига Стинер ва унинг яқинлари ҳақидаги миш-мишлар етиб келганди, аммо у бунга кўпда эътибор бермаган ва отасига ҳам бир оғиз гап айтиб улгурмаганди. – Каупервудда унинг пуллари кўп эканми?

Батлер ҳадеганда жавоб бермади.

– Оз эмас, – деди у ниҳоят. – тўғриси айтсам, ҳаддан ташқари кўп: беш юз минг атрофида, агар бу ошкор бўлиб қолгудек бўлса, жуда катта ғалва кўтарилади.

– Ўх-хў! – деб юборди хайратдан Оуэн. – Беш юз минг доллар! Ё алҳазар! Наҳотки Стинер ярим миллион долларни ўмарган бўлса? Виждонан айтадиган бўлсак, шундай ишга унинг ақли етганига ишонмаган бўлардим. Беш юз минг! Бу маълум бўлиб қолса, жанжал кўтарилиши аниқ!

– Хай-хай, сал ўпкангни бос! – жавобан деди Батлер, бу қандай рўй бериши мумкинлигини ўзича ёрқинроқ тасаввур ҳосил қилишга уриниб. – Биз барча тафсилотларни билмаймиз. Эҳтимол, Стинер аввалига бунча кўп пул олмоқчи бўлмагандир. Ҳали бари изга тушиб кетар. Пул турли иншоотларга қўйилган. Каупервуд ҳали касодга учраганича йўқ. Пуллар ҳам ҳеч қайсига гумдон бўлмаган. Энди уни қандай қутқаришни ҳал этмоқ керак. Шу пайтгача унинг бирон марта ёлгон гапирганини кўрмаганмиз, агар бу сафар ҳам рост айтаётган бўлса, у қутулиб чиқа олади, ишқилиб, шаҳар темир йўллари акциялари эртага эрталаб хомталаш бўлиб кетмаса бўлгани. Мен ҳозир Молленхауэр ва Симпсон билан учрашаман. Улар ҳам шу қоғозлардан манфаатдор. Каупервуд мендан улар билан гаплашишни илтимос қилди; улар бозорни ушлаб туришлари учун мен банкларга таъсир кўрсатишга муваффақ бўларман. Борди-ю, эртага қийматни тутиб туриш учун биржада бу акцияларни харид қила бошласак, биз ўз пулларимизни мустаҳкамлаб оламиз, деб ўйлапти у.

Оуэн Каупервуд ҳақида нимани билса, ҳаммасини тез хаёлидан ўтказди. Унинг фикрича, Каупервуднинг бошлаб таъзирини бериб қўйиш керак. Булар бари унинг иши, Стинернинг эмас, бунга Оуэн шак-шубҳа қилмасди. У фақат бир нарсадан хайрон эди – отасининг ўзи буни кўрмапти ва Каупервуддан ҳаҳли чиқмапти.

– Сизга бир гапни айтмоқчиман, ота, – бироз сукутдан сўнг хиёл санъаткорларга хос оҳангда деди Оуэн. – Каупервуд Стинердан олган пулига акцияларни сотиб олган ва ботқоққа ботиб қолган. Ёнғин бўлмаганда, у сувдан қуруқ чиққан бўларди, аммо ҳозир сиз, Молленхауэр, Симпсон ва бошқалар уни ботқоқдан тортиб чиқаришларини истаяпти. У ажойиб бола, мен билан ҳам муомаласи яхши, аммо сиз унинг айтганига юрадиган бўлсангиз, бу сизнинг ғирт телбалигингизни билдиради. Бусиз ҳам у керагидан кўпроғини қўлга киритиб бўлган. Яқинда эшитиб қолдим, Фронт-стрит изи ва Грин ва Коутс изининг катта қисми унга қараркан, бу ҳам етмагандай, Стинер билан биргаликда у Ўн еттинчи ва Ўн тўққизинчи кўчаларнинг эгалари ҳам саналаркан. Каупервуднинг ҳар икки ҳолда ҳам ўзи учун акцияларнинг назорат боғламини яшириб қўйганига ишонгим келмапти. Стинер пиёда дона, холос, Каупервуд уни истаган мақомига солиб ўйнапти.

Ҳасад ва нафратдан Оуэннинг кўзлари чакнаб кетди. Каупервуд бошлаб жазоланиши керак: унинг иншоотини тўғри келган нархга сотиб, ўзини эса конкали темир йўллар акционерлигидан ҳайдаб юбориш керак. Оуэн қачонлардан буён бу ишда етакчилик қилишга интиқ эди.

– Кўрмайсанми, – мужмал жавоб берди Батлер, – мен доим бу йигитнинг ақлига тан бериб келардим, аммо унинг бунақа тулрак эканини хаёлимга келтирмагандим. Ҳаммасини жуда ўрни-ўрнига қўйиб бажарган. Сен ҳам, кўриб турибман, анойилардан эмассан, шундайми? Хўш, ҳали ҳаммасини яхшилаб чўтга солиб кўриш керак. Балки бу ишни бир ёқлик қилиб олармиз. Бу ерда бир гоёт жиддий ҳолат бор. Биз энг аввало республикачилар партияси ҳақида эсла-

шимиз керак. Бизнинг муваффақиятимиз, ўзинг биласан, унинг муваффақияти билан чамбарчас боғлиқ. – У жим бўлиб қолди ва ўғлига қаради. – Борди-ю, Каупервуд касодга учраса ва пуллар ғазнага қайтарилмаса... – Қария тўсатдан бошлаган гапини ўзи бўлди. – Бу можарода мени фақат Стинер ва шаҳар ғазнаси безовта қилади. Борди-ю, биз ҳеч қандай чора кўрмасак, республикачилар партияси кузги сайловларда ёмон аҳволга тушиб қолади, унга қўшилиб бизнинг бир қанча пудратларимиз ҳам учиб кетиши мумкин. Ноябрьда сайловлар бўлишини унутма! Ўй-хаёлимда бир гап: ундан мана бу юз минг долларни олсаммикин ё олмасаммикин? Қарзларни тўлаш учун эрталаб менга озмунча пул керак бўлмайди.

Кишининг табиати ҳам ғалати бўларкан: аҳволининг нечоғлиқ оғирлигини Батлер энди-энди ўзича чамалай бошлаганди. Унга ўз эҳтиёжларини сўзамоллик билан баён этган Каупервуд борлигида у йигитнинг шахсияти ва унга бўлган ҳурмати таъсирига азбаройи берилиб кетганидан ҳатто бу воқеа унинг манфаатларига дахл қилишини дурустроқ суриштирмабди ҳам. Фақат эндигина, оқшомги тоза ҳавода ўзининг такаббуруна фикрларидан маст ва Каупервудни аяб ўтириш керакмаслигини зўр бериб уқдираётган Оуэн билан суҳбатлашар экан, Батлер воқеаларга хушёр қарай бошлаган ва барча тафсилотлар озми, кўпми даражада унинг кўз ўнгида тўғри гавдаланган эди. У Каупервуднинг республикачилар партияси обрўйига жиддий зарар келтирганини ва шаҳар ғазнасини, бунга қўшиб Батлернинг ҳам манфаатларини хавф остида қолдирганини тан олишга мажбур бўлди. Шундай бўлса-да, қария уни яхши кўрар ва уни қисмат домига ташлаб қўйиш ниятида эмасди. Каупервудни – тўғри, шунақаси республикачилар партияси ва ўзининг ишларини ҳам қутқариб қолиш учун у ҳозир Молленхауэр ва Симпсоннинг олдига отланди. Аммо барибир ҳам бу қандай шармандалик! Ёш бўла туриб уни бундай ғаламисликлар қилади, деб ким ўйлаганди! Батлер ғазабланар, депсинар эди. Шунақа қаллобликка ҳам борадими, киши? Шундай бўлса-да, Батлернинг ҳали ҳам ундан кўнгли қолмаган эди; агар уни қутқариб қолиш мумкин бўлса, Каупервуд учун қандайдир чоралар кўриши кераклигини ҳис этарди. Ҳатто унинг илтимосини адо этиши ҳам истисно эмасди ва борди-ю, бошқалар ҳам йигитга хайрихоҳлик билдиргудек бўлишса, сўнгги дақиқагача ўзининг юз минг доллари тўғрисида чурқ этиб оғиз очмайди.

– Тўғриси айтсам, ота, – сукутдан сўнг деди Оуэн, – нима учун Молленхауэр ва Симпсондан кўра сиз кўпроқ ташвишланишингиз кераклигини тушунмайман. Борди-ю, учовларингиз Каупервуднинг қутилиб чиқишига ёрдам бермоқчи бўлсаларингиз, ўзларингиз биласизлар; аммо, ўлай агар, бу сизларга нима учун керак, сира тушунмайман! Албатта, агар бу ҳангома сайловгача юзага чиқиб қолса, яхшиликка олиб келмайди, аммо ўшангача бу ҳақда оғиз очмай туриш мумкин эмасми? Сизнинг конкали темир йўлга сарфлаган пулларингиз мана шу сайловдан муҳимроқ-ку. Борди-ю, сиз конкани қўлга киритиш йўлини топсангиз, сайлов борасида ортик ташвишланишингизга ҳожат қолмаган бўларди. Маслаҳатим: борди-ю, акциялар нархи қаттиқ тушиб кетса, банкларнинг даъволарини қондириш учун эртага эрталабданоқ ўзингизнинг юз минг долларингизни талаб қилинг. Бу Каупервуднинг касодга учрашига сабаб бўлади, аммо сизга заррача зарари тегмайди. Сиз биржага борасиз-да, унинг акцияларини сотиб оласиз; борди-ю, шундай таклиф билан унинг ўзи олдингизга югуриб келгудек бўлса, мен сира ажабланмаган бўлардим. Сиз, Молленхауэр ва Симпсонга уқдиришингиз керак, улар Стинерни кўрқитишсин, Каупервудга бошқа бир доллар ҳам қарз бермайман деб талаб қилишсин. Агар сиз шу ишни қилмасангиз, у яна Стинер ёнига чопади-да, ундан яна пул олади. Стинер жуда ҳаддидан ошиб кетибди. Балки, Каупервуд ўз улушини сотишни истамаётгандир, бу унинг иши, аммо у қарийб жарга кулаб бўлди, шунда сиз биржада унинг акцияларини хоҳлаганча сотиб ола оласиз. Мен шахсан унинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

акциялари сотилиб кетади деб ўйлайман. Бироқ мана шу Стинернинг беш юз минг доллари деб қонингизни қайнатишингизга ҳожат йўқ. Ҳеч ким уни Каупервудга қарз бер деб мажбур қилмаган. Ўзи билган йўл билан қутулиб чиқаверсин. Тўғри, партияга зарба бўлиб тушиши мумкин, аммо ҳозир муҳими бу эмас. Сиз Молленхауэр билан рўзномаларга босим кўрсатинг, улар сайлов тугагунча жим туришсин.

– Ўпкангни бос, ўғлим, ўпкангни бос! – деди ўғлига кекса пудратчи ва яна хаёлга чўмди.

XXV БОБ

Батлер каби Генри Молленхауэр ҳам шаҳарнинг янги қисмларидан бири, кутубхонанинг шинам ва чиройли биносидан сал нарида Брод-стритда яшар эди. Унинг усти кенг-ковул ва ўша даврдаги янги пайдо бўлган бойлар яшайдиган тураржой хилидан эди – сариқ ғишт ва оқ тош қопланган тўрт қаватли бино ҳар қанақа услубдан холи бўлса-да, кўрганнинг кўзи қувонадиган даражада кўркам эди. Кенг зинадан кенгбар пешайвонга чиқиларди, пешайвоннинг ўртасида залворли ўймакор эшик савлат тўкиб турарди, эшикнинг иккала томонида энсиз деразалар бўлиб, улар оч-мовий рангга бўялган, ғоят нафис ўйма гуллар билан ороланганди. Бу уйдаги барча йигирмата хонанинг фарши ҳам, деворлари ҳам ўша вақтлардаги энг қимматбаҳо ёғочлардан ишланган эди. Биринчи қаватда катта танобий хона, улкан мехмонхона ва эман қопламали, ҳажми камида ўттиз фут квадрат келадиган ошхона жойлашганди; иккинчи қаватда – хўжайиннинг учала кизига топширилган рояль турган хона, хотинининг пардозхонаси бор эди, ғулхона ва унча катта бўлмаган қишки боғ шунга туташ эди.

Молленхауэрни ғоят бообрў одам деб ҳисоблар эдилар ва ўзи ҳам шундай деб биларди. Сармоядорлик ва сиёсий ишларда у фавқулодда зийракликка эга эди. Гарчанд у немис, тўғрироғи, немислардан келиб чиққан америкалик бўлса-да, ташқи кўриниши мутлақо америкалик эди, бўлганда ҳам салобатли америкалик эди. Унинг совук кўзларида ўткир ақл чақнаб турарди. Бўйи баланд, тўладан келган гавдаси хушқомат эди. Тоғдек кўкси ва кенг елкаларига чиройли ўрнашган боши у ёқ-бу ёққа ҳаракат қилганида гоҳ думалок, гоҳ чўзинчок бўлиб кўринарди. Ўйноқлаган манглайи жонли, синчков, тик боқувчи кўзлари узра қоядай осилиб турарди. Бурни, оғзи, ияги, шунингдек, семиз ва силлиқ юзи – хуллас, Молленхауэрнинг бутун йирик, маънодор, келишган юзи бу одам барча тўсиқларга нимани кўндаланг қўйишни исташи ва удаллашидан дарак берарди. Эдвард Мэлия Батлер билан Молленхауэрни қалин дўстлик ришталари боғлаб турарди, – бу дўстлик икки ишбилармон ўртасидаги ўзига хос дўстлик эди, албатта, Марк Симпсонни эса у тахминан бир шер иккинчисини ҳурмат қилганчалик даражада ҳурмат қиларди. У ўткир истеъдодининг қадрига етар ва агар ўйин ҳалол кетадиган бўлса, ҳалол ўйнашга ҳар доим тайёр турарди. Акс ҳолда унинг ғайирлиги чегара билмасди.

Якшанба оқшомида Молленхауэр на Эдвард Батлерни, на унинг ўғлини кутганди. Филадельфиянинг барча бойлигининг уч қисмини эгаллаган бу одам ўз кутубхонасида ўтириб, китоб ўқир ва қизларидан бири роялда чалаётган куйини тинглади. Хотини ва икки қизи черковга кетишганди. У хонанишин одам эди. Якшанба оқшоми сиёсатчилар оламида умуман турли-туман кенгашлар учун хосиятли вақт бўлганидан, Молленхауэр республикачилар партиясидаги таниқли ҳамкасабаларидан битта-яримтаси келиб қолар деган хаёлда эди. Шу боис қария Батлернинг ўғли билан келганини хабар қилганда, у ҳатто суюниб кетди.

– Қандай шамол учирди?! – дея Батлерга пешвоз чиқиб, у қўлини чўзди. – Жудаям хурсандман, жудаям хурсандман! Оуэн ҳам келдимми? Ишларинг қалай, Оуэн? Ичимликдан нима келтирайлик, йигитлар, қайси сигаретдан

чекасизлар? Бошламасига бир қадахдан ичмоқ керак. Жон! – мурожаат қилди у хизматкорга. – Ўткирроқ бир нарса келтири-чи!.. Мен ўтириб Каролинанинг қандай чалишини тинглаётгандим. Аммо сизларни кўриб уялди, шекилли, қизалоғим.

У оромкурсини Батлерга суриб қўйди ва Оуэнга столнинг нариги томонидаги жойни кўрсатди. Бир дақиқа ўтмаёқ хизматкор виски, эски шароб шишалари ва турли нав сигарет қутичалари териб қўйилган нафис кумуш баркашни кўтариб келди. Оуэн шароб ва чекишдан ўзини тийган янги турдаги ишбилармонлардан эди. Отаси ундан ҳам, бундан ҳам жуда оз-оздан тотинар эди.

– Уйингиз файзли экан! – деди Батлер, ҳадеганда ўзининг келгани сабаби ҳақида сўз очмай. – Якшанба оқшомида ҳам сизни нега ҳеч қабққа чиқмайди деса, гап бу ёқда экан-да? Шаҳарда нима янгиликлар?

– Билишимча, айтарли ҳеч гап йўқ, – хотиржам жавоб берди Молленхауэр. – Ҳаммаси силлиқ кетаяпти. Лекин сиз негадир сал ташвишли кўринасизми?

– Ҳа, бироз, – жавоб берди Батлер, содали коньякни охиригача ичиб. – Ташвишли хабар. Сиз ҳали оқшом рўзномаларини ўқимадингизми?

– Йўқ, ўқимадим. – Шундай деб Молленхауэр оромкурсида гавдасини тўғрилади. – Бугун оқшом сонлари чиқдими ўзи? Нима бўлибди, хўш?

– Чикагодаги ёнғинни айтмаса, ҳеч нима бўлмаган. Эртага эрталаб жамғарма биржамизда катта тўполон чиқадиганга ўхшаб турибди.

– Нималар деяпсиз! Мен бўлсам ҳеч нарса эшитганим йўқ. Демак, оқшом рўзномалари чиқибди-да?... Хўш, хўш. Нима, ёнғин катта эканми?

– Айтишларича, бутун шаҳар ўт ичида эмиш, – деди Оуэн, машхур сиёсий арбобнинг юзидаги ифодани диққат билан кузатар экан.

– Ҳа.. Буни янгилик деса бўлади! Рўзномага одам юбориш керак. Жон! – чақирди у хизматкорни ва у келгач, деди: – Бирон жойдан рўзнома топиб кел. Нега сиз буни биздаги ишларга таъсир ўтказди деб ҳисоблайсиз? – Батлерга мурожаат қилди у, хизматкор кетгач.

– Биласизми, битта гап бор, у ҳақида мен энг сўнги дақиқача ҳеч нарса билмаган эдим. Бизнинг жондан азиз Стинеримиз, эхтимол, ўз ғазнасидаги пулларни тузук-қуруқ билмас ҳам экан, агар баъзилар тахмин қилганидек иш чапчасига айланиб кетмаса, – хотиржам тушунтирди Батлерга. – Бундай ҳодиса эса, ўзингиз билгандек, сайловлар олдидан фойдали таассурот пайдо қилиши амри маҳол, – қўшиб қўйди у ва ақлли мовий кўзларини унга худди шундай каттиқ тикилиб жавоб қайтарган Молленхауэрга қадади.

– Буни қаердан билдингиз? – совуқ оҳангда сўради Молленхауэр. – Наҳотки, у билиб туриб исрофга йўл қўйган бўлса? Хўш, қанча олибди – буни ҳам биларсиз?

– Анча катта “соққа”, – ўша-ўша хотиржам жавоб берди Батлер. – Менинг тушунишимча, беш юз минг доллар атрофида. Ҳали буниси ҳолва. Аммо бундан кейин иш қанақа тус олади, номаълум.

– Беш юз минг! – ҳайрат билан деди Молленхауэр ўзини қўлга олишга ҳаракат қилиб. – Бўлиши мумкин эмас! Пулни у қачондан ола бошлаган экан? Уни қаерга гумдон қилибди?

– У беш юз минг долларча пулни Учинчи кўчадаги Каупервудга ссуда қилиб берибди, шаҳар заёмини сотган йигит бор-ку, ўшанга. Мана шу пулга улар шахсий манфаатларида турли фирибгарликлар қилишга киришиб кетишибди. Асосан конкали темир йўллар акцияларини сотиб олишган.

Конкали йўллар ҳақида гап кетгани ҳамон Молленхауэрнинг юзи пир-пир уча бошлади.

– Каупервуднинг фикрича, бу ёнғин эртага биржада ваҳима келтириб чиқаради ва у кучли қувватловчиси бўлмаса, банк балога қолишидан кўрқиб турибди. Борди-ю, у касодга учраса, шаҳар ғазнасида беш юз минг долларлик камомад борлиги маълум бўлади, унинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бўлмайди. Стинер шаҳарда эмас, Каупервуд эса уни қўллаш йўлини топинг, деб олдимга илтимос билан келди. Айтишим керакки, бир вақтлар у мен учун баъзи топшириқларни бажарган эди ва шунинг учун энди мени ёрдамга келади деб умид қилибди, яъни сиз билан сенаторни йирик банкларга таъсир ўтказишга кўндиришимни, шу тариқа эртага биржада қимматли қоғозлар нархини тутиб туришимизни ўтинибди. Акс ҳолда Каупервуд касодга учрар экан, унинг фикрича, албатта, жанжал кўтарилиб, сайловда бизга зарар келтириши мумкин экан, назаримда, у бу ерда ҳеч қанақа ўйин қилмаяпти, балки иложи борича ўзини қутқариш ва менга, ёки тўғрироғи, бизга панд бермаслик учун шунчаки ўзини ўтга-чўкка ураяпти.

Батлер жим бўлиб қолди. Маккор ва ичимдагини топ Молленхауэр бу кутилмаган хабар унга пашша чаққанчалик ҳам таъсир қилмагандек ҳатто қилт этмади. Бироқ у ҳар доим Стинернинг заррача сармоядорлик ёки ташкилотчилик қобилияти йўқлигига амин бўлганидан бунга қаттиқ қизиқиб қолди. Демак, унинг гумаштаси ғазна маблағларидан унга билдирмай фойдаланган ва энди унга суд олдида жавоб бериш хавфи таҳдид солмоқда! Молленхауэр Каупервудни орқаваротдан, бир вақтлар заёмлар муомаласини олиб боришга таклиф этилган одам деб билар эди. Мана шу ишда Молленхауэр унча-мунча ишлаб ҳам олган эди. Бу банклар Стинерни лақиллатгани кўриниб турибди ва ундан олган пулга конкали темир йўллар акцияларини сотиб олган! Бинобарин, унда ва Стинерда бу қоғозлардан бир талайи бўлиши керак – Молленхауэрни қаттиқ қизиқтириб қолган жойи мана шу эди.

– Беш юз минг доллар! – такрорлади у Батлер ўз ҳикоясини тугатганида. – Ҳа-я, каттагина пул! Агар фақат бозорни тутиб туришнинг ўзи Каупервудни сақлаб қола оладиган бўлса, биз унга хўп деган бўлардик, аммо жиддий ваҳима келиб чиқадиган бўлса, бундай усул натижасиз қолади. Борди-ю, бу йигит маблағдан қаттиқ сиқилиб қолган бўлса-ю, биржада нархлар кескин тушиб кета бошласа, уни қутқариш учун яна қатор қўшимча тадбирлар ўтказиш керак бўлади. Мен буни тажрибамдан биламан. Унинг қанча қарзи борлигини билмайсизларми мабодо?

– Йўқ, билмайман, – жавоб берди Батлер.

– Гапингизга қараганда, у сиздан пул сўрамаган-а?

– То унинг аҳволи бир ёқли бўлмагунча мен ундан ўзимнинг юз мингимни олмасам бўлади, шуни истаяпти.

– Стинер ростдан ҳам шаҳарда йўқми? – сўради табиатан ҳеч кимга ишонмайдиган Молленхауэр.

– Каупервуд шундай деди. Текшириш учун одам юборишимиз мумкин.

Молленхауэр эса вазиятдан оқилона чиқиб кетиш ҳақида бош котирарди. Қимматли қоғозлар нархини тутиб туриш – бу, агар шу тариқа Каупервудни, у билан бирга хизинабон ва республикачилар партиясининг бир қисмини сақлаб қолса бўладиган энг яхши йўл, албатта. Стинер беш юз минг долларни ғазнага қайтаришга мажбур бўлади, бунинг учун акцияларни сотишга тўғри келади, бас, шундай экан, уларни Молленхауэр сотиб олса, нима қилади? Аммо бунда, афтидан, Батлернинг манфаатларини ҳам ҳисобга олиш керак бўлади. Хўш, сирасини айтганда, у нимани талаб қилиши мумкин?

Батлер билан шундан кейинги суҳбатдан Молленхауэр аниқладики, борди-ю, Каупервуд беш юз минг доллар пул топса, бўлди, у ўша камомад ўрнини тўлдиришга тайёр. Конкали темир излардаги унинг улушлари бора-сида ҳозирча улар суҳбатлашишгани йўқ. Аммо бу йўл билан Каупервудни қутқариш мумкинлигига қандай ишонса бўлади? Ҳатто шундай ҳолатда ҳам унда беш юз минг доллар тўплаш ва уни Стинерга қайтариш хоҳиши ва имконияти бўлади-ку? У ҳозир нақд пулга муҳтож эди, бироқ муқаррар ваҳима яқинлашиб келаётган айни дамда унга ким беради шунча пулни? Қандай таъминотни у таклиф эта олади? Бошқа томондан, агар яхшигина қисти-бастига

олинса, улар икковини – у ва Стинерни – ўзларининг темир йўл акцияларини сувтекинга беришга мажбур қилиш ҳеч гап эмасди. Борди-ю, Молленхауэр бу акцияларни ололса, кузги сайловда унинг партияси енгиб чиқадими ё мағлуб бўладими, унга нима? Дарвоқе, Оуэн сингари у ҳам мағлубиятни четлаб ўтса бўлади, деб ҳисоблайди. Тўғрироғи, олдинги йиллардан ибрат олиб, ғалабани сотиб олиш мумкин. Борди-ю, Каупервуднинг хонавайронлиги туфайли Стинер қарздор бўлиб қолса, унинг қарзини сайловдаги ғалабасигача яшириб туриш мумкин бўлади. Дарвоқе, унинг миясидан бир фикр ялт этиб ўтди, Стинерни Каупервудга кўшимча ёрдам беришдан воз кечдириш учун уни чўчитиб қўйиш, кейин эса унинг конкали темир йўллар акциялари ва шу билан бирга бошқа эгаларнинг акциялари нархини кескин тушириб юбориш янада маъқулроқ бўларди. Батлер ва Симпсон ҳам бундан мустасно эмас. Филадельфияда бу излар вақти келиб бойиб кетишининг энг асосий манбаларидан бири бўлиб қолади. Аммо ҳозир ўзини биринчи галда олдинда турган сайловда партияни кутқаришдан бошқа ғами йўқдай қилиб кўрсатиши керак.

– Мен, албатта, масалани сенатор учун ҳал қилолмайман, – ўйчан гап бошлади Молленхауэр, – унинг нуқтаи назари қандай бўлишини ҳам билмайман. Аммо борди-ю, бу қандайдир фойда келтирадиган бўлса, қимматли қоғозлар нархини тутиб туриш учун мен шахсан кўлимдан келган ҳар қандай ишни қилишга тайёрман. Лоақал банклар мендан ҳам қарзни тўлаб қўйишни талаб қилишлари мумкинлиги учун шундай қилишга тайёрман. Аммо ҳозир биз энг аввало, борди-ю, Каупервуд барибир касодга учрайдиган бўлса, сайлов тугагунча овоза қилмаслик чорасини кўрмоғимиз лозим. Чунки, бозорни тутиб туришдаги саъй-ҳаракатларимиз муваффақият қозонишига биз тўла амин эмасмиз.

– Заррача ҳам! – тумшайиб тасдиқлади Батлер.

Оуэн ўзича Каупервуд тамом бўлди, деган хаёлда эди. Бироқ шу топ эшик қўнғироғи жириглаб қолди. Рўзномага кетган хизматкор ўрнидаги оксоч сенатор Симпсон келганини хабар қилди.

– Касал тузалгиси келса, табиб ўз оёғи билан келади! – деб юборди Молленхауэр. – Айтинг, кирсин! Ҳозир унинг фикрини биламиз.

– Мен сизларни холи қолдирсам, нима дейсизлар? – отасига мурожаат қилди Оуэн. – Мисс Каролинанинг олдига бораман-да, менга биронта қўшиқ айтиб беришини илтимос қиламан. Сизни кутиб тураман, ота, – қўшиб қўйди у.

Молленхауэр “маъкул” дегандай унга жилмайиб қўйди ва Оуэн чиқиб кетди, эшикда у сенатор Симпсонга тўкнаш келди.

Дунёга талайгина истеъдодли шахсларни берган Пенсильванияда ҳали ҳеч қачон сенатор Симпсондан қизиқарлироқ одам гуллаб-яшнамаган. Ҳозир уни илиқ қарши олган Батлер ва Молленхауэрга қарши ўлароқ унинг ташқи кўриниши камсуқумроқ эди: бўйи унча баланд эмас – беш футу тўққиз дюйм, Молленхауэрнинг бўйи эса олти футга етарди, Батлерники – беш футу ўн бир дюйм, юзи хўмрайган ва ияги тик тушган – анави иккаласининг юзлари куймага ўхшарди, зилдай жағлари олдинга туртиб чиққанди. Нигоҳи ҳам Батлерга ўхшаб, у қадар очик, Молленхауэрга ўхшаб, у қадар кибрли боқмасди. Аммо кўзларидан ақл ёғиларди. Ичига чуқур ботган, тубсиз кўзлари ғалати кўринарди; улар қоронғу бурчакда ўлжасини маккорлик билан пойлаб турган мушукнинг кўзларини эслатарди. Хурпайган қалин қора сочи унинг ясси, оппоқ пешонасига тушиб турар, юзи эса соғлиғи ёмон одамлардай, кўкишторангпар эди. Ташқаридан шундай кўрингани билан бу одамда ўзига хос, ўжар, фавкулудда бир куч яширин эдики, унинг ёрдамида у одамларни ўзига бўйсундириб оларди, – бойиб кетишга ваъдалар бериб, бировлар нафсини ҳақалак оттирадиган айёр ҳам, унга фириб бермоқчи бўлганларни жазолашда шафқат билмас бағритош ҳам эди. Симпсон шундай бичимдаги кўплаб одамлар сингари камгап, қўллари ориқ, муздай, сирпанчиқ ва жилмайиши ҳам

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ланж бўлса-да, кўзларидаги маънодорлик унинг ташқи кўринишидаги барча камчиликларни босиб кетарди.

– Хайрли оқшом, Марк, сизни кўрганимдан хурсандман, – қарши олди уни Батлер.

– Салом, Эдвард, – паст овозда алик олди меҳмон.

– Қани, азизим сенатор, шунча ёшга кирсангиз ҳам қирчиллама йигитдайсиз. Сизга нимадан қуяйлик, буюрсинлар!

– Йўк, Генри, ҳеч нарса ичмайман, – жавоб берди Симпсон. – Йўл-йўлакай шундоқ бир кириб ўтай дегандим. Хотиним шу яқин-атрофда, Кэвеноуникида, ҳали у ёққа ҳам боришим керак.

– Кошки жуда вақтида келганингизни билсангиз, сенатор, – гап бошлади Молленхауэр, меҳмон ўтиргандан кейин ўрнига чўқар экан. – Биз сиз билан кўришмаган вақтдан бери юзага келган сиёсий маънодаги кичик бир қийинчилик ҳақида ҳозиргина Батлер сўзлаб турганди. Чикагода катта ёнғин рўй берганини, хойнаҳой, эшитгандирсиз?

– Ҳа, менга бу ҳақда ҳозиргина Кэвеноу айтди. Иш анча жиддийга ўхшаб кўринаяпти. Эртага эрталаб қимматли қоғозлар нархи кескин тушиб кетиши турган гап.

– Мен ҳам шундай деб биламан, – тасдиқлади Молленхауэр.

– Мана оқшом рўзномаси ҳам келди! – деди Батлер қўлида рўзнома билан кириб келган хизматкорни кўриб.

Молленхауэр рўзномани олди-да, стол устига ёйди. Бу Америкадаги энг тезкор нашрлардан бири эди; йирик-йирик ҳарфлар билан терилган сарлавҳалар кеча оқшом “кўллар” шаҳрида бошланган ёнғин соат сайин кенгроқ ёйилиб бораётгани ҳақида хабар берарди.

– Даҳшат, – деди Симпсон. – Чикагога ичим ачиб кетаяпти. У ерда кўп дўстларим бор. Худо хоҳласа, аслида бу ерда ёзганларидай кўркинчли бўлмаса керакдир.

Симпсон ҳамма жойда ва ҳар қандай ҳолда ўзини бир поғона юқори тутарди.

– Батлер менга ҳозир айтган нарса, – давом этди Молленхауэр, – қайсидир даражада мана шу мусибатга боғлиқ. Ўзингиз биласиз, ҳазинабонларимизнинг йилига икки фоиздан шаҳар пулларини қарзга бериш одати бор...

– Нима қилибди? – сўради Симпсон.

– Гап бундай, мистер Стинер, аниқланишича, Учинчи кўчадаги ёш Каупервудга шаҳар маблагларидан катта-катта қарзлар бериб турган, – бу ўша заёмларимизни сотиш билан шуғулланган йигит.

– Нималар деяпсиз? – деди Симпсон таажжубга тушгандек. – Кўп қарз берибдими унга?

Батлер ва Молленхауэр каби сенаторнинг ўзи ҳам турли банкларга кўйилмалар кўринишида тақдим этилган ўша манбадан фойдасига қарз (ссуда)лар олиб, дурустгина бойиб олганди.

– Стинер унга беш юз минг долларга яқин қарз берганмиш, борди-ю, Каупервуд хатарга бардош беролмаса, Стинерда шунча миқдордаги камомад борлиги маълум бўлиб қолади; ўзингиз билгандек, бундай гаплар сайловчиларда анча нохуш таассурот пайдо қилади. Каупервуд мистер Батлерга юз минг доллар бериши керак ва бугун музокара қилгани уникига келган эди. Мистер Батлер орқали у биздан қутулиб чиқишига ёрдам сўрабди. Акс ҳолда, – Молленхауэр қўли билан маънодор ишора қилди, – у касодга учрайди.

Симпсон ингичка қўли билан иягини силаб қўйди.

– Ярим миллион долларни нима қилишибди улар? – сўради у.

– Бу учарлар четдан унча-мунча ишлаб олишибди, – мийиғида кулиб деди Батлер. – Афтидан, улар конкали темир йўллар акцияларини сотиб олишган, – қўшиб қўйди у, каттакон бошмалдоғини жилетининг ўмизига тикиб.

Молленхауэр ва Симпсон заҳархандалик билан жилмайиб қўйишди.

– Шунақа денг, – деди Молленхауэр.

Сенатор Симпсон сукут сақларди, фақат юзидаги ифода фикрининг қаттиқ ишлаётганидан гувоҳлик бериб турарди. Айниқса, яқинлашиб келаётган бўҳрон олдидан сиёсатчилар ва ишбилармонлар гуруҳига бундай илтимос билан мурожаат қилиш нечоғли бемаъни экани ҳақида ўйлаётганди у ҳам. Тўғри, хаёлидан нимадир лип этиб ўтди, дурустгина йўли бор: у, Батлер ва Молленхауэр бир ёқадан бош чиқарадилар ва Каупервудни қўллаб-қўлтиқлайдилар, бунинг эвазига у конкали темир йўллар акцияларининг барини уларга топширади. Бундай ҳолда, ҳарқалай, бу гап тўғрисида лом-мим демасликка ғазна билан келишиб олишади, аммо, бошқа томондан, қанақа кафолат бор, биринчидан, Каупервуд ўз акцияларидан ажралиб қолишни истайдими? Ва, иккинчидан, Батлер ва Молленхауэр у, яъни Симпсон билан бу битимни қўллайдиларми? Батлер, ўз-ўзидан маълумки, бу ерга Каупервуд учун бир оғиз сўзини аямасликка келганди. Молленхауэрга келсак, у ҳар доим у билан зимдан рақобатчилик қилиб келади. Гарчи улар сиёсий майдонда ҳамкорлик қилишса-да, аммо сармоядорлик мақсадлари иккаласида ҳам тубдан фарқ қиларди. Дарвоқе, Батлер ва Молленхауэрда ҳам бўлмагани каби уларда ҳам умумий сармоядорлик манфаатлари йўқ эди. Қолаверса, Каупервуд у айтганчалик содда-гўл эмас. Бу ишдаги унинг айбини Стинернинг айби билан асло солиштириб бўлмасди: ахир қарз берувчи Каупервуд эмас, Стинер-ку. У миясига келган оқилна ечимни ҳамкасабаларига айтса бўлармикан? Ўзига-ўзи шу саволни берди-ю, ўша заҳоти бир тўхтамга келди – йўқ, бўлмайди. Бундай ҳамкорлик қилишда Молленхауэрга ишониб бўлмайди – у илоннинг ёғини ялаган. Тўғри, имкониятларга гап йўқ, аммо хатар ҳам кичик эмас. Ундан бир ўзи ҳаракат қилгани маъқул. Ҳозирча эса Стинердан беш юз минг долларни қайтариши учун Каупервудга тазйиқ ўтказишни талаб қиладилар. Борди-ю, бундан бир нима чиқмаса, унда партия манфаати йўлида Стинерни қурбон қилишга тўғри келади. Каупервудга келсак, унинг иши ҳолати ҳақидаги бундай аниқ маълумотнинг борлиги асли бошқа киши бўлган шахс ёрдамида биржада мўмайгина пул ишлаб олишга тўла имконият беради. Улар аввалига Каупервуд тушиб қолган ночор аҳвол ҳақида миш-мишлар тарқатадилар, кейин эса унга ўз акцияларини сотишни таклиф этишади – сувтекинга, албатта. Йўқ, Каупервуд Батлерга бемаврид мурожаат қилганди.

– Мен сизларга бир гап айтаман, – тилга кирди сенатор узоқ жим турганидан кейин. – Мен, маълумки, Каупервудга жуда ачинаман ва конкали темир йўллар акцияларини сотиб олгани учун унга таъна қилиш фикридан йироқман, чунки ўша вақтда шунга имкони бўлган; аммо мен, тўғриси, унга нима билан ёрдам беришни билмаяпман, тагин мана бунақа қалтис паллада. Стинерни билмадим-у, жентльменлар, аммо мен ҳозир минг истаганим билан бошқалар учун ўзимни оловга ташлашга ҳақим йўқ. Энг аввало биз ҳиммат камаримизни ечишимиз учун партияга таҳдид солаётган хатар шунчалик катталигини ҳал қилиб олишимиз керак.

Нақд пул сарфлаш устида гап кетгани ҳамон Молленхауэрнинг юзи тундлашади.

– Мен ҳам мистер Каупервудга жўяли ёрдам кўрсатолмасам керак, хойнахой, – хўрсиниб деди у.

– Жин урсин! – деди Батлер ва унга хос хазилкашлик билан қўшиб қўйди: – Истасам-истамасам ундан юз минг долларимни олишимга тўғри келади, шекилли! Эртанги кунни шундан бошлайман.

Бу сафар на Симпсон, на Молленхауэрнинг юзида илгари бўлар-бўлмасга пайдо бўлаверадиган заҳархандаликдан асар ҳам кўринмади. Улар сир бой бермай савлат тўкиб ўтиришарди.

– Шаҳар ғазнасидан олинган пулларга келсак, – давом этди Симпсон, барчалари сал ўзини босиб олгач, – бу ишни яхшилаб ўйлаб олишимизга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тўғри келади. Борди-ю, мистер Каупервуд касодга учраса ва ғазна шунча пулни йўқотиб ўтирса, биз жуда ҳам оғир ахволга тушиб қоламиз. Каупервуд ўзи биринчи галда конканинг қайси изларига қизиқиб қолганди? – сўради у шунчаки омади гапдай.

– Тўғриси, билмайман, – жавоб берди Батлер, Молленхауэрникига кетишаётганда Оуэн унга айтган гапни очишга эҳтиёж сезмай.

– Борди-ю, биз Каупервуд касодга учрагунча Стинердан камомадни ундира олмасак, кейинчалик барибир катта кўнгилсизликлар бўлиши муқаррар, – деди Молленхауэр. – Бошқа томондан, агар Каупервуд ундан зарарни ундиришни кутаётганимизни тушунса, у, эҳтимол, зудлик билан дўконини ёпади. Шу боис бу ерда дурустроқ бир иш қилиш мумкин эмас. Бундан ташқари, борди-ю, Эдвард Каупервуд билан ўз ишини тугатгунига қадар бирон чора кўрадиган бўлсак, дўстимизга нисбаган яхши иш қилмаган бўламиз.

У Батлернинг Каупервудга берган заёмини назарда тутаётганди.

– Тушунарли, тушунарли, – ўтқир сиёсий зийракликка эга Симпсон устамонлик билан тасдиқлади.

– Хотиржам бўлинглар, юз мингимни мен эртагаёқ қайтариб оламан! – деди Батлер.

– Агар хавотирларимиз тўғри бўлиб чикса, – деди Симпсон, – назаримда, мусибатни сайлов охиригача яшириб туришимиз учун бор кучимизни ишга солишимиз керак бўлади. Рўзноналари мажбурлаб тинчйтиш мумкин. Аммо мен бир нарсани таклиф этардим, – кўшимча қилди у, Каупервуд чакконлик билан сотиб олган конка акцияларини эслаб, – шаҳар ғазнасида юзага келган вазиятни ҳисобга олиб, бошқа ҳеч кимга қарз бермасликка огоҳлантириш лозим. Бўлмаса азамат Каупервуд ундан яна пул талаб қилади. Унга таъсир ўтказиш учун, Генри, сизнинг сўзларингиз мутлақо кифоя қилади.

– Бўпти, мен у билан гаплашаман, – ковоғини уйиб жавоб берди Молленхауэр.

– Менимча эса, улар қўлларидан келганча чиранаверсинлар, – ноаниқ жавоб берди Батлер, жамоатчилик манфаатларининг мана бу етук посбонларидан ёрдам сўраб Каупервуд хато қилганини эсларкан. Каупервуднинг Батлер ва бошқа сармоядорлар мана бундай оғир дамларда мени кўллаб-қувватлайди, деб қилган умидлари пучга чиқди.

Батлер билан хайрлашиб, Каупервуд одатдаги ғайрати ила унга ёрдам кўрсатиши мумкин бўлган бошқа шахсларни қидира бошлади. У миссис Стинердан эридан дарак топилади демагунча зудлик билан унга хабар беришини илтимос қилди. “Дрексель ва К” банкирлик уйидан Уолтер Лини, “Жей Кук ва К” фирмасидан Эвери Стоунни ва Жирард миллий банки президенти Дэвисонни қидириб топиб, Каупервуд мана бу воқеалар борасидаги уларнинг нуктаи назарини билмоқчи, шунингдек, ўзининг барча кўчар ва кўчмас мулки устидан чиқарилган заём хусусида музокара қилиб олмоқчи эди.

– Мен ҳеч нарса деёлмайман сизга, Фрэнк, – яккаш такрорларди Уолтер Ли, – эртага нималар бўлишини билиб ўтирибманми? Ишларингизни тартибга солаётганингиз жуда яхши. Бу зарур нарсада сизни кўллаб-қувватлашга тайёрман. Аммо, борди-ю, хўжайинлар маълум тоифадаги қарзларни тўлашни талаб этиш зарур десалар, начора, биз бунга бўйсунмишга мажбурмиз. Иложи борича вазиятни юмшатиш учун мен бор кучимни ишга соламан. Аммо, борди-ю, Чикаго ростдан ҳам ер юзидан супуриб ташланган бўлса, суғурта компаниялари ёки уларнинг бир қисми, ҳар ҳолда, чирпирак бўлиб кетади, унда эса... фақат маҳкам бўлинг! Ўз қарздорларингиздан пулларни қайтаришларини ўзингиз талаб қиларсиз деб ўйлайман?

– Шундан бошқа иложи қолмаганда.

– Нима ҳам дердик, бунга бизда ҳам худди шундай қарайдилар!

Улар бир-бирларининг қўлларини сиқиб қўйдилар. Бу иккала одам бир-

бирини хурмат қилар эди. Ли ҳаракатлари туғма нозик, дунёвий одам эди, бу унинг чинакам соғлом ақл ва бой ҳаётӣ тажрибага эга бўлишига ҳалақит бермасди.

– Сизга бир гап айтаман, Фрэнк, – қўшимча қилди у хайрлашаётиб. – Конкали темир йўллар борасида қуюшқондан чиқиб кетганингизни анчадан бери ўйлаб юрардим. Борди-ю, сиз акцияларни тутиб тура олсангиз, бу, албатта, жуда зўр бўлар эди, аммо ҳозиргидек бунақа оғир дамларда улар туфайли ўтдай қуйиб қолиш мумкин. Сиз мана шу қоғозларда ва яна шаҳар заёми облигацияларида ҳаддан ташқари тез “пул ишлаш”га ўрганиб қолгансиз.

У кекса шериги кўзига тик қараб қўйди ва иккаласи ҳам жилмайди. Стоун, Дэвисон ва бошқалар билан ҳам тахминан шундай суҳбат бўлиб ўтди. Каупервуднинг келишигача бостириб келаётган фалокат ҳақидаги миш-мишлар уларнинг қулоғига етиб бўлганди. Биронта ҳам одам эртанги кун нима олиб келишини комил ишонч билан айта олмасди. Аммо хайрли бўлишига умид камроқ эди.

Каупервуд яна Батлерникига кириб ўтишга аҳд қилди, зеро, унинг Молленхауэр ва Симпсон билан кўришганига шубҳа қилмасди. Каупервудга нима дейишини миясида обдон пишитиб олган Батлер уни анча хушнуд кутиб олди.

– Э-ҳа, келдингизми! – деди у, Фрэнкка кўзи тушиши ҳамон.

– Ҳа, мистер Батлер.

– Айтиб қўя қолай, уринишларим ҳеч қандай самара бермади. Ҳеч нарса чиқмаси керак деб кўрқаман, – аста гап бошлади у. – Сиз менга қийин вазифа бердингиз. Молленхауэр бозорни ўз манфаати йўлида тутиб туриш ниятида, шекилли, ўйлашимча, у шундай қилади ҳам. Симпсоннинг ҳам шундай манфаатлари бор ва уларни ҳимоя қилмоқчи. Мен эса, албатта, ўзим учун сотиб оламан.

Фикрини бир жойга тўплаб олиши учун бўлса керак, у тин олди.

– Мен ҳозирча уларни йирик сармоядорлардан биронтаси билан кенгашиб олишга унатолганимча йўқ, – давом этди у сўзларни чертиб-чертиб. – Улар сабр қилиб, эртага аҳвол не кечишини кўришмоқчи. Аммо барибир ҳам сизнинг ўрнингизда бўлганимда, руҳимни туширмаган бўлардим. Борди-ю, ишлар бутунлай чаппасига оладиган бўлса, улар, эҳтимол, фикрларини ўзгартиришса керак. Мен Стинер ҳақида бор гапни айтиб беришга мажбур бўлдим. Жирканч гап, аммо улар сизнинг тегирмондан бутун чиқиб ҳамма иш жойига тушиб кетишига умид қилаяптилар. Мен ҳам шунга умидворман. Менинг сиздаги қўйилмамга келсак, нима ҳам дердик, сабр таги – раҳмон. Агар ишим ўнгидан келса, мен уни олмайман. Келинг, яхшиси бу тўғрида эртага гаплашайлик. Айтганча, сизнинг ўрнингизда бўлганимда, Стинердан яна пул олишга уринмаган бўлардим. Бу ёқдагиларнинг даҳмазаси ўзи етиб-ортиб турибди-ку.

Бу одамлардан ҳеч қандай ёрдам кутиб бўлмаслиги Каупервудга кундай равшан бўлди. Уни ҳаяжонга солган ягона нарса – Стинер ҳақида эслаш бўлди. Наҳотки улар Стинер билан аллақачон тил топишиб, уни огоҳлантиришга улгуришган? Бундай ҳолда Батлерникига келиб, у тўғри иш қилмабди, аммо бошқа томондан, борди-ю, эртага у касодга учраса, бундан бошқа қандай йўл тута олар эди у? Ҳеч бўлмаганда бу жаноблар унинг аҳволини тушунишадик-ку. Уни узил-кесил бурчакка тикиб қўйишганида, у яна Батлерга мурожаат қиларди ва ўшанда унга ёрдам беришадими, йўқми, ихтиёр уларнинг ўзида бўларди-ку! Борди-ю, улар ёрдам беришдан бош тортиб, у сингудек бўлса, республикачилар партияси эса сайловда мағлубиятга учраса, улар ўзларидан бошқа ҳеч кимни айбдор тута олмайдилар. Энди улардан олдинроқ ҳаракат қилиб, Стинерни биринчи бўлиб кўриши муҳим, ҳар ҳолда ўзини балога гирифтор қилмасликка унинг ақли етса керак.

– Ҳозир аҳволим жуда ҳам аянчли тус олган, мистер Батлер, – дабдурустдан деди у. – аммо барибир ҳам ўзимни ўнглаб оларман, деб ўйлайман. Ҳар ҳолда,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

умидимни узганимча йўқ. Сизларни безовта қилганимдан жуда афсусдаман. Сиз, азизларнинг, менга ёрдам беришингизни ва бу қўлимиздан келади, дейишларингизни кутган эдим, аммо бўлмаганга бўлишма дейдилар. Ўзим бир иложини қиларман. Бундан ташқари, сиз иложи борича қўйилмангизни менда қолдирарсиз, деб умид қиламан.

Йигит тез чиқиб кетди ва Батлер ўйлашиб қолди. “Ақлингга қойил, йигит, – ичида деди у. – Унга қаттиқ ачинаман. Аммо тегирмондан бутун чиқса, ажаб эмас”.

Каупервуд уйига ошиқаётганди; отаси ҳали ётмаган ва ўйга толганча маънос ўтирарди. Улар чин дилдан, самимий суҳбатлашишди: ота ва ўғил бир-бирини бир оғиз гапдан тушунишарди. Фрэнк отасини яхши кўрарди. Унинг юзага қалқиб чиқишга тинимсиз уринишларини қўллаб-қувватлар ва болалигида уни қанчалик эркалаб ва паҳ-паҳлаб катта қилганларини бир дақиқа унутмасди. У учинчи миллий банкда Юнион-стритнинг унча қимматли бўлмаган акциялари таъминотига олган кредитни, агар биржада нарх ҳалокатли даражада тушиб кетса, тўлаб қутулиш мумкин деса бўлади. Қандай қилиб бўлмасин, у мана шу ссудани қайтариши керак. Аммо конкали темир йўлларга отаси сарфлаган қўйилмалар нима бўлади? Улар ўзининг пуллари ўсиши баробарида ортиб борар ва умумий миқдори икки юз минг долларга етганди, бу пуллари қандай сақлаб қолиш керак? Акциялар аллақачон қўйиб бўлинганди, улар устидан олинган кредитлар эса бошқа мақсадларда сарфланиб кетганди. Бу ссудалар олинган банкларга қўшимча таъминотлар киритилиши зарур эди. Қаёққа қараманг, ссуда, ссуда, ташвишларга на чек, на чегара бор! Фақат Стинерни унга яна икки юз ёки уч юз минг доллар беришга кўндирилсами! Аммо эҳтимол тутилган молиявий қийинчиликлар олдида бу жинойткорлик ҳисобланарди. Энди ҳаммаси эртанги кунга боғлиқ бўлиб қолганди.

9 октябрь, душанба ҳам келди, кун булутли ва рутубатли эди. Тонг ёришиши билан Каупервуд турди-да, соқолини олди, кийинди ва яшилтоб айвондан отасининг қошига йўл олди. Қария тун бўйи мижжа қокмаганидан аллақачон оёқда эди. Оппок соч-соқоллари тўзғиб кетган, чакка соқоллари бугун у қадар кўркам кўринмаётганди. Кўзлари ҳорғин боқар, юзининг қони қочганди. Унинг қаттиқ изтироб чекканини ўғил дарров пайқади. Ота мўъжазгина силлик ёзув столдан кўзларини кўтарди; бу столни Элсуорт унга деб аллақачондан топиб келганди, унда ўтирганча ота Каупервуд ҳозир ўзининг актив ва пасивларини тартиб билан ҳисоб-китоб қиларди. Фрэнкнинг бадани жимирлаб кетди. Отасини ташвишли кўрганида у ҳар доим ичидан қиринди ўтарди, ҳозир эса унга ёрдам беришдан ожиз. Улар иккаласи мана бу янги уйларни қуришаётганда, қария учун ташвишли ва ғамли кунлар абадий ортда қолганига ишончи қомил бўлганди унинг.

– Ҳисоб-китобларми? – одатдагидек ҳазиломуз сўради у, отасига иложи борича далда беришга ҳаракат қилиб.

– Захираларимни ҳисоблаяпман, нима қилишим кераклигини билмоқчиман, башартики... – У кўзининг қирини билан ўғлига қараб қўйди ва Фрэнк жилмайди.

– Ташвиш қилманг, отажон! Мен сизга айтганман: ҳаммасини шундай тузганманки, Батлер ва унинг шериклари бозорни тутиб туришга мажбур бўлишади. Мен Райверс, Таргул ва Гарри Элтингидин биржада қоғозларимни сотишда ёрдамлашиб юборишларини илтимос қилдим – ахир улар энг яхши маклерлар-ку. Улар жуда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қиладилар. Мен буни Эд ёки Жога топширолмасдим, чунки унда ҳамма менга нима бўлганини дарҳол билиб қоларди. Мана бу йигитлар эса шундай таассурот туғдирадиларки, гўё қимматли қоғозлар нархини тушираётдилар, аммо айни вақтда унинг ҳаддан ташқари тушиб кетишига йўл қўймаётдилар. Мен биржага шунча акция ташлашим керакки, токи уларни қийматдан ўн банд паст сотиб, беш юз минг доллар ундириб олай. Эҳтимол, қоғозлар нархи тушмас. Ҳозир бир нарсаси деб

бўлмайди. Ахир нарх дегани чексиз тушиб кетавермайди-ку! Қанийди, йирик суғурта жамиятлари нима қилиш ниятида эканликларини билолсам! Тонги рўзномаларни ҳали олиб келишмадимми?

Каупервуд кўнғироқ қилмоқчи бўлди, бироқ хизматкорлар ҳам уйғонмаган бўлишса керак, деб ўйланиб қолди. Унинг ўзи даҳлизга чиқди. У ерда ҳам босмахона бўёғи қуриб улгурмаган “Пресса” ва “Паблик лежер” рўзномалари ётарди. Биринчи саҳифага тез кўз югуртириб чиқар экан, унинг ранги бирдан ўзгарди. “Пресса”да катта, бутун устунни тўлдириб даҳшатли кўринишдаги Чикаго тарҳи жойлаштирилганди; қора ранг билан унда шаҳарнинг ёнган қисми белгиланганди. Чикагонинг бундай муфассал тарҳини у ҳали ҳеч қачон кўрмаган эди. Тарҳдаги оқ бўшлиқ – Мичиган кўли, мана бу эса дарё, шаҳарни қарийб уч тенг бўлакка – шимолий, ғарбий ва жанубий бўлақларга бўлиб турарди. Каупервуднинг кўзига шаҳар бироз ғалати ва нимаси биландир Филадельфияга ўхшаб режалаштирилгандек туюлиб кетди. Унинг майдони икки ёки уч квадрат миллик Савдо қисми шаҳарнинг уч асосий қисми туташган жойда, дарёнинг асосий ўзанидан жанубда жойлашган эди, шу ерда жануби-ғарбий ва шимоли-ғарбий ирмоқлари бирлашиб, дарё кўлга қуйиларди. Бу марказдаги катта маҳалла эди, бироқ харитадан унинг бутунлай ёниб кетгани кўриниб турарди. “Чикаго – қуйиб қул бўлди!” – саҳифа бўйлаб турган йирик қора сарлавҳада шундай ёзилганди. Шундан кейин тафсилотлар бошланиб кетган – бошланиб кетган маҳрум бўлганлар сони. Кейин шарқий штатларда ёнғинга қарши қандай курашиш кераклиги ҳақидаги масала муҳокама қилинарди. Суғурта жамиятлари ва саноатчилар, эҳтимол, бундай катта зарарларга бардош беришга кучлари етмаса керак, деган фикрлар баён қилинганди.

– Падарига лаънат! – ғамгин тўнғиллаб қўйди Каупервуд. – Қайси жин уриб, мен бу биржа ишларига аралашиб қолдим.

У мехмонхона бўлмага қайтди-да, рўзнома мутолаасига шўнғиди.

Кейин, вақт эрта бўлишига қарамай, отаси билан бирга идорага йўл олди. У ерда унга почта мунтазир эди – у ёки бу битимни бекор қилиш ёки қоғозларни сотиш таклиф қилинган ўндан ортиқ хат ётарди. У тик турганча хатларни кўриб чиқар экан, чопар бола яна учта хат келтирди. Улардан бири Стинердан эди, у шаҳарда тушга яқин бўлишини, ундан олдин улгуролмаслигини айтган эди, Каупервуд бир вақтнинг ўзида ҳам қўрқув, ҳам енгиллик ҳис этди. Қарзларини соат учгача тўлаб қўйиш учун унга йирик миқдордаги пул керак эди. Ҳозир ҳар бир дақиқа олтиндан қиммат. Стинерни вокзалда тутиб, у билан бошқалардан олдинроқ гаплашиб олиши шарт. Ҳа, бугунги кун оғир, югур-югурлар билан, кескин ўтадиган кўринадди.

Каупервуд етиб келганида Учинчи кўчада банкирлар ва биржачилар ғужғон ўйнардди, уларни бу ерга ҳаддан ташқари кескин вазият бошлаб келганди. Ҳамма қайқадир шошарди, ҳавода юзлаб жазавага тушган одамларни тинч ва ҳеч қандай ташвиши йўқ одамлардан фарқлаб турадиган кайфият ҳукмрон эди. Биржада ҳам ҳамма жунбишга келганди. Бонг урилиши билан улкан уй ақл бовар қилмас шовкинга тўларди. Бонг овози охиригача ўчмай туриб, маҳаллий биржа корпорациясини ташкил этувчи икки юз нафар одам қандайдир узук-юлуқ товушлар чиқариб олдинга ташланарди – ким нархни туширишга, ким, аксинча, айни вақтда фойдали бўлган таклифларни тутишга ҳаракат қиларди. Ҳозир бўлганларнинг манфаатлари шу қадар хилма-хил эдики, ташқи одам ҳозир нима фойдалироқ, сотишми ё сотиб олишми, билолмас эди.

Райверс ва Таргул одам энг қалин жойда қолишга, ака-ука Жозеф ва Эдвард Каупервудлар эса арзону қимматига қарамай акцияларни сотиш пайида бўлиб, теварак-атрофда ивирсилар эдилар. “Айиқлар” зўр бериб нархни туширар эдилар, чунки ҳаммаси Молленхауэр, Симпсон ва Батлернинг агентлари, шунингдек, бошқа биржачилар конкали темир йўллар акцияларини ушлаб қолишга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҳаракат қиладиларми ва бу қоғозлар қандайдир қийматини сақлаб қоладими, йўқми, шуларга боғлиқ эди. Кеча Каупервуд билан хайрлашаётиб, Батлер, қўлимиздан келган ҳамма ишни қиляяпмиз, деганди. Улар сўнгги имкониятгача акцияларни сотиб оладилар. Бозорни чексиз равишда тутиб туришга-ку, ваъда беролмасди, албатта, Молленхауэр ва Симпсонга ишнолмагани каби. У лоакал уларнинг иши қай аҳволдалигини ҳам билмасди.

Хаяжон энг юқори нуқтага етганида Каупервуд кириб келди. У остонадаёк кўзлари билан Райверсни кидирди, бироқ шу онда яна бонг овози янгради ва битимлар тўхтатилди. Бутун оломон бирданига биржа котиби янгиликларни овоза қиладиган айвончага бурилди. Чиндан ҳам, ўттиз саккиз ёшлардаги бу қорачадан келган, нимжон жуссали, амалдорларга хос рангпар юзли бу одам аллақачон ўз ўрнида турарди, унинг ортидан эса очик эшик кўринарди. Унинг ўнг қўлида бир варақ қоғоз бор эди.

– Америка ёнғин суғурга жамияти Бостонда ўзининг қарзини тўлашга қурби етмайди, деб эълон қилади.

Яна бонг урилди. Шу заҳоти бўрон қўзғалди. Буниси олдингисидан ҳам шиддатли эди. Борди-ю, мана шу хира тонгда биржа очилишидан бир-бир ярим соат ўтар-ўтмас бир суғурга компанияси синган бўлса, унда якин тўрт-беш соатда ва кейинги кунларда нималар бўлмайди? Бу шуни англададики, Чикагодаги куйган одамлар ўз фаолиятларини қайта тиклай олмайдилар. Бу шуни билдирадики, банклар касодга учраган компаниялар билан боғлиқ барча қарз (ссуда)ларни аллақачон талаб қилганлар ёки ҳозир талаб қила бошлайдилар. Жон-пони чиқиб кетган, Шимолий тинч океани, Иллинойс-Сентрал, Ридинг, Лейк-Шор ва Уобеш темир йўл компанияларининг минг ва беш мингдан акциялари, шунингдек, конкали темир йўллар акциялари ва Каупервуд сотган заём облигациялари боғламларини нуқул арзонроқ таклиф қилган “хўкиз”ларнинг бўкиришлари бу иншоотларга дахлдор барча одамларнинг юрагини ёриб юбормоқда эди. Бир дақиқалик жимликдан фойдаланиб, Каупервуд Артур Райверснинг олдига борди; аммо у ҳам унга ҳеч нарса айта олмади.

– Менимча, Молленхауэр ва Симпсоннинг агентлари нархларни, у қадар жон куйдириб ушлаб туришмаяпти! – ташвишланиб деди Каупервуд.

– Уларга Нью-Йоркдан хат келган, – хўмрайиб жавоб берди Райверс. – Энди ўзимизни минг ёққа урганимиздан фойда йўқ. Англашимча, у ерда яна уч суғурга компанияси синай-синай деб турибди. Уларнинг касодга учраганларини ҳар дақиқада эълон қилиб қолишлари мумкин.

Бундан кейин нима қилиш кераклигини муҳокама қилгани улар бир мунча муддатга бу митти жаҳаннамдан чиқишди. Стинер билан келишувга кўра, Каупервуд уларнинг ҳар иккови ҳам дурустгина маблағ ишлаб олган биржа ўйинидан қатъи назар юз минг долларгача бўлган шаҳар заёми облигацияларини сотиб олишга ваколат олганди. Аммо, бу тушиб кетаётган нархни тутиб қолиш зарур бўлган ҳолдагина қилинадиган иш эди. Ҳозир Каупервуд олтмиш минг долларга облигациялар сотиб олиш ва улар билан бошқа жойларда олинган ссудаларни таъминлашга қарор қилди. Стинер зудлик билан бу пулнинг ўрнини қоплайди ва унга яна нақд пул беради. У ёки бу тарзда бу усул қанчадир муддатга пул қадрини тутиб туриш ва уларни яна қийматларнинг ҳалокатли даражада тушиб кетгунига қадар сақлаб туришга ёрдам беради ёки ҳеч бўлмаганда шунга имкон туғдиради. Оҳ, қанийди ҳозир пул қадрини туширишга ўйнаш учун унда маблағ бўлганда эди! Агар бундай ўйин унга тезда барбод этиш хавфи пайдо қилмаганида эди! Ҳатто мана шу хатарли дақиқада ҳам Каупервуднинг кўнглидан унинг ҳозирги оғир аҳволида касод билан таҳдид қилиб турган вазиятлар бошқа вақтда унга мўмай фойда келтирар, деган гаплар ўтди. Аммо ҳозир у бундан фойдалана олмасди. Икки кеманинг бошини ушлаган ғарқ бўлади. Сен ё “айик” бўлишинг керак, ёки “хўкиз” – зарурият эса уни “хўкиз” бўлишга мажбур этмоқда. Фалакнинг гардиши шунақа бўлгач,

нима ҳам қила олардинг! Унинг барча найрангбозликлари ҳозир беҳуда эди. Уйини гаровга қўйиб, пул олишга умид қилган бир банкир билан учрашгани йўл оламан деб турганда яна бонг овози янгради. Яна битимлар тўхтатилди. Артур Райверс ўзи турган пештахта олдидан Каупервудга маъноли қараб қўйди; у ерда штатнинг қимматли қоғозлар ва шаҳар заёми облигациялари савдоси кетмоқда эди – шу облигацияларни сотиб олишга Артур эндигина киришганди. Шу аснода унинг олдига Ньютон Таргул югуриб келди.

– Ҳаммалари сизга қарши! – ҳовлиқиб деди у. – Бунақа нархда сотишга ури-нишингизнинг ҳам кераги йўқ! Фойдасиз иш! Улар оёғимизга болта уришяпти. Жонимизни нақ ҳиқилдоғимизга келтириб юборди. Бир неча кундан кейин катта ўзгариш бўлади. Балки, чидаб берарсиз? Бўпти, янги кўнгилсизликка шай туринг.

У кўзи билан биржа қўмитаси котиби яна пайдо бўлган айвончага ишора қилди.

– Шарқий ва Ғарбий ёнғин суғурта жамиятлари Нью-Йоркда ўзининг қарзини тўлашга қурби етмаслигини маълум қилади!

Танобий бўйлаб чўзиб айтилган “во-о-й!” га ўхшаш нола янгради.

Тартиб сақлашга чақириб, котиб болғачаси билан столга уриб қўйди.

– Рочестердаги “Ири” ёнғин суғуртаси жамияти ўзининг қарзни тўлашга қурби етмаслигини маълум қилади!

Яна “во-о-ой!” овози янгради.

Яна болғачанинг “так” этган овози эшитилди.

– Нью-Йоркдаги Америка кредит компанияси тўловларни тўхтатди!

– Во-о-ой!

Бўрон қутирарди.

– Хўш, нима дейсиз? – сўради Таргул. – Бундай бўронга бардош қилиб бўларканми? Сотувни тўхтатиб, бир неча кун сабр қила олмайсизми? Нархни тушириш ўйинини ўйнаганингиз маъқул эмасми?

– Ҳозир биржани ёпиш керак эди, – тўнғиллади Каупервуд. – Энг яхши йўли шу. Бўлмаса иш чаток бўлади.

У шошиб ўзи билан бир хил аҳволга тушиб қолган бир гуруҳ биржачилар олди борди; балки улар ўз таъсирлари билан унинг ғояларини рўёбга чиқаришда ҳамкорлик қилиб юборишар? Ҳозирги нархни энг қулай, арпаси пишиб турган одамларга қарши бу аёвсиз юриш бўлган бўлур эди. Аммо улар билан нима иши бор унинг! Буни сармоядорлик деб қўйибдилар. Қоғозларни касод даражада паст нархда сотиш бемаънилиқ; у ўз агентларига сотувни вақтинча тўхтатиб туришга фармойиш берди. Модомики, банкирлар энг керакли дамда хизмат қилишни хошлашмас, жамғарма биржаси ёпилмас, Стинерни унга яна уч юз минг доллар кредит беришга унагиб бўлмас эканми, бу унинг сингани демек. Ҳар дақиқани ғанимат билиб, у идоралари ўша Учинчи кўчада жойлашган бир қанча банкир ва биржачиларни кўргани йўл олди ва улардан биржани ёпишни талаб этишларини сўради. Соат ўн иккига бир неча дақиқа қолганда Стинерни кутиб олгани вокзалга чопди, аммо минг афсуслар бўлсинки, уни учратмади. Стинер у поездга илинолмаган бўлиши мумкин. Аммо Каупервуд қандайдир найранг бўлаётганини сизди ва аввало ратушага, кейин эса Стинернинг уйига боришга қарор қилди. Балки у қайтиб келгандир-у, у билан учрашишдан ўзини олиб қочаётгандир?

Стинерни ратушада тополмай, Каупервуд ўзига-ўзи, “қани, энди тўғри унинг уйига бор!” деб буйруқ берди. У билан поездда тўқнаш келганида эса у хайрон ҳам бўлмади. Стинернинг ранги қув ўчган ва саросимали эди. Каупервудга кўзи тушиб, у баттар оқариб кетди.

– Э-ҳа! Салом, Фрэнк! – каловланиб деди у. – Қаердан келаяпсиз?

– Нима бўлди, Жорж? – ўз навбатида сўради Каупервуд. – Мен сизни Брод-стрит вокзалида учратаман, деб ўйлагандим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Ҳа, аввало ўша ерда тушмоқчи бўлдим, – жавоб берди Стинер (унинг башарасига одам қараб бўлмасди), – лекин кейин Фарбий станцияда тушдим, кийимимни алмаштиргани уйга кириб чиқмоқчи бўлдим. Бугун бир дунё ишларни қилишим керак. Сизнинг олдингизга кирмоқчи эдим.

Каупервуднинг шошилинич телеграммасидан кейин бундай жавоб ғоят аҳмоқона эди, аммо ёш ишбилармон уни бир қулоғи билан эшитиб, иккинчисидан чиқариб юборди.

– Ўтиринг менинг аравамга, Жорж! – таклиф қилди у Стинерга. – Биз жиддий гаплашиб олмасак бўлмайди. Мен сизга биржада ваҳима кўтаришим хавфи бор деб телеграмма юборган эдим. Худди шундай бўлди ҳам. Бир дақиқани ҳам бой бермаслигимиз керак. Акциялар даҳшатли даражада тушиб кетди, банклар эса олган қарзларини тўлаб қўйишимни талаб этишяпти. Сиз менга бир неча кунга йиллик тўрт ёки беш фоизга уч юз эллик минг доллар қарз бериб тура оласизми, йўқми, шуни билишим керак. Мен сизга бир цент ҳам қолдирмай қайтараман. Пул менга мана бундоқ керак. Бусиз асфаласо-филинга учиб кетаман. Бу нимани англатишини биласизми ўзи, Жорж? Барча активларимни охири долларигача музлатиб қўйилади, у билан бирга сизнинг конкали темир йўлларга сарфлаган пулларингиз ҳам. Мен у пулларни сизга сарф қилгани беролмайман, шаҳар ғазнасидан олинган ссудалар билан боғлиқ бу барча гаплар не нохушликларни бошимизга солмайди хали. Сиз кассадаги камомадни қоплай олмай қоласиз – бунинг оқибати нима бўлишини ўзингиз тушунарсиз, ҳарқалай? Биз икковимиз ҳам қаттиқ чув тушдик. Сизнинг сувдан қуруқ чиқиб кетишингизни хоҳлайман, аммо ўзингизнинг ёрдамингизсиз бундай қила олмайсиз. Кеча қўйилмаси борасида Батлерга мурожаат қилишга мажбур бўлдим ва бошқа манбалардан ҳам пул топишга жоним борича ҳаракат қиламан. Борди-ю, менга ҳамкорлик кўрсатмас экансиз, бу офатдан соғ чиқолмасман, деб кўрқаман.

Каупервуд жим бўлиб қолди. Стинер йўқ деб жавоб қайтаришидан олдинроқ унга бутун манзарани яққолроқ тасвирлашга ҳаракат қилди у – ўзининг ҳам аҳволи яхши эмаслигини билиб қўйсин Стинер.

Аслида эса Каупервуд ўзига хос зийраклик билан шубҳа қилган ҳол юз берди. Стинерни пишитиб қўйишга улгуришганди. Ўтган оқшомда Баглер ва Симпсон кетишлари ҳамон Молленхауэр котиби, салласини деса, калласини олиб келадиган учар йигит Эбнер Сэнгстекни чорлади-да, унга хазинабонни топишни буюрди. Сэнгстек Стинер билан овга кетган Стробикка муфассал телеграмма жўнатди, Стинерни Каупервудга қарши қайраб қўйишни қаттиқ тайинлади. Хазинада камомад борлиги фош бўлган. Сэнгстек Стробик ва Стинерни Уиллингтонда кутиб олади (Каупервуддан олдин кўришиш учун) ва тафсилотлардан хабардор қилади. Судда жавоб бермаслик учун Стинер Каупервудга қарз (ссуда) тўлашни бас қилиши керак. Биронта одам билан учрашишдан олдин Стинерга Молленхауэрнинг олдидан ўтиб қўйиши тавсия этилади. Стробикдан уларнинг эртага тушда етиб келишлари хабар қилинган жавоб телеграммасини олиб, Сэнгстек уларни Уиллингтонда қарши олгани жўнатади. Стинернинг вокзалдан тўғри ишбилармонлар маҳалласига эмас, уйга кириб, кийимини алмаштириш баҳонаси билан шаҳар чеккасида тушиб қолгани шундан эди. Аслида Каупервуд билан кўришишдан олдин Молленхауэр билан юзма-юз бўлишни кўзда тутганди.

У ўлгудек кўрқиб кетган бўлиб, вақтдан ютишга ҳаракат қиларди.

– Йўқ, ундай қилолмайман, Фрэнк, – аянчли оҳангда деди у. – Бусиз ҳам мен бу ишга қаттиқ ўралашиб қолдим. Молленхауэрнинг котиби мени бундай қадам қўйишдан огоҳлантириш учун ҳам бизни Уиллингтонда кутиб олишга келган экан. Стробикнинг фикри ҳам шундай. Менинг қанча пулим тарқатиб берилганлигини улар билишади. Ё сизнинг ўзингиз, ё бошқа битта-яримтаси уларга бу ҳақда хабар берган. Мен Молленхауэрга қарши иш тутолмайман.

Ўзимдаги ҳамма нарса учун мен ундан миннатдорман. Мени хазинабон қилиб тайинлаган ҳам у бўлади.

– Гапимга қулоқ солинг, Жорж! Ҳозир қандай иш тутсангиз ҳам партия олдидаги бурч ҳақида қилинаётган сафсата билан ўзингизни абгор қилманг. Сиз жуда ёмон аҳволга тушиб қолгансиз, мен ҳам. Борди-ю, ҳозир мен билан бирга ўзингизни қутқариш чорасини кўрмас экансиз, ҳеч ким жонингизга оро қирмайди – ҳозир ҳам, кейин ҳам! “Кейин”и келганда аттанглаб қолиш ҳақида гапирмаса бўлади. Мен бунга кеча кечқурун, Батлердан икковимизга ёрдам сўраганимда амин бўлдим. Конка акцияларига қизиқиб қолганимизни улар билишади ва ҳар қандай йўл билан бизнинг ичак-чавоғимизни ағдаришни истайдилар – ҳамма бало мана шунда! Ҳозир битта масала кўндаланг турибди – ким кимни қутқаради? Бу ўзимизни ё қутқаришимиз, мудофааланишимиз, ё биргаликда жаҳаннамга тушмоғимиз керак – мен сизга айтмоқчи бўлган нарса шу эди. Сизнинг тақдирингиз Молленхауэрни мана бу фонусчалик ҳам қизиқтирмайди. Уни сиз менга берган пуллар ташвишга солмайди, балки ўша пуллардан ким ва қанча фойда кўраётгани қизиқтиради. Наҳотки шугина нарсани ҳам тушунмасангиз: биз сиз билан конкани қўлга киритаётганимизни улар билиб қолишган ва бу уларга ёқмаган. Улар биздан акцияларни тортиб олган заҳоти биз улар учун йўқ одамларга айланамиз, буни яхшилаб эслаб қолинг! Борди-ю, сарфлаган маблағларимиз куйиб кетса, сиз тутаган одамсиз ва мен ҳам: бизга ёрдам бергани ҳеч ким қўлини чўзмайди, ҳагто сиёсий нуктаи назардан ҳам. Бу машъум ҳақиқатни таг-тагигача англаб етсангиз дейман, Жорж. Менга “йўқ” деб жавоб беришингиздан олдин – чунки сиздан буни Молленхауэр талаб қиляпти, – сиз менинг сўзларимни яхшилаб ўйлаб олишингиз керак.

Ўзининг ирода кучи билан Каупервуд учун жавобгар бўлган ягона қадамни қўйишга хазинабонни рози қилиш учун у Стинерга қаттиқ тикилди, ҳолбуки, пировардида Стинерга бундан фойда жуда кам эди. Шунини таъкидлаш жоизки, Стинер ҳозир уни мутлақо қизиқтирмасди. У бор-йўғи бир пиёда донга бўлиб, у қўлига тушган ҳар қандай одамнинг ихтиёри билан ҳаракат қиларди. Молленхауэр, Симпсон ва Батлерга қарши ўлароқ Каупервуд мана шу пиёда донани ушлаб туришга ҳаракат қилмоқда эди. Илон қуёнга кўз тиккандай, Стинерни ўзига бўйсундириш ва кўркқанидан чалажонга айланган бу одамда лоақал ўзини қўлга олиш сақфи табиатини уйғотиш учун унга еб қўйгудек қараб турарди.

Бироқ Стинер ўзини йўқотиб қўйганди ва унга энди ҳеч нарса қор қилмаётганди. Унинг юзи кўкиштов тус олган, қовоқлари шишган, кўзлари гўлайган, қўл ва лаблари нам торгганди. Эй Худо, қандай кунларга қолиб ўтирибди у?

– Ҳаммаси тўғри, Фрэнк! – алам билан деди хазинабон. – Сизнинг ҳақлигингизни биламан. Аммо ўзингиз ўйланг, агар бу пулларни сизга берсам, аҳволим не кечади? Ахир улар мени тилкалаб ташладилар. Ўзингизни менинг ўрнимга қўйиб кўринг. Эҳ, ҳеч бўлмаганда Батлерга айтмай турганингизда эди! Сиз аввало мен билан гаплашиб олишингиз керак эди!

– Ахир сиз аллақаяқларда ўрдак овлаб юрган бўлсангиз, сиз билан қандай гаплашай, Жорж? Сиз билан уланишга ҳаракат қилиб, телеграмма юбормаган жойим қолмади! Тагин нима қила олардим? Мен ҳаракат қилишим керак эди. Бундан ташқари, Батлер менга ҳар доимгидан кўра дўстонароқ муносабатда бўлар, деб ўйлагандим. Ҳозир Батлерга мурожаат қилганим учун мени койийдиган вақт эмас, аҳволимни яхшилаш керак. Иккаламиз нохуш муаммога тушиб қолганмиз. Сузиб чиқа оламизми ёки чўкиб кетамизми – гап шунинг устида кетаётибди. Бошқа ҳеч ким эмас, биз, тушунаяпсизми ўзи бунини? Мен сўраган нарсани Батлер ё қила олмасди, ё истамаётганди – бу Молленхауэр ва Симпсоннинг қимматли қоғозлар қийматини ушлаб туриши эди. Улар ҳозир айнан шунинг тескарисини қилишяпти. Улар ўз ўйинларини тикиштиришяпти ва

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бунинг оқибати бизнинг ичак-чавоғимизни ағдариб ташлашга олиб келади. Наҳотки сиз буни тушунмаётган бўлсангиз? Улар биз тўплаган ҳамма нарса-ни биздан тортиб олишмоқчи. Биз ўзимизни ўзимиз қутқаришимиз керак, Жорж, сизнинг олдингизга шунинг учун келган эдим. Борди-ю, сиз менга уч юз эллик ёки ҳеч бўлмаганда уч юз минг доллар берсангиз, икковимиз ҳам тамом бўлдик деяверинг. Сизга эса, Жорж, мenden кўра ёмонроқ бўлади, чунки юридик жиҳатдан мен ҳеч қандай жавобгарликка тортилмайман! Аммо гап бунда эмас. Мен ўзимни ҳам, сизни ҳам қутқариб қолмоқчиман, улар биз ҳақимизда нималарни гапирмасинлар, бизга қарши қанақанги иғвогарлик қилмасинлар, бизни пул билан боғлиқ қийинчиликлардан халос қилувчи воситани биламан мен; ундан ҳар икковимизнинг нафимизга фойдаланиб қолиш эса сизга боғлиқ бўлиб турибди. Наҳотки буни ўзингиз тушунмаётган бўлсангиз? Мен ўз ишимни қутқариб қолмоқчиман, ўшанда эса сизнинг номингиз ҳам, пулларингиз ҳам омон қолади.

Нихоят, Стинерни унатишга муваффақ бўлдим деган умидда Каупервуд гапдан тўхтади, Стинер бўлса ҳамон иккиланарди.

– Мен нима ҳам қила олардим Фрэнк? – заиф ва аянчли овозда эътироз билдирди у. – Мен Молленхауэрга қарши боролмайман. Агар мен сиз айтган нарса-ни қилсам, улар мени судга беришади. Бу уларнинг кўлидан келади. Йўқ, Фрэнк! Мен сиз ўйлаганчалик кучли одам эмасман. Борди-ю, улар ҳеч нарса-ни билмаганларида, борди-ю, сиз уларга ҳеч нима демаган бўлганингизда эди, унда... балки ўшанда – бошқача бўларди, аммо энди...

У бошини чайқади, кулранг кўзларида чексиз надомат ифодаси бор эди.

– Жорж, – деб яна гап бошлади Каупервуд, борди-ю бирор нарсага эришишга муваффақ бўлса, фақат энг ишончли далилларгина қўл келиши мумкинлигини англаган ҳолда, – мен нима қилиб қўйганимни бир четга қўйиб турайлик. Мен нима қилиш зарур бўлса, шуни қилдим. Сиз бутунлай ўзингизни йўқотиб қўйдингиз ва ҳар қанақа оғир хато содир этишга тайёрсиз. Мен бунга тек қараб туrolмайман. Сизнинг манфаатингиз деб беш юз минг долларлик шаҳар пулини жойлаштирганман – қисман ўзимнинг манфаатим деб ҳам. Албатта, барибир кўпроқ сизнинг манфаатингизни ўйлаганман...

Бу фикр ҳақиқатга унчалик мувофиқ эмасди.

– ... ва шундай бир паллада сиз иккиланиб ўтирибсиз, ўз манфаатингиз-ни ҳимоя қилишингиз керакми, йўқми, буни ҳам билмаяпсиз. Мен сизни тушунолмай қолдим! Ахир бу бўҳтон, Жорж! Акциялар аллақачон гўрларга кириб кетаяпти, хонавайронлик биз икковимизгагина таҳдид солаётгани йўқ. Биржада ёнгин туфайли пайдо бўлган ваҳима, саросималик авжида, ўзини ҳимоя қилиш чорасини тополмаган одам билан жавоб беради. Сиз, хазина-бон қилиб кўтаргани учун Молленхауэр олдида бурчлиман, мени бир бало қилиб қўйишидан кўрқаман, дейсиз. Ўзингизнинг ва менинг аҳволимни бир ўйлаб кўринг, токи мен касодга учрамагунимча у сизни ҳеч нима қилолмайди. Борди-ю, мен ўзимни синган деб эълон қилсам, сизга нима бўлишини биласизми? Унда сизни суддан ким қутқаради? Молленхауэр югуриб келади-да, сиз учун ярим миллион доллар киритади, деб хомтама бўлиб юрманг тагин. Икки дунёда ҳам у бундай қилолмайди. Борди-ю, Молленхауэр ва бошқалар сизнинг манфаатингизни ўйлар экан, нима учун улар бугун мени биржада қўллаб-қувватлашмади? Нимагалигини мен биламан. Улар бизнинг конка-ли темир йўллар акцияларимизга кўзларини ола қилишяпти, кейин сизни қамокқа тикишлари билан уларнинг уч пуллик ишлари йўқ. Акцияларингизни йиғинг-да, гапимга кириг. Мен сизнинг манфаатларингизга ҳамиша хайрихоҳ бўлиб келганман, сиз бундан кўз юмолмайсиз. Мен туфайли сиз пулдор бўлиб олдингиз, тагин озмунча ҳам эмас! Кўзингизни очинг, Жорж, ғазнага боринг-да, бирон-бир чора кўришдан аввал менга уч юз минг долларга чек ёзиб беринг. То бу иш қилиб бўлингунча биронта одам билан кўришманг

хам, гаплашманг ҳам. Гап тамом, вассалом. Бу чекни ёзиб беришингизга ҳеч ким монелик қилолмайди. Сиз – шаҳар хазинабонисиз. Пул қўлимга келиб тушган захоти мен бу машмашалардан қутилиб чиқаман-да, бир ҳафта, жуда кўп деганда икки ҳафтадан кейин сизга ҳаммасини қўшқўллаб қайтараман – унғача ваҳима ҳам анча босилиб қолса керак. Бу пуллар ғазнага қайтгандан кейин биз ҳалиги беш юз минг борасида ҳам келишиб оламиз. Уч ойдан кейин, балки ундан олдинроқ шундай қиламанки, сиз камомадни бемалол қоплай оласиз. Нимасини айтасиз, мен буни икки ҳафтага қолмай дўндираман, фақат оёққа туриб олишга ёрдам берсангиз бўлгани! Вақт – менга фақат мана шу керак. Сиз киритган пулларингизни йўқотмайсиз, пулларни қайтарганингизда эса ҳеч ким мушугингизни пишт демайди. Улар ҳеч қанақанги оммавий можаро кўтаришга қодир эмаслар. Хўш, сиз нима қилмоқчисиз ўзи, Жорж? Молленхауэр менга чек ёзиб беришингизга тўсқинлик қилолмайди, мен ҳам сизни шундай қил, деб мажбур этолмайман. Сизнинг тақдирингиз ўз қўлингизда. Гапиринг, нима қилмоқчисиз ўзи?

Гарчи ҳалокат ёқасида турган бўлса-да, Стинер ҳамон ўйлар ва иккиланар эди. У ҳаракат қилишдан, Молленхауэрдан, Каупервуддан, ҳаётидан ва ўзидан кўрқар эди. Ваҳима ҳақидаги, уни даҳшатга солган фалокат ҳақидаги фикр унинг тасавурида мулкый аҳволидан кўра жамиятдаги ва сиёсий оламдаги мавқеи билан кўпроқ боғланиб кетган эди. Молиявий қудрат нима эканини тушунадиган одамлар бармоқ билан санарли. Бошқалар бойлиги устидан ҳуқронликни ўз қўлида ушлаб туриш, жамият ҳаётининг манбаи ва айирбошлаш воситаси ҳисобланган нарсага эга бўлиш нима эканини ҳис этувчилар анқонинг уруғи. Аммо бунинг маъносини чақиб олганлар энди бойликнинг ўзини деб унға ўч бўлиб қолмайдилар. Одатда одамлар пулға ўзини маълум ҳаётий қулайликлар билан таъминлаш воситаси, деб қарайдилар, аммо сармоядор учун пул – бу фаровонликни тақсимлаш устидан назорат воситаси, ҳурмат, қудрат, ҳокимиятга эришув воситасидир. Стинердан фарқли ўлароқ, Каупервуд пулға айнан ана шундай муносабатда эди. Ҳар доим Каупервудни унинг учун ҳаракат қилишга ундаб келган Стинер энди, Каупервуд унға вазиятдан чиқиб кетишнинг ягона йўлини беш қўлдай аниқ тасвирлаб берганда юраги ёрилгудек кўрқмоқда эди. Унинг мушоҳада қилиш қобилияти Молленхауэрнинг ғазаб ва интиқоми, Каупервуднинг касод бўлиш эҳтимоллиги ва мусибатни мардона қарши олишдаги ўз ноқобиллиги олдида хира тортиб қолди. Каупервуднинг туғма сармоядорлик истеъдоди энди унинг ишончини қозонолмаётганди. Бу банклар ғоят ёш ва у қадар тажрибақор эмас. Молленхауэрнинг ёши улуг ва бойроқ. Симпсон ва Батлер ҳам. Пулдор бу одамлар бемисл қудрат соҳибларидир. Бундан ташқари, Каупервуднинг ўзи унға, Стинерга хатарда қолганини, уни боши берк кўчага қамаб қўйганларини тан олмадими? Ҳеч қанақа эътироф Стинерни ортиқ кўрқита олмас эди, аммо Каупервуд шундай қилишга мажбур бўлганди, зеро, хатарнинг юзига тик боқишга Стинерда мардлик етишмасди.

Шу боис фойтунда ғазна йўлидан кетиб боришар экан, Стинер оппоқ оқарган, руҳан эзилган ҳолда ўтираверди, фикрини бир жойга тўплаёлмас, ўзининг аҳволи ва ундан қутилишнинг ягона йўлини тез, аниқ, яққол тасаввур этишнинг уддасидан чиқолмас эди. Унға таъсир ўтказгани яна бир марта уриниб кўриш учун Каупервуд у билан бирга ғазнага кирди.

– Хўш, Жорж? – совуқ оҳангда деди у. – Мен жавоб кутаяпман. Вақт ўтаяпти. Биз учун ҳар бир дақиқа ғанимат. Менга пул беринг ва мен бу можаролардан ситилиб чиқиб олай, бўладими? Яна бир карра қайтараман: ҳар бир дақиқа ғанимат. Анави жанобларнинг дўкидан кўрқманг. Улар ўзларини фойдалари учун ўйин қиляптилар, улардан ўрناق олинг.

– Қўлимдан келмайди. Фрэнк, – синиқ овозда жавоб берди, ниҳоят, Стинер: Молленхауэрнинг қаҳрли чехрасини ҳар ўйлаганда унинг ўз келажаги

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

борасидаги кўркув беиз йўқоларди.

– Мен ўйлаб олишим керак. Ахир бирданига бир нарса деёлмайман-ку. Сиз келишингиздан бир-икки дақиқагина олдин Стробик мен билан хайрлашиб кетганди ва унинг ўйлашича...

– Худо олсин сизни, Жорж! – ғазаб билан деди Каупервуд. – Стробикни гапириб нима қиласиз менга! Унинг бунга нима дахли бор? Ўзингизни ўйласангиз-чи! Сизга нима бўлишини ўйланг аввал! Гап Стробикнинг эмас, сизнинг тақдирингиз устида кетаяпти.

– Ҳаммасини тушунаман, Фрэнк, – қайсарлик қиларди шўрлик Стинер. – Аммо, начора, буни қандай қилишга ҳеч ақлим етмаяпти. Рост айтяпман! Ўзингиз бу можародан омон-эсон чиқиб олишимга кўзим етмаяпти деяпсиз, тагин уч юз минг доллар... ҳазилакам гапми, уч юз минг доллар-а! Йўқ, Фрэнк. Қилолмайман! Ҳеч нарса чиқмайди. Бундан ташқари, мен аввал Молленхауэр билан гаплашиб олишим керак.

– Эй Худойим, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а! – охири Каупервуд портлаб кетди, у хазиабонга ошқора ғазаб ва нафрат билан боқди. – Бўпти! Югуринг, Молленхауэрнинг олдига! Сўранг ундан, сизнинг фойдангиз учун калламини тезроқ олишининг йўли борми, денг! Менга уч юз минг доллар қарз бериб туриш – мумкин эмас-у, хазиабондан олинган беш юз мингга таваккал қилиш ва уларни йўқотиш – мумкин экан-да? Сизни тўғри тушундимми? Ахир сиз бу пулларни, уларга қўшиб бошқа ҳаммасини бой беришга қасд қилибсиз-ку. Менимча, миянгиз айниб қолибди. Молленхауэрнинг бир оғиз сўзидан жон-понингиз чиқиб кетибди, сиз энди ҳаммасини: бойлигингизни, обрўйингизни, мансабингизни қиморга тикишга тайёр бўлибсиз! Агар мен касодга учрагудек бўлсам, сизга нима бўлишини биласизми? Сизни ҳибсга олишади. Панжара ортига ўтқазивади, Жорж, тамом-вассалом. Анави сизга нималар қилмаслик кераклигини ўргатган Молленхауэрингиз бўлса, шармандаи шармисор бўлганингиздан кейин пинагини ҳам бузмай тураверади. Эсланг: мен сизга ёрдам бермаганмидим, хўш? Сўнгги дақиқагача ишларингизни муваффақиятли юргизиб турмаганмидим? Миянгизга қандай қурт кириб қолди экан, мен шуни билмоқчиман. Сиз нимадан кўрқаяпсиз?

Стинер яна қандайдир жўялироқ сабабни рўқач қилмоқчи бўлиб турганида хонага унинг девонхона бошқарувчиси Альберт Стайерс кириб келди. Азбаройи ҳаяжонланганидан Стинер ҳадеганда уни пайқамасди, Каупервуд эса виқор билан унга мурожаат қилди:

– Нима дейсиз, Альберт?

– Мистер Молленхауэр топшириғига мувофиқ мистер Сэнгстек мистер Стинер билан кўришишни истайди.

Бу дахшатли исм қулоғига чалиниши ҳамон Стинер кузги япроқ каби бужмайиб кетди. Бу Каупервуднинг эътиборидан четда қолмади. У Стинердан уч юз минг доллар олишдаги сўнгги умиди пучга чиқаётганини англади.

– Нима ҳам дердик, Жорж, – деди у, Стайерс Сэнгстекка Стинер уни қабул қилишга тайёрлигини хабар қилиш учун йўл олганида, – менга ҳаммаси равшан бўлди. Бу одам сизни авраб олибди. Сиз қаттиқ кўрқиб кетибсиз ва энди ўзингизни идора қилолмай қолибсиз. Майли, ҳаммаси қандай бўлса, шундай қолаверсин: мен яна қайтиб келаман. Фақат, Худо хайрингизни берсин, ўзингизни қўлга олинг. Агар яхшилаб ўйлаб олмасангиз, ҳаммаси нима билан тугашини мен сизга айтдим. Гапимга қиринг ва сиз мустақил, бой одамга айланасиз. Акс ҳолда – сизни қамоқхона панжараси кутмоқда.

Биржани ва банкирлардан кўмак олгани яна бир марта уриниб кўришга аҳд қилиб, Батлернинг хузурига йўл олишдан олдин Каупервуд тез ғазнадан чиқди-да, унга мунтазир турган юмшоқ кабриолетга сакраб минди. Ўрнидағи ҳам ўзи каби сариқ рангли бу ажойиб аравага асов тўриқ байтал қўшилганди. Каупервуд гоҳ у, гоҳ бу бино олдида тўхтар ва ясама бефарқлик билан банклар

ва биржа идоралари зиналаридан чошиб-чошиб чиқар эди.

Бироқ ҳамма ҳаракатлари беҳуда кетди. Унинг гапларини диққат билан тинглар, ҳатто хайрихоҳлик билдирар ва ўша заҳоти вазият қалтислигидан нолир эдилар. Жирард миллий банки қарз (ссуда)ни тўлаш учун лоақал бир соат муҳлат беришга рози бўлмади ва Каупервуд уларга биржа қиймати тушишидан келиб чиққан тафовутни қоплаш учун ўзининг энг қимматли қоғозларидан қалин бир дастасини бетўхтов жўнатишга мажбур бўлади. Соат иккида ота Каупервуддан чопар келди: Учинчи миллий банк раиси сифатида у бир юз эллик минг долларлик қарз(ссуда)ни тўлаб қўйишини талаб этишга мажбур экан. Фрэнк қўйган акциялар, директорлар фикрича, у қадар ишончли эмас эмиш. Каупервуд зудлик билан ўзининг шу банкдаги эллик минглик қўйилмасига чек ёзиб берди, унга идорасида сақлаб келаётган нақд йигирма беш минг долларни қўшди, “Тай ва К” фирмасидан эллик минг долларлик ссудани тўлаб қўйишни талаб қилди, Грин ва Каутс изи конкали акцияларини нархидан уч баравар камига сотиб юборди – бу ўша қаттиқ умид боғлаб келаётган кўнка изи эди. Шу йўл билан олинган барча пулни у учинчи миллий банкка жўнатди. Кекса Каупервуд елкасидан тоғ ағдарилгандай ҳис қилса-да, юрагининг бир чеккасини ит тимдаларди. Туш пайтида ўз қоғозлари учун қанча олиши мумкинлини билиш ниятида ўзи йўлга тушди. Бундай йўл тутиб, у бир чети обрўйига путур етказди, бироқ унинг ота қалби изтиробда эди, бундан ташқари эса у ўзининг шахсий манфаатлари ҳақида ўйламаса бўлмасди. Уй қуриб ва вазият, аравалар, томорқа ва акцияларини гаровга қўйиб қарз (ссуда) олиб, у юз минг доллар ишлаб олди-да, уни Фрэнк номига ўзининг банкига қўйди. Аммо мана бундай кучли довул пайтида бу барибир ҳам ғоят заиф лангар эди. Фрэнк тўловлар учун камида уч ё тўрт кунлик муҳлат олишга эришмоғи зарур эди. Мана шу лаънати куннинг туш чоғи соат иккида ўз ишларининг аҳволини яна бир қарра тарозига солиб, Каупервуд ковоғини уйганча тўнғиллаб деди:

“Йўқ, бу Стинер дегани менга уч юз минг доллар ссуда бермаса бўлмайди, бошқа гап йўқ. Энди эса Батлерни кўришим керак, бўлмаса у идора ёпилгунча ўз қўйилмасини тагин талаб қилади”.

У яна извошга сакраб чикди-да, телбаларча Батлернинг ҳузурига учди.

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

(ТАМОМ)

ЗУЛФИЯ
(1915 – 1996)

Мусаввир Чингиз Аҳмаров

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
96

САНЪАТКОР ТАРЖИМОН

Зулфия таржималарининг ўзи бир олам. Улар офтобдай нур сочиб туради. У ўзбек тилига ўгирган шеърлар туйғулар, эҳтиросларга йўғрилиб, худди асл нусха каби қиймат касб этади. Зулфия ўзбекчалаштирган буюк Пушкиннинг оташ-алангали шеърлари мафтункор, ўртаниш ва изтироблари жонингизга титроқ солади. Пушкиннинг қайноқ муҳаббат дардларини қайта ҳис қиласиз у мисраларда. Ёки Некрасовнинг “Рус аёллари” поэмасини мутолаа қилсангиз, сўзнинг рангини, ифорини, жарангини, таъмини, майин тароватини туясиз. Сўзнинг тошдай қаттиқ бўлгани, гул очгани, қорнинг олмос учқунларига айланганини кўргандай бўласиз. Ўзбек тилининг нечоғлик жозибадор, ранг-баранглиги сизни ҳайратга солади. Сўзда қаҳратон захрини, ёзнинг чарақлаган қуёши тафтини, занглаган оғир кишанларнинг маҳзун шилдирашини ҳис қиласиз. Киборлар, зодагонлар базмининг ёрқин, шўх юлдузлари – княгиня Трубецкая ва Волконскаяларнинг ёшлик йилларига бағишланган сатрларда таржимон сўзларни сайратиб юборади, бахту саодатга чулғанган, ҳашамга ботган гўзал хонимларнинг кўнгил кечинмалари шоҳона тасвирга айланади. Уларнинг зорлари, қора қаҳратоннинг қорли йўлларидаги машаққатлари баёнида, рус қишлоқлари таърифланган манзараларда шоира таржимонликнинг юксак намуналарини яратади. Икки буюк муҳаббат ва вафо тимсоли қисматини шоира худди ўз бошидан кечиргандай ҳарорат ва айрилиқ азобларини ўта санъаткорлик билан мисраларга жо этади. Асарни ўзбек тилида қайта яратади гўё. Зеро, таржимоннинг ўзи ҳам муаллиф қадар юксалиши, асар ёзилган даврнинг руҳини теран англаши ва ўз тилининг бутун имкониятларини намоён этиши керак-да!

Зулфияхоним амалга оширган таржималар рўйхатида жаҳонга таниқли шоирларнинг асарларини кўрасиз: Габриэла Мистрал, Леся Украинка, Соломея Нерис, Анна Ахматова, Марина Цветаева, Елизавета Багряна, Маргарита Алигер, Десанка Максимович, Людмила Татъяничева... Шунингдек, Мирзо Турсунзода, Қайсин Қулиев, Мустай Карим сингари машҳур шоирлар билан дўстона муносабатларининг самараси бўлиб, фасоҳатли шеърый таржималар дунёга келган. У ўз қалбига, туйғуларига, қарашларига яқин бўлган шеърларнигина муҳаббат ва ихлос билан ўзбек тилига ўгирарди. Устоз суҳбатларда Ҳамид Олимжон билан биргаликда таржималар қилган кезларини соғиниб эсларди, шоир таржималарининг равонлигини, асл нусха каби ёрқин ва мукамаллигини тақрорларди. Шу ўринда Зулфияхонимнинг айтганларини хотирга олсам жоиз бўлар.

1943 йил. Ҳаёт-мамот жанглари дунёни ларзага солиб турган суронли давр. Халқ қурол ясар, завод-фабрикаларда уйқусиз дастгоҳ юргизар, бир тишлам нонини ҳам, ташвишини ҳам фронтдагилар билан баҳам кўрарди. Госпиталларда ҳамширалар малҳами билан, санъаткорлар эса қўшиқ билан ярадорларни даволар эдилар. Юрт ёзувчи ва шоирларнинг сўзига илҳақ эди. Тошкентда адабий ҳаёт қайнар, бу ерда яшаётган таниқли рус, украин, белорус шоирларининг асарлари ўзбек тилида кетма-кет чоп этилар, ўзбек жангчиларининг кўкрак чўнтагида Ҳ. Олимжоннинг “Кўлингга қурол ол”, Ғ. Ғулумнинг “Сен етим эмассан” шеърлари билан бирга К. Симоновнинг “Мени кутгил” каби ноёб шеърларининг ўзбекча таржимаси ҳам юрарди.

Ўша кунларда белорус шоири Якуб Коласнинг таваллуд тўйи ўтказиладиган бўлиб қолди. Адибнинг китобини зудлик билан ўзбек тилида чиқариш даркор эди. Дўстлик бурчи шунини талаб этарди. Ҳамид Олимжон хо-

надонининг энг катта хонаси икки шоирнинг ижодхонасига айланди. Ўртада икки юракни бирлаштириб шам ёнади. Бир шам ёруғида икки дил, икки сафдош шоир ярим тунгача Якуб Колас билан ғойибона суҳбатда. Ҳамид Олимжон китобга сўзбоши ёзар, Зулфия шоир шеърларини ўзбек тилига ўгирарди. Уч кунда сўзбоши ҳам, таржималар ҳам тайёр бўлди. Шамнинг хира ёруғида бир хона кенг жаҳондай бўлиб, битта столнинг икки қаноти илҳом ва меҳнатга хизмат қиларди. Улар битта нафасга айланиб бахтиёр яшар, ишлар эдилар. Қийин шароитни пайқамас эдилар. Ҳамма шундай яшарди. Меҳнат қилиш керак эди. Уруш борарди ахир. Халққа таянч сўз керак эди. Ўша машаққатли кезларда нозикниҳол Зулфиянинг қудратли таянчи – Ҳамид Олимжон ёнида ёник сўзларни излаш ва топиш осондек эди.

Зулфия қардошларнинг адабиёт байрамларида албатта янги таржималарини мухлисларига совға этарди. Эсимда бор, устоз Тошкентда ўтказилган Тожикистон адабиёти ва санъати кунларида Мирзо Турсунзоданинг “Ватан” шеърини ўз таржимасида ўқиб мухлисларнинг олқишига сазовор бўлган эдилар. Шоира арузда деярли ёзмасди, лекин у Сулаймон Рустамнинг, Мирзо муаллимнинг аруздаги шеърларини маҳорат билан она тилимизга ўгирган. Шоиралар ижодидан қилинган таржималарда майинлик, нафосат, аёл қалбининг титроқлари сезилиб турса, Нозим Ҳикмат, Қайсин Қулиев ва Мустай Карим асарларида донолик ва ҳикмат, шарқона фалсафа ҳоким.

Зулфия таржималари орасида Шевченко шеърлари ўз ўрнига эга. Озодлик куйчиси, украин халқининг эркин ва хур кунларини орзиқиб кутган Тарас Шевченконинг таваллудига 200 йил тўлган айти кунларда унинг шеърларидаги ҳарорат, оташнафаслик ва келажакка ишонч туйғулари Зулфия таржимасида жуда гўзал жаранглаётгани ҳам бежиз эмас.

Зеро, улар орасида тасодикий асарлар йўқ. Атоқли шоиримиз Абдулла Орипов Иброҳим Ғафуровнинг таржималари ҳақида сўз юритиб, таржимонлик учун улкан истеъдод ва қобилиятдан ташқари улкан сўз заҳираси ҳам кераклигини таъкидлаган эди. Шоира Зулфиянинг улуғ ҳурмат ва муҳаббат билан қилган таржималари ҳам бу улуғ истеъдоднинг сўз заргари, санъаткори эканидан далолат бериб турибди.

Зулфиянинг таржимонлик санъати мактаби кўп ижодкорларга ўрнак бўларлидир.

Ойдин ҲОЖИЕВА,
Ўзбекистон халқ шоири

Александр ПУШКИН

* * *

*Кечирармикансан, орзумдаги раиш,
Ишқдаги бу сифат телба ёнишни?
Содиқсан! Не учун севасан яккаш –
Фикру хаёлимга кўрқув солишни.
Жазманлар қуришаган сенинг атрофинг,
Кўринмак истайсан барчага дилбар,
Гоҳ мунис, гоҳ маъюс сенинг нигоҳинг
Ҳаммага нечун пуч умид бахш этар?*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

98

Ақлимни банд этиб, ўзимни мафтун,
 Бу бахтсиз севгимга ишончинг комил,
 Кўрмайсан шовқинли гурунгда бутун
 Сухбатга бегона, изтиробда дил,
 Танҳолик ҳасратин чекаман толиб,
 Махрумман илтифот ва шафқатингдан...
 Кетмоқчи бўламан; қўрқиб, ёлвориб,
 Кўзларинг қидирмас менинг изимдан.
 Ишвали сўзлар-ла қилмоқ бўлиб ром,
 Мени гапга тутиб қолса бир жонон, –
 Сен беғам, осуда; қувноқсан мудом.
 Бу таънанг мен учун ўлимдан ёмон!
 Гапир-чи, не учун менинг рақибим,
 Мену сен икковни кўраркан хилват,
 Сенга нечун сирли қилади таъзим?...
 Айт-чи ким берибди бунга ижозат?
 Сўйла-чи! Не учун тўлганар раишда,
 Не учун оқарар жамолинг кўриб?
 Не учун кун ва тун ўртаси пайтда
 Онангсиз сен танҳо оласан кутиб?!
 Лекин мен севимли... Мен-ла қолганда
 Шу қадар муниссан, шу қадар дилдор!
 Бўсанг – ўт! Сен ишқдан суҳбат очганда
 Самимий юрагинг этилар изҳор!
 Сенга кулгилидир мендаги азоб
 Ва лекин севасан, етади ақлим.
 Азизим, қийнама, ҳеч қолмади тоб,
 Билмайсан, нақадар кучлидир ишқим,
 Билмайсан, қандай зўр менда изтироб.

***

Агар сени алдаса ҳаёт,
 Сен ноумид бўлма ҳеч қачон.
 Ғамли кунга қилгин итоат,
 Хушнуд кунлар келади, ишон!

Қалб келажак ишқи-ла яшар;
 Бу кунимиз қайғу ва доғли:
 Бари оний, ўтишига шошар,
 Ўтган эса ҳаммиша тотли.

***

...2а

Эсимдадир ажиб дам ҳали,
 Кўз олдимда бўлдинг намоён,
 Соф гўзаллик даҳоси каби
 Бир лаҳзалик хаёл, тушисимон.

Қувгинликнинг чангида нурсиз
 Ғамга тўлиб кунларим ботди;
 Худо, илҳом ва кўз ёшиисиз,
 Ишқ, изтироб, ҳаётсиз оқди.

Ғам-аламдан дилим ёнганда
 Тушларимда кўрдим чехрангни.
 Ҳаётдаги бўм-бўш суронда
 Келиб турди товшинг жарангни.

Мана, қалбга ошно бўлди най,
 Кўз олдимда бўлдинг намоён,
 Гўзалликнинг соф парисидай,
 Бир лаҳзалик ажиб тушисимон.

Йиллар ўтди. Исён бўрони
 Хаёлларим совурди дилдан
 Ва унутдим дилбар садонгни,
 Ўчди азиз чехранг ёдимдан.

Рухим яна уйғонди бу дам,
 Яна унда тирилди нажот,
 Яна дилда худо ва илҳом,
 Кўз ёшию муҳаббат, ҳаёт.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Тарас ШЕВЧЕНКО

***

Алла, болам, алла, гуссам,
Дардим сен тун-кун...
Украинада кезганинг дам
Қарғайсан бир кун.

Мен оламдан ўтган нафас
Ўрмонга кетгин.
Ҳеч ким кулиб, таҳқирламас
Сен унда кезгин.

Сен отангни, ўғлим, ҳеч вақт,
Қилма гуноҳкор.
Мени қарға, менман бадбахт
Мендан қилгин зор.

Калинамни ахтариб топ,
Ва қилгин таъзим,
Севар эдим мен уни соф
Жигарим, бағрим.

Халқ ичига кириб қолсанг
Тинмасин кўзинг.
Аммо она-бола кўрсанг,
Ўгиргин юзинг...

***

Бой қизига уйланма,
Хўрлаб уйидан қувар.
Қашиоқ қизга бойланма,
Ўмринг йўқликда ўтар.

Биров қилмайди хушвақт,
Азоб ҳам солмас ҳеч ким.
Қаеринг оғрир, не гап,
Кўнглингни олмас ҳеч ким.

Ўйлан озод, эркинга,
Шудир казак қисмати:
Очсан, лекин эркингга
Эгасан шамол каби.

Дейдилар: Эр-хотинга
Бир дард чекмоқ енгилроқ
Инонма, кўз ёшингга
Кўз тушмагани беҳроқ.

Леся УКРАИНКА

КУЙЛАРИМ

Куйларим! Нега сиз чақмоқдай бўлиб,
Жангларда ёнувчи пўлат эмассиз,
Ё душман бошини бешафқат узиб
Ташиловчи шамирири қасос эмассиз.
Эй, менинг тобланган тизим – куйларим,
Сизни қинингиздан олсам суғуриб,
Фақат оқизасиз дилдан хунларим,
Ёв бағрин тешмайсиз яшиндай уриб!..
Бағшлаб барча куч, билим, санъатни,
Мен пўлат шамирирни чархлайман жангга –
Ярқираб, деворнинг бўлиб зийнати
Турган бу пўлатдан не фойда менга?
Эй, менинг курашига тайёр куйларим,
Биз ҳалок бўлмасмиз беҳуда ҳеч бир.
Балки сиз нотаниши жасур дўстларим
Қўлида бўларсиз душманга шамиир.
Кишанга теккан тиг чиқарган садо
Душман қўргонини қўпориб ташлар.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

100

Озод қардошларнинг дардига даво
 Бўлиб кураш сари, жанг сари бошлар.
 Қасоскор ҳеч қачон жангда енгилмас,
 Ҳужумга кираркан қўшиқ-ла ҳамдам.
 Куйларим! Бу заиф қўлларга эмас,
 Жасур курашчига ёр бўлинг ҳар дам !

Марина ЦВЕТАЕВА

***

Севги! Талвасада, тобут қаъридан
 Тортиниб, интиқиб, талпингум қувноқ!
 Севги! Гўр лабида, булут бағрида
 Туриб ҳам, демасман сенга алвидо
 Берилмаган ахир, жуфт ўт қанотлар
 Юрсин деб юракка ортиб ғам юкин.
 Йўрғакли, кўзюмуқ, безабон зотлар
 Нуфузига қўшмам яна бир юнун.
 Қўлларим қутқариб, ростлайман қаддим,
 Ишқ! Сени ўлимдан сақлайман омон.
 Мен унга ўт қўйсам минг-минг чақирим
 Ерларда қор қайнаб, ёнади ўрмон!
 Лекин қанотларим, кифтим, тизларим
 Букиб шум ҳукмига бера қолсам тан, –
 Бу – ўлим устидан қулиб, эзганим,
 Бу – мен шеър бўлганим, бўлганим гулишан.
 Кеча термулардинг ҳали кўзимга,
 Бугун қайлардадир кезади нигоҳ!
 Кеча қуш тургунча бўлдинг ўзим-ла,
 Бугун ҳамма тўрғай – нақ қарга сиёқ.
 Мен чунон нодонман, сен эса доно,
 Сен тирик, мен жонсиз донг қотиб қолдим.
 Замонлар аёлин доди бу садо:
 “Жонгинам, мен сенга не қила қолдим?”
 Аёл кўз ёши – сув ва қони ҳам сув,
 Қонда ва кўз ёшида чўмилди аёл.
 Севги она эмас, ўгай она у,
 Ҳукм ва тараҳхум кутмак хомхаёл.
 Кема олиб кетар севгилимизни,
 Уларнинг йўллари нурафшон доим.
 Фарёдимиз тутар ернинг юзини:
 “Жонгинам, мен сенга не қила қолдим?!”
 Ҳали кечагина ётиб пойимда,
 Хитой ҳоқонига этгандинг қиёс.
 Бирдан икки қўлим қолди ёнимда,
 Занлаган чақадай сочилди ҳаёт!
 Фарзандин қатл этган бир жаллодсимон
 Суддаман: носуяк, журъатсиз, музлим.
 Мен дўзахдан сенга чекаман фарёд:
 “Жонгинам, мен сенга не қила қолдим?!”
 Сўрайман стулдан ва каравотдан:
 “Нечун шунча азоб, шунчалик тоқат?”
 Ва жавоб оламан: “Тўйди ўпмакдан,
 Ўзгани ўпмак-ла этмоқчи бадбахт”.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Отаида яшашига ўзинг ўргатдинг
 Ва муз сахросига сўнг отдинг жисмим.
 Мана, не кунларга солдинг, не қилдинг,
 “Жонгинам, мен сенга не қила қолдим”
 Мен барин айтаман, қилма эътироз,
 Боз кўзим очилди. Эмасман жазман,
 Қаерда чекинса муҳаббат шу хос
 Хукмин бошлар ажал аталмиш боғбон.
 Олма шохларини силкитмоқ нечун
 Пишиб етилганда тушар ўзи жим.
 – Мени кечир, бари, барчаси учун:
 Жонгинам, мен сенга не қила қолдим?

Анна АХМАТОВА

***

Юртни ёв қаҳрига ташлаб кетганлар
 Бўлолмас ҳеч замон ҳамроҳим меним.
 Маҳлиё этолмас мадҳу найранглар,
 Уларга бермасман битта ҳам шеърим.

Лекин мисли тутқун, мисоли хаста,
 Ҳамиша аянчли менга қувгин жсон.
 Мусофир, йўлларинг қора зулматда
 Ҳеч вақт ширин бўлмас ёт қўл берган нон.

Бу ерда, ёнгинлар аччиқ дудида
 Қолган ёшлигимиз этаркан қурбон,
 Эл бошига тушган кўргиликлардан
 Ўзимизни олиб қочмадик бир он.

Биламиз, келажак қилар сарҳисоб,
 Қимматин топади ўтган ҳар соат.
 Лек биздай кўз ёшсиз, оддий ва кибор
 Одамлар бўлмаган жаҳонда ҳеч вақт...

***

Мана, бир амаллаб бўлдик ажирим
 Ва ўчирдик ўзи сўнган оловни.
 Энди билмак даркор, абад рақибим,
 Чиндан севмакни ҳам ахир бировни.

Мен эркин, ҳар нарса мен учун эрмак –
 Тунда учиб кириб юпатар илҳом.
 Тонгда қулогимни батанг этарак
 Шўҳрат шақилдоқдай қилмоқ бўлар ром.

Не кор мени ўйлаш, раҳм ва шафқат,
 Кетаётиб ортга ташламоқ назар.
 Қора еллар менга баҳиш этар тоқат,
 Ва хазонрезгилик дилим қувнатар.

*Ҳижронни ўзимга биламан тухфа,
Унутмоқни буюк ҳузур, мурувват...
Декин айт, бундайин дўзахвор ўтга
Ўзгани ташлашга қилмассан журъат?..*

Сулаймон РУСТАМ

АХТАРИНГ

*Бир кун ёдингизга тушсам мабодо,
Бу она ерлардан мени ахтаринг.
Беш-олти қўшиги муаллифини
Севган кўнгиллардан мени ахтаринг.
Илк баҳор чогида,
Иса богида,
Ораз қирғогида
Сайр этган чоғда
Ўрдакли кўллардан мени ахтаринг.
Энг азиз билганим эсонажон Ватан,
Умидим босади на туман, на чанг,
Карвон-карвон бўлиб маъноли кечган —
Ойлардан, йиллардан мени ахтаринг.*

*Бу кўрар кўзимни,
Юрак сўзимни,
Менинг бор вужудим,
Менинг ўзимни
Куй севган диллардан мени ахтаринг.*

ҚИММАТИ ЙЎҚДИР

*Сийнаси дарёдай шеър-ла тошган
Шоирнинг қуёшсиз саҳари йўқдир.
Қора кун ҳам ўтди, ёруғ ҳам бошдан,
Деманглар, дунёдан хабари йўқдир.
Бу тунроқ ўғлининг орзуси зиёд,
Ёрқин чўққиларга тўлиқдир ҳаёт.
Ўзини менга дўст билмаган бир зот —
У ким дилда тоза гавҳари йўқдир.
Севгисиз ва дардсиз кечирган умр
Ҳаётмас, ҳулёдан излаган ҳузур.
Ватансиз, онасиз, бетолеъ, бенур
Қуни ўтганларнинг бир қадри йўқдир.*

Қайсин ҚУЛИЕВ

ДАВОМ ЭТСИН ЖИМЛИК

*Ўлдирманг жимликни! Жимликда ёлғиз
Фикр денгизига чўмар донишманд.
Сўнувчи чироқда ойга тикиб кўз,
Битмас хаёллари билан бўлар банд.*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

*Гуркираб кўқарар жимликда бугдой,
Болалар тўқ бўлсин, ўссин дея соғ.
Жимликда ёғиб қор, кашф этиб чирой
Яинайди даламиз,
Гуллар, ҳовли, боғ.*

*Шундай бир жимликни истайди полиз:
Нозланиб қовунлар тўлсин шакарга,
Тунда ой инсонга ўзи чўкиб тиз,
Саёҳатга роҳбон бўлсин саҳарда.*

*Экин-тикинлар ҳам жимликда ўсар,
Тупроқнинг ҳаётбахш шаробин ичиб.
Гўдак, сут, яйловда пичанлар унар,
Жимликкина уни турганда қучиб.*

*Жимликда ёнади ўчоқда олов,
Она гўдагига тўқийди алла.
Жимликда тандирда қизаради нон,
Қушлар ҳам, куйлар ҳам учар баралла.*

ҚАДИМГИ НАСИҲАТ

*“Сендан кичик йўқ бунда!” – дерлар,
Зарра бўлсин газабланма сен.
“Сендан улуг йўқ бунда!” – дерлар,
Зарра бўлсин мағрурланма сен.*

*Сокин тошдай бўл чидам рамзи,
Бўронда ҳам, ёққанда ҳам қор.
Кўланкали дарахтдай сахий
Ором бўл ким шабадага зор.*

*Гар истасанг ўз йўлинг топмоқ,
Зўр оқимдан олгин андоза.
Не кун кўрма, тоғ қори сиёқ
Қола билгин оппоқ ва тоза...*

Зулфия таржималари

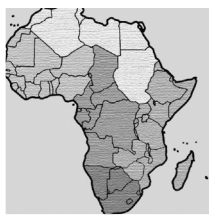
АФРИКА МАМЛАКАТЛАРИ

Майдони: 30 221 532 км²

Аҳолиси: 1 033 млрд. киши

Таркиби: 55 та давлат

Тили: Африка тиллари

АФРИКА: КЕЧА, БУГУН, ЭРТАГА...

Журналимизнинг Африка қитъаси халқлари адабиёти, санъати, маданиятига бағишланган сонини нашрга тайёрлар эканмиз, мазкур қитъа аҳолисининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва этнографик турмуш тарзига, қитъада кечаётган маиший ҳаёт манзараларига оид тўлароқ маълумотлар билан ўқувчиларимизни таништириш мақсади куйидагича савол-жавоблардан иборат суҳбатни ҳам эътиборингизга ҳавола этишни маъқул топдик. Суҳбатда таниқли африкашунос олим, тарих фанлари доктори, профессор, Москвадаги Осиё ва Африка мамлакатлари институти директорининг ўринбосари Леонид Владимирович Гевелинг Африка мамлакатлари ҳаёти билан қизиқувчи журналхонлардан келиб тушган саволларга жавоб беради.

Савол: – Африкадаги ва унинг асосий минтақаларидаги иқтисодий аҳвол ҳақида қисқача гапириб беринг.

Жавоб: – Сўнгги ўн йиллар мобайнида Африка мамлакатларининг иқтисодиёти анчагина парвозларни ҳам, инкирозларни ҳам бошидан кечирди. Саҳройи Кабирнинг жанубида жойлашган мамлакатларда 1975–1985 йилларда иқтисодий ҳаёт жуда кескинлашиб қолган эди. Стагнация (пасайишдан олдинги турғунлик) ҳолати 1990 йилларнинг ўрталаригача кузатилди. Шундан сўнггина ҳаёт аста-секин жонлана бошлади: макроиқтисодий вазият яхшиланиб, инфляция даражаси пасайиб, ўсиш, тараққиёт учун замин пайдо бўлди, қайта ишлаб чиқариш жараёнлари барқарорлаша бошлади. Марказий (тропик) Африка мамлакатларида йиллик ўртача ички ялпи ишлаб чиқаришнинг ўсиши 80-йилларда – 1,6 % ни, 90-йилларда – 2,54 % ни, ва ниҳоят, 2000 йилларга келиб – 4,9 % ни ташкил эта бошлади (бу кўтарилиш ҳозир ҳам давом этмоқда). Африка мамлакатларидан олинадиган минерал хомашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларига кўйиладиган нархнинг жаҳон бозорларида ўсиши бунда маълум даражада ижобий роль ўйнади, албатта. Қитъанинг иқтисодини кўзлаб кўйиладиган сармоялар миқдори кўтарилди бошлади. Аммо иқтисодий ўсишнинг йўлига ғов бўлиб турган омиллар ҳозир ҳам оз эмас. Ҳалиям иқтисодий инфратузилмаларда эътиборталаб ўринлар кўп. Африка мамлакатларидаги ҳукуматлар инвестициявий иқлим, шарт-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

шароитларни яхшилаш, ташқаридан молиявий ресурсларни кўпроқ жалб қилиш борасида унчалик ҳам бош қотираётганлари йўқ.

Савол: – Африка китъасидаги сиёсий беқарорликнинг манбалари, сабаблари ҳақида нималар дея оласиз?

Жавоб: – Дарҳақиқат китъада ҳарбий можаролар камайгани билан, мамлакатларнинг ижтимоий тараққиётида барқарорлик сезилмаётир. Айтайлик, XIX аср – XX асрнинг ўрталарида давлат тўнтаришлари асосан Лотин Америкаси мамлакатларида амалга оширилган бўлса, ўтган асрнинг иккинчи ярмида бу борадаги “илғорлик” Африка мамлакатларига ўтиб кетди. Бу мамлакатларда ҳарбийлар фуқаролик ҳукуматларини ағдариб ташлаб, ҳокимият тепасига ўзлари ўрнашиб олдилар (бундай ҳолатлар баъзи мамлакатларда бир неча маротаба такрорланди ҳам).

Авваллари бундай можаролардаги қарама-қаршиликларнинг бир томонида фуқаролар, иккинчи томонида ҳарбийлар турган бўлса, кейинчалик бундай қарама-қаршиликларга ирқий, этник ва қабилалараро жанжаллар, ҳудудий ва диний можаролар ҳам сабаб бўла бошлади. Африка китъасида ислом динига, христианликка, шунингдек, маҳаллий маъбудларга сиғинувчилар ҳам бор. Расман тақиқланган деб ҳисобланувчи ҳаракатларни ҳам ўз қаторига қўшиб олган афро-христианлик черковлари ва секталар ҳам йўқ эмас.

XX асрнинг охириларигача, бўлиб ўтаётган ҳарбий тўнтаришлар, биродаркушлик урушлари, шунингдек, этник ва диний можаролар яқин йиллар ичида ўз-ўзидан тинчиб-жимиб кетади, деб ҳисоблаб келинди. Минг афсус, сўнгги ўн йилликда бўлиб ўтган қаттолликлардан шундай хулосалар келиб чиқмоқдаки, ўтмишдаги аччиқ кўргуликлар ҳалигача баргараф бўлиб кетмаган экан. ОАВларда ҳозир-ҳозиргача “Африканинг фалон мамлакатидеда кўзғолон кўтарилди”, “фалон жойда тўнтариш бўлиб ўтди”, учинчи бир мамлакатда “давлат раҳбарига суиқасд уюштирилди”, “диний асосда жанжаллар авж олмоқда” каби хабарлар тез-тез чоп этиб турилади. Нимаям дердик, китъадаги тўла барқарорлик, тинчлик ҳақида гапиришга ҳали эртароқ шекилли.

Савол: – Ҳозир Африканинг кўплаб ҳудудларида этник-қабилавий асосда келиб чиқаётган жанжалларни мунтазам равишда кузатиш мумкин. Менимча, бу жанжаллар – китъада ижтимоий-маиший соҳаларда сақланиб турган уруғ-қабилавий муносабатларнинг бевосита оқибатидир. Вазият шундай бўлиб тургач, бу китъа мамлакатларида сармоёга асосланган замонавий иқтисодиётни йўлга қўйиш, барқарор демократик ҳукумат тузишнинг имконияти борми? Умуман, китъа ҳудудларидаги вазиятни барқарорлаштириш учун нималар қилиш керак?

Жавоб: – Уруғ-қабилавий муносабатлар қаердадир қисман сақланиб қолган-у, аммо бундай муносабатлар Африкада аллақачонлардан буён ҳал қилувчи омил мақомидан тушиб кетди. Шу асосда келиб чиқадиган қабилавий қарама-қаршиликлар ҳам эндиликда секин-аста ўтмишдаги гапларга айланиб бормоқда. Мамлакатлардаги сиёсий аҳвол ҳақида гапирадиган бўлсак, албатта, сиёсий плюрализмни, фуқаролик жамиятига хос тамойил ва анъаналарни ривожлантириш бўйича ҳали анча-мунча тер тўкиш керак бўлади. Бинобарин, ғарб одамлари тушунчасидаги каби мумтоз демократия анъаналарининг Африка мамлакатларида ҳам яқин йилларда қарор топишини умид қилиш – беҳуда бир гап. Лекин шундай шароитда ҳам Африка мамлакатларида демократиялашни ривожлантириш учун имкониятлар бор. Мен бу борада, масалан, кўппартияли тузилмаларни қарор топтириш, эркин демократик оппозициялар ва мустақил оммавий ахборот воситалари сонини кўпайтириш, давлатга раҳбарлик қиладиган органларнинг алмашиб туриши каби чора-тадбирларни кўзда тутаётман. Мана шундай демократик қурилиш унсурлари, фуқаролик жамияти, мустаҳкам нодавлат ташкилотлари – булар бари Африкада барқарорлик яратиш учун ёрдам бериши, бундай иложлар иқтисодий соҳаларда ҳам чет эллик ва маҳаллий инвесторларнинг эркин ҳаракатларига кенг йўл очиши шубҳасиздир.

Ўйлашимча, Африка мамлакатлари товар ва маҳсулотларни экспорт қилиш, чет эллардан келадиган моддий ёрдамларни кутиш ишларига бутунлай ўтиб олмасликлари керак. Бу борада улар ўзларининг иқтисодий алоқаларини кучайтирсалар, фақат собиқ мустамлакачи давлатлар эмас, балки бошқа мамлакатлар билан ҳам алоқаларни кучайтирсалар, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Айниқса, экспорт тузилмаларининг фаолиятини яхшилаш, импорт маҳсулотларини истеъмол қилиш ҳиссасини пасайтириш, юқори квалификацияли кадрларни тайёрлаш тадбир-иложларни амалга ошириш ҳам ўйлаб кўришга арзийдиган жиҳатлардир. Аммо, барибир ҳам, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, технологик тараққиётни рағбатлантириш асосий масала бўлиб қолаверади.

Савол: – Африкадаги қайси мамлакатларни ўз ҳудудларида салоҳиятли лидерлар сифатида тилга олиш мумкин? Айтайлик, Африканинг (араб бўлмаган мамлакатларида) ЖАР давлатини бу борада сиёсий лидерликка муносиб мамлакат деб қараш мумкинми?

Жавоб: – Африканинг турли ҳудудларида лидерлик ролини бажара оладиган бир нечта мамлакатлар мавжуд. Мана, масалан, шимолий ҳудудларда Миср мамлакати. Ёки Африканинг жанубида сўзсиз ЖАР, ғарбида Нигерия. Марказий ҳамда Шарқий Африкада эса бу борада етакчилик қила оладиган бирор бир мамлакатни аниқ кўрсатиш қийин. Агар ўзидаги биродаркушлик урушларни, иқтисодий бўҳронларни жиловлаб ололганида эди, ҳеч сўзсиз Конго Демократик Республикаси (КДР)ни етакчи ўринларда кўриш мумкин бўларди. Вақти келиб, Шарқий Африкада Кения, Танзания ёки бошқа бирор мамлакатни илғорлар ўрнида кўрсак ажаб эмас, бунини энди вақт кўрсатади, албатта. Бугунги кунда ЖАР ва Нигерия давлатлари ўзларининг ана шундай ролга муносиблигини тўла кўрсата олган улкан салтанат (державалар)дир. Бир вақтлар бу икки давлат айнан мана шу масалада – етакчилик борасида рақобатчи ҳисобланарди. Ҳозирги пайтга келиб эса ЖАР – дунёдаги “катта йигирматалик”ка киргач, Нигерияни йўлда қолдириб кетганини ҳамма кўриб турибди.

Савол: – Нима деб ўйлайсиз, қитъада Афроиттифоқ тузиш имкониятлари борми?

Жавоб: – Бундай иттифоқ (АИ) аллақачоноқ тузилган. 2009 йилда бу иттифоқни Муаммар Каддафий бошқарар эди, 2010 йил январь ойи охирида унинг ўрнини президент Малави Бингува Мугарика олди. Африка Қўшма Штатларини – АИга қараганда ҳам мустақамроқ иттифоқ тузиш масаласини айнан мана шу арбоб кўтариб чиқди. Бу ерда гап “умумафрикавий давлат” тузиш ҳақида боради.

Сирасини айтганда, бу масала янги эмас, бундан 50-55 йиллар муқаддам Гананинг биринчи президенти Киаме Икрума томонидан ўртага қўйилиб, у Африка мамлакатлари етакчилирига суверенитетдан қисман чеклаб бўлса ҳам, мана шундай давлат тузиш зарурлигини, мана шундай кенг қамровли (гипотетик) давлат тузилсагина колониализмга, неоколониализмга қарши туриш мумкинлигини уқтирган эди. Айнан мана шундай мақомдаги давлатгина мамлакатлар ўртасида кўр-кўрона, шоша-пиша ўтказилган чегаралар муаммосини ҳал этиб беришга қодир бўла оларди.

Икруманинг ғоялари Африканинг келажакдаги умумтараққиётини қамраб олганди. Аммо, на чораки, у йилларда умумафрикавий миқёсда қамровли фикр юритиш давр кайфиятига мос келмади, бинобарин кун тартибидан чиқиб ҳам кетди. Ўйлашимча, бу ғояни амалга оширишнинг вақти ҳалиям келмаган. Африка Қўшма Штатларини таъсис этиш режасига кўплаб мамлакатларнинг бошчилари панжа орқасидан қараб келганлигининг боиси шу.

Савол: – Сизга ҳозир Африканинг (Ботсвананинг) ўзидан туриб мурожат қиляпман. Мени қўшни Зимбабведа тарқалаётган вабо касаллиги ўйлантирапти. Бу муаммони ҳал этиш учун жаҳон жамоатчилиги томонидан қандай чоралар қўлланмоқда?

Жавоб: – Африка хавфли ва кам ўрганилган касалликлар келиб чикувчи китъа сифатида ҳамма вақт “шуҳрат” қозониб келган. Сўнгги пайтларда бундай касалликларнинг тарқалиши фаоллашганлиги ҳам бор гап. Мен малярия, холера, СПИД, Эбой лихорадкаси, полиомелит касалликларини назарда тутаяпман.

Бир қанча ҳудудларда сил касалликлари ўчоғлари пайдо бўлди. Полиомелит касаллиги тарқалишида ислом дини раҳнамолари бир неча маротаба айбдор қилиб кўрсатилди – нима эмиш, улар полиомелитдан эмланишга қарши турган эмишлар, сусткашлик қилган эмиш-у, шу билан бу касаллик авж олиб кетган эмиш.

Ваҳоланки, касалликлар – иқтисодий ва сиёсий инқирозлар туфайли келиб чиқадиган кулфат, кўргулик эканлиги аввалдан ҳам аён. Бундай инқирозлар Африка китъасини узоқ йиллардан бери исканжага олиб келганлиги ҳам маълум. Жаҳон жамоатчилигининг имкониятлари ҳам шундан келиб чиққан ҳолда жуда чекланган. Касалликларни бартараф этиш учун эса инвестицияларга кенг йўл очилиши, Қизил Хоч, Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, “Чегара билмас врачлар” каби ташкилотларнинг имкониятларини кенгайтириш, шунингдек, дори-дармон етказиб бера оладиган, вакцинация ўтказадиган мамлакатларнинг олдини тўсмаслик, госпиталлар ташкил этилишига, Африка мамлакатларида тиббий персонал (ходимлар)нинг фаолиятини кучайтириш лозим бўлади. Касалликларга енгил-елпи қараш, “ўтиб кетар-ов” дегандай муносабатда бўлиш жуда хунук оқибатларга олиб келиши шубҳасиз! Агар бу касалликлар китъадан “ҳатлаб” ўтиб, бошқа китъаларга ошиб кетгудай бўлса борми, фавқулудда сайёравий фалокатлар бошланади, деяверинг...

Савол: – Мен Марказий Африка мамлакатларига саёҳат қилишни орзу қиламан. Хавфсизлик, туристик инфратузилмалар хизматининг сифати нуқтаи назаридан, сиз қайси мамлакатларга саёҳат қилишни маслаҳат берган бўлардингиз?

Савол: – Европадан борган саёҳатчиларга маҳаллий халқларнинг муносабати қандай? Турагентликда ишлайдиган бир ходиманинг гаплари мени кўрkitиб қўйди, унинг гапига қараганда бу мамлакатлар ҳудудида ёлғиз саёҳат қилиш умуман хавфли эмиш, гуруҳ бўлиб йўлга чиқиш ҳам кўпинча хайрли тугамас эмиш...

Жавоб: – Менга қолса, Африкага, тинчлик барқарор бўлган мамлакатларнинг ҳудудига ишонса бўладиган, эътиборли туристик фирмалар тавсиясига кўра саёҳат уюштирилгани маъқул. Шундаям, ёнингизда Африкада ишлаб тажриба орттирган одам (ё мутахассис) бўлгани яхши. Гуруҳ бўлиб саёҳат қилиш – энг афзали. Турист сифатида томоша қилса бўладиган, арзийдиган, завқ оладиган табиат манзаралари, тарихий ва маданий қадамжолар Африканинг ҳар бир мамлақатида мавжуд. Ҳар битта мамлақатда россиялик туристларга муносабат яхши. Гвения кўрфази ороллари, Танзания ва Кенияга бориб, роҳатланиб келаётганлар бор. Маслаҳатим, тинчлик барқарор бўлган, шарт-шароити яхши мамлакатларга бемалол бораверинг. Лекин, огоҳлантириб кўяй: марказий Африка мамлакатларига қилинадиган туристик саёҳатлар чоғида хавфли “сюрпризлар” рўй бермайди деб ҳеч ким қафолат бера олмайди.

Савол: – Жаҳоннинг қайси етакчи мамлакатлари (мен ғарб мамлакатларини кўзда тутаяпман) шунингдек, Осиёнинг қайси ривожланган мамлакатлари иқтисодий йўналишларда Африка китъаси билан кўпроқ боғланган? Бу соҳаларда ҳамкорликлар қайси соҳаларда айниқса манфаатлироқ кечмоқда ва нима учун? Буни неокolonизмнинг “қайта уйғониши” деб талқин қилиш мумкинми?

Жавоб: – Америка, Европа учун ҳам, Хитой, Ҳиндистон, шунингдек, Россия учун ҳам иқтисодий ҳамкорликда, бой манбалар излаб топишда Африка мамлакатлари муҳим макон ҳисобланади. Кофе, чой, какао, тропик мевалар, ширинликлар – булар барча мамлакатлар учун хуш кутиб олинадиган маҳсулотлардир. Мен ҳали қазиб олинадиган маъдан-конларни айтмаяпман. Сайёрамизнинг қайси бурчагида жойлашган мамлакат бўлмасин, Африка

қитъасига манфаат нуктаи назаридан қизиқиб қарайди, буни яшириб ҳам ўтирмайди. Совуқ уруш даврида Россияда Африкага империалистик мамлакатлар ва трансмиллий корпорациялар суқилиб қираётган неоколонизм макони сифатида қарар эдилар. Кейинчалик эса бу талқин неоколонизм деб эмас, балки янгича колониализм деб атала бошланди. Европалик ва Америкалик экспертлар ҳатто шундай тезисни олға суришди: агар Африкадаги бесаранжомлик ва бўҳронлар шу аҳволга келиб қолган экан, африкаликларга озодлик ва суверенитетнинг умуман кераги йўқдир? Ахир улар мустамлака бўлиб, Лондон, Париж, Лиссабондан туриб бошқарилган замонларда ҳаммалариям у ёки бу даражада, озми ёки кўпми – ҳар ҳолда, ривожланиб келаётган эдилар.

Фикримча, мустамлакачилик даврлари қайтмайдиган бўлиб ўтиб кетди ва эндиликда у даврларни қайси бир шаклда бўлмасин такрорлаш, реанимация қилиш – ақлга сиғмайдиган ҳолдир. Классик шаклдаги неоколонизм (ўтган асрнинг 70–80-йилларида собиқ СССРда бу хил мустамлакачилик ана шундай тушунилар эди)нинг эндиликда ҳеч кимга ҳам кераги йўқ. Илғор ғарб мамлакатлари, бир қанча шарқ давлатлари намоён этаётган иқтисодий манфаатдорлик ёки бошқа хил янги-янги шакллардаги қарамлик кўринишларининг пайдо бўлиши ва шу тахлитда ривожланиш – келажакда кутса бўладиган ҳолатлардир.

Савол: – Ҳозирги пайтда Африка қитъаси теварагида аллақандай “ахборот вакууми” вужудга келгандай туюлади. Африка дейилса, бировлар – Сомалидаги денгиз қароқчиларини, яна бировлар эса ЖАРдаги футбол бўйича жаҳон чемпионатинигина (2010 йил) тушунади. Кўпчилик одамларни эса мана шундай саволлар қизиқтиради: турли хил табиий бойликларга эга бўлган қитъада пешонаси шўр одамлар нега бунча кўп? Уруш ва ҳарбий можаролар уяси бўлиб қолган бу қитъа қачон эркин нафас олиб, тинчликдан баҳраманд бўлади? Африкадаги аҳоли Нельсон Манделани ким деб тушунади, у қаҳрамонми ёки кўпчиликка ўхшаган оддий одамми?

Жавоб: – Хайриятки, сиз айтган ўша вакуум ҳолатдан ҳозир аста-секин воз кечилаётир. Лекин гапингиз рост, кўплаб йиллар муқаддам бизнинг Африка ҳақидаги бор-йўқ тушунчаларимиз қуйидаги болалар шеъри таъсирида шаклланар эди: “Болалар, Африкага борманглар, Африкада горилла, ёвуз тимсоҳлар кезиб юради...”

Ваҳоланки, Африка – ўрганишга, эътиборга арзийдиган қитъа. Ҳозирги вақтда бу қитъани, бу ерда яшайдиган халқларни, илмий-этнографик жиҳатдан ўрганаётган, тадқиқ қилаётган муассасалар дунёнинг турли бурчакларида жуда кўп. Улар нашр қилаётган журналларда Африка ҳақида қизиқарли материалларни, лавҳа ва репортажларни учратиш мумкин.

Бундан 100 йиллар муқаддам фанда Африка аҳолисига (Миср аҳолиси бу ҳисобга кирмасди, албатта) тарихи йўқ халқлар, уларнинг турмуши ўта примитив (саёз, бирхил, рангсиз) деб қараларди. Ҳолбуки, ҳеч ҳам бундай эмас экан. Ҳозир Африка аҳолиси ясаган никоблар, ҳайкалчалар, безак-нақшлар бутун дунёда машҳур. Уларнинг тош, ёғоч, терракота, газлама, металлдан бунёд қилган буюмлари бутун дунё харидорларининг эътиборида. Бу буюмлар жаҳон афкор оммасининг наздида юксак санъат асари (шедевр) сифатида баҳоланади. Хуллас, Африка халқларининг санъати, маданияти дунёни эгалламоқда. Дунёнинг энг машҳур музейларида Африка никобларини, чолғу асбобларини, ов қуроқларини учратиш мумкин. Машҳур Бенин биринчи (бронзаси)дан ишланган буюмларни-ку бутун дунё антикварчилари кимошди савдоларда туриб, талашиб-тортишиб харид қилишади.

Африка деганда биз бугун ажойиб бадиий ижод намуналарини – эртақлар ва афсоналарни, шеърлар ва романларни ҳам тушунамиз. Бу мамлакатларда ғаройиб, ўта ўзига хос фильмлар яратилмоқда. Энди буларга қўшимча, Африка мусикасини, Африка таомларини, африкача соч турмақларини, африкача кийимларни кўз олдингизга келтиринг – мана, замонавий ва кўҳна, навкирон ва ранг-баранг Африка...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ЎЗЛИК ҲИМОЯСИГА ЧОҒЛАНГАН ШЕЪРИЯТ

Африка деганда дунёнинг бошқа ерларидаги аксарият омма шувиллаган, билқиллама қумлар тўла саҳродаги туя минган фаллоҳларни, жазирама чангалзорларда яшайдиган одамхўр қабилаларни, суваракларни еб кун кўрадиган занжи болаларни, йиллаб ювинмаган ёввойи одамларни тасаввур қилади. Африкани кўпчилик жуда иссиқ бир саҳро деб билади. Ҳолбуки, бу жуда улкан, ранг-баранг иқлимли қитъадир. Унда абадий қор босган воҳалар ҳам, Климанжара каби улкан чўққили тоғлар ҳам, Викториа сингари курраи заминнинг улкан шаршаралари ҳам бор. Бугунги кунда Африкада тараққий қилган давлатлар, шаҳарлар ҳам кўп.

Россиялик шоир Роберт Рождественский: “Африка шеъриятини қулоқни бироз беркитиб эшитиш керак, чунки унда асрлар қаъридан келаётган шиддатли, оғриқли, инсон чидаб туролмайдиган бир дард чинқириб туради”, – деб ёзганди. Зотан, бу ҳайқириқларда қадимий садо, поймол бўлган умид, қуллик кишанларига қариши исён, зиндон зулмати, дарз кетган зурур, тугилган мушт, кўз ёши, эрк тилаб Яратганга қилинган муножатлар мужассамдир. Бу шеъриятда Африка учун улкан муҳаббатга тўлиқ меҳрибон қалблар нидоси ва Африканинг тақдиридан чекилган улкан қайғу, қаҳр бор.

Сўнги элик-олтмиш йил мобайнида Африка халқлари адабиётида, шеъриятида, маданият ва санъатида жуда кўплаб жаҳоний номлар пайдо бўлди. Антонио Жазинто, Агостиньо Нето (Ангола), Бернар Буа Дадье (Кот-д’Ивуар), Кофи Авунар, Израэл Кафу Хо (Гана), Клементина Нзужи (Конго Демократик Республикаси), Элолонгэ Энанья Йондо (Камерун), Марина Гаше (Кения), Жан-Батист Тати-Лутар, Чикайя Утамси (Конго), Воле Шойинка, Габриэль Окара (Нигерия) каби йирик ижодкорларни бутун дунёда яхши биладилар. Улар орасида Нобель мукофотида сазовор бўлганлари ҳам бор.

Инчунин, Африка шеъриятидан метафора, образлилик, санъат излаш ҳам бир қадар ноқулай туюлади, чунки бу зулмга қариши ҳайқириқдир, кўкрагини ўқ тешиган асирнинг ажалолди гарғара тортишидай, қуллик кишанларининг шақирлашидай оҳанглар эшитилади бу сатрлардан. Бу нолаларни ногоҳ зарба тушишидан ҳайиққандай сиқилиб, ториқиб тинглайсан, киши.

Тамаддун залвори остида ўзликни асраб қолишга уринаётган, озодликни, инсоний бахтни орзу қилаётган бундай шеърият – абадиятга дахлдордир.

Таржимондан

Кот-д'Ивуар

Бернар Буа ДАДЬЕ

ҚЎЛЛАРИМИЗНИНГ ЧИЗИҚЛАРИ

Кафтдаги чизиқлар,
 Қўлдаги чизиқлар –
 Параллеллар тўримас,
 Меридианлар ҳалқаси эмас.
 Тоғ йўллари эмас,
 Дарахт нўстлоғидаги ўйиқлар эмас,
 Қадим жанглар изи – чандиқлар эмас.
 Кафтдаги чизиқлар,
 Қўлдаги чизиқлар –
 Илонизи хандақлар эмас,
 Тиконзорлар аро ўтган
 Сўқмоқлар тўримас,
 Упқонларнинг қовоқ уйган дарзимас.
 Кафтдаги чизиқлар,
 Қўлдаги чизиқлар –
 Уқубат илдиз отган
 Торкўчаларнинг чалкашлигимас,
 Кўз ёшларининг ачимсигини шимган
 Ариқларнинг нозик калаваси эмас.
 Қаҳр занижиримас,
 Дор ипи эмас...
 Кафтдаги чизиқлар,
 Қора, оқ, сариқ
 Қўллардаги чизиқлар –

Чегара тасмалари эмас,
 Далаларнинг марзасимас,
 Уватлар эмас,
 Жанжаллар тўпини боғлаган
 Каноптола тўқимасимас.
 Қўлдаги чизиқлар –
 Ҳаёт йўлидир,
 Дўстликнинг ва ёруғ Тақдирнинг,
 Бахтнинг ва Кўнгишнинг
 чизиқларидир.
 Қўлдаги чизиқлар –
 Улганлар ва тирикларни
 Абадий боғлаган,
 Турли минтақалардаги дўстларни
 Боғлаган
 Нафис занжирдир.
 Қўлдаги чизиқлар
 Қорамас,
 Оқмас,
 Сарғишмас.
 Қўлдаги чизиқлар
 Орзуларимизни
 Бир гулдаста каби боғлаган
 Риштадир.

АРТ КЎЗ ЁШЛАРИНГНИ!

Африка, арт кўз ёшларингни!
 Болаларинг қайтмоқда,
 қайтмоқда жонажонлар,
 Бўронлар, чақмоқлар оралаб,
 самарасиз саргардонликдан
 қайтмоқда
 оворайи жаҳонлар.
 Тўлқинлар қаҳқаҳаси ва
 елвизак шивири остида,
 тонг шафагига ўраниб,
 шом яллиғида товланиб,
 мағрур чўққилардан тушиб,
 офтоб оташи сочган саванналардан
 даишту биёбонлардан
 келмоқда сен томон,
 бўронлар, чақмоқлар оралаб,
 бесамар тентираишлардан
 қайтмоқда улар.
 Африка, кўз ёшларингни арт!
 Бизнинг юракларимиз

аччиқ қисмат
 ва шонларнинг
 барча булоқларидан
 тўйиб ичгандир.
 Қалбдаримиз очиқ
 ярқираган дийдоринг учун,
 ўрмонларингнинг хуши буйлари,
 сувларингнинг жодуси,
 осмонингнинг мовийлиги учун,
 нурларингнинг эркалаши,
 шабнамга чайилган
 майсаларингнинг жозибаси учун
 ташина қалбларимиз.
 Африка, арт кўз ёшларингни!
 Болаларинг қайтмоқда.
 Кафтларида туҳфалари бор,
 қалбларида – ишқ.
 Болаларинг қайтмоқда
 сени орзулар ва умидларнинг
 либосига буркамоқ учун.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ФАРАНГ ОҲАНГИДА МУНОЖАТ

Золимлар аҳлидан
қутқар, Худойим.
Жоҳиллар жаҳлидан
қутқар, Худойим.

Жосулар сеҳридан
қутқар, Худойим.
Озод қиламан деб алдаётган

Европанинг

алдамчи меҳридан
қутқар, Худойим.

Уларнинг чеки йўқ мулк даъвосидан
қутқар, Худойим.

Яна мансабдорнинг нафс балосидан
қутқар, Худойим.

Мустамлакачиликдан,
яккахокимликдан
қутқар, Худойим.

“Африка муаммоси”да

илми зўрлардан
қутқар, Худойим.

Музаффар мунофиқлардан, рибахўрлардан
қутқар, Худойим.

Улганлар руҳига ором бер, Худо.

Қўшиқларимиз ва орзуларимиз ҳақдир.

Авалло бизни

қуллигимизга сабаб бўлаётган
нафсимиздан

ва ҳаммага ишониб кетаверишимиздан,
лақмалигимиздан

қутқар, Худойим.

Омин!

ЗАНЖИРЛАР

Оғир, оғир, жудаям оғир –

Хўжайинга ёқмоқлик учун

Занжи

Занжи учун ясаган занжир.

Халқ йўлини тўсманг, олга йўл олсин!

Занжирлари синсин,

Тушов йўқолсин!

Тўсиқларни кечиб уйғонсин жонлар,

Йиқилсин деворлар, йитсин тўғонлар.

Тоза сувлар тошсин, боғларга юрсин,

Чиркин жиноятлар қонини ювсин!

Оғир, оғир, жудаям оғир –

Хўжайинга ёқмоқлик учун

Занжи оёғига

Занжи осган занжир.

Оғир, оғир, даҳшатли оғир

Қўлларим боғлаган бутемир занжир!

Синсин, ахир, йўқолсин, ахир!

Гана

РАФАЭЛЬ Э.–Г. АРМАТТУ

ҒАРИБ КЎНГИЛ

Сахро сўқмоғида

Бир қари кампир

Борарди, куларди негадир диққат,

Гапириб борарди ўзи-ўзига,

Сахро сўқмоғида ғариба аёл

Ўзи билан ўзи қиларди суҳбат.

Биласанми, болам,

Не учун бу он

Ўзи билан ўзи гаплашар инсон?

Ортида – узун йўл,

Илдоши йўқ дам –

Ўзи билан ўзи гаплашар одам.

Ёмғирдай ёғилса юракка қайғу,

Ғамлар тўфон каби тошса сарбаланд,

Инсон – йўл топмаган чорасиз йўлчи,

Сўзлашиб қолади ўз-ўзи билан.

Сахро сўқмоғида кетётган аёл,

Ҳаёт азоблаган шўрлик, оввора.

Ўзидан сўрайди ўзи минг савол,

Жавобин тополмай кулар бечора.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Кўзимда ёшларим қотиб қолгандир,
 Ичимдан чиқмайди оҳим, дамим ҳам.
 Она, сенинг гаминг жуда улкандир!
 Сеникидан каммас менинг гамим ҳам...

Израэл КАФУ ХО

ЧАҚАЛОҚ

Хотин, бу чақалоқ европаликдай: Гўё европалик – бизнинг чақалоқ:
 Унга ёқмаяпти бизларнинг овқат.   Ота-онасини тобе қилгандир,
 Кафтданмас, сув ичар идишдан фақат.   Ўзидан ўзгани билмас, бақалоқ.

Чақалоқ инжиқдир европаликдай: Териси нозик, лек қора бўлади,
 Тилин тушунмасак, кўтарар завго,   Салгина тирналса, яра бўлади.
 Бизнинг тилимизда сўзламас асло.

Нозикдир
 Милт этган чироқтиликдай–
 Боламиз гўёки европаликдай...

ДУО

Ўтардим бир кулол уйи ёнидан –
 У офтоб сўрарди Яратганидан.

Дехқон чайласига келганда яқин,
 Эшитдим – сўрарди ёмғиру чақин.

Балиқчи шамол деб кўкка ёзғирар,
 Елкасида чивин сокинлик сўрар.

Ўзига омадни сўрар ҳар инсон –
 Нимадир сўрайди дўст ҳам, ганим ҳам.
 Тепада ўлтирар уйланиб, ҳайрон –
 Кимнинг дуосини эшитсин Эгам?

Конго Демократик Республикаси

Клементина НЗУЖИ

ЙЎҚ, АЙБДОР ЭМАСМАН

Йўқ, менинг айбим йўқ,
 Тилимни тушунмасангиз на чора.
 Менга
 Табиат берган
 Бежамдор бир тил.
 Баргнинг тили бу,
 шаббаданинг,
 гулларнинг,
 қушларнинг
 ва сувнинг тили –

Бу ҳам тил,
 Инсонлар тушунмас тилдир.
 Агар мени дарахт деб билсангиз,
 шамол,
 атиргул,
 қуш,
 сув деб билсангиз,
 шундай муомала қилсангиз,
 ва мени секин тингласангиз,
 тушуна бошлайсиз.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Камерун

Франсуа СЕНГАТ–КУО

БИРИНЧИ ВАРАҚ

Бир қатор,
тартибли тизилган сўзлар
рангсиз, жўн, сафосиздир, аммо гоҳида улар
чақмоқ чақноғида ярқираган камалакдай сочилади,
мунчоқ бўлиб қувонч ва қайғу ипига тизилган,
шиддатли тўлқинлар оқизаётган
чиганоқлардай очилиб кетади,
ва шеърятга айлана бошлайди...

Рене ФИЛОМБЕ

ТАМАДДУН

Улар мени излаб топдилар гаровдан
бичилган,
қадимий ва хароб кулбамдан.
Улар мени излаб топдилар
бадбўй териға ёпинган ҳолда,
уларға бегона тилда сўзлардим,
шаршара шовуллашидай кулардим,
қора санамларға сизинардим,
тамтам оҳангларини
ва туморларни севардим ...
– Ибтидоий! Бечора! – дедилар улар
ва шига киришдилар.
Бошимға қўйдилар совуқ сув каби
бекорчи сафсатааларни ва китобий
ийглоқиликни.

Кейин мени
бўйимға бичилмаган
тор костюмға тиқдилар.
Сўнг тоза,
покиза қонимға
айёрлик, очкўзлик,
ичкиликбозлик, зино,
сотқинлик,
танға учун акасини ҳам
сотини генини
томчилаб қўйдилар ...
Воҳ-эй! Қаранглар, қанчалар
кўркамман –
маданийлаштирилган одамман!

Кения

Марина ГАШЕ

ҚИШЛОҚ

Кўнёрери, Азал Меҳнат Қишлоғи,
Абадий машаққат, заҳмат қишлоғи.
Туганмас оқимдай йўлдан ўтарлар
Сўқасин ортмоқлаб қари кампирлар,
Қорайган, букчайган, сокин, қайишқоқ,
Жўхори даласин қилишар ўтоқ.
Ёш келинлар ўтар хўтикдай боғлик,
Уларни далага ҳайдар қашишқоқлик,
Эгатлар оралаб баландға, пастға,
Бориб келаверар бемор ва хаста,
Танлари камондай эгри, тортилган –
Елкаға ҳаётнинг юки ортилган,

Меҳнат қилар бунда тинмай
ёш-қари,
Гўдаклар кун бўйи ерни титкилар,
Чувалчанг излаган товуқ сингари.
Ҳар ёнда – ҳаракат.
Кун чўкканида
Қишлоқ черкови ҳам бошлар ваҳмини,
Рухоний отамиз карнай орқали
Чорлар ибодатға содиқ қавмини.
Эчкисин, боласин хотинға ташлаб,
Оталар кетади кеч ибодатға.
Кун бўйи ишлаган меҳнаткашларни,
Роҳиб чорлар яна сабру-тоқатға...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Либерия

БАЙ Т. МУР

МОЗИЙГА БИР НАЗАР

Африка –
Парадокс.
Лиссабонда
Зах тортган идорада
Харитачи
Харитадаги Африкага
Қора сиёҳ тўкиб юборар бехос,
Шу боис Африкани
“Қора континент” деб атайдилар,
рост.

Африка.
Тасаввур уни ўлдирар,
Одамхўрлар,
Оташхўрлар,
Инсонларни қурбонликка сўядиган
Ёввойилар билан тўлдирар.

Африка.
Тадқиқотчилар
Бу ер олтинга,
Олмосга,
Фил суягига,
Зираворларга тўладир, деб
Европага бердилар хабар.
Флит-стрит йигитлари
Ўлжа излаб
Чопди.

Африка –
Оқлар учун ажсал.
Унда бор илонлар, морлар,
Ёввойи қавмлар,
Одам ўтмас чангалзорлар.
Аммо Африкага нур керак,
Савдогарлар
Келтирдилар
Инжил
Ва шароб.
Тавқи лаънат инган қитъани
Маърифат-ла қилдилар хароб.

Африка.
Ўлжа излаб
Оламнинг ҳамма еридан
Чопар барча –

Фарангларнинг
Хорижий легионидан
Пукак дубулгали қароқчига.
Замбараклар ва байроқлар ила
Сузиб келишар
Денгиздан,
Айрим жасурлар
Буюк саҳролардан
Қарвонлар сафида йўлни босурлар.
Фақат бир ниятда –
Ёввойи халқ ҳам,
Яшасин-да,
Ошино бўлиб маданиятга.

Мана,
Маданийлаштириш авжсида –
Олтинлар ва олмослар
Европага жўнатилмоқда,
Даромад ҳисоботда қилинар зикр.
Шу пайт тўсатдан
Бошларига
Келиб қолди бир фикр –
Бу ерда
Бошқа бойлик ҳам бор:
Сота бошладилар
Одамларни
Нью-Орлеанда,
Бостонда,
Саваннада.

Дарвоқе, йироқмиз даъво, хитобдан,
бу бир парча, холос,
Бор-йўги бир вароқ
Африка Тарихи аталган –
Буюк китобдан.

Нигерия

Воле ШОЙИНКА

ТЕЛЕФОНДАГИ МУЛОҚОТ

Бу уй – нархи арзон, қатновга қулай,
 Роса менбоп, жонга ҳузур бергудай.
 Уй бекаси учиб-қўнар, шод эди,
 “Сиз қачон келсангиз, уй тайёр!” – деди.
 Омад келиб мен ҳам шод-хуррам бўлдим,
 Оғзимдан чиққанин билмаям қолдим:
 “Миннатдорман, раҳмат, ёлгонга йўқман,
 Айтиб қўяй, хоним, африкаликман...”
 Сув босди дастакнинг нарёгин шу тоб,
 Уни ўчди-қолди беканинг шитоб.
 Кўз олдимга келди сурати унинг,
 “Нима деб қўйдим мен”, – ўйладим алҳол;
 Тилла тиш, қип-қизил лаблар орасин
 Базўр ёриб ўтди шундай бир савол:
 (Оҳанги ўзгариб) – “Сизнинг рангингиз
 Қорапарангроқми ёки... жудами?”
 Мен изоҳ бергунча, сездим, беканинг
 Сира етмаяпти тоқат-чидами.
 Хонимнинг бу нима дегани экан?
 Лол қолдим, этларим кетди гувуллаб.
 Ташқарига боқсам, улкан автобус
 Утиб бораяпти йўлда зувиллаб.
 Мен-ку ўрганганман бу хил саволга,
 Барибир галати... уялдим, бўртдим.
 Жим-жит турганимча хоним-беканинг
 Шу саволга изоҳ беришин кутдим.
 Хоним яна сўроқ қила бошлади,
 Гап оҳанги тамом ўзгача бир сас:
 “Рангингизни менга аниқроқ айтинг,
 Қоп-қорамисиз ё унчалик эмас?...”
 “Нимани назарда тутяпсиз, хоним,
 Африкаликман-у, қандай бўлай оқ?
 Қай рангда бўлишим кутяпсиз, хоним,
 Сутрангли деяй ё шокаладрангроқ?”
 “Қанийди...” – шу бир сўз жарроҳ тигидай
 Орамизни кесиб ташлади, ҳай-ҳай.
 Эшитгач қадримни ер қилган сўзни,
 Кибор оҳангларга созладим ўзни.
 Тилим жиддий тутиб дедим мен аранг:
 “Тусим – африкалик рангидайин ранг”.
 Бўёқлар оламин хоним хаёлан
 Кезиб чиқди, кейин эса у бирдан
 Кўчиб қўяқолди ростига: “Аниқ
 Айтинг рангингизни, қорасизми-йўқ?”
 “Оқ-сарикдан келсам...” Хоним дер: “Эссиз,
 Қурум каби куйган қоп-қорамисиз?”
 “Жа унчалик эмас, хоним, масалан,
 Юзларим жигарранг бўлгани билан,
 Сиз айтгандай, куйиб кетмадим тамом,
 Оққа монанд жойлар бордир менда ҳам...
 Кафт, товон, яъниким оёқнинг ости
 Оқ одам рангига ўхшайди, рости.

Хафсалангизни пир қилиб нетайин,
 Бир хижолат жойим айтиб кетайин.
 Иилатилавериб қанчадан-қанча,
 кунтегмас жойларим қорайган анча...”
 Сезяпман, дастакнинг нарғи ҳозир-
 Ҳозир портлаб кетар гумбурлаб зир-зир!
 Яранинг устига туз сепаган каби
 Мен дедим: “Хоним-а, ўзингиз балки
 Текишириб кўрарсиз...”

Адду АГВО

БУ ЗОТНИНГ САФАРИ ТУГАДИ, ТАМОМ...

Азадорлар якдил турарлар йиглаб,
 Яна бир ботирга ўқ тортди камон,
 Манзилига етди яна бир йўлчи,
 Бу зотнинг сафари тугади, тамом.

Энди унинг куни на тунд, на чақноқ,
 Энди хотини ҳам қилмас ноз-фироқ,
 Қавмуқариндош ҳам ёприлиб келмас,
 Бу зотнинг сафари тугади, адоқ.

Жаноза тугади – мулламиз айтди;
 “Тупроқдан яралган тупроққа қайтди”.
 Марҳумга қилишди дуо, эҳтиром –
 Бу зотнинг сафари тугади, тамом.

Юлдуз милтиламас, эсмайди шамол,
 Куни узун эмас, туни ҳам алҳол,
 На сув совуқ унга, на оташ – завол,
 Бу зотнинг сафари тугади, тамом.

Ерга кўмишди ва кетди дўст-ёрон,
 Қабр – тор, қоронғу, зулмат, зимистон,
 Майитдан тирикка не наф тегади?
 Бу зотнинг сафари энди тугади.

Энди кўрқмайди у тўфондан, хундан,
 Ҳеч не умид қилмас эртанги кундан,
 На зилзила хавфли, на ўқли камон.
 Бу зотнинг сафари тугади, тамом.

Ҳаёт таишишидан уйгоқмиз тун-кун,
 Дунё дер нафсимиз, чорасиз авом,
 Курашиб, талашиб, чопамиз ҳамон,
 Ҳали
 Сафаримиз
 Этмоқда давом...

Френческа Жетунда ПЕРЕЙРА

ҚОП-ҚОРА ОНАМ

Она замин,
 Уйқудасан аллақачон.
 Сенинг халқинг –
 Табиат фарзанди,
 Жонивор,
 Ҳайвон.
 Севади инчунун,
 Ўлдиради кейин,
 Еб қўяди яшамоқ учун.

Қалбимизни
 Разолатдан қутқариши учун
 Бегоналар келди,
 Бойлик излашди,
 Билим излашди,
 Роса талашди.

Қора Она,
 Жуда, жудаям қоп-қорасан,
 Чинқирдинг ҳар кимга,
 Ҳар юракда
 Садо берди овозинг:
 “Озодлик, озодлик
 Фарзандларимга!”
 Бизга “нур” келтирганлар
 Биздан кетдилар
 Гўёки
 Ўз хоҳишлари билан
 Кетаётгандай,
 Вазмин ва сассиз
 Қутловлар остида
 Сузиб кетишди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Сени “қора” – дедилар,
 Бу – рост,
 Ростдан қорасан.
 Ана, холос!
 Улар сенга келтирдилар
 “Нур”,
 Ойдинда турдинг –
 Болаларингни кишанда
 Хобил қамчиси остида
 Уқубат йўлида кўрдинг.
 Бу сертовозе
 “Нур” берган жонлар,
 Шакарғуфтор,
 Меҳрибонлар
 Еримизни тортиб олдилар
 Бизни ҳимоя қилар, деб сайлаган
 Даҳоларимизни
 Арзимас садақага
 Сотиб олдилар,
 Болаларимизни
 Сарқитлар билан боқдилар,
 Щирали гушитларни
 Узлари ейшиди.

Ай, Қора Она,
 Даҳоларинг
 “Нур” келтиришини
 Ва кишан ясаини
 Урганиб олгандилар.
 Ай, Қора Она,
 Юрагинг яра,
 Яна чинқирасан:
 “О, нажот қайда?
 Ҳалок бўлмоқда
 Болаларим!”
 Дунё
 Овозингни эшитмайди ҳеч,
 Зеро юрт – мустақил,
 Мустамлакамас.
 Жовдирар
 Қора кўз болаларинг
 Ботир, бўз болаларинг.
 Энди болаларингни,
 Бегона эмас,
 Эзмоқда
 Уз болаларинг...

Джон ЭКВЕРЕ

ЖАВОБ

Кўнгилчан оталаримиздан мерос – Шўрликхалқимизни чув туширолмас;
 Ҳаммасини оёқ-ости қилган оқ Энди келгинди калхатлар
 боқинчилар – Жўжаларимизни юлиб ололмас –
 Кочдилар солиб уввос. Энди
 Энди хайриячи миссионерлар Узимизни ўзимиз еб қўймасак, бас!

Сан-Томе ва Принсипи Демократик Республикаси

Каэтано Да Коста АЛЕГРЕ

МЕН ЎЛГАНДА

Алвидо, ёр! Салом, ажал! Ёрда айб йўқдир.
 Тошкўмир оташи қорни севгандай,
 Оқ қизни севдим мен – қора? Қайдан биламан.
 Оқ қор, оташимни совут. О, сен – оппоқ ой!
 Менинг ажалимсан. Кечир! Уламан.

Қабрга киргум йўқ. Даҳшатдир менга Майли, эркин шамол совуган кулим
 Қуртларга ем бўлиб, чиримоқ, ётмоқ. Бутун мамлакатга сочсин осуда.
 Қалбим олов бўлиб ёнганди. Майли, Мен кенг маконларда яшай ломакон:
 Жонсиз танамни ҳам оловларда ёқ. Чангу зубор бўлай ер-кўда, сувда

Шунда, – бу ҳам таскин! – чангдай оқариб,
 Сенинг сийнанг каби оқариб, жоним,
 Мен, кулга айланган сенинг ошигинг,
 Ҳаволарда кезсам, қўрқма, қалқинма –
 Юрагингга кирсам, олганда нафас,
 Кирсам тириклигимда киролмаган қалбингга...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Эфиопия

Мэнгэсту ЛЕММА

НОМАРД ҚАРИНДОШ

Бу қариндош тушда ҳам ҳатто
Кулбам сари келмасди асло,
Мана, ўлдим – қаранг гаддорни?
Маросимга келди қаппайиб қорни.

“Мен очликдан ўлаётганда,
Қайда эдинг, номард қариндош!
Худойимга келдингми энди?
Кипригингда икки томчи ёш?

Даҳшат газаб қўзғолди менда,
Унинг ёлгон азасин кўриб,
Жоним қайта киргандай танда,
Кетдим бехос тобутдан туриб.

Сенга қандай чидамоқ мумкин!
Маросимдан кет эй, ноҳалол!”
Шу сўзларни айтдимму секин,
Тобутимда ётдим бемалол.

ЖОНГА ТЕГДИ

Бу гирт чучмал хор эфиоплар,
Европалик санги жаноблар –
Ҳаммалари калондимоглар.
Дўстин сотиб кўнглини чоғлар,
Жонга тегди баҳс, тўхматлари,
Керилиши ва гийбатлари.
Ёлгон-яшиқ сўзни дейдилар,
Бир-бирларин тинмай ейдилар.

Бу даврадан ўрмонга қочсак,
Дарахтларга қучоқни очсак.
Симирамиз япроқ ҳавосин,
Тинглаб куйчи қушлар навосин.
Кетдик яшил майсалар томон,
Мен ва итим югуриб шодон.
Чарчаб майса узра толамиз,
Тонг отгунча ором оламиз...

Жанубий Африка Республикаси

Леонард КОСА

ТАРАҚҚИЁТ

Юрт тараққий этди, дейдилар,
гуллаганмиш, яшинабди ҳар ён.
Шундай бўлса, мен бечорага
узатинглар бирор парча нон.

Ҳайқириқ бор бутун ўлкада:
“Қурилмоқда уйлар, саройлар!”
О, мен каби бечораларни
нураётган чайламиз пойлар!

Ишибилармон – сенга омад, бахт!
Конъюнктура! Ҳамма ёқ тўкин!
“Болаларинг нон сўрайди” деб
Жаврашингни тўхтатгин, хотин.

Шонли юртни кутар истиқбол,
эртанги кун кутмоқда тўлиб.
Мен – кўрарман уни – унгача
гар очликдан қолмасам ўлиб...

Освальд Джозеф МТШАЛИ

ОППЕНГЕЙМЕР ПАРКИДАГИ КАБУТАРЛАР

Ажабо, нега Оппенгеймер паркидаги қора кабутарларни
хусусий мулкка дохил ерда ноқонуний юргани
ва жамоат жойидаги номуносиб хулқи учун
судга бермайдилар.
Ҳар кун кўраман, бу безбет қушлар
ҳар қандай ҳокимиятни тан олмай,
“Фақат оқлар учун” деб ёзилан

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

оромкурсиларга кўнадилар.
 Наҳотки бу қушлар
 Ирқий имтиёзлар ҳақидаги Актдан беҳабар бўлсалар?
 Барча лозим ашқол-дашқолларини осиб олган
 оқ полициячи
 қинига солинган пистолетини силаганча ўтади
 ва қонунни қўпол равишда бузаётган
 безориларга нўписа қилиб ҳам қўймайди.
 Бу қушлар нафақат оқларнинг оромкурсисига ўтиради,
 улар ўтирган ўринларини
 қуш нажаси ила безайдилар ҳам.
 Эҳ! Оромбахш қонун-қоидалар! Қаранг бу кабутарларга,
 бир-бирларига суянмоқдалар,
 суйкалмоқлар оқсуяк хонимларнинг,
 дайдиларнинг,
 хиринглаётган ходималарнинг кўз ўнгида-я.
 Дунё қаёққа кетмоқда?
 Қани ахлоқсизликка қарши муқаддас Қонун? Ажабо!

Фрэнсис Кэри СЛЕЙТЕР

ЙЎЛ

(Шахталарда ишлаш учун уйдан кетаётган
 мардикор ишчилар қўшиғи)

Ота уй! Биз яшаиш умидида кетмоқдамиз,
 Аммо биз ўламиз сендан йироқда, дарахтлардай:
 Илдизи билан қўпорилган, тошга экилган дарахтлар каби,
 Уларнинг барглари саргаяди, шохлари қурийдди.
 Аммо биз ўламиз сендан йироқда, булоқ сувидай:
 Булоқ сувини кўзага солсангиз – ўлади унинг бокиралиги,
 Лойқаланади, чирийди, сасийди туриб қолса сув.
 Адо бўламиз, онасининг мурдаси устида қолган гўдаклардай,
 Ини бузилган қушлар каби.
 Шаҳарлар бетон уйларининг жағи билан чайнайди бизни,
 Нурымиз ва ҳавомизни шахталар ютади,
 Очкўз машиналарга хизмат қилиб,
 Уларни тер ва қон билан тўйдириб, қорамиз.
 Ота уй! Биз қайтиш умидида кетяпмиз,
 Сендан йироқда адо бўламиз, аён!

Ангола

Алда ЛАРА

МЕРОС

Шаффоф биллур сиргаларимни
 кўчадаги энг тубан
 фоҳишага беришини
 васият қиламан.

Хаёлида
 қасрдаги шахзода келиб

ҳали бир сатр ҳам ўқимаган
 камсуқум кимсага қолдирарман.

Телбавор шеърларимни,
 чорасиз,
 муқаррар
 оғриқдан тугилган,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бағрига босишини кутаётган,
иффатли қари қизга
жимжимадор
никоҳ кўйлагимни мерос қолдираман.

Худонинг борлигини
бир умр инкор қилиб келаётган
дўстимга васият қиламан
тасбеҳимни.

Кимнингдир хавотири
тасбеҳ донасидай қатор терган
китобларимни

оташи умидларимга қоришган
сатрларимни –
сенга васият қиламан, севгилим!

Сокин, тахайюл оғушига чўкиб,
бўшаб қолган кулбамга
руҳим адашиб кириб қолган
ва сенинг кўзларингни секин ўпган
соатда

сен кўчага чиққин,
болаларга совға қилгин
шеърларимни
сокин кунларда...

Кабо-Верди Республикаси

Мануэл ЛОПЕС

ТОРТИНЧОҚ ШОИР

У гоҳо кўрқади шоирлигидан –
ўзга дунёларнинг телба сайёҳи.
Кўрқади галати, кимсасиз жойлардан, ёлғизланишдан ҳайиқар,
сирларини, ҳаммадан ёлғизлик сари беркинишлар сабабини
билишига уринадиган,
иржайган айгоқчилардан ҳадиксирар.
Даҳшат-ла кўрадики, кундалик таишви одамлари,
бетакаллуфлик билан, ёввойи қушни томоша қилгандай,
унга қарайдилар, ифлос қўлларини
покиза юрагига сола бошлайдилар.
Узринча қайтади у оддийлик доирасига,
бунда офтоб ошкорадир,
шамолнинг нашидаси тотиб бўлинган,
ранглар ўрганилган, фанлар ўқилган ...
Ўз ичига юзланади, юмади кўзларини,
ҳаловатсиз кенгликларини тарк этади ...
Ва у ўзи аччиқлигини кашф этган,
мақсадга элтадиган гуссали йўлини тарк этади.
Янги ваҳий – янги гусса – унинг қисмати.
Тақдири оғирдир.
Гоҳо кўрқиб кетар шоирлигидан ...

Карим БАҲРИЕВ
таржималари

Лоран ГОДЕ

Лоран Годе 1972 йил Францияда туғилган. Унинг “Скорта қавми қуёши” (2004) романи олий соврин – “Гонкур Академияси” мукофотиغا лойиқ топилган ва дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган. “Қирол Тсонгор ўлими” (2002), “Элдорадо” (2006), “Дўзах дарвозаси” (2008) романлари, бир қанча пьесалар ҳамда ҳикоялар муаллифи. Ҳикояда инсонлар ўртасидаги энг азиз ва қадрли ришталар – дўстлик ва маънавий яқинлик туйғулари Африка муҳитида ўзига хос тарзда бадиий ифода этилган.

МОЗАМБИК КЕЧАСИДА

*Кўп бор Мозамбик тунларида
бирга бўлган боқий дўстим
Симон Кимга бағишланади.*

Адмирал Анисето де Медейрос мана неча кунки ресторан эшигини қоқади, – зал кўзига хотираларида гавдалангандан кўра кичикроқ бўлиб кўринди. Столлар йиғиштирилган, стуллар тўнтариб қўйилган, пол хлорли эритма билан артилган, тинчлик ва осойишталик.

Зал ичкарасидан: – Ресторан ёпик, – деган овоз эшитилди.

Ун беш ёшлардаги йигитча залнинг полини артарди. Адмирал ресторан ёпиқлигини билиши ва айнан шу сабабли ҳам бу ерда эканлигига ишора қилиб қўлини кўтарди. Унда ресторанга мижозлар йўқлигида назар ташлаш истаги бор эди, бироқ буни овоз чиқариб айтмади. Ҳали тўнтариб қўйилмаган стулни кўриб, бамайлихотир ўтирди.

– Жаноб?

Ресторан ёпилганлиги тушунарли, аниқ қилиб айтилганига қарамай, залнинг ўртасида ястаниб ўтириб олган чакирилмаган меҳмоннинг сурбетлигидан очикчасига жаҳли чиққан йигитча, ифлос лагтага қўлини артар экан, унинг ёнига келди.

– Фернандога Адмирал Медейрос келди деб айт...

Бу сўзлар хотиржам ва ним табассум билан айтилганига қарамай, йигитчанинг муомаласи туйқусдан ўзгарди. Эҳтимол, адмираллик унвони ўз таъсирини ўтказгандир. Йигитча челагини ағдариб юборишига сал қолди, ҳовлиққанича залдан югуриб чиқиб кетди.

Адмирал ёлғиз қолди. Атрофни кўздан кечирди, унинг нигоҳида қувонч билан қайғу қўшилиб кетган эди. Йилда ё икки йилда бир, балки икки марта келиб турган бу залда қанча вақтини ўтказган экан-а ... Доимо ўтиришлар тонггача чўзилиб кетар, аммо бу бир зумда ўтгандай туюларди.

Шунга қарамай, бу жой нима учундир, унга ўз уйдан ҳам қадрлироқ туюларди. Балки мовий фаянс¹ қопланган мана шу деворлар бу ерда жаранглаган кулгилар, суҳбатлар, дил изҳорлари ҳақидаги хотираларни ўзида сақлагани учундир? Албатта, у бундай эмаслигини биларди ва бу ишонч унга ҳаддан ташқари шафқатсизликдек туюлиб кетди.

– Адмирал...

Элик ёшлар атрофидаги бу одамнинг овозидан кўпдан таниш бўлган самимий оҳанглар эшитилди. У Медейроснинг олдида турар, аввалгидан

¹ Фаянс - ганч аралаш лой (тарж.).

сал тўлишган, юзида кувонч акс этарди. У ёш букадай бакуват, зуваласи пишик, бўйни йўғон, қўл-оёқлари калта, фавқулодда чаққон ҳаракатлари билан ажралиб турарди. Кириб келган кишининг исми Фернандо Пимента бўлиб, умрининг илк дамларидан ҳаётга бахтиёр нигоҳ билан қарарди. У хусусий ресторанига эга бўлиб, ишларини йўлга қўйиб олганди. Уз миждозларини ва ошхонасида пишириладиган таомларни хуш кўрарди, оқшомлари остонада ўтириб олиб, сигарета чекишни ёқтирарди.

– Бирор нима ейсизми, адмирал? Дорада креветкалардан қолган...

Медейрос рад қилди. Овқатланишни хохламаётганди. Айниқса, бу ерда. Бу хоинликдек туюлди. Афтидан, Фернандо ҳам шу ҳақида ўйлади шекилли, адмирал ишора билан таклифини рад этишидан олдинроқ, қўл ҳаракати билан афсусда эканлигини билдирди.

– Ҳа. Йўқ. Албатта. Балки қахвадир. Ҳа, қахва. Ҳар иккимизга, – ўйлашиб туриб, бир қарорга келди адмирал.

У ҳали гапини тугатишга улгурмай, Фернандо ғойиб бўлди. Йигитчанинг ошхонадан кетишига рухсат бераётгани, ресторани ўзим беркитаман, дегани эшитилиб турарди. Идиш-товуқларнинг жаранги эшитилди, қахва автомати вишиллаб буғ чиқарди. Анисето де Медейрос қахванинг ҳидини сезиб жилмайди. У келганидан хурсанд эди.

Фернандо столга қахва қуйилган финжонларни қўйиб ўтирди, адмирал унга нигоҳ ташлаб:

– Мозамбикни соғиниб кетдим, – деди.

– Мен ҳам, – жавоб қайтарди ресторан хўжайини.

Уларнинг ҳеч бири ҳеч қачон Мозамбикда бўлмаган ва шунга қарамай, ҳар иккиси ҳам ҳақиқатни гапирарди. Баҳам кўрилган туйғудан ертўлада сақланган яхши майни майдалаб ичгандай лаззатланишиб, бир муддат сукутга чўмдилар.

– У ёққа қайтишимизга кўзим етмайди, – деди адмирал.

– Менинг ҳам, – жавоб қайтарди Фернандо ва меҳмонга болаларча нигоҳ ташлаб қўйди, – у бутунлай кетди, деб ўйлайсизми? – деб сўради.

Адмирал юзини буриштиради – гўёки, ҳеч нарса аниқ эмас, бироқ ҳеч нимани инкор қилиб ҳам бўлмайди. Кейин нигоҳини қахвали финжонга қаратиб, қўшиб қўйди.

– Мана Фернандо, Да Коста ўтган йили вафот этгандан кейин, биз ҳам етим бўлиб қолдик.

– Адмирал, биласизми, менга энг муҳими нима етишмаётганини?

Адмирал дўстига тикилиб, гапини охиригача етказишини сўраб, бош ирғаб қўйди.

– Янги воқеалар! Ким уларни бизга айтиб беради?

Адмирал сал бўлмаса йиғлаб юборишини ҳис қилди. Мана шунақа гаплар. Айнан шу нарса уни Фернандонинг ёнига, унинг ресторанига бошлаб келди. Унинг ўзи унга ҳеч ҳам тинчлик бермаётган нарсани ифода қила олмаётган эди, ниҳоят бу гап айтилгач, бўғзига бир нима тикилганини сезди. Ким энди уларга янги воқеаларни айтиб беради? Мозамбик ҳақидаги ҳикояни ким яқунлайди? Анисето де Медейрос маънос турарди.

– Биладан, Фернандо, – пичирлаб деди у ва йиғлаб юбормаслик учун шахд билан қахвани ичиб тугатди.

Маънисиз, ҳеч нарсани англамайдиغان нигоҳлар билан анча вақтгача жим ўтирдилар. Кўз олдидарида бир хил манзаралар намоён бўларди. Хотираларида бир хил товуш янграрди. Мозамбик яна улар билан бирга, уларнинг ёнгинасида эди.

Икковлон унинг қайтишига ва уларни махв этишга изн бердилар. Улар гўёки вафот этган икки дўстларини камтарона дастурхон атрофига таклиф қилган эдилар. Дўстлар, ўтмишдаги байрам ноз-неъматларининг ёқимли хидлари залга аста-секин тарқалаётган пайтдаги дамларини бузиб қўйишдан чўчиб узоқ вақт сукут сақладилар. О, ўтмишнинг бахри-

дилингни очадиган иликлигидан роҳатланиб, шу алфозда ўтириш ва сукут сақлаш қанчалар завқли!

Улар ҳар доим Фернадоникида, хўжайин саранжон-саришталик билан узун қоғоз дастурхонлар тўшайдиган, ёғоч столлардан бири атрофида тўпланар эдилар. Ҳеч қачон тунги соат ўндан аввал келмасдилар. Олдиндан махсус келишишмаган, бироқ кечки пайт бежиз танланмаган – бу вақтга келиб ресторан бўшаб қолар, кейинроқ ёпилар ва қош қорайган сари бу жой фақат бизники, деган туйғу пайдо бўларди. Бунинг устига, кечани Фернадосиз тасаввур қилиб бўлмасди, у эса фақат шу пайтга келиб бўшарди.

Ошхона эшиги ҳар доим ланг очик турадиган бу эски ресторан уларга ёқарди – денгиз маҳсулотларидан тайёрланадиган таомларнинг илик, ёқимли хидлари залга кириб борар, май шишалари очилаётганда узок хўрсинишлардай товуш чиқарарди.

Улар бу ерда йилига бир ёки икки мартадан кўп учрашмасдилар. Ҳеч қандай аниқ сана белгиланган эмас эди, барчалари бўш бўлганларида тўпланаверардилар. Айтиш жоизки, тўртовлон бир вақтнинг ўзиде жонанжон шаҳарларида бўлишлари камдан-кам учрарди.

Фақат учрашув куни белгиланса бас, қолгани ўрнатилган тартибда кетаверарди. Адмирал Медейрос кўнғироқ қилиб, столга буюртма берарди. Бу унинг зиммасидаги мажбурият эди. Шу дақиқадан бошлаб Фернандо фақат белгиланган учрашув қувончи билан роҳатланиб яшарди. Мазали балиқларни ғамлаб, дўстларини қандай газак ва таомлар билан ҳайратга солишни ўйларди. Улар келганларида эшикни хўжайиннинг ўзи очар ва устки кийимларини ечишга ёрдам берарди. Қўлларини сиқиб, сўнги марта қачон тўпланишгани, қандай таомлар билан меҳмон қилинганлари, қандай май ичганларини эслашга ҳаракат қилар эди. Чарм қопланган зил-замбил ва бесўнақай стулларга ўтиришлари ҳаманоқ, Фернандо қадахчаларга бирор бир ўткир ичимлик қуяр ва ёнғоқлар келтирарди. Улар қадахларни уруштиришар, буюртма беришарди, сўнг хўжайин чиқиб кетар, улар эса кечки овқатга ўтирар эдилар.

Фернандо уларга кейинроқ, иш куни тугагач, қўшиларди. Унингсиз суҳбат қовушмас, иккиламчи мавзулар тилга олинар, асосан у тайёрлаган таомларга муносиб баҳо бериларди.

Адмирал Анисето де Медейрос, контр-адмирал Да Коста ва капитан Мануэль Пассеолар денгиз мактабида танишгандилар. У пайтларда улар ёш денгиз зобитлари эдилар – оқ қўлқоплар кийиб, ҳарбийларга хос қаддиларини ростлар, кўзлари чакнар, ўзини денгизга тўлиқ бағишлашга доим тайёр турардилар. Ҳаёт уларнинг ҳар бирига кутилмаган совғаларни тайёрлаган эди. Биринчи бўлиб ғолибона нигоҳ капитан Мануэль Пассеода сўнди. Субординацияга¹ рия қилмаслик билан боғлиқ қандайдир ҳодиса. Узидан катта лавозимдаги кимса билан тортишув. Мактабни тамомлашга бир йилдан ортиқроқ вақт қолган эди, ҳарбий денгиз флоти билан хайрлашишга тўғри келди, лекин денгиз билан эмас – бундай қарорга келишига жасорати етишмади. “Савдо флоти” – бу сўзларни у олдинга нафратланиб айтиб юрди – кейинчалик у бор кучини сарфлайдиган жойга айланди. Ўртоқлари, устидан қулиб, “сув транспорти ходими” деб аташарди. Контр-адмирал Да Коста уйланди. Бир неча йилдан кейин хотини асаб касаллигининг кам учрайдиган тури билан оғриб қолди. Эри ёнида бўлиши керак эди. Да Коста борган сайин денгизга камроқ чиқа бошлади, кейин уни бутунлай қуруқликка ўтказишларини сўради. Уни Лиссабон аслаҳахонасидаги лавозимга тайинлашди, яъни у ҳақиқий “денгиз бўрилари”нинг тушунчаси бўйича, кумга кўмилиб олган балиққа айланди. Фақат адмирал де Медейросгина ўз вазифасига, денгиз ўтлари-ю денгиз кўпигига бўлган энгиб бўлмас майлига содиқ қолди. Бироқ ажаб-

¹ Субординация - хизматда кичикларнинг даражама-даража катталарга бўйсунуши (тарж.).

лантирадиган жойи шунда эдики, саёҳату сафарларга тўла ҳаётининг сўнгида у омадсизроқ дўстларидан ортиқроқ бирор нарсани билмаслигини ахён-ахёнда ҳис қилиб турарди.

Шундай қилиб, уларда, Фернандонинг ресторанига тўпланганларида, кимдир сўз олиши ва бирор-бир воқеани гапириб бериши одат тусига кирган эди. Бу худди тунда денгизга чиқишга ўхшарди, ҳаммалари бир-галикда, махсус уст-бошсиз, унвонларсиз, бир тўлқинда чайқалишар, саёҳатларнинг маст қилувчи ҳавосидан тўйиб нафас олишар эди. Бир сўз билан айтганда, ҳаётда ҳаёлингга ҳам келмайдиган нарсалар бўларди.

Охирги марта улар икки йил бурун – 1978-йилнинг ажойиб июнь оқшомларидан бирида йиғилишган эди. Контр-адмирал Да Костада, бир йилдан кейин уни олиб кетган хасталик аломатлари сезилиб турарди, ранги зафарон тус олган ва силласи қуриган, жон таслим қилаётган митти жониворга ўхшаб қолган эди.

У ичкарига кирганида юзида муҳрланган чуқур чарчоқ излари дўстларини лол қолдирди, бироқ у касаллиги тўғрисида лом-мим демади ва ҳеч ким уни саволлар билан безовта қилмади.

Уша кеча улар Фернандо тайёрлаган таомлардан ҳузур қилиб тотиб кўрдилар. Ресторан ёпилгандан кейин эса, стулларни стол атрофидан сурдилар, Фернандо қаҳва ва бир шиша олча шароби келтирди, ўтирганларга болаларча қизиқувчанлик билан боқиб: “Хўш, ким бошлайди?” – деб сўради.

Контр-адмирал Да Коста кўзларини бир оз қисиб, ишора билан дўстларининг диққатини ўзига тортди.

– Умуман олганда, бу ҳеч қандай воқеа ҳам эмас, шунчаки сизларга муҳокама учун тақдим қилмоқчи бўлган саволим, – гўё ўрнатилган тартибга риоя қилмагани учун ўзини айбдордек сезиб, деди у.

– Агар фалсафа сўқиладиган бўлса, ичкилик камлик қилса кераг-ов, – деди қулиб Медейрос.

Фернандо пештахтадан шишани олди ва қадаҳларни тўлдирди. Орага жимлик чўкди: ҳамма ҳузур қилишни олдиндан сезиб, жимиб қолди.

– Шундай қилиб, сизларга бундан беш ой бурун амакиваччаларимдан бири билан содир бўлган кичикроқ бир воқеани айтиб беришимга ижозат бергайсизлар. Олтмиш икки ёшида у кенжа қизини турмушга узатаётган эди. Биз тоғдаги кишлоқ – Магадурога тўйга таклиф қилинган эдик. Келин кун санар, сўнгги ҳозирликлар давом этарди.

Контр-адмирал жимиб қолди; сўлгин юзлари уни кампирга ўхшатиб турарди.

– Тўй кун, – яна гап бошлади у, – мен тонг саҳарда амакиваччамни-кига келдим. Биз биргалашиб қаҳва ичдик. У куёвнинг оиласи ҳақидаги таассуротлари оғушида эди – бу оила униқидан каттароқ, бадавлатроқ бўлиб, Лиссабондан тўлиқ таркибда келишганди. Тайинланган вақт яқинлашганда, биз ҳаммамиз никоҳ маросими ўтадиган шаҳарнинг юқори қисмида жойлашган черковга йўл олдик. Биз кўтарилаётган ёнбағир тик эди. Кун жуда иссиқ, куёш аёвсиз қиздирарди. Тоққа олиб борадиган йўлда амакиваччам ўзини ёмон ҳис қила бошлади. Унинг оёқлари дармонсизликдан чалишиб кетди. Мен уни ушлаб қолишга улгурмадим. У ерга қулаб тушди ва байрамона кийинган кўп сонли қариндошлари орасида менинг қўлимда юрак хуружидан вафот этди.

Контр-адмирал яна жимиб қолди, эҳтиёткорлик билан майдан ҳўплади – унинг худди ёввойилардек бир нечта шишани бўшатишга кўникиб қолган дўстлари, – юз берган бундай ўзгаришни пайқамасликлари мумкин эмас эди.

– Тасаввур қилинглари-а, байрам мотамга айланди. Бундай бўлиши мумкинлигига ҳеч кимнинг ишонгиси келмасди. Куёв билан келиннинг кўзларидан аламли ёшлар тўкиларди. Тўй базми бекор қилинди, созанда-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ларга жавоб берилди. Ўша куни кўпчилигимиз, одамлар устидан бундай ёвуз ҳазил қилгани учун фалакка лаънатлар ўкидик

– Ҳа, бундан баттари бўлмайди, – тўнғиллади капитан Пассео.

– Дахшатнинг ўзи, – пичирлади Фернандо.

– Хўш, қандай масалани биз билан муҳокама қилмоқчи эдинг? – қизиқиб сўради Медейрос.

Контр-адмирал кўзларини сал қисди ва суҳбатнинг бошида ташланган хўрак ёдларида эканлигидан қувонди.

– Мен буларнинг ҳаммаси тўғрисида кўп ўйладим. Ўша куннинг иккинчи яримидаги воқеалар, менинг назаримда тўғри бўлмади. Уша кунни бундай ўтказмаслигимиз керак эди. Биз ҳамма нарсани бекор қилдик ва ғамга ботдик. Шундайликка шундайку-я. Бироқ менинг саволим бундай, нима учун инсон қалби икки қарама-қарши туйғуларни ўзига сиғдира олмайди, нима учун уларнинг ёнма-ён мавжуд бўлишига йўл қўймайди?

– Ҳеч нарсани тушунмаяпман, – таажжубланди Фернандо.

– Ҳозир тушунтираман. Тўй давом эттирилса тўғрироқ бўлмасмиди? Ёшларни никоҳлаб, шу куннинг ўзида оталарини дафн этса бўлмасмиди?

– Бироқ бу қандай байрам бўлар эди? – гап кистирди Медейрос.

– Мен ҳам шу ҳақида айтаяпман-да, – қизишиб гапни илиб кетди контр-адмирал. – Нима учун инсон бунга қодир эмас? Ахир, ҳаёт бунга қодир-ку. У бизни кўп марталаб синайди, ўтдан оловга ташлайди, яна ҳеч қандай мақсад ва раҳм-шафқатсиз. Мана шунинг учун мен бу ақлсизликни енга олишга қурби етадиган одам ҳақида ўйлаб қолдим. Қувончда йиғлаш ва ғамда қулиш. Биз ҳам ўша кунни шундай ўтказишимиз керак эди. Тўйни давом эттириш, рақсга тушиш, ёшларга оқ фотиҳа бериш ва ўша куннинг ўзида ўтганга аза тутиш. Тақдир шуни раво кўрган бўлса, нима ҳам қилиб бўларди?

Дўстлар бирданига жавоб бермадилар. Ҳар бири бундай тўйни тасаввур қилишга ўзича ҳаракат қиларди – кўз ёшлари ва мушакбозликнинг гайриоддий омухтаси.

– Сен ҳақсан, – деди, ниҳоят Медейрос, – шундай қилинса яхши бўларди.

Гапи тугаганини ва бошқа айтадигани қолмагани ишораси сифатида, контр-адмирал бир стакан сув ичди.

Фернандо кремли ширинликни олиб келиш учун бир зумга ошхонага чиқиб келди.

– Ширинлик “қиёмат” деб номланади, – эълон қилди у, ўз меҳнати самарасини дўстлари ҳукмига ҳавола қилар экан.

– Номини зап танлабсанми?! – қулиб юборди Пассео.

– Бундай фикр каллангга қаердан кела қолди? – қизиқиб сўради Да Коста.

– Ҳозир тушунтириб бераман, – қувлик билан деди Фернандо, – Бу менинг бугунги кечага қўшган ҳиссам бўлади. Аввал тагиб кўринглар-чи...

Ширинликлар устига апельсин пўстининг хушбўй ҳиди келадиган қиём суртилган эди. Дастлаб тахирроқ таъм сезиларди. Аста-секин, ичимликнинг қўшимча таъми устунлик қила бошларди.

– Лекин бу ажойиб десерт билан қиёматнинг қандай алоқаси бор? – деди ҳайрати аримаган ва яна ширинликдан тоғгиси келиб турган Да Коста.

– Қиёмат куни Лиссабонда нима бўлиши сизларга маълумми? – қувлик билан сўради Фернандо.

Меҳмонлар йўқ, деган маънода бош чайқадилар.

– Ҳеч нарса, мутлақо ҳеч нарса бўлмайди. Португалия ҳар доим орқада юради. Дунё жаҳаннамга кулаб, осмон ёрилиб кетадиган ва оташ оқимлари барча тирик мавжудотларни йўқ қилиб юборадиган, қолган дунё вайрон бўлаётган куни ҳам Лиссабонда ҳамма нарса ўз жойида қолади. Ҳатто шунда ҳам биз кеч қоламиз, бир неча кун бизда одатий ҳаёт давом этади, ваҳоланки дунёнинг қолган қисми вайронага айланади.

Пассео ва Медейрос жилмайишди, бунга ширинликнинг нима алоқаси борлигини ҳали ҳам тушуна олмаётган Да Коста ковоғини уйди.

– Хўш, нима бўлибди? – сўради у.

– Хеч нима, – Фернандо томошабинлар юзидаги ҳайратни мамнунлик билан сезиб турган сеҳргардек қувлик билан жавоб берди – Қиёмат бошланмаганлигини биз қаердан биламиз? У аллақачон бизнинг атрофимизда-ку. Бахт лаззатини тотиб кўриш учун бир неча кун қолди. Улардан имкон қадар фойдаланинг. Роҳатланинг.

Меҳмонлар кулимсираб, яна биттадан ширинлик олдилар ва гўёки Фернандо тўғри сўзлаганини, Нью-Йорк, Лондон, Париж ва Токио олов ичида қолганини ҳазилга олиб, тасаввур қилдилар.

Шу билан суҳбат секин-аста ўз поёнига етиши ва учрашув яқунланиши мумкин эди, бироқ ҳали Пассеого сўз навбати келмаганди.

Гапириш навбати унга келди; унинг ҳамтовоқлари, ўз шахсий ҳаёти билан боғлиқ машаққат ва армонларни, барча-барча нарсаларни унутиб, ҳафсала билан сигареталарини тутатдилар ва бутун вужудлари қулққа айланди, уларнинг кўзларида болаларча бетоқатликни уқиш мумкин эди. Капитан Пассео гапиришни бошлаганда, унинг ҳикояси узоқ давом этиши маълум бўлди. Муҳими, шу эди. Қолгани ҳисобга ўтмайди. Лиссабон уйкуда эди. Пассеонинг сўзлари тамаки тутуни ва дўстларининг табассуми билан аралашиб, ресторан зали бўйлаб сузиб борарди.

– Мени узоқ вақт денгиз билан яқинлашиб, бойидикми ёки қашшоқлашдикми, деган савол қийнади. Дўстлар, сизларга ростини айтишга бўлсам, мен узоқ вақт, оламни бунчалик кўп кезиш, барча денгиз ва океанларда сузиш, одамни фақат қашшоқликка олиб боради, деб ҳисоблаганман. Қалбимиз тубида сиз ҳам, мен ҳам саёҳатлар сўнигида қўлларимизда бир ҳовуч денгиз сувидан бошқа ҳеч вақо қолмаганини англаб етамиз. Бизнинг қатъият ва ўжарлик билан денгизда сузишга бўлган интилишимиз ортида, балки қашшоқлашишнинг биргина саркаш истаги яширингандир. Ахир денгизда олтин бўлмайди-ку. На сиз, на мен денгиздан уни топганмиз. Мен оддий савдогарман. Кемам очиқ денгизда сузишга мослаштирилмагани боис, қанчалик чўчиб, қирғоққа яқин сузишимга, пуллаш мумкин бўлган барча нарсаларни трюм¹да ташиганимга қарамай, бойимадим, қўлимда қандай тангаларни ушламадим, дейсиз – дунёда мавжуд бўлган барча туридан! – ҳатто шунда ҳам жонажон қишлоғимдан чиқиб кетган кунимдан кўра ҳам қашшоқроқман. Ўттиз йил ичида мен топган ва тўплаган пуллар қандай келган бўлса шундайлигича кетди. Бироқ ҳаётимда барча интилишларимни оқлайдиган шундай нарса бўлган эди-ки... Ўттиз йил савдо-сотик қилиш, югуриб-елиш ва пора беришга арзийдиган бир воқеанинг қиймати... Менинг кемамдан ҳам қимматроқ бўлган. Агарда бугун мендан қимлигимни сўрасангиз, мен сизларга ўз исмиمنى, ёшим нечадалигини, миллатим ва касбимни ҳам айтмайман ва шундай жавоб бераман: мен Тигирка қизи тарихидан воқиф қишиман. Мана шунинг ўзи етарли.

Капитан жимиб қолди. Бир қултум ичиб, қадахни столга қўйди ва тингловчиларга қаради. Улардан ҳеч бири ҳикоя айтилаётган пайтда гап қўшмади. Улар кутишар ва ҳайрат тўла кўзларида сабрсизликни уқиш мумкин эди. На вақтнинг кеч бўлганини, на чарчаганларини ҳис этардилар. Улар тингладилар.

– Тирикчилик учун қандай йўл билан пул топишим сизларга маълум, – давом этди Пассео. – Сизлар ҳар доим менга нисбатан меҳрибон ва марҳаматли бўлгансизлар, мени ўзларингга яқин билгансизлар, ваҳоланки, сизнинг ўзингиз мамлакат денгиз флоти аъзоларисиз. Мен савдогарман. Сотаман, сотиб оламан, пул ишлайман. Ўттиз йилдан ортиқроқ бирорта бандаргоҳни қолдирмасдан Мозамбик қирғоқлари бўйлаб сузиб юраман. Кемамнинг трюмлари бўшайди ва яна тўлдирилади. Юклаш, тушириш. Бунинг учун менга тўлайдилар ва мен йўлимда давом этаман.

¹ Трюм - кеманинг юк ортиладиган остки қисми (тарж.).

Мен бу мамлакатни яхши биламан, буни эшитиш сизга қанчалик ҳайратланарли бўлмасин, уни севаман. Уни ҳолдан тойдираётган қашшоқлик, коррупция, яширин урушга қарамай барибир яхши кўраман. Мустақилликнинг эълон қилиниши мен учун ҳеч нарсани ўзгартирмади. Мен бор-йўғи савдогарман ва ҳеч қачон бу мамлакат фуқароси бўлишга даъво қилмаганман. Истиклол шакарқамиш далаларини ёқиб юбормади, кешью ёнғоғи захираларини пайҳон қилмади. Савдо кемаларини тўлдирса бўладиган нарсалар ҳали бисёр ва бу менга жуда қўл келади. Шакар, чой, ёнғоқ. Бейрадан Мапутугача, Мозамбикдан Жанубий Африкагача. Шакар, чой, ёнғоқ – у ёқдан-бу ёққа олиб борилади. Фақатгина бу эмаслигини сезиб турган бўлсангиз керак. Курол ҳам ташийман, бунинг учун бриллиант билан ҳисоб-китоб қилишади. Жанубий Африка замини олгину қимматбаҳо тошлар билан тўлиб-тошиб ётган бўлса, қандай қилиб унинг бойликларига бефарқ қараш мумкин. Кўрпачисизми дўстлар, мен ҳам бошқа осий бандалар каби қароқчи бўлмасам ҳам, бир мунча фирибгарман. Буларнинг барчаси ноқонуний, лекин Мозамбикда қонуний нарса борми ўзи? Бундан ташқари, кема трюмида ташиладиган йўловчилар ҳам бор. Мамлакатда йўллар йўқ. Поездлар зўр-базур ҳаракатланади. Бўлганда ҳам унда кетишни Мапутудан иш топиш илинжида Замбези соҳилларини тарк этаётган деҳқонларнинг ҳамёни кўтармайди. Сув йўли ҳали-ҳамон энг арзон ва ишончли ҳаракатланиш воситаси бўлиб келмоқда. Мен ҳам барча қилган ишни қиламан: Бейрадан бир неча камбағалларни кемага оламан. Ҳукумат бунга кўз юмади. Сирасини айтганда, мен трюмларда нима борлигига ортиқча эътибор қаратмаслиги учун ҳокимиятнинг оғзини ёпаман. Бейрада капитан Пассео шундай хизмат кўрсатиши ҳақида яшин тезлигида миш-мишлар тарқалди. Шундан бери бортга бир неча нолегални оламан. Очиғини айтаман, бу менга ёқади. Бу орқали мен ўзимнинг шунчаки савдогар эмаслигимни ҳис қиламан. Узинг бор-йўғи майда савдогар бўла туриб, фалончиман деб гердайишинг аҳмоқлик эканлигини тушунаман, бироқ шундай бўлса ҳам... Хуллас, ўз қийматига эга бўлганларнинг барини – эркаклар, аёллар, курол, бриллиантлар, пишириклар, шакарқамиш поясини ўз манзилига етказишни зиммамга олганман.

Анисето де Медейрос Пассеодан кўзини узмасди. Пассео унга қадалган нигоҳлар найзасига дош беролмаётгандай беихтиёр бармоқларини қалин сочлари орасидан юргизди, бўйнини қашлади.

Адмирал дўсти нимадан хабардор бўлганига тушуна олмасдан, уни нима ҳайратга солгани, нега юзида дунёнинг нариги четига бориб келган кимсадай чарчоқ излари муҳланганига ақли етмасди. Пассео яна сўзлай бошлаганида саволларига жавоб олишга шайланиб, нафасини ичига ютди.

...Мен ўша тунда содир бўлган барча нарсани эслайман. Биз Бейра соҳилида тўхтадик. Кема Мапутуга йўл олганди. Трюмдан пиширикларнинг ўткир хиди тараларди. Ноқонуний йўловчилар одатдагидан кўпроқ – йигирмага яқин эркак ва аёл эди. Уларнинг барчаси Мапутуда – шаҳар тегирмонида ўз бахтини синаб кўрмоқчи бўлган, ердан трикчилигини ўтказа олмаган бечора омадсиз деҳқонлар. Эркаклар нари борса сон- саноксиз қурилишларда иш топиши мумкин. Аёлларга эса ҳеч нарсдан умидвор бўла олмас эдилар. Буни билсалар-да, ўз илоҳларига уларни жуда тез янчиб ташламасликларини илтижо қилган ҳолда эрларига эргашадилар.

Бейра анча ортда қолди ва мен ёрдамчимга трюмни очишни буюрдим. Бечора одамларнинг шўр босган трюмда қамалиб ўтиришларига йўл қўя олмасдим. Уларни шаҳарда кутаётган азоб-уқубатлар, олатасир шовқин-сурон олдидан сўнгги тунда баҳра олсинлар. Улар кўрқа-писа палубага кўтарилар эканлар, ҳашаматли салонга кириб қолган чувриндиларга ўхшаб кетардилар.

Механикдан барча нарса жойидалигини билгач, ўз каютамга кириб ётдим. Ушбу тун менга қутилмаган совға тайёрлашини қаердан ҳам билибман дейсиз?

Бир-икки соатлардан сўнг қичқириқлардан уйғониб кетдим. Палубада жанжал бошланганди. Бундай ҳолатлар баъзан ноқонуний йўловчилар ва улардан яна озроқ чой-чака ундирмоқчи бўлган команда аъзолари ўртасида бўлиб турарди. Шошиб кийиндим.

Юқоридан қичқириқ овозлари янада баландроқ кела бошлади. Зиналардан ҳатлаб юқорига чопиб борар эканман, аёл кишининг юракни ларзага солувчи кучли чинқириғидан сал бўлмаса кулоғим тешилаёзди. Мен икки хатлаб палубага чиқдим ва тўпланган оломонни ёриб кириб ҳамма четга чиқишини, бу олатасир нимани англатишини тушунтиришларини талаб қилдим, лекин кеч бўлганди.

Палубада бир аёл киши юзтубан ҳолда ётарди. Лабларим титраб кетди. Мен аёлни ўраб олганларнинг маънисиз, ҳиссиз юзларига қараб ҳеч нимани тушунмадим. Сўраб-суриштирдим. Матрослардан бири кўрган-билганларини гапира кетди.

Пассео ўз ҳикоясида давом этаркан, бир оз тин олиб чека бошлади, тингловчилар жонланиб қолдилар, Фернандо эса ўрнидан туриб кетди. Ким сув ичади? Кимга яна қавҳа? Ширинликлар-чи? Медейрос ва Пассео стулларни столдан узоклаштириб оёқларини узатдилар. Да Коста ҳожатхонага йўл олди. Лекин бир оздан сўнг уларнинг барчаси яна стол атрофида жам бўлишиб, жон кулоқлари билан тинглашга тутиндилар, Пассео эса ўз ҳикоясини давом эттирди.

– Мана, у менга нималарни сўзлаб берди. Ярим тунда аёл эркак кишига нима учун ташланди? – мен барибир сабабини аниқлай олмадим. Жанжал босилгандан сўнг англаб бўлмайдиган воқеа содир бўлди: эркаклар ҳаммаси унга ташландилар ва дўппослай бошладилар. Денгизчиларим бирон бир чора кўришга улгуришмаган, санокли сонияларда улар аёлни ўлакка қилиб дўппослай бошладилар. Гўёки уларнинг барчасини бирдан нафрат чулғаб олгандай. Воқеа қандай бўлганини сўзлаб беришни тўрт марталаб сўрадим. Жанжал нимадан келиб чиққанлигининг ажабланарли жойи йўқ эди: рашк, қасос, хиёнат, яна нима ҳам сабаб бўлиши мумкин ...

Бироқ барчасидан сўнг кўрқоқларча, қабих, аҳмоқона ва шафқатсизларча бўлиб ўтган Линч суди... бу бутунлай бошқа гап. Мен лол қолган эдим, бироқ чекинишни истамасдим. Барча нолегал йўловчиларни йиғиб таъзирини бердим, агар гап нимадалигини айтишмаса, уларни ҳукуматга топшираман, деб кўрқитдим. Ҳатто уларнинг барчасини кемадан улоқтириб юбораман, деб пўписа ҳам қилдим. Ҳеч нарса таъсир қилмади. Баъзи ашаддий сурбетлари менга ҳатто кўз қирини ташлашни ҳам лозим кўрмадилар, бошқалари эса ортиқча безовгаланишга ўрин йўқлиги, мархума бор-йўғи Тигирканинг қизи эканлиги ҳақида астагина ғўлдирашди. Кун келиб менинг кемам сузувчи тобутга айланиб қолишини тасаввуримга ҳам келтира олмаган бўлардим. Бу аёл бошқалар қатори тирикчилик вазидан ишлаш учун Мапутуга кетаётганди, менга ишониб моллар жойлашган ифлос қоплар орасида кетишга рози бўлган эди. Мен бўлсам биргина аёлни ҳам Африканинг қоқ марказида атиги бир тун давомида ҳимоя қила олмайдиган оддий савдогар бўлиб чиқдим.

Ресторан эшиги тақиллади. Буйруқ берилгандай тўртовлон бирдан чўчиб тушдилар. Икки севишган ичкарига қўйишларини сўраб, ойнаванд эшикни зўр бериб тақиллатар эдилар. Фернандо ўрнидан сапчиб турди ва имо-ишора билан ресторан ёпиклигини билдирди. Йигитча улар учун истисно қилишлари ҳақида ёлвориб сўраганда, хўжайин:

– Йўқ, йўқ, йўқ. Ёпиқ! – деб қичқирди.

– Уз сўзларини тасдиқлаш учун темир пардани тушириб қўйди. Севишганлар кўздан ғойиб бўлишди. Фернандо одамларга тинчлик бермайдиган сурбетлар ҳақида нималарнидир жавраб ўз ўрнига келиб ўтирди.

Атрофни сукунат қоплади ва Пассео ҳикоясини давом эттирди.

– Аҳволим ниҳоятда оғир эди. Мапуту ҳукумати одамларига бу жасад

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

билан кўринишим ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Жасадни кемадан улоқтириб юборишга журъат қила олмадим. Лекин бу энг оқилона йўл бўлиб, бундай вазиятда кўплаб капитанлар айнан шундай йўл тутар эдилар: ҳеч нарсани кўрмадим, ҳеч нимани билмайман, кема сузишда давом этаверади. Қопни сувга ташлайсан – тамом-вассалом. Теварак-атрофдаги одамлар бечора аёлга нисбатан шу қадар нафрат билан ёнмаганларида балки мен ҳам шундай қилган бўлармидим. Аёлдан энг оддий йўл билан кутулиш учун уларнинг фикрига қўшилишим лозим эди, у бор-йўғи Тигирканинг қизи эканига розилигимни билдирган бўлар эдим. Фикримча, ҳамма худди шуни кутар, балки уларнинг кўпчилиги жасадни денгизга улоқтиришда менга бажонидил ёрдам ҳам берган бўлардилар.

Бундай жанжал Мапуту кўчаларида содир бўлганда эди, мен унга маст-аластлар жанжалига эътибор бермагандай қарардим, бироқ бу менинг кемамда содир бўлди. Двигателнинг бир маромдаги овози остида бирмунча тинчландим. Наздимда, тун чўзилиб кетгандай бўлди.

Ёрдамчим Зонгадан кўмак сўрадим. Биз катта оқ чойшаб топиб унга мурдани ўрадик ва бирон сўз демай, уни машина бўлимига туширдик.

Ушбу тун белгиланган жадвал бўйича, Мозамбикнинг “бадбўй бриллианти” деб таърифланувчи Мапутудаги исқирт қахвахонанинг денгизга қараган айвонида ўтириб, ҳаётимнинг сўнгги кунларини ўтказишни истаган масканим – инсонлар пешона тери билан озикланиб, эвазига шовқин-сурон ва ичимликдан бошқа ҳеч вақо таклиф эта олмайдиган маст-аласт шаҳарга этиб келдик.

Порт идорасига кирдим, хужжатларни расмийлаштирдим ва аввал келишилган вақтда денгизга чиқа олмаслигимни билдирдим. Сўнг кемага қайтиб йўловчиларни қўйиб юбордик. Уларнинг аянчли шарпалари тун кўйнида бутунлай йўқ бўлиб кетди. Исmlарини ўзларидан бошқа ҳеч ким билмайдиган қиёфасиз нолегаллар аввалгилари каби шовқин-сурон шаҳар кўйнига сингиб кетдилар, еб тўймас Мапуту орзу-умидларига эришмоқчи бўлган деҳқонлар сафидан янгидан янги қурбонликларни талаб қилмоқда эди.

Анча вақтгача трюмга тушишга юрагим бетламади. У пастда ётарди. Нима учундир бу аёл бошимга бало бўлишини ич-ичимдан ҳис қилардим.

– Тигирканинг қизи дегани нимани англатади? – Ҳикоячининг гапини бўлди Фернандо. Бошқа тингловчилар ҳам шуни билишни истар.

– У пайтларда бу ҳақида ҳеч қандай тушунчам йўқ эди. Лекин аниқлашга қатъий қарор қилдим. Ёрдамчим Зонга менга сигарета узатди ва гап орасида йўловчилардан бири марҳуманинг акаси Грекда ошпаз бўлиб ишлаши ҳақида оғиз очганлигини айтиб қолди.

Грекнинг ким эканлигини таърифлашга ҳожат йўқ эди. Бу жой Мапутунинг ўпкаси, ҳа, ифлос ва димикқан бўлса ҳам барибир нафас олиш жойи, бошқача қилиб айтганда, доимо одамлар билан лиқ тўла бўлишига қарамай, барибир ўзига тортувчи қуйи тоифадаги қахвахона. Ҳар сафар Мапутуга келганимда барча денгизчилар сингари у ерга кираман.

На бордель, на казино дейиш мумкин бўлган бу муассасада ҳар болога дуч келиш мумкин. Грекнинг ўзи шоп мўйловли барзанги эди. Мозамбик мустақилликни қўлга киритгандан сўнг у ҳам бу ердан кетишни истамади. Бу ерларга меҳри тушиб қолган бўлса керак. Мапуту ҳам усиз Мапуту эмасди. Пастак столлар атрофида қанчадан-қанча келишувлар, иш юзасидан учрашувлар бўлиб ўтар эдики, Грекка аллақачон Мозамбикнинг фахрий фукароси унвонини бериш вақти келганди.

Мен ҳар қандай оқ танли сингари, қора терга ботиб файзсиз тунги тикилинчни кузатган кўйи борар эдим. Гуёки қурилишларнинг биридан иш бошқарувчи келади-ю, ушбу исмсиз, ўтмиш ва келажаксиз, бир-биридан фақат терисининг ранги билан фаркланувчи ва шаҳар оҳанрабои тортган бу одамларни ишга қабул қила бошлайди.

Мен Грекнинг олдига кирдим. Хўжайин мени баланд овозда “Капитанга салом!” дея қувонч билан қарши олди. Унинг қўлини қисдим, менга португал роми қуйилган стаканни узатди. Бир қўтаришда ичдим. Унинг мен билан гурунглашгиси борлигини сезиб турардим. Айтиш керакки, бизнинг у билан баъзи бир ишларимиз бор эди, афтидан келтириб берадиган товарларимнинг нархи хусусида яна гаплашмоқчига ўхшарди. Сухбатдан ўзимни олиб қочиб, қайта келишимни айтдим ва ошпазни чақириб беришини сўрадим. Грек ажабланди, шундай бўлса ҳам мени стол ёнига ўтқизди, бир шиша пиво, иккита стакан олиб келди ва ошпазни чақирдишларини буюрди.

Олдимга ёш йигит келди. Унга ўтиришни таклиф қилдим, ўтирди. Ўзимни таништириб Бейра, Мапуту ва Жанубий Африка оралигида савдо кemasида қатнашимни айтдим. Ушбу тунда Мапутуга етиб келганимизни ва кемамизда унинг синглиси борлигини айтдим. Шу пайт у сўзимни бўлиб, бу унинг туғишган синглиси эмаслиги, чунки оналари бошқа эканлигини айтиб, аниқлик киритди. – Шундай ҳам дейлик, – рози бўлдим мен лекин унинг қондош синглиси ҳозирда тирик эмаслигини, уни менинг кемамда ўлдиришганини айтдим. Йигит лом-лим демади. Мен яна такрорладим: ўлдиришди. У менга тикилиб қолди ва пиводан ҳўплади.

– Бу воқеа қандай содир бўлгани сизни қизиқтирмайдими?

У ҳамон жим эди. Мен бўлиб ўтган воқеа ҳақида гапира бошладим. Қотиллик ҳақида лом-мим демасди. Линч суди тўғрисида ҳам. Кўплаб одамлар унга бирдан ташлангани, уларнинг ғазаб отига мингани ҳақида сўзладим. У жим эди. Охир-оқибат, ҳаммасини гапириб берганимдан сўнг бу қадар хотиржам эканлигига тушунолмай, унга тикилиб қолдим. Шунда у менга тикилиб, секингина гап бошлади:

– Соз бўпти. Ҳа, у Тигирканинг қизи эди, – унинг оғзи нафратомуз қийшайди. Томиримда ўша қон оқмаганида мен ўзим ҳам шундай қилган бўлардим.

Ичим қизиб бораётганлигини ҳис этдим. Тишларимни ғижирлатиб, қўлларимни мушт қилган ҳолда унинг кўзига тик боқдим. Уни ҳақоратлагим, ҳайдаб солгим, унга кичкиргим келди, бироқ мен ҳеч нарсага улгурмаёк, у ўрнидан турди ва аввалгидай жим, ҳатто хайрлашмай, қўлини ифлос ва увадаси чиқиб кетган латтага артиб бўлгач, чиқиб кетди.

– Хўш, сен нима қилдинг? – деди шошилиб адмирал.

– Наҳотки у ҳеч нарса демаган бўлса? Синглиси ҳақида-я? – Фернандо ҳам ўзини тута олмади.

– Шу пайт бу ишга нуқта қўйишга қарор қилдим, – давом этди Пассео.

– Жасадни соҳилга олиб чиқаман ва Мапутуда дафн этаман. Мен охир-оқибат нима бўлишини тасаввур ҳам қила олмас эдим. Худди ушбу тун қанчалик узоқ ва ғаройиб бўлишини билмаганимдек. Бироқ мен Тигирка қизи ким эканлигини билишим керак эди. Нима бўлишидан қатъи назар.

– Сен нима қилдинг? – сўради Медейрос.

Пассео жавоб бермади. Дўстлари у бироз тин олиши керак деб ўйлашди, бироқ сукут анчага чўзилиб кетганлиги учун безовталана бошладилар.

– Хўш, кейин-чи, кейин нима бўлди? – деди сабри чидамай Фернандо.

Пассео жилмайди ва оғзига ширинлик бўлагини солди.

– Келаси сафар айтиб бераман, – деди у қатъий оҳангда.

Бу гапдан сўнг шундай тўполон бошландики, асти қўяверасиз! Бу ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас! Уни нима жин урди ўзи! Қанақасига келаси сафар бўлар экан? Ҳозироқ гапирасан! Ақлга сиғадиган ишми бу: ҳикояни шундай, ўртасида, энг қизиқ жойида тўхтатиш! Пассео қатъий туриб олди. Ҳикояни кейинги сафар якунлашини, ҳозир эса кеч бўлганлигини такрорлади. Ундаги қатъиятини кўрган дўстлари чекинишга мажбур бўлдилар.

– Сен у ерга қайтасанми? – қизиқиб сўради Медейрос.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Эртадан кейин йўлга чиқаман, – жавоб берди Пассео.
 – Сен билган, кўрган ёки ўша тунда бошдан кечирганларингнинг қайтишингга алоқаси борми?

– Ҳа. Ўша тундан сўнг энди Мозамбиксиз яшай олмайман. Шу ерда Да Костанинг сабри чидамади ва байрамнинг қоқ ўртасида ётиб ухлашга юборилаётган боладай зорлана бошлади.

– Ким биледи, ўша худо урган мамлакатдан қайтасанми-йўқми? Воқеа якунини қаердан биламиз, ахир?

– Унда бу Мозамбик мени ютиб юборганлигини англатади ва орангиздан кимдир воқеа якунини билиш учун у ёққа равона бўлишига тўғри келади.

– Сиз дахшатли нусхасиз! – деди Фернандо хафа бўлган бола сингари тумшайиб, – бу ҳам етмагандай, бешафқатсиз. Сизларни бўктириб маст қилиш керак, ана шунда гап бошлаган бўлармидиларинг.

Ҳамма кулиб юборди ва қадахларни охирги марта уруштирдилар. Барчалари қаттиқ чарчаган эдилар, гурунгдагилар уй-уйларига тарқаб, ухлаш учун йўл олишга қарши эмас эдилар. Урниларидан тураётиб, ҳар бири хаёлан Мозамбик билан учрашув тайинладилар. Ярим-бир йилдан кейин улар, албатта, тўпланишади ва ушбу ҳикоя давомини эшитишади.

Столдан сигарета қутиларини олар эканлар, барчалари улар ҳар доимгидек Фернандодан қанча тўлаш кераклигини сўрадилар, лекин у ҳар доимгидек ҳеч нарса керакмас деди, уларнинг жаҳли чиқа бошлади, шундан сўнг улар бундай бўлса, бошқа келмасликларини билдирдилар, бироқ у ҳеч нарсани эшитишни ҳам истамди. Улар дўстига қуюқ миннатдорчилик билдириб, кийинишди ва кўчага чиқишди. Лиссабон кўчалари бўм-бўш эди. Атлантика томондан шамол эсди. Уйларнинг чироқлари ўчди, шаҳар қоронғулик оғушига чўмди.

Деворлар бўйлаб мушуклар пусиб юрардилар. Ёмғир майдалаб ёға бошлади. Учта шарпа турли томонга тарқалиб кетди. Фернандо рестораннынг пардаларини охиригача туширди.

– У яна қайтади деб ўйлайсизми?

Фернандонинг овози адмирал Медейросни хаёл оғушидан олиб чиқди.

– Вақт қанчалик ўтса, мен шунчалик камроқ ишонаман бунга, – жавоб берди адмирал.

Фернандо бош ирғади. У ҳам Пассеони Мапутуга етиб борган ва уни бошқа кўрмайман, деб ўйларди. Дўстлар давраси тарқаб кетди. Ажал Да Костани олиб кетди. Пассеони ҳаёт ўз гирдобига тортиб кетди. Энди улар икки киши эди. Аммо энди улар нима қилиши мумкин? Навбат билан бир-бирига воқеаларни сўзлашадими? Бироқ қандай ҳикояларни? Фернандо фақатгина ўзининг мавзесида бўлаётган воқеаларни биларди, холос. Улар икки киши қолганликларига ва Мозамбик ҳақида кўпроқ билиш истакларини рўёбга чиқара оладиган одам йўқлигига кўникишларига тўғри келади.

– Фернандо, буларнинг баридан нима қолди, ўзи? – деб сўради туйқусдан Анисето де Медейрос махзун кайфиятда.

– Нимадан? – тушунмади Фернандо.

– Учрашувларимиздан-да. Биз бир-биримизга айтиб берган воқеалардан. Бизнинг гурунглариимиздан. Мен нафақат сўнгги учрашувни, Пассео гапириб берган ўша Мозамбик тунини назарда тутмаяпман. Охиргиси, балки хотирамизда узоқ вақт сақланиб қолар. Лекин бошқа учрашувлар-чи? Умуман, бу ерда кечирган барча лаҳзаларимиз-чи? Бугун эрталаб, ўша лаҳзалар менга қанчалар етишмаётганини ҳис қилганлим учун бу ерга қайтиб келдим. Келаётиб, барчамиз ҳақимизда ўйладим. Фернандо, балки кулгили туюлар, бироқ сизлар билан ўтказган онлар – мен учун ҳаётим давомидаги энг қадрлиларидан биридир. Албатта, фақат уларгина эмас, лекин улар ҳам. Агар мен учун энг муҳим нарсани айтиш лозим бўлганда, мен ўша лаҳзалар ҳақида сўз очмай тура олмасдим. Тушуняпсанми?

Фернандо бош ирғади. У ҳам худди шундай ҳислар оғушида эди. Бироқ у

жавоб беришга ҳам улгурмай, адмирал аввалгидан ҳам қайғулироқ оҳангда гап бошлаб қолди:

– Хўш, буларнинг барчасидан нима қолади ўзи? Ҳеч нарса, Фернандо, умуман ҳеч нарса.

Туйқусдан Фернандонинг юзи қувончдан ёришиб кетди. Буни кўриб адмирал ҳайрон бўлди:

– Нимага хурсандсан?

– Пассеони қайтариш кўлимдан келмайди, – жавоб берди Фернандо. – Биз энди ҳеч қачон тўртовлон тўплана олмаслигимизни билганимиз учун қайғудамиз. Тақдир ҳукмини ўзгартириб бўлмайди. Лекин барибир, сиз адашяпсиз, адмирал. Бизнинг учрашувларимиздан нима қолади? Ҳеч нарса, деб ўйлайсизми? Бундай эмас. Менинг ҳам арзимас кичик сирларим бор. Шошмай тулинг. Мен сизга бир нарса кўрсатаман.

У ўрнидан турди ва ошхонага кириб, йўқ бўлиб кетди. Нимадир гум-бурлади, қулаб тушди, силжитилаётган яшикларнинг шовқини эшитилди, шундан сўнг яна Фернандо пайдо бўлди. У топографик харита ёки суратлар сақланадиган катта картон ғилофларни кўлтиклаб олган эди. У адмиралга яқинроқ келишини сўраб, ишора қилди, ғилофлардан бирини очди ва ундан бир ўрам қоғозларни чиқарди.

– Мен дастурхонларни сақлаб қўйганман, – деди у ўрамни очиб текислар экан.

– Дастурхонлар? – тушунмади адмирал.

– Уша кечалари биз фойдаланган қоғоз дастурхонлар. Буни каранг. Уларнинг бари шу ерда. Мен уларга ҳатто саналарини ҳам ёзиб чиққанман. Масалан, “1969 йил, 8 август”. Ёки мана яна “1978 йил, 3 июнь”. Бу охиргиси. Кўп эмас, албатта, лекин барибир нимадир бор.

Адмирал лол қолди. Аввалига, Фернандо дастурхонларни тўшай бошлаганда, асраб бўлмайдиган нарсани сақлаш истаги унга кулгили туюлди. Лекин кейин дастурхонлар устида энгашиди, бармоқларини улар устидан юргазиб, томоша қила бошлади. Бу улар ўртасидаги дўстликнинг ўзига хос харитаси эди. Шаробдан қолган доғлар. Таксимчалар ва анжомларнинг кўйилган жойлари. Унга кўра ҳатто улфатларнинг ҳар бири қаерда ўтирганлигини аниқлаш мумкин эди. Ҳатто унинг кўзига дўстлари ва ўша окшомларда бўлиб ўтган воқеалар кўрина бошлади. Ана, кимдир бокалдаги майни ағдариб юборди, ҳикоя бир муддатга узилди. Мана, кимдир бармоқлари билан эзгилаб юмалоқлаган ва қоғозга ёпишиб қолган нон ушоқлари. Бир уюм дастурхонлар – бу учрашувлардан қолиши мумкин бўлган энг ҳаяжонли излар-ку, ахир.

У охирги дастурхонни аввалгиларидан узоқроқ кўриб чиқди. Унга 1978 йил деб ёзилган эди. Фернандонинг ёрдамида қаерда ким ўтирганини аниқлади. Биргаликда капитан Пассео жойини синчиклаб ўргандилар, буни майдан қолган доғ бехато кўрсатиб турар эди. Бу доғни туширган киши бу ерга бошқа қайтмаслигини билганмикан, деб ўйлаб қолди адмирал. Улар дўстлигининг ашёвий далили кундай равшан эди. Уларнинг барча гурунглари ҳақидаги хотиралар шу ерда, ушбу уриниб қолган қоғоз бўлақларида муҳрланган эди. Адмиралдаги қайғу ўрнини осойишталик эгаллади. Ҳа, бу жуда соз. Улар учрашдилар, гурунглашишди, галма-гал воқеаларни ҳикоя қилишди. Ҳаёт изларини дастурхонларга муҳрладилар. Бор-йўғи шу, холос.

*Рус тилидан
Абдуғафур ҚОСИМОВ,
Сиддиқжон ХУЖАЕВ
таржимаси*

Сиприан ЭКВЕНСИ

Сиприан Эквенси – Нигерия прозаиги, 1921 йил туғилган. Гана ва Англияда таҳсил олган. Қасби доришунослик, биология ва кимёдан дарс берган. Радиоода узоқ вақт ишлаган. Кўплаб романлар ва ҳикоялар тўплами муаллифи. *Ғ. Фулом* номидаги Адабиёт ва санъат наشريётида 1972 йилда “Шаҳар одамлари” романи (Нугьмон Раҳимжонов таржимаси) босилиб чиққан.

ЯЙЛОВЛАР ҚОНУНИ

Эр киши ўзи ёқтирган ҳар қандай аёлни олиб қочишга ҳақли. Саваннанинг кўчманчи чорвадорлари қонуни шунақа. Қиз ёшми ёки бўй етиб қолганми, эрлими ё қариқизми – бунинг аҳамияти йўқ. Агар у севиб қолган кизини уйгача олиб кела олдими – тамом, ҳаммаси шу билан тугайди. Борди-ю, йўлда қўлга тушиб қолгудек бўлса, йигитнинг шўри куриди деяверинг!

Ҳикоямизда тасвирланган воқеалар бўлиб ўтган ўша оқшомда бир кулба ичидан икки кишининг баланд овозда айтишаётгани кулоққа чалинди. Амина акаси Моддио билан сан-манга бориб қолганди. Моддио шиддат билан Аминани итариб юборди.

– Ҳой ака! – чийиллаб деди Амина, ўзини чаққон четга олиб. – Олинг кўлингизни!

Қиз оғзини хиёл очди – аммо бу табассум эмасди; унинг ғўч сийналари шундай кўтарилиб-тушар эдики, данак ва кумуш тангалардан қилинган мунчоқлар жони бордай қимирлар эди. У похол кулба устунига ёпишиб, йиқилишдан ўзини базўр тутиб қолди.

– Менга кўлингизни теккиза кўрманг!

– Оллоҳга қасам ичаман, – бўқирди Моддио. – Нақ эсингни киритиб кўяман!

Қиз чақноқ кўзлари билан акасига ғазабли нигоҳ ташлади. Акаси тажовузкорона эгилди, мушаклари таранг тортилди, қўллари ўлжасига човут солишга шай лочиндек чангакланди.

– Ҳеч қаёққа бормайсан!

– Бекор айтибсиз! – кичқирди қиз. – Бугун Ялланикида бўламан! Тегсам, ўшанга тегаман!

– Жама нима бўлади? Уни отамиз танлаганлар! Сенга деб Жама берган қалин моллар нима бўлади?

– Бу ёғи билан менинг ишим йўқ, – жавоб берди қиз. – Сизлар мени... Вой! Кўйиб юбор, иблис! Жинни-пинни бўлганмисан?

Акасининг ғадир-будур кўли келиб унинг лабларига урилди. У сингисини кўтарди-да, типирчилаганига қарамай, ўзининг кулбасига судраб кетди. Яланг оёғи билан эшикни тепиб очди-да, Аминани қок ерга ирғитди. Паға-паға чанг кўтарилди. Қиз ерга юз-тубан йиқилганича ётиб қолди, ўкириб йиғлаганидан аъзойи бадани титрар эди. Узун паришон сочлари елкаси оша тушиб, ерда чувалиб ётарди. Кўз ёшларидан қизил упа сурган юзлари жикка ҳўл бўлиб кетди. Амина ҳали жуда ёш эди – ўн гулидан бир гули очилмаган бокира қиз...

– Ярамас! – Акасининг овози кулоғига чалинди.

У акасининг эшик лўкидонини суриб қўйганини ва оғзидан боди кириб, шоди чиқиб сўкинаётганини эшитиб турарди. Охири уни ўчиб, акаси у ердан кетди.

Юрагини поралаётган дардга малҳам бўлиб, унинг севгилисига эҳтиросини босадигандек, қиз кўз ёшларига эрк берди. Аммо шу заҳоти ҳали ҳам ҳеч нарса йўқотилмаганини, ҳали ҳам умид борлигини ўйлаб қолди. Ахир уни Ялладан ҳамишаликка ажратиб бўларканми? У севгилиси қошига бормаса бўлмайди, боради ва ҳаммасига нуқта қўяди!

Алам нафратга айланди ва кўкси ўт бўлиб ёна бошлади. Жама унга ёқмаса, бунинг учун у айбдорми? Отаси аввал Жамадан молларни олди ва шундан кейин қизига муддаосини айтди. Жама эса бўғинлари ўйнаган бир хотинчалиш одам бўлиб чиқди. Шу ҳам эркак бўлдими? У бўйра тўқиб, саваннада мол боқа олармиди! У шунақанги қуёноракки, сал қийинчиликка дуч келса, ёш болалардай хўнграб юборади. Тўғри, қийинчиликка ҳар ким ҳар хил чидайди, аммо эркак зоти ундай бўлмайди-да... Унга эрга теккандан эрга теккани яхши. Отаси уни Жамага қўшқўллаб топшириб юбораверади. Бошқа қизларнинг қизи устидан қулишлари билан бир пуллик иши йўқ: “Эринг қалай энди, кун чиққунча тўшакдан бош кўтармайди? Ёмғир деса юраги тарс ёрилиб кетадими? Ваҳ-ха-ха! Шу ҳам эр бўлдими!”

Бунинг ҳаммасига Ялланинг ўзи айбдор. У нимагадир сўзида турмади. Ваъда оддийгина эди – улар Жама келиннинг қалинига деб охириги хўкизларни ҳайдаб келишидан олдинроқ отасининг ўтовидан қочишга келишиб олган эдилар. Ялла чиябўрилар яйлов ортидан увуллай бошлаганда кулба олдига келиб туриши керак эди: хуштори ҳайқирган дороуа дарахти остида кутиб турганини Амина билиши учун ўша эрга етиб келиши ва жўжаларнинг қиронини келтирадиган қирғий қичқирғида қичқирishi керак эди.

Қиз бу қичқиркни кўп кунлар кутди. Чиябўрилар тошлар орасида яшириниб турган оқшом чоғларида қиз севгилиси ҳақида ширин хаёлларга бериларди – ана у, баланд бўй, кенг елкали, майдалаб ўрилган сочларига мис гардиш кийдирилган бўз йигит. Шунақанги полвонки! У отасининг подасидаги қайсар хўкизнинг белини бир уришда синдиради, асов отнинг суробини тўғрилаб қўя олади! Шу билан бирга, у жилмайганида ва уни қўлидан тутганида йигитнинг юзлари шу қадар майин ва юмшоқ кўриниб кетардики, қўяверинг... Қиз Ялланинг кенг ўмровига бошини қўйганча унинг тим-қора кўзларига тикилиб тўймасди. Йигит қизнинг қулоқларига тегишни яхши кўрарди. Гоҳо қизнинг бундан ғаш келарди ва шунда у Жамага кетиб қоламан деб дўқ қиларди. Ялла ва Жама – бир-биридан осмон билан ерча фарқ қиларди! Жама – қўрқок! Тез-тез чўлдан қутуриб кўзғалган довулдан кулбани кутқариб қола олармиди? Тўсатдан подага ҳамла қилиб қолган ёввойи итлар, чиябўрилар, коплонлар, арслонларни ҳайдаб юбора олармиди?

Шу ҳам эркакми? Тўғри, Аминанинг эслашича, уни Жаманинг бўлажак хотини деб билишарди. Беш юз бош мол. Аммо Амина сотилмайди!

Охири бугун кечга яқин Ялла қизнинг отаси гузариди пайдо бўлди. У сал наридаги дороуа дарахти ёнида тўхтади-да, қизни чақириб, хуштак чалди. Аминанинг юраги ҳапқириб кетди. Ҳазилакам ишми – у қадрдон гўшасини бутунлай тарк этади! Ҳеч ким билан хайрлашиши ҳам, кўз ёши тўкиши ҳам мумкин эмас... У қариндош-уруғлари нақ оғзидан отиб ташлайдиган одам билан қочиш кетаяпти...

Чўл узра ўлик сукунат чўккан. Амина оҳиста кулбадан мўралади. Кўз олдида бепоён чўл намоён бўлди. Булар ҳаммаси энди у ва Ялланики – агар уларда журъат етишса... Ҳамма-ҳаммаси: салқин шамолдан эгилиб-эгилиб кетаётган пакана дарахтлар ҳам, шарқираб оққан дарёлар ҳам, қоялар ҳам, тиканли тўқайзорлар ҳам – барчаси Амина ва Яллани ўзлари томон чорларди: келинлар, бизга эгалик қилинлар! У ерда улар ўз кўраларига эга бўлишади ва сигир-хўкизларини боқишади – бировларникини эмас, ўзлариникини!

Ялла яна хуштак чалди – бу гал кулранг қирғийнинг бетоқат ва ундовчан хириллоқ қичқирғи билан овоз берди.

Амина барча иккиланишларини иткитиб ташлади. У кулба ичидан югуриб чиқди. Узи билан ҳеч нарсани олмади, ҳатто онаси совға қилган ёғоч чўмични ҳам уйда қолдирди... Шу заҳоти уни ақаси тутиб қолди! Ақаси мудом ёнгинасида, дарахт ортида, ярим ёввойи кўппаклар галаси орасида

яшириниб олишини хаёлига ҳам келтирмаганди. Кўппакларни Яллага олқишлаб, у Аминани тутди-да, қайта кулба ичига судраб кетди. Қиз уни тимдалар, дўқ урар, қарғанар эди, акаси бўлса нукул кулар эди... Эркин яйловлар қонуни энди Ялла ва Аминани ҳимоя қилмаётганди.

Мана, энди қиз – асира, кулбага қамаб қўйилган. Аммо барибир ҳам у Яллани бутунлай йўқотганига заррача ишонаётгани йўқ эди. Бундай бўлиши зинҳор мумкин эмас! – Унинг ҳам бир иложи бордир, ахир! Жама қалинга атаган ҳўкизларни охиригача ҳайдаб келмасидан олдин Ялла қандай қилиб бўлмасин, уни мана бу қамоқхонадан олиб чиқиб кетолса ва ўзининг кулбасига олиб боролса, қандай яхши бўларди, Ялла ҳали ҳам уни ўзига хотин қилиб олишга улгурарди – кучлиларнинг қонуни бу. Ҳеч ким эркин яйловлар қонунини буза олмайди. Буни барча кўчманчилар билади, бу қонунни ҳамма ҳурмат қилади... Фақат Ялла унинг қаердалигини қандай билади? Ҳўкизларини ҳайдаб, Жама қачон келишини қандай билади? Йўқ, ҳаммаси, ҳаммаси тамом бўлди!.. Аминанинг кўзларидан яна аччиқ ёш дув тўкилди.

– Оҳ, Ялла, Яллагинам! Кел, мени қутқар, Ялла! Мен – сеникиман, сен – менинг эримсан!

Акаси девор ортидан кичкириб, агар тинчланмасанг, нақ кўрадиганингни кўрасан деб дўқ урмагунча қиз ўзини ҳар тарафга урди, кичкирди, қўрқитди. Аммо аъзойи бадани чангга беланиб, тиканлар кириб, вужуди оловдек ёниб турганда қандай тинчлана оларди? Ҳой ажал, тезроқ келсанг-чи! Жамага хотин бўлганимдан ўлганим афзал!

Ташқаридан қулоғига чалинаётган ғала-ғовурдан у англадики, отларга эгар уришмоқда. Модидан ташқари у ерда чўлдан қайтиб келган оғанилари ҳам бор эди. Улардан бири уни қора чодрага ўраб олиш керак, деса, бошқаси, бу удумимизга тўғри келмайди, оқ чодра бўлиши керак, деди. Уларнинг топган гапларини қаранг! Тўнғич ака айтдики, у келин билан битта отда боради, уни олдига мингаштириб олади. Модию уни қай тариқа ушлаб қолганидан кейин айниқса хушёр бўлишмаса бўлмайди. Оҳ, шўрлик ака-укалар-а, бор-йўғи беш юзта қорамол деб шунча куйиб-пишишларини-чи!

Бир вақт ака-укаларнинг овозлари эшитилмай қолганини фахмлаб қолди қиз. Уларнинг вайсашлари, қўпол ҳазил-мутойибалари қутилмаганда узилган эди. Чўл узра даҳшатли жимлик чўқди. Мўъжазгина кулба ичидаги ҳаво оғирлашиб, димиқиб кетди. Аминанинг томоғи қичиша бошлади. Бирдан сукунатни ака-укалардан бирининг хириллаган кичкириғи бузди:

– Ёнғин! Ёнғи-ин! Ҳой, сув келтиринглар, сув! Ёнапмиз!

Амина типирчилади. Унинг мўъжаз қамоқхонаси қуюқ тутунга тўлганди. Нафас олиш тобора қийинлашиб борарди, қўкраги йўталдан ёрилиб кетмоқда эди. Жон ҳолатда унинг бир кучига ўн куч қўшилди. У эшикни ура бошлади. Барча тирқишлардан тутун ичкарига бўралаб кирмоқда эди. Ташқаридан ҳурқиб кетган молларни ушлашга ҳаракат қилган эркакларнинг кичкириклари ва сўқинишлари қулоққа чалинарди. Уларнинг овозлари қизнинг қулоғига босиб зарбалардек келиб уриларди. Наҳотки ака-укалар уни эсдан чиқариб қўйишган бўлса? Қиз бўғиларди. Наҳотки, улар шу қадар бағритош бўлса? Еки ростданам сигирлар уларга сингилларидан азизроқми?

Кучли қўл эшикни ланг очиб юборди ва паст эркак овози амрона кичкирди:

– Ортимдан югур! Бу мен, Ялламан!

Қизнинг юраги шодликдан ўйноқлаб кетди, аммо бўғилишдан қарахт бўлиб қолган лаблар бирон товуш чиқаришдан ожиз эди. Кучли қўл унинг белидан кучиб олди ва қизнинг оёқлари ердан узилди. Унинг сочлари томга ёпилган қуруқ ўт пояларига илашиб қолди. Меҳрибон эркак бармоқлари сочларга ёпишган тиканакларни авайлаб териб ташлади. Қизга булар бари тушда бўлаётгандек туюлмоқда эди. Упкасига ёқимли ҳаво отилиб кирди. Аланганинг сариқ тиллари осмонга ўрлаб, кўзни олувчи олов устунига қўшилиб кетмоқда эди. Қўли билан ўзини оловдан пана қилиб, қиз акалари-

ни кўрди. Улар ўзларини бир қудбадан бошқасига урар, бўйра, саватхалта, сутли хурмаларни элтар эдилар. Йўқ, бу энди туш эмас эди. Ҳаммаси – ҳатто овозлар ҳам – ўнг эди.

– Ана у! Акалар, тез бу ёққа келинглар! Тутинглар уни!

– Ялла, – деди пиқ-пиқ йиғлаб Амина, – улар бизни қувиб келишяпти!

Нима қиламиз энди?

– Қувишса қувишаверсин! Уйимгача атиги беш мил. Бир қувлашмачок ўйнасақ ўйнабмиз-да!

Аминани қўлида кўтариб олган Ялла бутун кўрадан югуриб ўтди-да, кизни ўзининг отига миндирди.

– Тезроқ! – кичқирди у кизнинг ортида ўтириб, отни елдирганча. – Олға!

От чўл ичига отилди. Унинг ҳар бир одими Аминанинг аъзойи баданини зирқиратиб юбормоқда эди. Сочлари шамолда ҳилпирар эди. Орқадан эса чарчаш нималигини билмайдиган, чакқон чавандозлар, боз устига сингилларининг ўғирланганидан ғазабга минган ака-укалар от солиб келар эди. Амина уларнинг отлари дупурини аниқ-тиниқ фарқлай оларди. Эй Худо, нима қилса экан-а?!

Вз-з-з!..

Бу ёй ўқининг овози эди. Фурсат ғаниматда таслим бўлган яхши!

– Оҳ, Ялла, тўхтаб, уй-уйимизга кетганимиз аъло эмасми! Барибир улардан қутулиб бўлмайди.

Ялла фақат қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, холос ва киз момақалдирокдек эркак овозини эшитиб, ўзини аҳмоқдай ҳис этди. У нимага куляпти? Ана-мана орқасидан келиб санчиладиган, уни ўлим талвасасига солиб, у ғужанак бўлиб, йўталдан бўғилиб ўладиган жойга йикитадиган камон ўқи устидан куляптими? Оҳ, жасоратли Ялла, севгилим менинг!

Устидаги юк оғирлигидан от ҳарсиллай бошлади. Буталар бирдан сийраклашди, энди йўллари тик қоялар орқали ўтарди. Чавандозлардан қайси бири эпчилрок экани энди жуда билинади. Шу ерда уни ўғирлаган йигит ё ундан жудо бўлади, ёки абадий ўзиники бўлади. Қиз нафасини ичига ютди. Аъзойи бадани чаён чакқандай симиллаб оғрирди, лекин у олдинда қандай қувонч кутаётганини биларди ва бу унга матонат бағишларди.

Улар минган отнинг чопиши тобора оғирлашиб ва зўриқиб бормоқда эди. Ялланинг ўзи ҳам ҳар қанча кучли бўлмасин, оғриқ ва чарчоқдан тишларини гичирлатар ва тулпорига тинимсиз камчи босиб, ғазабнок ниқтар эди.

– Иехув-в-в! – наъра тортарди у; шунда юзидан тўкилган тер томчилари Аминанинг кўзига келиб тушарди. – Иехув-в-в!

Узоқдан чироқ шуъласини киз биринчи бўлиб кўрди.

– Менинг уйим, – деди Ялла. – Менинг ёлғиз уйим.

– Бизнинг уйимиз!

Йигит яна қаҳ-қаҳ уриб кулди.

– Вз-з-з!..

Шунда Ялла бирдан оҳ тортиб юборди.

– Оҳ, уларнинг ўқи нишонга тегди! Орқам!.. Эй Худо, ўзинг сақла... Ўлаяпман...

У жумлани охиригача еткизолмай, отдан ерга қулаб туша бошлади – захарланган ўқ тез таъсир қилади. Таъқибчилар яқинлашиб келарди ва ўқлар улар ёнидан бот-бот визиллаб учиб ўтар эди.

– Агар мен ўлсам, қулбамга бор. Уйим остонасидан ҳатлаб ўтсанг, бас, улар сенга қўлининг учини ҳам теккиза олишмайди. Бу... Қонун шунақа...

Аминани даҳшат чулғади. У атрофга аланглади ва чавандозларнинг қорасини элас-элас кўра бошлади, улар аста-секин тиниклашиб борарди. Улар ичидан биринчи бўлиб киз тўнғич акасини таниди. Ялланинг бутунлай мадори қуриганди, у базўр эмаклаб борарди, аммо Амина уни бор кучи билан олға судрарди. Африка чўлларининг кизи эмасми, у ёш, кучли ва жасур эди.

Ялланинг мажоли қолмади. Бироқ шу он улар подасидаги сигирлар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

хуркиб, ўзларини олиб қочди. Қўйлар безовталаниб маърарди. Товуқларни сергак тортириб, хўроз қичқирди, товуқлар кулоқни қоматга келтириб, қақағлай кетди. Қочоқлар Ялла қўрасинининг чегарасидан ошиб ўтишди. Энди кулбагача етиб олиш қолганди...

– Тўхта, лаънати ўғри!

Ошиқ-маъшуклар қўра ва товуқхонадан ҳам ўтиб олишди. Шунда Амина бор кучини тўплаб эгилди-да, Яллани кўтарди, уни кулба ичига итариб юборди ва унинг ортидан ўзи ҳам қоқ ерга йиқилди.

Йигит бирданига енгил нафас олди.

– Хотиним! – инграниб деди у. – Ниҳоят сен мен билансан! Энди тезроқ... ўкни... Сен ҳали ҳам мени қутқаришинг мумкин... Заҳарга қарши...

Аминанинг акалари кулба олдига етиб келишди.

– Ҳой ўғри! Синглимизни қайтар бизга! – бўкирар эди улар.

– Ҳали мен ўғри бўлиб қолибманми? – истехзоли сўради йигит. – Ўғри сизлар. Тўй отимни ўғирладинглар!

– Билиб қўй, қалин моли тўламагунигча отамиз рози бўлмайдилар.

Энди Жаманинг қалин молларини қайтаришимизга тўғри келади.

– Бу ёғи менинг ишим! – қичқирди уларга Ялла ва Аминага шивирлаб деди: – Вой, орқам! Тезроқ заҳарга қарши малҳамни...

Ака-укалар отларининг бошини шиддат билан орқага буришди-да, ўзларининг кўрғонлари томон йўртдириб кетишди.

Улардан бири деди:

– Барибир мана шу Яллага қойил қолдим. Ҳақиқий эркак экан. Кўрғонимизга ўт қўйди, синглимизни олиб қочди, бошқа куёвга атаганимиз отни ундан тортиб олганимиз учун бизни ўғрига чиқарди! Нима ҳам дердик, яйловлар қонуни бу! Ялла бизни бошлаб чув туширди...

*Рус тилидан
Алимурод ТОЖИЕВ
таржимаси*

Мануэл ФЕРРЕЙРА

Кабо-Верди Республикасида турли миллат вакиллари истиқомат қилади. Мустамлақачилик туфайли туб жой аҳолиси маданияти мутараққий Ғарб маданиятидан таъсирланиб шу йўналишдаги талай замонавий шоир ва ёзувчилар етишиб чиқди. Мануэл Феррейра шундай ижодкорлардан бири. Унинг деярли бир қанча роман ва ҳикоялар тўпламида туб африкаликлар руҳи ва турмуш тарзи яққол кўзга ташланиб туради "Илк рақс кечаси" ҳикоясида инсон ор-номусини асраб-авайлаш аввало ҳар бир кишининг ўз қўлида, деган умуминсоний ғоя илғари сурилган.

ИЛК РАҚС КЕЧАСИ

– Ойижон! Бугунги Зе-де-Канда рақс кечасига боришни жуда-жуда хоҳлаяпман! Нима дейсиз, рухсат берасизми?

– Қизим, Белинья, рақс кечасига бориш учун ҳали ёшлиқ қиласан. Улғайгин, Сонсентда бўладиган барча рақс кечасида иштирок этасан.

– Ойижон, ҳамма ўртоқларим борапти-ку. Мен ҳам бора қолай? Бир ўзим бормаяпман-ку. Қаранг, мана, бўйимнинг ўсганини. Каттаман-ку, – Белинья шундай деб оёқ учида туриб олганини кўрган онаси кулгидан ўзини тутиб туролмади. Вақтнинг ўтишини қаранг. Бамисоли учкур от! Болалари кўз ўнгида жуда тез катта бўлишяпти-я. Кўз тегмасин, қизи хўп етилган-да, гўзаллигини айтмайсизми: сочлари қалин, юзи нақш олмайди. Жуда кўзга яқин-да.

– Ойижон, рухсат берасизми?

– Йўқ дедим-ку сенга, йўқ. Сендан хавотир оламан, қизим.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Рақс тушганимни бир кўрганингизда борми! Барча рақсларга бемалол туша оламан. Байрамда қандай рақс тушганим ёдингиздами?

– Ёдимда қизим, ёдимда. Қизгинам Белинья, жавоб бермаётганимнинг сабаби, енгилтак йигитлар бошингни айлантормасин деяпман-да. Сен кимсан Сенто-Антаонинг қизисан-а! Ахир бизнинг қиз ва аёлларимиз ўз хулқ-атворлари билан барчага намуна бўлганлар. Мен сени ўйлаяпман, жон қизим. Ёшлик – бебошлик, дейдилар. Ҳар қадамингни ўйлаб босинг керак.

– Ойижон, қадамимни ўйлаб босаман. Ақлим жойида. Ахир мен билан дугонам Розинья Ана ҳам боради, у жуда одобли қиз, уни ўзингиз яхши танийсиз-ку. Шу дугонам билан бирга боришимга рухсат бера қолинг. Унинг ёнидан жилмайман. Сўз бераман сизга. Жуда боргим келяпти-да.

Она-бола ёнма-ён ўтирарди. Қиз онасининг қўлларини силаб-сийпар, эркаланар, онасининг бир оғиз “хўп” дейишига интизор, кўзларини унинг оғзидан олмас эди.

Кулбалари ёнида ўтирган эркаклар эринчоқлик билан сигарета чекиб, кечки салқин тушишини интизорлик билан кутишар эди. Куёш аста-секин ботиб борарди. Пастликка олиб тушувчи ёлғизоёк йўлда бир қанча ёш-яланг сўзлашиб борарди. Афтидан улар ҳам рақс кечасига ошиқаётган бўлса, ажаб эмас. Бир гапириб, ўн кулар эдилар. Ҳа, ёшлик хўп ажойиб давр-да!

Узоқдан юракни энтиктирувчи кўшиқ эшитила бошлади. Кўшиқчи гитара оҳангига монанд куйларди, аста эшитилаётган кўшиқ кўнгилга хуш ёқар, хаёлни узоқ-узоқларга олиб кетарди.

Сокин ва Миндел тунлари... –

дея бошланувчи бу кўшиқни эшитган она беихтиёр ўз ёшлигини эслаб кетди. Ох, ўша ширин дамлар... Кувончли кунлар... Бугдойтепа ёнидаги Таррафал кўрғонидаги ва Паула соҳилларида кечган севги онларини соғинч билан эслай кетди. Рақсга тушган кечаларни эсламай бўлар эканми... Ширин ўй-хаёллар унинг жисми-жонини чулғаб олди.

– Ойижон, рухсат бера қолинг! – ҳамон ялинарди Белинья.

Ўз ёшлигини эслаб, ширин хотираларга берилган она қизининг интиқ кўзларига тикилиб қаради-ю, она экан-да, кўнгли ийиб кетди.

– Йиғини бас қил, қизим! Рақс тушгани борасан, рухсат бераман! Лекин эсингда бўлсин, Сонсент йигитлари рақсга таклиф этсалар, хўп деб ўтирма, тағин. Тушундингми? Дугонангнинг ёнидан бир қадам жилма.

Қоронғулик ён-атрофга ўз чодирини ёймоқда эди, аста-секин салқин тушмоқда эди. Осмонда юлдузлар бирин-сирин кўзга ташлана бошлади. Ой атрофни нури билан ёритган бир пайтда Зе-де-Канда рақс кечаси бошланди.

Чоғроқ рақс зали чароғон қилиб ёритилган эди. Ёш-яланглар гавжум, ҳаво дим, атрофдан турли хил ҳидлар димокқа уриларди.

Маҳаллий йигитлар ҳам аста-секин йиғила бошладилар: улар орасида ишчилар, талабалар ҳам бор. Мусиқа янграй бошлади. Мигелим исмли йигит Белиньяни рақсга таклиф этди.

– Белинья, сенга бу ер ёқяптими? – сўради у қиздан.

– Ҳа, ёқяпти, – жавоб берди Белинья.

– Уқишларинг қандай? Қайси касбни ёқтирасан?

– Шифокор бўлишни орзу қиламан.

– Белинья, сенга гапирадиган гапларим кўп. Эшитяпсанми, Белинья?

Рақс кечаси қизигандан-қизимоқда эди. Кимнингдир бақириб гапирган овози эшитилар, кимдир бировни чақирар, теварак-атрофдан алмойи-алжойи ҳазил-хузуллар қулоққа чалинарди. Ажойиб рақс кечаси бўлаётган эди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бу ерга йиғилганларнинг барчаси ёшлар. Улар мириқиб рақс тушмоқда эдилар.

– Ҳой, йигитлар, қизларни хафа қилманглар! – деди кимдир йигитларни тартибга чақириб.

Енгил-елпи ҳаёт кечирिशга ўрганган қизлар оёқларини бир-бирига чалиштириб, кўллари орасига сигарета қистириб олгандилар. Бу ҳол Белиньяга эриш туюлди. Тавба, қандай жойга келиб қолди ўзи!

– Қани, шўхроғидан чалинглари! – деган овозлар эшитиларди ён-атрофдан. Рақс тушаётганлар гавдалари тебранганча, жуфт-жуфт бўлиб рақс тушардилар.

Белинья Мигелимдан ўзини олиб қочса-да, унинг ширин сўзлари қизни ром эта бошлаганди. Қандай қилиб ундан қутулса экан? Кучи етармикан. У билан рақс тушаётган бу йигитнинг кўллари жуда абжир, гавдасини айтмайсизми! Лекин қиз йигитнинг нимасини ёқтириб қолдйкин?

– Белинья, хўп десанг, рақс кечасидан сўнг сени уйингга кузатиб кўяман. Бу ердаги валакисаланг йигитлардан ўзим сени ҳимоя қиламан. Белинья, йўқ дема, – деди-да, Мигелим қизни ўзига тортди.

Қиз чўчиб тушди. Уятдан қип-қизариб кетди.

Мигелим ширин сўзлар билан қизнинг кўнглини овлай бошлади. Бундай сўзларни илк бора эшитган қиз ўзини йўқотиб қўйди. Ўзи билмаган ҳолда йигитни ёқтириб қолди. У билан рақс тушар экан, бу кеча ўзини ниҳоятда бахтли ҳис этди.

– Белинья, сенга ғаройиб гап айтмоқчиман. Фақат рақсдан кейин айтаман.

– Ҳозир айтсангиз-чи.

– Йўқ, бу сир. Юр, бу ердан ташқарига чиқамиз, хўш, нима дейсан?

Қиз йигитнинг тузоғига илинмасликка ҳарчанд ҳаракат қилмасин, лекин айтилаётган ширин сўзлар олдида ожиз қолаётган эди. Йигит тобора уни ўзига ром қилиб, мафтун этиб қўйганди.

Ниҳоят, рақс кечаси тугади.

Рақс тушиб, дилларини ёзган йигитлар кафтларини бир-бирига ишқаб завқ олардилар. Мусикачилар ҳам рақс мусикаларини бошлаб чалишди-да, ўзиям.

Рақс тушганлар ҳамон бир-бирларидан кўнгил узолмай, ёнма-ён турардилар. Мусика ва рақс уларни ипсиз боғлаб қўйдимикан?

– Белинья, юр, яна рақс тушайлик, – илтижо билан деди Мигелим ва қизни қўлтиқлаб олди.

Белинья қизариб кетди. Ҳамма уларга қараб турибди. Уят-да, ахир! Тавба, Мигелим нега ҳамманинг олдида уни уялтиради? Кўринишидан ақлли, ўзини тутиб олган йигитга ўхшайди. Унинг айтганига кўнсам, нима қипти?

Иккала ёш бир-бирига қараб қолди. Ён-атрофдагилар аста-секин таркала бошлашди. Ташқари салкин бўлгани сабаб улар қўлтиқлашиб кета бошладилар.

– Юр, Белинья, кетдик! – деди Мигелим.

Қаерга? Йўқ, у бу ердан ҳеч қаёққа бормади. Фақат буфетгагина чиқиши мумкин. Тавба, Мигелим унга елимдек ёпишиб олгани-чи! Қанақа йигит ўзи у?

– Сенга қалбимни очмоқчиман.

У аста қизнинг кўлидан олди.

– Юр, Белинья, сенга ёмонлигим йўқ.

Йўқ, йўқ, бу йигит билан кетмайди. Шу ерда қолади. Бу йигитдан у кўрқади.

– Азизам, Белинья, сенга бир гап айтмоқчиман, холос. Йўқ дема, юрақол.

Бу йигитга ишонса бўлармикин? Йўқ, нима гапи бўлса шу ерда айта-версин, майли, буфетда айта қолсин.

- Белинья, сўзимни қайтарма.
- Йўқ, йўқ, сиз билан кетмайман.
- Белинья, йўқ демагин.

Белинья истар-истамас йигитга эргашди. Қиз аввалига йигитдан чўчиди. Қаерга бошлаб кетаяпти, ўзи?

Тун қоронғусида атрофдан турли хил овозлар қулоққа чалинарди: нақ Африка мамлақатида янгроччи замонавий мусиқа қалбни жунбушга келтирарди. Атроф ой нурига чулғанган. Мигелим:

– Белинья! – деди-ю, қизни қучоғига олди. Қиз унинг ширин сўзларига учди-ю... Унинг қичқириғи зим-зиё тун қаърида йўқ бўлиб кетди.

*Рус тилидан
Дилором АЗИМОВА
таржимаси*

Энрике Тейшейра Де Соуза

Жабрдийда Африканинг йўқсил одамлари ҳақида дардмандлик билан асарлар битадиган ёзувчилардан яна бири Энрике Тейшейра Де Соуза бўлиб, у ҳам қитъанинг замонавий адабиёти тараққиётида ўзига хос ўринга эга. Мазкур адибга ҳам юртининг гаройиб табиати ва мунгли одамлари илҳом беради.

ЗАЙТУН МОЙИ

Ромуальдо ўзининг бўйдоқлик тўшагида уйғонганида биринчи хўроз қичқириғи янграгани: унинг олдида ҳали шаҳарга етиб олиш учун ҳақир устида уч соат силкиниш, ўттиз километрдан ортиқ масофани босиб ўтишдек машаққатли йўл турарди. У ҳали бирон марта ҳам Кова-Фигейдан Сан-Фелипгача масофа вақтини қисқартиришга муяссар бўла олмагани: бу масофани баъзи отликлар уч соат деганда қандай босиб ўтишаркин, бунга Ромуальдонинг ҳеч ақли етмасди.

У ҳақирни эгарлаётган пайтда оксочи Луиза фонус ёруғида эчки соғарди: Ромуальдонинг ошқозони оғрирди ва у эрталаблари, албатта, янги соғилган сут ичиши ва обдон қовурилган кускус¹ ейиши керак эди. Хўжайинининг овқатланиш тартибини Луиза яхши биларди ва у роҳибликнинг жабрзулмидан озод бўлиб, шундай кекса ўқитувчининг оғирини енгил қилаётганидан мамнун эди. Тўғри, ўқитувчи тинмай қих-қих қилиб йўталар, нолишдан чарчамасди.

Тизгин буткул тўзиб, эгар ёстиғидаги жун газлама ситилиб, лахтаклахтақ бўлиб кетгани, узангининг бир неча жойига ямоқ ҳам тушгани, бироқ абзал ҳали дуруст эди, қайиш ҳам. Нима ҳам қила олардик – одамлар қаригандек, буюмлар ҳам эскиради.

Янги соғилган бир стакан сутни симириб, ёғли кускусни жиғилдонга уриб, Ромуальдо йўлга тушди. Унинг ҳақирни қариган сайин ювош бўлиб борарди: шундай бўлса-да, унча-мунча йўлни кўрдим демасди, ҳалиям тетки, чакқон эди, Ромуальдо ўла-ўлгунча уни хих-хихлаб юришга тайёр эди.

Хўрозлар тонг ёғдусини қутлаганча, овозларини баралла қўйиб қичқирарди. Йўл чарақлаган юлдузларнинг ёруғида аниқ-равшан қўринарди. Ҳе-йўқ, бугун яна ёмғир бўлиши даргумон: буни Сомон Йўлининг нур сочиб турганидан билса бўлади. Қария ҳовлидаги дарахтлар ҳали барг чиқармаганини пайқади, ахир июнь ойи поёнига етай деб қолди, куртаклардан аллақачон барра япроқчалар ёзилиб чиқиши керак эди. Аммо бунинг учун ёмғир керак, қани ўша ёмғир!

¹ Кускус – асоси буғдой ёрмасидан тайёрланадиган таом тури (тарж.).

Шуниси ҳам борки, жаноб Ромуальдони курғоқчилик унча ташвишга солмасди – ёмғир ёғадими, йўқми, унинг ҳаёти бунга боғлиқ эмасди. Қария умр бўйи ўқитувчилик қилган ва вақти соати билан нафақага чиққанди. Нафақа пули ҳақиқатан ҳам кам эди: тирикчиликка аранг етади, боз устига яна мана бу овқатланиш тартибини айтмайсизми: шифокор унга лўвия ва чўчка гўштини ва умуман чўчка ёғидан тайёрланган ҳар қандай егуликни тақиклаб кўйган... Яхшиямки, унга Луиза деган инсофли оқсоч учраб қолди, яхшиямки, ўша Луиза кускус деганни ейишга рози бўлди: оқсочни боқиш учун энди ортиқча сарф-харажатнинг ҳам хожати йўқ. Парҳез арзонга тушадиган нарса эмас: шифокор Барreto, ўсимлик мойи, гуруч, патир ноннинг қотгани, сут ва ора-сира қовурилган жўжа еб туришни буюрди... Ёзишга-ку, у ёзди, бироқ ҳамма гап шундаки, бу кўрсатмаларни бажариш жаноб Ромуальдонинг қўлидан келмасди: пул етмайди. Бунинг устига ҳамма нарсани ҳам бозордан топиб бўлмайди. Масалан, бузоқ гўштини қаердан оласан?!

Фарзанд доғи уни адои тамом қилганди – у бирдан етимчага айланиб қолгандек эди, ота-онасидан айрилган кезлар ҳам у ўзини бунчалик ғариб ҳис этмаганди... Бу пайтда устоз шўрлик ўғлининг жасади ётган қабристон дарвозасининг нақ ёнгинасидан ўтиб борарди. Мануэл отасини қандай яхши кўрарди, ёшига караганда қандай фаросатли, одамларга ишонувчан ва уларга фақат яхшиликни раво кўрувчи бола эди у! У онасини билмасди: у туғилгандан сўнг бир ой ўтиб, онаси Дакарга жўнаб кетди ва ўша кетганча бошқа қорасини кўрсатгани йўқ.

Ромуальдо болага жуда бағир босиб қолганди, бир нафас ҳам фарзанди-сиз туролмасди – ёши улғайганда Яратган унга шунақа овунчоқ ато этганди. Унинг яна бошқа фарзандлари ҳам бор эди, бироқ бари ўсиб-улғайиб, дунёнинг ҳар чеккасига қанот боғлаб учиб кетишганди, Ромуальдо уларнинг фақат биттасидан мактуб оларди. Мануэл қариянинг якка-ёлғизлигини билинтирмасди, бироқ бу ҳам узоққа чўзилмади... У олти ёшида менингит касалига чалиниб дунёдан ўтди. Бола хушсиз ётган кезлар қандай мунгли оҳангда инграганлари, отасининг бўйнига осилиб: “Ана у! Ана, келяпти!” дея қандай қаттиқ қичқирганлари ҳали-ҳамон устознинг қулоғи тагида жаранглаб туради. Мануэл бу дунёни абадий тарк этганида, унинг тинчиб қолган чеҳрасида азоб-уқубат ифодасидан ном-нишон қолмаганди, қариянинг юрагига эса аввал у сира бошдан кечирмаган соғиниш ҳисси пушиб кириб олганди.

Ҳозир эса у шаҳарга отланганди, чунки қиёматлик дўсти Жоан идишда ёғ сотилаётгани тўғрисида хабар берганди – унинг парҳези учун зарур бўлган жуда яхши зайтун мойи. Мой ҳозирча божхонада бўлиб, пайшанба куни бир юз саксон эскудодан кимошди савдоси орқали сотиладиган бўлганди. Ундан арзон бўлмайди. Агар олибсотар баққоллар мойни олишга улгуришмаса, ёғ бир неча ойга етади – омадни синаб кўриш керак.

Ҳачир йўлдаги ўнқир-чўнқирликларни одатдагидек айланиб ўтар, туёқларини тақиллатганча, илдам юриб борарди, чуқур ўйга ботган жаноб Ромуальдо эса бундай силкинишларни ҳатто сезмасди ҳам.

У Сан-Фелиппа ва Кова-Физейрада деярик қирқ йил дарс берди; унга олти юз эскудо нафақа тайинлашганди; хотини ва болалари бўлганда, шугина нафақа уларга урвоқ ҳам бўлмасди... У ҳатто халқ маорифи соҳасида ўз вазифасини ҳалол адо этгани учун мукофот ҳам олди; шахсан губернаторнинг ўзи муниципалитет танобийсида уни бағрига босиб табриклади. У бу тантанага ўғлини ҳам олиб борганди ва Лиссабондан ташриф буюрган нуфузли жаноб унинг кўкрагига қандайдир чиройли нарсани қадаб кўяётганда, боланинг юраги ғурурга тўлганди! Жаноб яна шундай деганди: “Бу мукофот болаларга яхши таълим берганинг учун...” Шўрлик, азиз ва жажжи Мануэл!

Бир неча кундан сўнг авлиё Иоанн куни байрами, бироқ кунгурадор тоғ тизмалари тепасида бир парча бўлса-да, булутдан асар йўқ ва яқинлашиб

келаётган тонг ёруғида бу тизмалар янада якколроқ кўрина бошлаганди. Ҳадемай қизиган темирдек қип-қизил ва қайноқ қуёш чўққилар орасидан қалқиб чиқади. “Яхшиям соябонни олиб олганим, -- хаёлдан ўтказди қария, – осмон тип-тиник, роса куйдириши тайин”. Жаноб Ромуальдо йўлга мукамал шайланганди: тутинган ўғли Америкадан олиб келган шўх рангдаги каноп сурупдан костюм, бошига панама илганди.

Денгизга олиб тушадиган теп-текис йўлни кимдир белкуракдами, ё кетмондами жўрттага қазиб ташлагандек эди. Қовжираб-қақраб кетган ернинг ёмғир кўрмаганига ҳам анча бўлганди, фақат унда-бунда яшил доғдек ўталафлар кўзга ташланарди. Саёзлашиб қолган сойлар оғзини катта очган махлуқ жағларига ўхшарди, гўё. Эҳ, қани эди бир шаррос ёмғир қўйиб берса! Теварак-атроф бир зумда бошқача тусга кирган бўларди! Қақраб кетган ерни бугдой қопларди, чуқурликларнинг четларидан чечаклар униб чиқарди, ҳаммаёқ барра майса билан қопланарди, моллар ҳам мириқиб ўтлар эди... Ҳозир-чи, атрофга қарагинг келмайди... ҳаммаё куйиб ётибди!

Қария эски ошнаси Руфинонинг дўқонида бир оз ушланиб қолди.

– Бугун дўқонни эрта очибсанми!

– Жаноб Ромуальдо, каллайи саҳарлаб йўл бўлсин?

– Шаҳарга тушмоқчийдим, ишим бор.

– Аҳволингиз яхшими ўзи, жаноб Ромуальдо?

– Ҳа, тупроқдан ташқари дегандай...

– Судда гувоҳ бўлиб кетмаяпсизми?

– Йўғ-э, Худо сақласин.

– Олис йўл, сиз эса энди ёш эмассиз, соғлиқ ҳам...

– Нима ҳам қилардик, илож қанча... Рафиқангиз, болалар яхшими ўзи?

– Худога шукур, ёмон эмас. Нининьянинг кеча кўзи ёриди, биз яна биттага қўпайишдик.

– У, умри билан берган бўлсин! Энди фарзандлар қанча бўлди?

– Тўққиз жон. Кеча дунёга келганини ҳам қўшиб айтадиган бўлсак, беш нафар қизу, тўртта ўғил бола. Балки ичкари кириб, бир пиёла қаҳва ичиб бир оз нафасни ростлаб оларсиз?

– Мехрибонлигингиз учун ташаккур. Кун қизиб кетмасдан шаҳарга тезроқ етиб ола қолай. Бўлмаса жазирамага қолиб кетаман.

– Зоримиз бору зўримиз йўқ, унда қайтишингизда мехмонимиз бўлинг. Шаҳарда унча узоқ қолмассиз, а?

– Йўғ-э. Эртагаёқ қайтаман.

– Демак, тез битадиган юмуш экан-да?..

– Арзимаган иш. Майдонга бир кўз ташласам бўлгани.

– Майдонга?

– Ҳа. Божхонада баъзи бир моллар сотилар экан.

– Ростданми?

– Бўпти, Руфино, вақт йўқ. Хотинингга салом айт, кўришгунча.

– Яхши боринг, жаноб Ромуальдо, ишингиз ўнгидан келсин!

Ҳачир яна қадамни тезлатди ва шу кетишда Кова-Фигейргача тўхтамади, хўжайини соябонини очди: осмондан оловли найзалар ёғила бошлади. Бир неча дақиқа ичида ҳамма ер тоғ тизмалари устидан отилиб тушаётган ёғдуга қўмилди.

Жаноб Ромуальдо ўзини улкан соябон гумбази панасига олди. Шаҳарга етиб олиш учун яна ярим соатлик йўл қолганди.

Чиндан ҳам йигирма беш дақиқадан сўнг бош черковнинг баланд кўнгиракхонаси кўзга чалинди. Денгиз худди ёғ тўкилган ердек ялтирарди. Гарчи бу пайтларда унинг чўққиларини оппоқ қор қоплаб ётган бўлса-да, айни пайтда парча булут ҳам кўринмасди. Бу яхшилик аломати эмас. Остонада авлиё Иоанн куни турган бўлса-ю бир томчи ёмғир бўлмаса-я.

У тушишда давом этарди. Фелип Сантос Силви майдонида болалар копток кетидан қувиб юришарди, уларнинг баъзилари ўқувчилар халтасини

елкаларига осиб олишганди. “Ўқиш ўрнига, эси пастлар копток кетидан қувиб юришади. Ох, бу футбол деганлари ёшлик даврининг заволи бўлди фақат”.

Жаноб Ромуальдо майдонни аранг кесиб ўтди: хуркиб кетган ҳачир дам-бадам жойида серрайиб қотиб қоларди. Тажриба йўқ. Одоб нима бил-майдиган бу тирранчаларнинг ота-оналарида уят деган нарса қолмабди: фарзандларига тузукрок тарбия беришни ҳам билишмайди...

Ромуальдога кўзлари тушиши билан болалар бақира кетишди:

– Ундан ясалган чувалчанг! Ундан ясалган чувалчанг!

Бу гапнинг эгаси, албатта, у эди: оқ кавуш, оқ қалпок, оқарган мўйловлар. Уни масҳара қилишаётгани аниқ, бошқа яна кимни ҳам бўларди... Тери ҳам худди ўчакишгандек рангсиз эди...

– Ху-у-у, ундан ясалган чувалчанг!

Ҳачир туёқлари билан шаҳар тош кўчаларини тақирлатиб кириб борганида, минора соати саккизга занг урганди. У уйдан шаҳар соат тўртда йўлга чиққанди... Ҳаммаси тўғри – йўлга нақ тўрт соат вақт кетибди.

Чўқинтирган ота Жоан ва унинг аёли Маргид устозни самимий қувонч билан кутиб олишди. Ҳачирнинг эгарини ечиб, шийпонга элтиб қўйишди, Ромуальдога буклама курсига ўтиришни таклиф этишди. Унинг оёқлари увушиб, ўқтин-ўқтин оғриётганди.

– Жаноб Ромуальдо, узангингиз ҳаддан ташқари калта экан. Уни тушир-маса бўлмайди.

– Мен шундай юришга ўрганганман.

– Йўқ, йўқ, сиз уни бир узайтириб кўринг-а, қандай қулай бўлишини ана ўшанда кўрасиз. Йўл қанча олис бўлса, узанги ҳам шунча узун бўлмоғи керак, бунини мен отамдан ўрганганман.

Жаноб Ромуальдо бу одамларни ҳамшиша кўнглига яқин оларди: Маргид онадек барчага меҳрибон эди, бу эҳтимол унга оналик бахти насиб этмаганидандир. Бундан толе эгаси бўлган аёл ич-этини еб яшарди ва шу боис унинг уйдан эрталабдан то қош қорайгунга доғур ёш болаларнинг шовкин-сурони аримасди. Кўпчилик эр-хотинлар ўз жуфтларини шу хонадонда топишганди, энди уларнинг фарзандлари Жоан ва Маргидни ўз бувиларию ўз буваларидек кўришарди ва уларни шундай деб чақирисарди ҳам.

Жаноб Ромуальдо ўзининг касалию пархези тўғрисида, омади чопиб Луизадек меҳрибон хизматкор учрагани ҳақида, ёлғизлигию ўн йил бурун бу дунёни тарк этган ўғли Мануэл ҳақида ва яна ёмғирдан ҳали ҳануз дарак йўқлиги, ҳозирги замонда болаларга тузукрок тарбия берилмаётгани ва пировардида ўзининг бу ерларга аzza-баzza овора бўлиб бир идиш ёғ учун келгани тўғрисида сўзлай кетди.

– Литри қанчадан экан?

– Тўрт галлондан, шунда, ўн литри – ўн саккиздан бўлади.

– Бошланғич баҳоси-чи?

– Бир юз ўн саккиз эскудодан. Бу жуда арзон. Зайтун мойининг литри одатда ўн тўққиз эскудодан сотилади. Икки юздан сотса ҳам бўлади. Бир қатга идишдагиси каминага бир йилга, балки ундан ҳам кўпроққа етиб қолади. Биз ахир Луиза иккимиз холосмиз-ку.

Гарчи қария оворагарчиликнинг кераги йўқ, қаерда бўлса ҳам ётиб кетавераман дея эътироз билдирса-да, чўқинтирган ота Жоан жаноб Ромуальдонини ҳамшиша мана шундай – кўярда-қўймай уйда олиб қоларди. Қария қанча таранг қилса, Маргид ҳам шунча қаттиқ туриб оларди ва олис йўлдан тинкаси куриб келган Ромуальдо охири ноилож таслим бўларди. Яхши маънодаги бундай мулозаматлару эътирозлар ўн йилдан бери шу тахлит такрорланарди.

Уни элтиб қўйишган хонада, Америка маҳсулотини бўлган юмшоқ тўшакли, эгилювчан, худди яп-янгидек ялт-юлт этиб турган беҳисоб сокқачалару харидан иборат баланд ва кенг, темирдан ясалган ва сарғиш

рангга бўялган каравот турарди. Каравот кенг хонанинг ўртасига, металлдан ясалган улкан хочнинг тагига жойлаштирилган бўлиб, унинг бош тарафи шимол деворига қараганди. Бу каравот маърифатли ва билимдон, ва у ҳам Марказий мактабда дарс берган, теварак-атрофдагиларга маълуму машхур Маргиднинг отаси руҳоний Кассианога тегишли эди.

Деворда яна жаноб Ромуальдонинг ғашига тегадиган ўймакорлик ва олеография усулида ишланган расмлар, календарлар осилиб турарди: улардан бирида кўз-кўз қилиш учун уст-бошсиз қиз бола тасвирланган бўлиб, бу календар нақ Маргиднинг портрети тагига илинганди. Чўқинтирган ота Жоан хотинидан сал бўлса ҳам хурматини дариф тутмаса бўлармиди. Ожиз одам!

Жавон устида ҳам ромга солинган фотосуратлар турарди ва расмлар орасида Жоан ва Маргиднинг чўқинтирган ўғли жажжи Мануэлнинг ҳам сурати жой олганди. Бу унинг ўлимидан сал аввал олинган сўнгги расми эди. Шунақанги чиройли ва шунақанги ақлли бола... Яратган унга нега шундай қисқа умрни раво кўрди экан, балки жаноб Ромуальдонинг ёши улғайганда унга эрмак топилишини истамаганидандир?!

Эртасига барвақт Ромуальдо Жоан билан бирга божхонага йўл олишди: олди-сотди саккизга белгиланганди. Минора соати қачон занг ураркин дея икковининг ҳам қулоғи динг эди. Улар ўриндикқа ўтириб, об-ҳаво тўғрисида, ёмғирдан дарак йўқлиги тўғрисида суҳбатлашишди ва бўладиган хосилни ўзларича чамалаб ҳам кўришди. Агар ёмғир ёғмаса, ҳамма ер куйиб тамом бўлади. Кейин ҳукумат очин-тўқинларга ёрдмлашиш учун бирон-бир чора-тадбир қўллашга мажбур бўлади. Ёмғирдан эса ҳамон дарак йўқ: дарахтларда барг тугул ҳатто куртак ҳам кўринмасди, май ойи одатга кўра шаррос ёмғирни башорат қилса-да, ғивир этган шамол ҳам эсмаётганди...

Шу пайт, худди театр пардаси очилгандек, божхона эшиги очилди. Оталар тушунгандек, бир-бирларига қараб қўйишди, сўнг ўринларидан туриб, сафнинг олдига ўтишди.

Одамлар йиғилаётганди ва чўқинтирган ота Жоан Ромуальдо эшитиб қолмасин дея эҳтиёт бўлиб кўшнилари билан гапга тушиб кетди: мана, истеъфодаги ўқитувчи эмиш, нафақаси ҳам оз экан, шифокор парҳез қилишни бунорибди, чўчка ёғидан тайёрланган ҳар қандай таомни тақиқлаб, фақат зайтун ёғидан истеъмом қилишини айтибди, шу боис у зайтун ёғи солинган идишдан бирини олмоқчи, агар сиз унга йўл бериб, ҳиммат кўрсатсангиз, олийжаноб иш қилган бўлурдингиз.

Одамлар, денгиз кўпигидек оқ, бошига соябонли қалпоқ, эгнига барча тугмалари текис қадалган калта қаноп камзул кийиб олган озғин, ҳамманинг кўзи мўйловли қарияда – бу кўзлар озмунча ёш тўкмади. Кўриниши иззату ҳурматга лойиқ одам эди. Биронта ҳам рақиб уни синдиришга жазм этолмасди.

Машинкада босилган бир уюм қоғоз кўтариб, очик савдо вакили кириб келди-да, қути устига чиқди ва шу билан очик савдо бошланди.

Сотувга чиққан моллар рўйхати бинойидек катта эди, навбат ёғ тўлдирилган идишга келди.

– Бир юз саксон, ким кўпроқ беради?

– Бир юз саксон бир! – қўлини кўтарди жаноб Ромуальдо.

– Бир юз саксон бир, ким кўпроқ? Бир юз саксон бир – бир! Бир юз саксон бир – икки!..

Ҳеч ким баҳони кўтармади. “Уч!” – кичқирди очик савдо вакили ва идишдаги ёғ одоб билан жилмайиб турган жаноб Ромуальдога насиб этди. Чўқинтирган ота Жоан уни тўлиб-тошиб табриклади.

Энди идишдаги зайтун мойини Кова-Фигейрга етказиш қолганди ва унинг жонига яна қиёматли дўсти Жоан оро киргазди: эски қадрдонига эшагини берди. Бари ишлар жойида кетаётганди. Тушдан сўнг жаноб

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ромуальдо ўз хаширида йўлга тушади, ортидан эса елкасига ёғ тўла идиш юкланган эшак майда қадамлар билан йўртиб боради. Энди у бир йилгача ёғ ғамини емай яшайверса ҳам бўлади.

Тушлик қилиб бўлган қария Маргиднинг меҳмоннавозлиги учун миннатдорчилик билдирди-да, у билан хайрлашди ва эгарга ўтириб божхона тарафга қараб йўлга тушди. Дўсти Жоан унга ёрдамлашиш учун бир йигитни ёллаганди.

Соат икки бўлса-да, ҳали божхона ёпиқ эди, бироқ эшикка кўлинг тегиши билан эшик ҳам очилди.

Йигитча амалдорнинг кўмаги билан юк ортиладиган эгарни тайёрлашга киришди: идишдаги ёғни олис манзилга етказишнинг ўзи бўмасди. Улар бор куч билан қоринбоғни тортишди, сўнг ёғ тўла идишни эҳтиётлик билан юк ортиладиган эгарга кўндаланг қилиб жойлаб, бирининг устига иккинчисини кесиштириб арқон билан боғлашди ва тугун таранг қилиб тортилди, арғамчи эшакнинг терисига маҳкамланди. Юкни маҳкам тортиб боғланганига ишонч ҳосил қилганларидан сўнг эшакни ўз ҳолига қўйишди.

Яна қанча вақтга ажралишаётганларини билмай, бир-бирлари билан ўпишишди: турган гап қария шаҳарга тез-тез келолмайди, унинг ёшида бундай сафарлар билан ҳазиллашиб бўлмайди. Қарияни кўргани Кова-Фигейрга яхшиси қиёматли дўсти борсин: у ҳали ёш, бақувват, ўзи билан Маргидни ҳам бирга олиб келсин, у ернинг ҳавоси аёлдаги мигрен касалига шифо бўлса, ажаб эмас.

Кўча майдондан қиялик бўйлаб тикка борарди. Денгиз манзараси қай тарзда намоён бўларкин: окшом у ерга шаҳарликлар тўпланишади. Ромуальдо қачонлардир, шаҳарда яшаётган пайтлари ҳар окшом у ерга бориб турарди ва ҳайкал супчасига ўтириб олиб, шаҳарнинг бообру кишилари билан узоқ суҳбат қуради. У пайтлар ҳали ёш, соғлиғи зўр, пул ҳам чўнтагида етарлича бўларди. Маоши унча катта эмасди, шунга яраша ҳамма нарса арзон эди. Марказий мактабда ойига йигирма беш милрейдан маош тўлашарди ва десерт учун метрополиядан ўзига узум сотиб олишга ҳам қурби етарди. Энди бўлса, базўр қўл учидан кун кўряпти ва идишдаги арзимаган ёғни учун жазирама офтобда, ўнқир-чўнқир, паст-баланд йўлларда қадамни зўрға босиб, оворано сарсон тентираб юришга мажбур бўляпти...

Майдондан кетаётиб, ҳали молия муассасаси муюлишига бурилиб улгурмаёқ ёғ тўла идиш кулаб тушди. Куладно думалаб кетди. Орқасидан келаётган Жоан ўзгаргудек овозда дод-фарёд кўтарганча воқеа жойига отилди. Қария эгарда тошдай қотиб қолганди. Божхона хизматчиси ҳам қичқира кетди. Ёғ тўла идиш тош йўлдан гумбурлаганча юмалаб борди ва панжарага келиб урилди. Идишнинг чамбараклари учиб, ҳалқалари сочилиб кетди, ёғ эса тизиллаб оқа бошлади. Эти суягига ёпишган ит ялтираб ётган силлиқ тош йўлни осилиб тушган лунжлари билан ялай бошлади.

– Қадрдоним Ромуальдо, бу қандай гап бўлди?! – қайғуриб хитоб қилди Жоан.

Ромуальдонинг ҳатто кимирлашга ҳам мажולי қолмаганди. У ёғни тинмай ялаётган итдан кўзини узмасди: тош йўлни ҳалқоб босганди.

– Бу қандай офат бўлди яна, бу қандай мусибат! Шундай олис йўл босиб келиб, бир юз саксон эскудо пул сарф қилинсаю уйга куп-қурук қўл билан қайтилса...

– Қўйсанг-чи, Жоан. Мануэлдек боламдан айрилишга етган бардошим, шу оддий ёғга келганда етмасмиди...

У улкан шамсиясини очди: пружина қарсиллади. Ромуальдо қоқ суяк гавдасини жазирамадан ва шаҳарликларнинг ачиниш тўла нигоҳларидан яширди.

*Рус тилидан
Дилдорхон АЛИЕВА
таржимаси*

АФРИКА ОВОЗИ – НЕЛЬСОН МАНДЕЛА

Ўтган асрнинг иккинчи ярми бошида бутун Африка қитъасини (халқ ибораси билан айтганда, “Қора Африка”) ирқчиликка қарши кураш алангаси чулғаб олгани кўпчиликнинг ёдида бўлса керак. Ирқчилик тузумининг маркази Жанубий Африка Республикаси (ЖАР) бўлиб, оқ танли президент Ян Смит бошчилигидаги ирқчи жаллодлар узок вақтгача бу улкан қитъани аросатда сақлаб турди. Ҳиндистоннинг буюк раҳнамоси Маҳатма Ганди ҳам ватанидаги миллий озодлик курашини айнан шу қитъанинг Йоханнесбург, Претория, Дурбан сингари шаҳарларида бошлаган эди. 1907 йилнинг 1 январида бу икки буюк шахс Янги Дехлида бўлиб ўтган халқаро анжуманда танишган, Гандининг Жанубий Африкада зўравонлик сиёсати ишлатилмаслиги ҳақидаги ғоясини қўллаб-қўлтиқловчи халқаро анжуман уюштирилган эди. Қисқа қилиб айтганда, Шимолий ва Жанубий Африканинг бепоён ва гўзал сарзамини Африка халқларини эмас, ўзидан ўзга халқларни қул деб тушунавчи бир гала халқаро мустамлакачиларни бойитиб ва тўйдириб келар эди. 1918 йил 18 июлда Мфезо деган жойда Нельсон Мандела оламга келганида бутун қитъа бамисоли аланга ичида яшарди. Отаси Нельсон Мфезо қишлоғининг оксоқоли эди, аммо ирқчи ҳукумат билан чиқиша

олмай, амалдан туширилади ва оиласи билан Цгунага кўчиб кетади, бироқ маҳаллий ҳокимиятнинг Махфий кенгашида ўз ўрнини сақлаб қолади. Айнан ана шу кичиккина сиёсий имтиёз миллий озодлик ҳаракатининг келажакдаги оламга машхур раҳнамоси бўлиб етишувига сабаб бўлди. Асли исми Ролилала бўлган бу йигитча ўз мамлакатидagi қора танлиларга рухсат этилган Фортхелл дорилфунунида таҳсил олади, Англияда ўқийди ва малакали ҳуқуқшунос бўлиб етишади. Унинг ижтимоий ҳаётдаги бутун фаолияти сиёсий курашларга бой бўлди. У умрининг 27 йилини ирқчи тузумининг қамокхоналарида ўтказди.

1990-йилларнинг боши. Мандела ниҳоят озод. Унинг учун курашчи йўлидан заррача енгил бўлмаган тинчлик ўрнатувчи йўли бошланган. Ирқчилик тузуми бекор қилингандан кейин, ЖАРдаги аҳвол кескинлашди. Уттиз миллиондан ортиқ қора танли беш миллионлик оқ танли устига ташланишга тайёр турарди.

Мамлакатда истиқомат қилувчи турли қабилалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳам яхши эмасди. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, агар Мандела бўлмаганида, ЖАР конга ботган бўларди.

Таажжубланарлиси, бир умр оқ танлиларга қарши курашиб келган ва оқ танлилар хоҳиши билан узок йиллар қамокда ўтириб чиққан одам озод бўлгач, ўша заҳоти миллий ва ирқий адоват ўйинини ўйнашга бўлган ҳар қандай ҳаракатнинг олдини ола бошлади. У ҳар қандай одам билан гаплаша ва келиша олар эди, Мандела энг мурасасиз рақибни ҳам дўстга айлантирадиган сўзларни топар эди.

1994 йил 2 майда Нельсон Мандела ирод қилган нутқ ЖАРда биринчи эркин сайлов бўлиб ўтганданок унинг учун ўзгача аҳамиятга молик бўлиб қолди, бу ғолибнинг нутқи эди, бироқ мағлубларнинг қонига ташна ғолибнинг эмас, балки мамлакатда тинчлик ва хотиржамликка, тери рангидан қатъи назар ҳаммани бирлаштиришга, демократия ва фаровонликка интилувчининг нутқи эди – бу Африка овози эди.

Нельсон Манделанинг истеъдоди серқирра бўлиб – у шоир ҳам, табиб ҳам, сиёсатчи ҳам, олим ҳам эди. Энг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

асосийси, у юксак инсонпарварлик хусусиятига эга чинакам инсон эди. Даставвал ҳокимият тепасига келганда (1994 йил 10 май) у ирқчиликнинг илдизига болта урадиган бир ишни қилади – оқ ва қора танлиларни тенг ҳуқуқли деб тан олиш сиёсатини амалга оширади. Сиёсий курашчи сифатида ўзига қарши томондан кўплаб ғанимлар “орттирган” ига қарамай, кейинчалик қора танли бўлмаганлар ҳам Нельсон Манделани ўз одамидек кўра бошладилар, бу эса унинг халқаро майдондаги обрўйини ҳаддан ташқари ошириб юборди. ЖАРнинг саккизинчи (ва биринчи қора танли) Президенти ўзининг беш йил давом этган давлат раҳбарлиги мобайнида юз йилда қилинмай келган ишларни бажарди, тиббий муолажалар, таълим олиш каби муҳим соҳалар бепул деб эълон қилинди, шунингдек, савдо-сотиқ, транспорт, коммунал хизматларда ҳам йилдан-йилга арзонлаштириб бориш режалари тузиб чиқилди ва амалга оширилди. Бундан ташқари 1994 йилда Ер тўғрисидаги, 1998 йилда Болаларга моддий ёрдам тўғрисидаги, ҳамда Ишчилар малакасини ошириш тўғрисидаги, 1995 йилда Мехнатга муносабатлар тўғрисидаги, 1997 йилда Мехнат тақсмоти тўғрисидаги, 1998 йил-

да Мехнатда ирқчилик аломатига барҳам бериш тўғрисидаги қабул қилинган қатор Қонунлар мамлакат иқтисодиётининг жадал ривожланишига сабаб бўлади.

Нельсон Мандела халқаро майдондаги сиёсий воқеаларга ҳам бефарқ бўлмаган – зўравонликдан азият чекканлар фарёди кулоққа чалинган эл ё элат борки, бу жафокаш инсон беғараз ёрдам қўлини чўзар эди.

Нельсон Манделанинг ўз мамлақати ва халқаро майдонда кўрсатган жасоратлари тақдирланмай қолмади, у жами йигирма тўққизта олий даражадаги маҳаллий ва халқаро мукофотларга сазовор бўлди. Бу мукофотлар чўққисини 1993 йилда берилган Нобель мукофоти безаб турибди.

Нельсон Мандела 2013 йил 5 декабрда 96 ёшида Иоханнесбург яқинидаги Хоутон Эстейт шаҳарчасида оила кучоғида оламдан кўз юмади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов Жанубий Африка республикаси Президенти Жейноб Зумага таниқли сиёсат арбоби, мамлакатнинг собиқ Президенти, тинчлик соҳасидаги Нобель мукофоти лауреати Нельсон Манделанинг вафот этгани муносабати билан ҳамдардлик билдирди.

Нельсон МАНДЕЛА **МЕН ЎЛИМДАН ҚЎРҚМАЙМАН!**

(Суддаги нутқ)

1964 йил 20 апрель

Мен айбланувчиларнинг биринчисман.

Мен санъат бакалаври дипломига эгаман; бир неча йил мобайнида Оливер Тамбо билан бирга Иоханнесбургда оқловчилик билан шуғулландим. Мен судланганман ва руҳсатсиз мамлакатдан чиқиб кетганим ва 1961 йил май охирида иш ташлашлар ташкил этганим учун беш йиллик қамоқ жазосини ўтамоқдаман.

Энг аввало шуни айтмоқчиманки, суд очилиши вақтида Жанубий Африкадаги халқ кураши чет элликлар ёки коммунистлар таъсири остида

олиб борилмоқда деган айблов билан айтилган гаплар ҳақиқатга мутлақо мос келмайди.

Инсон ва йўлбошчи сифатида нимаики қилган бўлсам, фақат шахсий тажрибам ва ўзимнинг африкалик насабимга таяниб қилдим, бу насабим билан фахрланаман; бошқа ҳеч ким ҳеч қандай тарзда менга таъсир кўрсатмаган.

Ёшлигимда Транскейда менинг қабилам чоллари ўтмиш ҳақида ҳикоя қилганларини эшитган эдим. Бу ҳикоялар орасида ватанни ҳимоя қилиб аждодларимиз олиб борган урушлар ҳақидаги гаплар бўлар эди...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ўшанда мен халқимга хизмат қиламан ва унинг озодлик учун курашига қўлимдан келганча ҳиссамни қўшаман, деб аҳд қилган эдим. Мана шу нарса менинг барча аъмолларимни белгилаб берди, бу – судда менга қарши қўйилган айбловлар учун баҳона бўлди...

...Мен ҳар доим ўзимни биринчи навбатда африкалик ватанпарвар деб билар эдим. Зеро 46 йил олдин мен Уматада туғилган эдим. Мени амаким – Тембуленднинг олий сардори қаноти остига олган эди. Ҳозирги олий сардор Сабати Далинебо сингари Транскейнинг бош диний пешвоси Кайзер Матанзима ҳам менинг қариндош-уруғларим ҳисобланишади.

Ҳозир мен синфсиз жамият тарафдори ҳисобланаман; бу иштиёқ қисман даҳо сиёсатдонлар китобларини кўп мутолаа қилганим ва қисман илк африка жамиятининг тузилмаси ва ташкиллаштирилишидан ҳайратга тушганим боис юзага келган эди.

Ишлаб чиқаришнинг асосий воқитаси бўлган ер ўша вақтда қабилага қарарди. Бойлар ва камбағаллар йўқ эди, эксплуатация йўқ эди.

Олдин айтиб ўтганимдек, даҳо сиёсатдонларнинг китоблари менга таъсир ўтказгани бор гап. Аммо бу кўплаб янги мустақил давлатлар раҳбарлари учун ҳам ҳаққонийдир. Маҳатма Ганди, Жавохарлаъл Неру, Кваме Нкрума ва Жамол Абдул Носир сингари кўплаб шахслар буни тан олганлар.

Халқимиз жаҳоннинг мутараққий мамлакатларига етиб олиши ва бизга мерос бўлиб қолган ақл бовар қилмас қашшоқликни бартараф этиш учун иштирокионнинг қандайдир шакли зарурлигини барчамиз тан оламиз. Аммо бу биз марксчилармиз дегани эмас.

Нафсиламрини айтганда, менга келсак, сиёсий курашмизнинг ҳозирги босқичида коммунистик партия алоҳида роль ўйнаши кераклиги ҳақидаги масалани баҳсли деб ҳисоблайман.

Ҳозир ирқий камситилишни бартараф этиш ва Озодлик хартияси асосидаги демократик ҳуқуқлар учун кураш асосий вазифа ҳисобланади. Коммунистик партия бунга эриша-

ётгани даражасидаги унинг ёрдамини олқишлайман. Мен буни улар ёрдамида барча ирқдаги халқлар курашимизга бош қўшишлари воқиталаридан бири деб ҳисоблайман.

Илғор ғояли адабиётни ўқишдан ва шундай ғоядаги шахслар билан қилинган суҳбатлардан менда шундай таассурот пайдо бўлдики, коммунистлар Ғарбнинг парламент тизimini нодемократик ва тескаричилик деб ҳисоблайдилар. Мен эса, аксинча, шундай тизим тарафдориман.

...Америка Конгресси, ҳокимиятни тақсимлаш доктринаси, АҚШ одил суди тизимининг мустақиллиги каби менда ўшандай туйғу уйғотади.

Менинг қарашларим ҳам Ғарб, ҳам Шарқ таъсири остида шаклланган. Булар бари мени шундай фикрлашга олиб келдики, ўз сиёсий кредомни аниқлашда мен мутлақо беғараз ва холис бўлмоғим шарт эди.

Мен ўзимни иштирокиондан бошқа ҳеч қанақанги ижтимоий тизим билан боғлай олмайман. Мен ҳам Ғарбдаги, ҳам Шарқдаги энг яхши нарсаларни олишда эркин бўлмоғим қарзу фарз эди...

...Жанубий Африка – Африка мамлакатлари ичида энг бойи ва дунёдаги энг бой мамлакатлардан бири бўлиши мумкин эди. Аммо бу фавқуллоддаликлар ва ҳайратомуз ранг-барангликлар мамлақати. Оқ танлилар, эҳтимол, дунёдаги энг олий ҳаёт даражаси билан таъминланган, айни дамда африкаликлар камбағаллик ва қашшоқликда яшашмоқда...

Бундай танқидга жавоб берароқ ҳукумат аксарият Жанубий Африкадаги африкаликлар китъанинг бошқа мамлакатларидаги одамлардан кўра яхшироқ яшайди деб наҳ уради. Бу фикр ҳақиқатга қанчалик мос келишини билмайман ва бу мамлакатларда ҳаёт қиймати ҳисоб-китобларини олмай туриб, бундай қиёслаш мумкинлигига ишонгим келмайди.

Хўп, шундай ҳам дейлик, аммо бу африка халқига нисбатан барибир ноўрин бўлиб чиқади. Биз бошқа мамлакатлар халқларига нисбатан қашшоқроқ эканимиздан эмас, балки биз ўз мамлакатимизда оқ танлиларга нисбатан қашшоқроқ эканимиздан ва қонун бу номувофиқликни ўзгартиришга

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

тўсқинлик қилаётганидан нолияпмиз.

Африкаликларнинг инсоний қадр-қимматини назар-писанд қилмаслик – бу оқ танлилар ҳукмронлигининг бевосита натижаси. Оқ танлиларнинг афзаллиги қора танлилар тўлақонлигига тўсқинлик қилмоқда. Оқ танлиларнинг афзаллигини сақлашга қаратилган қонунлар бунини мустаҳкам қоидага айлантирган. Жанубий Африкадаги қоранданинг ишини мутлақо африкаликларнинг қисмати ҳисобланади.

Бирор нарсани бир жойдан бошқа жойга олиб бориш ёки тозалаш керак бўлганда, оқ танли одам бу ишни унинг учун бажарадиган африкаликни қидиради, бу африкалик униқиди хизмат қиладими ё йўқми, бунга қараб ўтирмайди. Натижада оқ танли африкаликни бошқа насл мавжудоти деб қарайдиган бўлади.

Улар африкаликларни ўз оиласига эга одамлар ўрнида кўрмайдилар; улар африкаликларда худди оқ танлилар каби севишлари мумкин бўлган туйғуси бор деб, худди оқ танлилар каби ўз хотини, бола-чақалари билан бирга бўлишни хоҳлайдилар деб; оиласини боқиш, рўзғор тебратиш, болаларини қийинтириб, мактабга жўнатишни истайдилар деб билмайдилар.

Аммо қарол, боғбон ёки қишлоқ хўжалиги ишчиси бундай нарсаларни лоақал орзу қила оладими? Қонунчилигимиз ҳужжатларининг африкаликлар учун энг жирканч кўринишларидан бири – бу рухсатнома ҳақидаги қонунлардир, улар африкаликларни полиция назоратига ҳавола этади, полиция эса хоҳлаган вақтда ва хоҳлаган жойда жабрдийда иштини кўриб чиқиши мумкин.

Уйлайманки, бу борада полиция билан кўнгилсизлик юзага келмаган лоақал битагина эркак африкалик топилмаса керак. Рухсатнома ҳақидаги қонун туфайли ҳар йили юзлаб ва минглаб африкалик қамокқа тикилади. Аммо бундан-да беш баттари шундаки, рухсатнома ҳақидаги қонунлар эрлар билан хотинларни бир-биридан айиради, бу ҳамма жойда оилаларнинг тўзиб кетишига олиб келмоқда.

Қашшоқлик ва тўзиб кетган оилалар беқибат қолмайди, албатта. Болалар қашшоқлар маскани – гет-

толарда саланглайдилар, чунки улар учун на мактаб, мактабга бориш учун на пул бор, бола мактабга бориши учун кўз-қулоқ бўладиган одам ҳам йўқ, чунки оила очликдан ўлмаслиги учун ота ҳам, она ҳам (агар улар “қўш хўкиз” бўлишса) ишлашга мажбур.

Бу ахлоқ даражасининг тушиб кетишига, жиноятчиликнинг даҳшатли ўсишига ва нафақат сиёсат соҳасида, балки бошқа соҳаларда ҳам зўравонлик авж олишига олиб келади. Геттода яшаш турган-битгани жаҳаннам. Бирор кун йўқки, қотиллик ёки бирон одамга тажовуз қилиш содир бўлмасин. Зўравонлик ишлари ҳозир фақат геттоларда эмас, балки оқ танлилар истиқомат қиладиган туманларда ҳам тарқалмоқда.

Қоронғи тушгандан кейин одамлар бир ўзи кўчада юришга кўрқади. Эшик бузиб ўғрилиқ қилиш ва бировлар мулкни талон-тарож этишлар микдори ортгандан-ортмоқда ва бундай жиноятлар ўлимга ҳукм этиш билан жазоланиш мумкин бўлишига қарамай, давом этмоқда. Улим жазоси билан бу мадда боғлаган чипқонни даволаб бўлмайди...

Африкаликлар уларга лоақал тирикчилик ўтиб туришига ярайдиган иш ҳақи тўлашларини истайдилар. Африкаликлар имконлари кўтарадиган ишни қилишни истайдилар, ҳукумат қилсанг ҳам қиласан, қилмасанг ҳам қиласан, дейдиган ишни эмас.

Африкаликлар иш олиш мумкин бўлган жойда яшашни истайдилар, улар у ерда туғилмаганини рўқач қилиб, у тумандан-бу туманга тегиб ҳайдашларини эмас. африкаликлар ишлайдиган жойда ўз ерлари бўлишини истайдилар, улар ҳеч қанақасига меники дея олмайдиган жойда ижара туришни эмас...

Африкаликлар бутун аҳолининг тенг ҳуқуқли қисми бўлишни истайдилар, ўз геттоларида бир умр қолиб кетишни эмас. Эркак африкаликлар хотин-бола-чақалари билан улар ишлайдиган жойда яшашни истайдилар, табиийликка зид равишда эркаклар ётоқларида яшашга мажбур бўлишни эмас.

Африка аёллари ўз ерлари билан яшашни истайдилар, доимий беваликка маҳкум бўлишни эмас. Африкаликлар кечки соат ўн бирдан кейин

кўчага чиқиш ҳуқуқига эга бўлишни истайдилар, уйларида кўмилиб ётишга мажбур бўлишни эмас.

Африкаликлар уларга ўз мамлакатлари бўйлаб кезишга ва улар хоҳлаган жойда иш қидиришга рухсат беришларини истайдилар, Меҳнат бюроси буюрган жойда эмас. африкаликлар рисоладагидек кун кечирини ва жамиятда ўз мавқеларига эга бўлишни истайдилар.

Ҳаммадан ҳам биз тенг сиёсат ҳуқуқларни истаймиз, чунки бусиз бизнинг ҳуқуқсизлик қобилиятимиз пуф деса учиб кетгудек ҳолда қолиб кетаверади. Бу оқ танлилар учун ўта инқилобийча садо беришини тушунаман, чунки сайловчиларнинг кўпчилигини бу ҳолда африкаликлар ташкил этади. Айнан шунинг учун оқ танлилар демократиядан кўрқадилар.

Аммо бу кўрқув барча учун ирқий тенглик ва озодликни қафолатлашга имкон берувчи ягона ечим йўлини тўсиб қўймаслиги шарт.

Барчага сайлаш ҳуқуқи тақдим этиш ирқий ҳукмронликка олиб келади дейиш тўғри эмас. Тери рангига

асосланган сиёсий тақсимот мутлақо сунъий тусга эга, борди-ю, у йўқолса, бир ирқ устидан бошқасининг ҳукмронлиги ҳам ғойиб бўлади.

Африка миллий конгресси ирқчиликка қарши ярим асрдан бери курашиб келади. Ғалабага эришганда у шу сиёсатда содиқ қолади.

Мана, Африка миллий конгресси нима учун курашмоқда. Унинг кураши ҳақиқатан ҳам миллий тусга эга. Африка халқини бу курашга унинг жабр-ситамлари ва унинг тажрибаси туртки бермоқда, бу яшаш учун кураш турткисидир.

Бутун ҳаётимни мен африка халқи учун курашга бағишлаганман. Мен оқ танлиларнинг ҳукмронлигига қарши курашдим ва қора танлиларнинг ҳукмронлигига қарши курашдим. Менинг олий мақсадим – демократик, эркин жамият, унда барча одамлар ҳамжихатликда яшайдилар ва тенг имкониятлардан фойдаланадилар.

Мен олий мақсадим рўёбга чиққан вақтгача яшасам дейман. Борди-ю, зарурат туғилса, унинг учун ҳаётимни беришга тайёрман...

*Амир ФАЙЗУЛЛА
тайёрлади*

Корт тиэтр” театр труппаси ижодкорлари африкалик истеъдодли ёш драматургни кашф қилишибди. Унинг “Арслон ва марварид” пьесаси шу чокқача сахнага қўйилган асарлардан тамом ўзгача, исён руҳида битилган эмиш...

Утган асрнинг 50-60-йиллари жаҳонда кўплаб давлатлар, хусусан, Осиё ва Африка мамлакатларининг мустақилликка эришиш даври, илғор маданият, санъат, сиёсат ва ижтимоий соҳа намояндаларининг эрк, ватан озодлиги йўлидаги чиқишлари дунё бўйлаб акс-садо бераётган, жаҳон сиёсий харитасида янги-янги номлар пайдо бўлаётган замон эди. Ёш драматургнинг ижодига қизиқиш уйғонишига унинг ватани мана шундай ёш давлатлар пайдо бўлаётган қитъада жойлашганлиги ҳам сабаб бўлгандир балки? Ҳар нечук, Воле Шойинканинг жаҳонга танилиши айнан мана шу нуктадан бошланади.

ЙЎЛБАРС ХАТТИ- ҲАРАКАТИДАН БИЛИНАДИ...

1957 йил янги мавсум очилиш арафасида Лондон театр оламида янги бир хабар пайдо бўлди: “Роял

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Нигериялик драматург, адиб ва шоир Акинванде Воле Бабатунде Шойинка 1934 йил 13 июлда Ғарбий Нигериянинг Абекут шаҳарчасида туғилган. Уша пайтда Ғарбий Нигерия Буюк Британиянинг мустамлакаси ҳисобланарди. Унинг отаси Самуэль Айоделе Шойинка инглиз тилида таълим бериладиган Мукаддас Пётр бошланғич мактаби директори, онаси Грейс Эниола Шойинка эса хусусий дўконга эга бўлиб, ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этувчи, ўзининг билими, зукқонлиги боис чор-атрофда хурмат қозонган аёл эди. Бўлғуси ёзувчининг ота-онаси Нигериядаги энг қатта элат – йоруба вакиллари эди. Воле Шойинканинг болалиги ўзига тўқ, маърифатли, серфарзанд оилада ўтган.

Мукаддас Пётр бошланғич мактабини битиргач, Воле Шойинка Абекут ўрта мактабига ўқишга киради. Ўқиш давомида у ёзган иншолари учун бир неча марта мукофотларга сазовор бўлади. 1946 йилда Ибадандаги нуфузли Ҳукумат коллежига ўқишга қабул қилинади. Бу ўқув юртида Нигерия миллий анъаналари билан бир қаторда Британия мустамлакачилиги таъсири ҳукм суради. Коллежни битиргач, бўлажак ижодкор Лагосдаги идоралардан бирида кичик ходим бўлиб ишлай бошлайди, радиопьесалар ва ҳикоялар ёзади, унинг машқлари Нигерия радиосидан эфирга узатилади. 1952 йилда бўлғуси ижодкор Ибадан Университет коллежига ўқишга киради. Бу ҳам Британия ҳукмидаги нуфузли олий ўқув юрти бўлиб, инглиз адабиёти, тарихи, юнон тили ўргатилар эди. Айнан ушбу муассасада таълим олган йиллари ёш йигит мамлакат мустақиллиги йўлида курашаётган озодлик ҳаракати вакиллари билан яқинлашди.

1954 йилда Шойинка Англияга келиб, Лидс университетида инглиз адабиётини ўргана бошлайди, истеъдодли ёш инглиз ёзувчилари билан дўстлашди, таниқли олим Г.Уилсон Найтнинг драма назарияси билан танишади, Европа театри анъаналарини ўрганади, Европа ва Нигерия театр маданиятини ўзаро боғлашга урина бошлайди. 1957

йилда санъат бакалаври унвонини олгач, Лидсда қолиб, диссертация устида иш бошлайди, америкалик драматург, адабиёт бўйича Нобель мукофоти совриндори Южин О’Нил ижодини ўрганади. Худди шу даврда ўзининг иккита пьесаси – “Ботқоқлик аҳли” ҳамда “Арслон ва марварид” сахна асарларини ёзади.

“Ройял Корт тиэтр” труппаси аъзолари билан бўлган ўша тарихий яқинлашувдан кейин ёш драматург ўқишни ташлаб, шу труппага ишга келади. Унинг вазифаси сахналаштириш учун танланган асарни овоз чиқариб, ифодалаи ўқиб беришдан иборат эди. Баҳона ортидан сабаб келади, дейишади. Воле Шойинка мана шу кичкинагина лавозими баҳона кўплаб театр арбоблари билан танишади, замонавий инглиз драматургиясидаги асосий йўналишлар ва оқимларнинг моҳиятини ўрганиб чиқади, шу даврда унинг “Ботқоқлик аҳли” ва “Уйдирма” асарлари талабалар сахнасида кўйилади.

Шойинканинг изланишлари эътироф этилиб, 1960 йилда Ибадан Университет коллежи қошидаги Рокфеллер илмий-тадқиқот марказининг драма санъати соҳасидаги мукофотига сазовор бўлади. Шу йили ватанига қайтиб, “Ниқоблар-1960” ҳаваскорлик театр труппасини ташкил қилади. Шойинканинг “Урмон рақси” пьеса премьераси тарихий санага – Нигерия ўз мустақиллигини эълон қилган кун – 1960 йилнинг 1 октябрига тўғри келди. Худди шу йили сахна юзини кўрган “Биродар Иеронимнинг кўргиликлари” сатирик пьесаси Воле Шойинкани Африка китъаси бўйлаб танитди. Бу пайтда драматург 26 ёшда эди.

Шундан кейинги воқеалар Воле Шойинканинг ижодкор ва фуқаро сифатидаги ижтимоий қарашларини яққол кўрсатиб берди. Бу вақтда драматург Ифа университетида таълим берарди. У “негрофил” деб аталувчи адабий оқим вакиллари билан баҳсга қиришади. Мазкур адабий оқим Африка анъаналарининг мутлоқ ҳокимлиги тарафдори бўлиб, Европа маданияти билан яқинлашув миллий маданиятни инкирозга олиб келади, деб ҳисоблар эди. Драматург эса фақат “қора” ўтмишни, Африка

тарихини куйлаш билан чекланиш ҳар қандай ривожланишнинг олдига ғов солади, деб ҳисобларди. Унинг назарида мамлакат адабиёти, маданияти, хусусан, театр ва кино санъати ривожланишнинг янги босқичига кўтарилиши, жаҳондаги илғор анъаналарга эргашиши шарт, фақат инсоният эришган муваффақиятлар ва ютуқларни ўзлаштириш билангина олға силжиш мумкин. У ўзининг матбуотдаги чиқишларидан бирида “Негрофиллар” Африканинг энг муҳим муаммоларини ҳал қилишга қодир эмас, ахир йўлбарс мен йўлбарсман, дея ўкириб ўтирмайди, балки қим эканлигини ўз хатти-ҳаракати билан билдириб кўя қолади”, деб ёзади.

Воле Шойинканинг “Йўл” драмаси Лондонда бўлиб ўтган санъат фестивалида намоиш қилинади, Дакар фестивалида театр ҳақида доклад билан чиқади, “Конго ҳосили” пьесаси учун мукофотга сазовор бўлади, “Шарҳловчилар” (“The Interpreters”) романини эълон қилади.

Роман қаҳрамонлари бўлган бир гуруҳ ёш зиёлилар Англия ва АҚШ университетларида таълим олиб, жаҳондаги илғор қарашлар ва анъаналарни ўзлаштириб, янги жамият қуриш умидида ватанига қайтади. Аммо бу ердаги муҳитда ўз ниятларини амалга ошира олмай қоладилар. Романни янги авлод ва мавжуд муҳит ўртасидаги бегоналик руҳи тасвири, ёшларнинг маънавий исёни тимсоли дейиш мумкин.

Роман қаҳрамонлари бўлмиш Секони – муҳандис, Кола – рассом, Саго – журналист, Эгбо – каттагина бир вазирликда котиб, Банделе – университет ўқитувчиси. Улар турли касб кишилари, лекин ҳаммаларини битта тақдир бирлаштириб туради. У ҳам бўлса, жамиятга керакли одам бўлиш ёки орғиқча кишига айланишдир. Улар Африканинг янги замон зиёлилари, ижодкорлар, янгиликка ўч, руҳан мустақил одамлардир. Аммо уларнинг руҳидаги мустақиллик синиб қолмасмикин? Мавжуд муҳит билан бегоналик ҳисси курашга айланармикин? Романнинг бор мағзи ва мазмуни қаҳрамонларнинг дилидаги руҳий исёни фаол ҳаракат этиб

кўтаришдан иборат. Бу асарни ўқиган кишининг юрагида момақалдиروق олди сукунати кўзгатадиган хавотир уйғониши, кўнгли гулдирак олди димлиги каби кайфиятдан алағда бўлиши аниқ. Бу асарда Секони яратган, танасини чирмаб олган бўғма илон билан олишайтган курашчи ҳайкали умумлаштирувчи тимсол сифатида бобдан-бобга ўтиб юради. Рассомнинг наздида бу тимсол Африканинг келажагини бўғиб кўяётган кучларга қарши ғазабдир. Роман қаҳрамонларининг назарида мамлакатда ҳукм сураётган муҳит бинонинг ҳашамдор безаклар берилган олд томони холос, унинг ортида эса нураган зиналар, совуқ йўлаклар, чириган тўсинлар бор...

Романнинг баъзи ўринларида тасвирлар насрдан кўра кўпроқ назмий сатрларни ёдга солади. Бу Воле Шойинканинг шоир бўлганлиги сабабли бўлса керак. Бу кайфият, айниқса, Секонининг ижод жараёнини тасвирлашда кўринади.

Ижодкорнинг ҳаётида яна қора кунлар бошланади. Нигерия икки йиллик (1967 – 1969) фуқаролик уруши алангаси ичида қолади. Бунга ибо қабиласининг Нигерия таркибидан чиқишга уриниши сабаб бўлганди. Уруш арафасида Воле Шойинка Энуку ўлкасида ибо қабиласи сардори Чукуемека Одумегва Оджукву билан махфий равишда учрашиб, уни мамлакат таркибидан чиқмасликка қақиради. Лекин уринишлари самарасиз тугайди. Уруш бошланади. Ёзувчининг холис нияти унинг зиёнига айланиб, уни исёнчилар билан тил бириктиришда айблашади. Нигерия ҳукумати раҳбари, мамлакат президенти Якуб Говоннинг буйруғи билан турмага, бир кишилик камерага ташлашади. Ғарбнинг тараққийпарвар ёзувчилари томондан билдирилган норозиликлар энди уни қутқаролмайди. Воле Шойинка 27 ой мобайнида эни тўрт, узунлиги саккиз фут келадиган тор камерада ётади. Бир фут 30 сантиметрдан сал кўпроқ эканини ҳисобга олсак, ёзувчи икки йилдан орғиқ муддат ичида эни бир ярим метр ҳам келмайдиган, бўйи эса икки ярим метрли ярим қоронғи хонада ётганини тасаввур қилиш мумкин.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Хибсада ётган чоғида у яқинлари билан кўришолмайди, маҳбуслар учун белгилаб қўйилган бир соатлик сайрга ҳам чиқарилмайди, тиббий ёрдам ололмайди, китоб ва ёзув ашёлари эса инчунин. Шойинкани фақат бир нарса хавотирга соларди. Ишқилиб, бу муҳитда руҳи сўнмаса, ақлдан озиб қолмаса бўлгани. Аммо шундай шароитда ҳам у яширинча шеърлар ижод қилишга имкон топа олади. Яратган шеърларини ёд олади, бўлғуси пьесаларининг қораламаларини миясида пишитиб, хотирасига мустаҳкамлайди.

Ёзувчи фукаролик уруши тугагач, ҳукумат қўшинларининг Биафра сепаратчилари устидан қозонган ғалабаси шарафига эълон қилинган умумий авфдан кейингина озодликка чиқади. У энди Ибадан университети қошидаги Драма мактаби директори. Воле Шойинканинг “Конго ҳосили” пьесаси китъа экранларига чиқади, у Европада Африка маданияти ҳақида лекциялар ўқийди, Кембриж, Черчилль-коллежда малака оширади, ўйлаб қўйган пьесаларини ёзиб тугатади, Лондон ва Нью-Йоркда “Инсоннинг ўлими” номли асари чоп этилади. Бу асар ёзувчининг турмада кечирган кунлари ҳақидаги хотиралари эди.

Драматург энди одамлар кўп тўпланадиган истироҳат боғларида намойиш қилинадиган бир актли пьесалар ёза бошлайди. Томошабинлар, унинг “Воньос операси” пьесасини томоша қилишга оқиб кела бошлайдилар. Бу асарда Нигерияда янги нефть конлари топилиши, нефть қазиб олувчи мамлакатлар иттифоқи бўлмиш ОПЕК ташкилотига аъзо бўлиши натижасида пайдо бўлган шов-шувлар қаламга олинган бўлиб, нефть савдоси мамлакатни яшнатиб юборади, деган даъволарнинг қанчалик ёлғон экани фош қилинади.

1979 йилда Чикаго шаҳрида драматургнинг “Улим ва қирол отбоқари” пьесаси саҳнага чиқади, 1981 йилда эса “Аке: болалик йиллари” асари эълон қилинади.

Воле Шойинка ўз асарлари орқали Африка маданияти, дини ва фалсафасини жаҳонга танита олган ижодкордир. “Ботқоқлик аҳли”, “Кучли авлод”, “Уйдирма”, “Урмон

ракси” пьесалари, “Иданре” дostonи шоир ва ёзувчи Шойинка ижодининг ғоялари – эрк, инсонпарварлик ва маърифат руҳи билан суғорилган.

Мисол тариқасида унинг “Кучли авлод” пьесасини келтириш мумкин. Унда Африкадаги баъзи элатларда ҳукм сурган урф-одат – бахтсизлик ва лаънатлардан, бидъатдан қутулиш ҳақида сўз боради.

Янги йил арафасида қабила аъзоларидан бири қабиладошларининг бошидаги бахтсизлик ва тавқи лаънатни ўз зиммасига олиб, дарё ортига ўтади-да, ер қаърига кўмиб қайтади. Аждодлардан қолган одатга кўра, бу ишни зиммага олиш ихтиёрий бўлиши шарт. Лекин сўнгги пайтларда ҳеч ким бу ишни зиммасига олишни истамай қолган. Чунки бу вазифа жуда оғир. Аввало бу одам ўз исмини йўқотади, қабиладошлари учун шунчаки “Олиб кетувчи”га айланади. Лаънатларни ўз зиммасига олиш ҳам оғир маросим, одамлар ўз бошларидаги лаънатларни “Олиб кетувчи”га ташлашади, яъни йил давомида нима бахтсизликлар кўрган бўлсалар, шуларнинг ҳаммасини “Олиб кетувчи”нинг бошига тушин, дея тилашади, кейин уни лаънатлаб, қалтақлаб, қувиб юборишади. Одамларнинг лаънати ўзининг залвори билан “Олиб кетувчи”нинг қаддини оғир юк мисоли букиб юборади. Шу боис зиммасига “Олиб кетувчи”лик юкланган аксарият одам узок умр кўрмайди...

Янги йил яқин, бахтсизликлардан қутулиш шарт, шу боис қишлоқ аҳли бош тортиш қўлидан келмайди, дея соков бир йигитча – Ифадани “Олиб кетувчи” қилиб танлайди. Қишлоқда ўқитувчилик қилаётган Эман исмли яна бир йигит бўлиб, унинг ота-боболари “Олиб кетувчи”лик қилган, Эман одат ўзининг бошига тушиб қолмаслиги учун ўсмирлик чоғи туғилган юртдан бош олиб кетган эди. Йигит Ифадани бу балодан қутқармоқчи бўлади-ю, лекин қишлоқ аҳли Эманнинг ўзи “Олиб кетувчи”лар авлодидан эканини тасодифан билиб қолади. Энди бош қаҳрамон олдида иккита йўл қолади: ёки рози бўлиш, ёки бу ердан ҳам қочиш. Албатта, Эман қочади, бироқ қаёққа ҳам бора оларди? Ахир ордан тавқи лаънат қувиб келяпти-ку!

Эман отаси билан юзма-юз келар экан, отаси унга ўз авлодининг вазифасини шундай тушунтиради: “Авлодимиз – ер юзидаги энг кучли авлодлардан, ўғлим. Фақат кучлиларгина ҳар йили дарёдан Лаънатлар қайиғини олиб ўта олади. Бошқалар бу ишни бажаролмай кучдан қолганда, бизнинг авлод одамларнинг лаънати олиб кетгани учун янада кучлироқ бўлиб бораверади. Мен кетаётган умрнинг ёвузликларини йигирма йилдан кўп вақт мобайнида олиб кетдим. Сен менинг ўрнимни эгаллайсан, деб умид қилгандим”. Лекин Эман аждодларининг ишини давом эттиргиси йўқ. Томирида оқаётган қон эса уни барибир Лаънатлар қайиғи ва дарё томон етаклаб келади...

Орадан беш йил ўтиб, 1986 йилда Воле Шойинка Африка ёзувчилари орасидан биринчи бўлиб “улкан маданий истиқболга эга бўлган театр ва шеърятни яратгани учун” адабиёт бўйича Нобель мукофотига муносиб деб топилади.

Швеция Қироллик академияси аъзоси Ларе Йюлленстен номзодни таништирар экан: “У ўз пьесаларида ранг-баранг сахна усулларидан, аввало Африканинг анъанавий санъати, яъни маросим рақслари, ниқоблар ва пантомима, миллий мусиқа ва оҳанглардан, театр ичидаги театр услубидан моҳирона фойдаланади, – дея таъкидлайди. – Шойинка театри Африка маданияти ва оламига таянади. Тан олиш кераки, у жуда маърифатли драматург... Афсоналар, анъана ва маросимлар унинг учун шунчаки маскарад либослари эмас”. Ёзувчи ўзининг Нобель мукофоти берилиши олдидан Қироллик академиясида ўқиладиган лекциясини Жанубий Африкалик эрк курашчиси Нельсон Манделага бағишлайди.

Воле Шойинканинг наздида ушбу юксак мукофот унинг зиммасига янада масъулиятлироқ вазифаларни юклади. Бундан буён ёзувчи шунчаки янги асарлар яратиш билан

чекланиши мумкин эмас эди. Мамлакат, қитъа ва жаҳондаги ижтимоий ва маданий ривожланиш силсиласида унинг ўрни янада мустаҳкам бўлиши, умуминсоний тараққиётда унинг улуши яна каттароқ бўлиши зарур эди. Колаверса, унинг ватанидаги сиёсий ва ижтимоий жараённинг муқим эмаслиги ҳамон уни изтиробга соларди.

1993 йилда Нигерияда демократик сайловлар бекор қилиниб, ҳукумат тепасига ҳарбий диктатор Сани Абача келгач, ёзувчи муҳожирликка жўнашга мажбур бўлади. Шу даврлар ёзувчи учун публицистик чиқишлар палласи бўлди. “Қитъанинг очиқ жароҳатлари: Нигериядаги инқироз ҳақида шохидлик” эсселар тўпламида Нигериянинг мустақилликка эришган 1960 йилдан то Сани Абача режими ўрнатилгунга қадар бўлган тарихини яратади. Ижодкор алам ва изтироб билан Нигерияда маънан айниш палласи бошланди, қадриятлар топтала бошланди, дея ёзади. Унинг миллатпарвар шахс сифатидаги бу чиқиши жавобсиз қолмайди, албатта. Мамлакат ҳукумати Воле Шойинкани ватанига хиёнат қилишда айблайди. Ёзувчи учун бундан ҳам оғирроқ айбни топиб бўлмас эди.

1998 йилда Нигерия ҳукумати ёзувчига кўйилган айбловни олиб ташлади. Шу йили Воле Шойинка ватанига келди. Ва навбатдаги “Хотира юки: авф этиш илоҳаси” эсселар китобини чоп этди. Бу китоб “Очиқ жароҳат...”нинг ўзига хос давоми эди. Ижодкор Африкада ҳамон инсонийликка зид жиноятлар содир этилаётгани, ярашув жараёни қийинчилик билан амалга ошаётгани ҳақида куйиниб ёзади.

Воле Шойинка ўз пьесалари ва романлари, мақолаларини инглиз тилида ёзган. Шеърлари эса она тилиси – йоруба элати тилида битилган. Унинг наср ва драматургиясидан баъзи намуналаргина рус тилига таржима қилинган.

Рисолат ҲАЙДАРОВА

РУҲИЯТ МУСАВВИРИ

Узоқ Африка диёрининг фарзанди, номи ўзбек томошабинларига у қадар таниш бўлмаган кинорежиссёр Идрисса Уэдраого 1954 йилнинг 21 январида Африка ғарбидаги Буркина-Фасо мамлакатининг Банфора деган жойида дунёга келган. Болалиги уруғчилик муносабатларига асосланган қабилада ўтган Идрисса юртдошларининг ҳали-ҳамон ибтидоий қоидалар асосида яшаётганини яхши англари, дунёни кўришга, оламни билишга интиларди. У қабиладошларининг эски одатларга садоқати сабабини билишга кизиқарди. Шу тўғрисида 1981 йилда Уагадугудаги Африка кинематография институтини тугатади ва режиссёрлик фаолиятини ёш Буркина-Фасо Давлат кинематография компаниясида бошлайди. У ерда бир нечта қисқа метражли фильмларни суратга олиб, жамоатчилик эътиборига тушади. Чунки унинг реал воқеалар асосида яратилган фильмларида барчага маълум бўлган, ҳамма ҳар куни кўриб юрган муаммолар ўзига хос талқинларда акс этар, кишиларни уларга нисбатан муносабат билдиришга мажбур қиларди. Шундай фильмларидан бири “Поко” да мамлакат тиббиётининг аянчли аҳволи, оналик ва болалик борасидаги жуда жиддий масалалар акс этганди. Кишиларнинг оғир аҳволи, оғир яшаш шароитига қарамай аёлларнинг фарзанд кўришга, миллат наслини

давом эттиришга бўлган уриниши, бунинг учун ўз ҳаётини хатарга қўйиши кўрсатилади. Режиссёр мазкур фильми учун Уагадугудаги Африка мамлакатлари кино ва телевидение фестивали “ФЕСПАКО-81” да “Энг яхши қисқа метражли” фильм номинацияси бўйича тақдирланади. Ушбу мукофот қайсидир маънода Идриссанинг қалбидаги эски дардларни кўзга тутиб, унинг дунёни кўришга бўлган интилишини қайтадан жонлантиради. Уни ўзидан қоникмаслик ҳисси безовта қилар, дунёнинг ривожланган мамлакатларида тажрибасини оширишни истарди. Шу мақсадда дастлаб Киевда, кейинчалик Парижда таҳсил олади. Жаҳон кинематографиясининг ўзига хос жиҳатларини, услубияти ҳамда ғоявий йўналишларини пухта ўрганиб, бадиий фильмлар суратга ола бошлайди. Унинг дастлабки “Танлов” (“Yaam Dabo”) номли фильми унга қутилмаган даражада муваффақият келтиради. Фильмининг “ФЕСПАКО-87” фестивалида “Энг яхши фильм” деб топилиши режиссёрга янада куч ва масъулият юклади. Орадан икки йил ўтиб Идрисса Уэдраого ижтимоий муаммолар акс этган “Буви” (“Yaaba”) фильмининг томошабинларга тақдим этади. Турли қатламга мансуб болаларнинг ўзаро дўстлашувига сабабчи бўлган кампир ҳақидаги ушбу кинофильмда инсонпарварлик ғоялари кўтарилди. Яъни, инсон ўзига дўст танлар экан, уни бойлиги, жамиятда тутган ўрни, ирқи, миллати, ранги, ёшига қараб эмас, балки қалбига қараб танлаши лозимлигини, бундай умуминсоний туйғулар, кадрлар йўлида ҳар бир киши ўзини камарбаста қилиши талаб этилишини режиссёр оддий кишилар тақдири мисолида кўрсатади.

Фильмдан фильмга тажрибаси ошиб бораётган режиссёр 1990 йилда жамоатчиликка ўзининг “Қонун” (“Tila”) кинокартинасини тақдим этди. Фильм ўша йилнинг ўзидаёқ халқаро Канн кинофестивалида “Энг яхши фильм” номинацияси бўйича гран-прини қўлга киритди. Бу асар режиссёр ижоди биринчи даврининг айнаи чўққиси бўлди. Фильмда муҳаббатга етолмаган севишганларнинг тақдири мисолида

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

режиссёрни умр бўйи қийнаб келган муаммо – замон тараққиётини тан олмайдиган қабила ҳаётида ибтидоий қонунларнинг устуворлиги масаласи ҳақида сўз боради. Асар воқеаларига кўра, қабиланинг мавжуд қоидаларига хилоф равишда яшамоқчи бўлган севишганлар жазога мустаҳиқ этилади. Бош қахрамонлар Саа ҳамда Наумалар севгисидан кўра ҳиссиёт ҳамда бурч ўртасида ёнаётган Коурининг руҳий ҳолатлари томошабиннинг эътиборини кўпроқ жалб қилади. У бир томондан қоидаларга амал қилмаслик бутун бир қабила тузумини ўзгартириб юбориши, тартибсизликларни келтириб чиқариши, бундан ташқари ажодлардан қолган қадриятларга беписандлик билан қарашда айбанишини, иккинчи томондан эса, ўз акасининг инсон сифатида севишга, севилишга ҳақли эканини ич-ичидан ҳис этиб қийналади. Худди мана шу қарама-қарши туйғулар унинг ич-этини кемиради. Қабиладошлари билан зиддиятлари кескинлашгани туфайли Коури акаси Саани отиб ташлашга мажбур бўлади. Шунча курашларга қарамай, қабила қонунларига итоат, бурч масаласи устун бўлиб қолаверади. Мутахассисларнинг фикрича, Идрисса Уэдраого маҳаллий уруғ-қабила одатларига нисбатан ўз танқидий муносабатини ушбу фильм орқали билдирган. Бироқ режиссёр фильмда бирор бир томоннинг позициясига очиқ хайрихоҳлик қилмайди. Хулоса чиқаришни томошабиннинг ўзига қолдиради. Фильм номининг “Қонун” эканлиги ҳам чуқурроқ ўйлашга мажбур қилади. Бу ўз моҳиятига кўра, мамлакат номи – Буркина-Фасо (“Халол кишилар ватани”) билан ҳамоҳанглик касб этгандек туюлади.

Идрисса Уэдраого айнан ушбу фильми учун 1993 йилда Германиядаги кинофестивалда ҳам “Кумуш

айиқ” мукофоти билан тақдирлангач, бутун санъат жамоатчилиги диққат-эътиборини қозонади. Кўпчилик у ҳақида гапирар экан, қолюқ африка халқларини жаҳонга танитишга интилаётган режиссёр сифатида баҳолашади, айнан мана шу услубни унинг хос йўналиши деб билишади. Режиссёр гарчи ижоди барчанинг эътирофида эканлигидан қувонса-да, жамоатчиликнинг унга нисбатан муносабатидан негадир ранжирди. У имконияти кенг ижодкор эканини кўрсатиш мақсадида 1991 йили “Карим ва Сала” фильмини суратга олди. Бу унинг ижодида иккинчи босқични бошлаб берди. Эндиликда унда “қолюқ африка” эмас, балки интеграллашаётган дунёнинг бир бўлагига айланаётган Африка кўрсатилганди. Паст иқтисодий ҳолатдан дунёнинг ривожланган иқтисодий муносабатлари сари юз бурган фильм қахрамони орқали бу халқлар иқтидори ўзгалардан кам эмаслигини намоён қилади. Шундан сўнг Идрисса Уэдраогонинг “Самба Траоре” (1993), “Юрак ҳайқириғи” (1994), “Люмбер ва компания” (1995), “Кини ва Адамс” (1997), “Маъбудлар нафрати” (2003), “Като Като” (2006) каби кўплаб фильмлари дунёга келди. Бу фильмлар турли мавзу ва жанрларда ишланган бўлса-да, уларнинг барчасини бир умумийлик – режиссёрнинг инсон руҳиятига чуқурроқ киришга бўлган муваффақиятли интилишлари бирлаштириб туради. Унинг учун ҳамиша ҳаётий вазиятларда инсонларнинг ички кечинмалари, туйғуларининг қай тахлит бўлиши, ҳаётий қийинчиликларда онги ва қалбидаги ўзгаришларни тасвирлаш, ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам инсонийликни сақлай олиши асосий мавзу бўлиб қолди. У инсон руҳиятининг мусаввири бўлиб, образларнинг қалбини ўрганишга ва шу орқали томошабин қалбини ҳам тарбиялашга интилаётган ижодкордир.

Баҳтиёр ЁҚУБОВ

МИЛЛИОН-МИЛЛИОН ШАМНИНГ ШУЪЛАСИ

Атоқли олим, йирик жамоат арбоби, моҳир таржимон, оташин публицист, “Жаҳон адабиёти” журнаlining ташилотчиларидан ва биринчи бош муҳаррири Озод Шарафиддинов ҳаёт бўлганларида 85 ёини қаришлаган бўлардилар. Сухбат домланинг 70 йиллик юбилейлари арафасида ёзиб олинган, мазкур мақола бир адабий журнал учун тайёрланган эди. Бу орада домла яна касалхонага ётдилар. Касалхонага бориб сухбат матни берилган журнал корректурасини ўқитиб олишининг мавриди эмасди. Шунинг учун сухбатдаги “Миллион-миллион шамнинг шуъласи” жумласини танлаб сарлавҳага чиқардик.

Домла касалхонадан чиқишлари билан уйларига кўнғироқ қилиб ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, домла, сухбатни тайёрладик, яқин ойларда чиқиб қолса керак, дедим.

– Яхши, яхши, – дедилар.

– Домла, бир узримиз бор, вақт тизгиз эди. Сизни касалхонада безовта қилмасдан сухбатга матннинг ўзидан бир сарлавҳа танладик, – дедим.

– Ҳа майли, нима деб номладинглар, – деб сўрадилар.

– Миллион-миллион шамнинг шуъласи, – деб айтдим.

Бу домлага ҳам маъқул тушди.

Бироқ сухбат журналда нашр қилинмади. Уни бошқа бирор журналга бериши ҳақида сўз очганимда, домла ҳозирчалик ўзингизда турсин, дедилар. Шу билан ҳалигача қўлимизда турибди.

Сухбатда айтилган фикрлар, айниқса, китобнинг инсон шахсини шакллантиришидаги ўрни, ўтмиш меросга муносабат, зиёлилар масъулияти каби масалалар, бизнингча, бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Шу сабабли уни эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз.

Сухбатдошдан

– Домла, Сиз элу юртнинг ҳурматида сазовор бўлган жасоратли зиёлилардан бирисиз.

Ижозатингиз билан, сухбатимизни бевосита ёшлик йилларингиздан, дастлабки бадиий китобдан олган таассуротларингиздан бошласак.

– Менинг болалиқдан бери энг яхши кўрган асарим Марк Твеннинг “Том Соьернинг бошидан кечирганлари” деган романидир. Бу асар фақат мени эмас, бутун жаҳон болаларининг севимли асари, уни ўқиб, ундан завқланмаган одамни учратиш қийин. Шунинг учун уни адабиётнинг мангу асарлари қаторига қўшишади. Мен биринчи марта бу китобни ўқиганимда 11-12 ёшларда эдим. Ундаги воқеалар худди менинг ҳаётимдан олингандек эди. Том Соьернинг ёши ҳам меникидай, қилган шўхликларини шумликлари ҳам айнан меникига ўхшарди. Қўйинг-чи, кўп ўтмай мен ҳар қадамада саришта ва озода, батартиб ва рисоладан чиқмайдиган Полли холани куйдирадиган, ҳар куни бирор янги ҳангома ўйлаб топадиган, топқир, доворак ва мард Томни жонимдан ортиқ яхши кўриб қолдим. Ҳар қадамимда унинг маслаҳатларига амал қиладиган, хатти-ҳаракатларимда унга тақлид қиладиган бўлиб қолдим. Масалан, у Беккини “яхши кўриб” қолгач, “яхши кўрган одам, албатта, қизни бир марта ўпмоғи керак” дейди.

Мен унга амал қилиб, 4-синфда ёнимда ўтирган синфдош қизнинг бетидан бир ўпиб, бир тарсаки еганман.

Мен мисисипилик бу ажойиб боланинг ҳаётда борлигига сира шубҳа қилмасдим. Шунинг учун Америкага қочиб кетмоқчи, у ерда Томни топиб, “Шунақа-шунақа, мен Тошкентдан келдим, сен билан бирга қароқчилик қилиб юрмоқчиман” демоқчи бўлдим. Бироқ бу ниятим фош бўлиб қолди, уйдагилар йўлга атаб йиғиб юрган қотган нонларни мусодара қилишди, ўзим эса боплаб калтакландим. Бироқ булар менинг “Том Соьер”га муҳаббатимни сусайтиргани йўқ. Ҳозирга қадар бу китобни камида 10 марта ўқигандирман. Унинг мазмунини, ундаги ҳар бир воқеани ёд билан, ҳозир ҳам романни бошидан охиригача айтиб беришим мумкин, лекин бирор муносабат билан китобни қўлимга олиб қолсам, яна ҳамма нарсани унутаман-у, уни ўқишга тушаман. Эҳтимолки, менинг адабиётшунос бўлишимга, бир умрга китобга меҳр қўйишимга шу асар ҳам сабабчи бўлган бўлса ажаб эмас. “Том Соьернинг бошидан кечирганлари” ҳамма замонларда, ҳамма қитъаларда, ҳамма болалар ўртасида севилиб ўқиладиган умрбоқий асарлардандир.

– *Китоб ўқишнинг инсон шахси шаклланишидаги ўрни тўғрисида ҳам тўхталсангиз.*

– Дунёда бошқа ҳеч нарса инсон шахсини шакллантириш ва улғайтиришда китобчалик катта рол ўйнамайди. Утган донишмандлар, мутафаккирлар, адиблар, шоирларнинг бирортаси йўқки, китобнинг ролига юксак таърифлар бермаган бўлсин. Уларнинг ҳаммаси китобни инсоният кашфиётлари ичидаги энг улуғ неъмат деб ҳисоблашади. Австрия ёзувчиси Стефан Цвейгнинг бошдан-оёқ китобга бағишланган “Китоб – турфа дунёнинг очкичи” деган жуда зўр мақоласи бор. Унда китоб ҳақидаги теран ва батафсил мулоҳазалардан ташқари саводсиз, умрида бирорта китоб ўқимаган, умуман, хат танимайдиган одамнинг қиёфасини чизиб беради. Адиб ўзининг ҳайратини бундай ифодалайди:

“... қандай қилиб китоблардан эсувчи дунё шабадаларидан бебаҳра нафас олмоқ мумкин? Мен... китоб ўқишни билмайдиган ва шу вайдан маънавият оламидан ажралган одамнинг аҳволини тасаввур қилишга уриндим... Аммо бунақа одамнинг миясини тасаввур қилолмадим, гаранг одам биров гапириб берганига қараб, мусиқанинг сеҳрли кучини англамаганидек, мен ҳам бутун умр давомида биронта китоб ўқимаган инсоннинг фикрлаш тарзини англай олмадим”. Мен 70 ёшлик умримда ўзим учун кашф этган энг муҳим ҳақиқатлардан бири шуки, китоб ўқимайдиган одам ўзини дунёдаги энг катта бойликдан маҳрум қилади.

Хўш, китоб одамга нима беради?

Биринчидан, китоб билим беради, дунё ҳақида, турли мамлакатларнинг яшаш тарзи тўғрисида, уларнинг тарихи, жўғрофияси, иқтисоди, халқларнинг расм-русумлари тўғрисида бир умр хотирангиздан ўчмайдиган тасаввурлар беради.

Иккинчидан, “инсон” деган ғоятда мураккаб, ғоятда зиддиятли, ғоятда тилсимли бир мавжудотнинг психологияси, ички дардлари, оламни идрок этиш, яшаш учун кураши, улуғлиги ва забунлиги, зўрлиги ва ожизлиги ҳақида тасаввур беради. Буларнинг бари сизни теран фикрлашга ўргатади.

Учинчидан, китоб сизнинг туйғуларингизни тарбиялайди, эстетик дингизни шакллантиради, табиатингизда дағаллик, шафқатсизлик бўлса, уларни юмшатади, қалбингизда эзгулик, олижаноблик япроқларининг ёзилишига йўл очади. Кўп китоб ўқиган одам китоб ўқимаганга қараганда дунёни бутунлай бошқача қимматда ва бошқача рангларда, бошқача нисбатларда қабул қилади.

– *Ўзбек халқи қандай маданиятнинг, улуғ тарихнинг меросхўри эканлигини ёшларга англатиш борасида қилинаётган ишлардан кўнглингиз тўладими? Бу борада яна нималар қилиш лозим деб ўйлайсиз?*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

– Йўқ, кўнглим тўлмайдими, албатта. Аввалига бир воқеани айтиб берай: бундан 30 йиллар муқаддам Татаристонда бўлган эдим. Бир куни Абдулла Тўқай қабрини зиёрат қилгани бордик. Унинг мазорига жуда ёш оламдан ўтган буюк шоирнинг ҳайкали ўрнатилган экан. Сукунат. Енгил шабада, толлар баргининг шивир-шивиригина эшитилади. Дунёнинг бебақолигини, умрнинг бевафолигини ўйлаб, беихтиёр маънос тортасиз. Шу чоқ аллақачондир бир кампир пайдо бўлиб қолди. Унинг буқик қадди-қомати, ажин босган юзлари, бўйи барабар келадиган ҳассасини тўқиллатиб, имиллаб юришига қараганда анча ёшга бориб қолганга ўхшайди. Кампир олдимизга келиб биз билан сўрашди, қаердан эканлигимизни билди, кейин бамисоли бир профессордай Абдулла Тўқайнинг кимлиги-ю, буюклиги нимада эканлигини бизга гапира кетди. Унинг “маъруза”си Тўқай ҳаётининг биз билмаган тафсилотларига тўла эди. Биз кампирнинг ҳикоясини жон қулоғимиз билан тингладик. У, албатта, ёзувчи ё шоир эмас, ҳатто ўқитувчи ҳам бўлмаган экан. Бутун умри уй бекаси бўлган экан. Лекин Абдулла Тўқайни, татар адабиётини ва умуман адабиётни жон-дилдан яхши кўрар экан. Табиийки, биз кампирнинг иқтидорига, дидига, хотирасига қойил бўлиб, унга тасаннолар ўқидик. Лекин, сирасини айтганда, бу унчалик фавқуллодда ҳодиса эмас эди. Ҳаётда бундай иқтидорли одамлар кўп учрайди. Лекин мени қойил қолдирган нарса – бошқа нарса бўлди. Ўшанда мен бир ой давомида Татаристонни бошдан-оёқ кезиб чиқдим, ҳамма йирик шаҳарларида, ўнлаб қишлоқларида бўлдим, қорхоналар ва қолхозларига бордим, хонадонларда меҳмон бўлдим. Буни қарангки, ҳар бир қишлоқ ёнида узокдан кўриниб турадиган озода ва саришта жой бўлар экан – татарлар уни “зиёрат” деб аташар экан. Бу ўзимизнинг тилда “қабристон” дегани экан. Қишлоқ аҳли қабристонда ётган авлод-аждодаларини жуда қадрлар, уларнинг ҳаётда қолдирган изларини батафсил билишар эканлар. Ҳар бир қишлоқ, ҳар бир хонадонда одамлар Абдулла Тўқайни жуда-жуда қадрлар, унинг шеърларини, ҳикматларини ёд билишар, бошидан кечган воқеаларни хотирлаб юришаркан. Фақат ёши ўтганлар эмас, мактаб болалари ҳам, ўспиринлар ҳам, эндигина оила қурган ёш-яланглар ҳам. Ҳар бир қишлоқда Абдулла Тўқайнинг кичкина бир ҳайкали, унинг тубида – гуллар ... Шунда бутун халқнинг ўз шоирига, ўз адабиётига, ўз меросига, ўз тарихига муҳаббатини кўриб қойил қолгандим.

Қани энди бизда ҳам бутун халқ қалбида шундай ялпи муҳаббат ниш урса, унинг онгида ўзининг ўзбеклиги учун ифтихор туйғулари тўлқин урса. Бу борада ҳозир кўп ишлар қилиняпти. Менимча, миллий ғурурни, миллий кадриятларга муҳаббатни қон-қонимизгача сингдирмагунча, уни тафаккуримизнинг таркибий қисмига айлантирмагунча, мақсадга эришиб бўлмайди.

– **“Жаҳон адабиёти” журналининг ташкилотчиси, бош муҳарририси. Журналда турли тиллардаги нодир асарларнинг таржима қилиб босилаётганлиги Ўзбекистон маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Сизнингча, бу келгусида қандай мевалар бериши мумкин?**

– Аввало бир масалага тўхтаб ўтай: сўнгги пайтларда айрим одамлар “бизга ғарб адабиётининг нима ҳожати бор? Унинг кўп жиҳатлари бизнинг миллий анъаналаримиз ва миллий қиёфамизга тўғри келмайди, ёшларимизнинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатади” деган даъволарни олдинга суришяпти. Бу мутлақо қўшилиб бўлмайдиган даъводир. Ҳеч кимга сир эмаски, бизнинг юртимиз ёхуд кенгрок олсак, бутун Марказий Осиё сўнгги уч-тўрт аср мобайнида бутун жаҳондаги ижтимоий ривожланишдан орқада қолиб кетди. Бунинг турли сабаблари бор, албатта. Аммо энг катта сабаблардан бири – жаҳондан ажралиб қолганимиз, уч хонлик шаклида ўз қобиғимизга ўралиб олганимиз, ўзимизга ўзимиз маҳлиё

бўлиб бошқаларни писанд қилмаганимиз эмасми? Бу яқкалик иллатидан, мактанчоқлик касалидан эндигина қутула бошламоқдамиз. Нима, яна ўз қобиғимизга ўралиб олайликми? Яна ҳозирги замон учқичларини йиғиштириб қўйиб, туямизга миниб, эски қарвон йўлларида секин имиллаб кетаверайликми? Бугунги дунё шитоб билан бир томонга йўналаётган бир пайтда биз бугунгача тескари томонга йўл олайликми? Йўқ, бу йўл фақат ҳалокатга олиб боради. Бирдан бир тўғри йўл жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари билан ҳамдўстликлар йўлидир, уларнинг маънавий бойликларидан баҳраманд бўлмоқ, тажрибаларидан фойдаланмоқ керак. Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради, деган гап бор. Худди шунга ўхшаб, фикр ҳам фикрдан озик олади.

“Жаҳон адабиёти” журнали шу йўлда қўйилган дадил қадамлардан биридир. Журнал чиқа бошлаганига эндигина икки йил бўлди. Тахририят унда энг яхши, энг теран асарларни эълон қилишга ҳаракат қиляпти. Китобхонларнинг муносабатига қараганда, аллақачон тилга тушган ва қизғин муҳокамаларга сабаб бўлаётган айрим асарларга қараганда тахририят бу бобда баъзи муваффақиятларга эришди ҳам. Лекин ҳозирча эълон қилинган асарлар ҳар қанча маъқул бўлмасин, жаҳон адабиёти деб аталган буюк бир уммондан бир томчи, холос. Жаҳон адабиёти битмас-туганмас бир хазинадир, унинг дурдоналаридан ҳали кўп йиллар давомида баҳраманд бўлишда давом этасиз. Ҳозирча эса бизни икки нарса қийнаётди – энг яхши асарларни топиш ва танлаш, иккинчидан чинакамига истеъдодли ёрқин таржимонларнинг етишмаслиги. Яна бир нарса – журнал ўзининг муайян миқдордаги ўқувчиларига эга бўлса ҳам, улар кам. Биз ёшларимизнинг лоақал тўртдан бир қисми журналнинг доимий ўқувчилари бўлишини истар эдик.

– *Аср бошларида Бехбудий, Фитрат ва Чўлпон сингари ўнлаб зиёлилар миллатнинг савиясини кўтариб, мустабид тузумга қарши курашмоқчи бўлдилар. Шу мақсадда ўз ҳаётларини ҳам аямадилар. Сиз шундай ижодкорларнинг, хусусан, Чўлпон ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг ташаббускорларидан бўлдингиз. Сизнинг хизматларингиз билан “навийшунослик”, “қодирийшунослик” қаторида “чўлпоншунослик” деган тушунча пайдо бўлди. Шу йўналишда яна қандай ишлар қилиш лозим?*

– Менинг назаримда, “чўлпоншунослик” ҳам халқимиз доим шуғулланадиган боқий соҳалардан бири бўлмоғи керак. Мен “адабиёт-шунослар” деяётганим йўқ, “халқимиз” деяпман. Бу билан мен, албатта, ҳар битта одамни адабиётшунс бўлишга ундаётганим йўқ. Одамлар “чўлпоншунослик” билан шуғулланар эканлар, бундан “иккинчи Чўлпон” бўлишга интилиш керак деб хулоса чиқармасликлари керак. Ҳеч кимдан “иккинчи Чўлпон” чиқмайди, лекин ҳар битта одам Чўлпон билан танишиб, ўз юртини чўлпончасига севмоқни, унинг озодлиги, бахт-саодати йўлида чўлпончасига фидокор бўлмоқни, чўлпонча ғурурга эга бўлмоқни, зулмга, кишанларга, адолатсизликка чўлпонча нафрат билан қарамоқни ўрганиши керак. Қани энди Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси жонажон ватанимизнинг истиқболи йўлида, майли, катта машъала бўлмасин, лоақал битта шам ёкса ... Миллион-миллион шамнинг шуъласи ҳамма ёқни мунаввар қилиб юборар эди ... Бунинг учун Чўлпонни билиш керак, уни англаш керак.

“Чўлпоншунослик”, менимча, ўз зиммасидаги вазифани бажара олади.

– *Ҳозирги ўзбек зиёлилари зиммасида қандай масъулиятли вазифа турибди?*

– Ҳозирги пайтда “зиёли” деган сўзнинг баҳоси биров тушиб кетгандек кўринади. Биз, умуман, ўқиган, маълумотли одамнинг ҳаммасини “зиёли” деб атайдиган бўлиб қолдик. Бу – тўғри эмас. Менимча, “зиёли”

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

деган сўз ўқитувчи, инженер, шифокор ва ҳоказо каби касб эгаларинигина билдирмайди. Фақат ўқиган эмас, ўқимаган одамлар ўртасида ҳам зиёлилар учраб туради. “Зиёли” деган сўз “нур” сўзидан олинган бўлиб, ўзи нурли, фикри нурли одам атрофини қуршаб олган зулматни, одамларнинг фикрларидаги зулматни ёритмоқлари керак. Зиёли одамнинг энг муқаддас вазифаси кўр кўзларни очиш, қар қулоқларни эшитадиган бўлишига ёрдамлашишдир. Одамлар ҳаммалари бирдай соғлом ва бардам кўринсаларда, уларнинг маънавиятида, руҳиятида катта-катта кемтиклар бор. Зиёли ана шу кемтикларни йўқотишга хизмат қилмоғи керак. Тўғриси, эҳтимол, битта зиёли бутун зулматни ёритишга кучи етмаслиги мумкин. Майли, у кучи етадиган ишни қилсин, лоақал битта шам ёқсин, у ҳеч бўлмаганда зулматнинг бир чеккасини ёритади-ку! Мендан хафа бўлишмасин-у, ҳозир кўпгина зиёлиларимиз ўз қадрларини анча тушириб юборгандай кўринади. Менинг назаримда, зиёлилик ҳамиша фидойилик тушунчаси билан боғлиқ бўлиб келган. Халққа, юртга хизмат қилиш йўлида, зиёли одам зинҳор-базинҳор ўз манфаатини, ўз фароғатини ўйламайди, ўзига имтиёзлар, мукофотлар талаб қилмайди, аксинча, ўзи қийналса-да, оч қолса-да, дакки эшитса-да, зиммасидаги муқаддас вазифани ўташга ҳаракат қилади. Қачон шу масалалар ҳақида ёзсам ё гапирсам, кўз ўнгимга Собит Комилов деган мактабдаги ўқитувчимиз келади. Яхши дарс берар, бирор соат дарс қолдирмас эди, болаларни ўз фарзандидай яхши кўрарди. Аёлманд одам эди. Уруш даври бўлгани учун жуда қийналиб кетганди. Ҳатто дарсдан кейин Тошкент теварагидаги ҳовлиларга бориб, ҳосили йиғиштириб олинган далалардан қолган-қутган турпми, шолғомми, лавлагими олиб келиб, шу билан болаларини боққан кунларини биламан. Бироқ бу одам бирон марта ҳам синфдаги ўқувчиларнинг қўлига таъма билан қараган эмас, буни хаёлига ҳам келтирган эмас, тиланчиликни, порахўрликни сира-сира ўзига муносиб кўрган эмас. Афсуски ҳозирги зиёлиларимизда бошқача ҳолни кўрамиз – улар ўзларининг қусурларини замоннинг оғирлиги билан изоҳлайдилар. Йўқ, бу масалада замонга айб юкламаслик керак. Ҳамма гап виждоннинг сусайиши-ю, ҳақалак отиб кетган нафсда. Зиёлилар даставвал йўқолган обрў-эътиборларини қайта тикламоқлари даркор.

– *Қизиқарли ва мазмундор суҳбатингиз учун катта раҳмат!*

Суҳбатдош: *Жўра ХУДОЙБЕРДИЕВ*

1999 йил

Марио Варгас ЛЬОСА МУТОЛАА ВА АДАБИЁТ ВАСФИ

Нобель маърузаси

Беш яшарлигимда хат танидим – Боливиянинг Кочабамба шаҳридаги де Ласал мактабида таҳсил олган акам Юстиниан менга илк устоз бўлди. Бу ҳаётимда туб бурилиш ясаган ҳодиса эди.

Бугун, орадан етмиш йил ўтиб ҳам, мени жодулаган ўша воқеликни – китоб саҳифаларидаги сиймолар замон ва макон тўсиқлари оша ҳаётимга бостириб кириб, уни остин-устун қилиб юборганини аниқ-тиниқ эслайман. Капитан Немо билан ҳамнафас сув остида йигирма минг льё йўл босдим, д'Артаньян, Атос, Портос ва Арамис билан елкама-елка туриб, устомон Ришелье сояи давлатида қироличага қарши фитна тўрини тўкиган ғаламисларнинг додини бердим, ўзимни Жан Вальжан чоғлаб, рамақижон Мариус билан Парижнинг пана-пасткам кулбаларига бош суқдим.

Мутолаа орзуларимни ҳаётга, ҳаётимни орзуларга айлантирди: муаззам адабиёт коиноти бир қарич болакай кўлини узатса етгудек масофага пастлади. Онамнинг айтишича, “қаламимга мансуб” илк қораламалар ўқиган китобларимнинг шундоққина давоми эди, негаки, қаҳрамонлардан ажралишга кўнглим бўлмаган ёки асарларнинг хотимаси кўп-да маъкул келмаганди. Ўзим англаб-англамай, шу иш билан бутун умр машғул бўлдим: улғайиб, сочимга киров кўнганида ҳам, болалигимни завқу шавққа лиммо-лим тўлдирган ҳикояларни қоғозга туширишдан чарчамадим.

Марио Варгас Льюса – перулик ёзувчи, драматург, публицист ва сиёсий арбоб. Унинг номи испанзабон адабиётини юксак рутбага кўтарган Хуан Рульфо, Карлос Фуэнтес, Хорхе Луис Борхес, Габриэль Гарсиа Маркес сингари сўз санъаткорлари қаторида эътироф этилади. Замонавий ва тарихий мавзудаги романлари Лотин Америкаси фикр аҳлига кучли таъсир кўрсатган.

1936 йил 28 мартда Перунинг Арекипа шаҳрида дунёга келган. Ленсио Прадо номидаги ҳарбий билим юртида таҳсил олган. Аммо билим даргоҳидаги носозлом муҳит боис, ўқини ташлаб кетган. Таҳсилни Сан-Маркос ва Мадрид университетларида давом эттирган. Бир муддат Испания, Франция ва Англияда истиқомат қилган.

Адиб “Шаҳар ва кўпаклар” (1963) деб номланган илк романи биланоқ тилга тушган. Автобиографик характердаги асарда Ленсио Прадо номидаги ҳарбий билим юртидаги зўравонликлар, навқирон авлоднинг ақлини майиб, туйғусини мажруҳ этаётган нобон тартиблар фош этилган. Роман аламзада ҳарбийлар томонидан намойишкорона ёқилган, муаллифнинг ўзи ёмонотлиқ қилинган.

XX асрда Лотин Америкаси халқлари синовли йилларни бошдан кечирди. Бирин-кетин ҳокимиятга чиққан мустикаси ҳукмдорлар миллатлар бошига мислсиз қулфатлар солди. Кечмиш воқеаларни озриқли қабул қилган ёзувчи инсон эрки, тафаккур ҳурлигини ҳимоя қилиб чиқди. “Яшил рангли уй” (1966), “Капитан Панталеон ва ҳождатбарорлар ротаси” (1973) асарларида ҳокимлар ва тобелар, золимлар ва мазлумлар мавзуси қаламга олинган. “Ибодатхонадаги мулоқот” (1969), “Қиёмат кўнганда” (1981), “Таканинг байрами” (2000) романларида эса мустабидлик тузумларининг анатомияси бадиий маҳорат билан чизиб берилган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Амадо Нерво ва Пабло Неруда шеърларини кўзида шашқатор ёш билан ўқиган шоиртабиат онам, машқларимдан боши осмонга етган, бурундор ва тепакал Педро тоғам, сўз санъатига бутун қалб ва вужудни бахш этиш зарурлигини қулоғимга қуйган Лучо амаким (ҳолбуки, у маҳаллар адабиёт салтанати ўз фуқароларига кўп-да саховат кўрсатавермасди) бугун ёнимда бўлганларидами!.. Умр йўлимда шубҳа-гумоннинг қўли баланд келган лаҳзаларда жонимга ора кириб, кўнглимни кўтарган хайрихоҳ инсонлар кўп учради. Уларнинг далдаси, жиндек омад ва, албатта, ўлгудек қайсар феъл-атворим сабаб бўлиб, ҳаётимни мўъжиз адабиётга, унинг қувончу шодликларига бағишладим; умримни ақл бовар қилмас воқеани ҳаёт ҳақиқатига, ҳаёт ҳақиқатини ақл бовар қилмас воқеага, кўримсизликни гўзалликка айлантира оладиган, алғов-далғовларга барҳам берадиган, ўткинчи лаҳзага умрбоқийлик бахш этадиган, ўлимни-да енгиш қудратига эга, заминий кулфатлардан қочиб бошпана топиладиган параллель оламини яратишга сарф этдим.

Ёзиш жўн иш эмас. Тасаввурдаги воқелик сўзга айланиб, ўй-хаёллар қоғозга тушганида, ғоя ва образлар хира торгандек туюлади. Хўш, уларга қандай қилиб масиҳ нафасини бериш мумкин? Толе кулганини қарангки, улги олиш, этагидан тутиш учун сўз санъаткорлари, мураббийлари ҳамима ёнимда бўлди. Флобер талант тарбиясида темир интизом ва чўнг ирода муҳимлигини қулоғимга қуйди. Фолкнер сюжетни бойитиш ва пишиқ-пухта қилишда шакл (услуг ва структура) муҳим ўрин тутишини ўргатди. Марторель, Сервантес, Диккенс, Бальзак, Толстой, Конрад, Томас Манн роман кўлами ва қамрови сюжет чизиғини маромига етказиш ва услубга сайқал беришдан кам аҳамият касб этмаслигини ўқирди. Сартр сўз қудратли куч экани, роман, пьеса ёки ҳикоя муайян даврда тарихни ўзгартиришга қодир эканига ишонтирди. Камю ва Оруэлл ахлоқий қадриятлардан маҳрум адабиёт ҳайвоний истакларга йўл очиб беришидан огоҳ этди. Мальро эса эпос ва қаҳрамонлик мотивлари бугун ҳам аргонавтлар, “Одиссея” ва “Илиада” давридаги каби аҳамиятли эканини эслатди.

Озми-кўпми, менга устозлик қилган адибларнинг барини санаб чиқиш лозим бўлганидами, ҳисобдан адашиб, кулгига қолишим аниқ эди. Ҳисоби йўқ уларнинг. Устоз адиблар наинки ижодий маҳорат сирларидан воқиф

Адиб 1990-йиллар бошида сиёсий арбоб сифатида майдонга чиқиб, “Демократик фронт”дан Перу президентлигига номзодини кўрсатди. Ўшаанда Льюса ўз қарорини шундай изоҳлаганди: “Мени катта сиёсатга етаклаган куч шахсий амбициялар эмас. Асло! Мени миллат олдидаги бурчдорлик ҳисси сиёсатга йўллади. Барча жабҳаларда бўҳронни бошдан кечираётган мамлакатимга ёрдам бериш учун шу йўлни танладим. Бундай фавқулодда мушкул аҳволда ҳеч бир кўзи очиқ фуқаро сиёсатдан четда туролмайди”.

... Президентлик сайловидида муҳандис Альберто Фухиморига имкониятни бой бергач, ёзувчи яна қизгин ижодга қайтади. Кейинги йиллардаги изланишлар меваси сифатида “Сатанг қизнинг саргузаштлари” (2006), “Кельтнинг туши” (2010) романлари дунё юзини кўрди.

Адиб ижодини чуқур ўрганган олим Кейт Букер фикрича, унинг романларида сеҳрли реализм, модернизм ва постмодернизм унсурлари қоришиб кетган; тиниқ қувваи ҳофиза, қудратли таҳайюл ва кучли тафаккур эгаси бўлган муаллиф рамзу мажозларга бой асарлари билан жаҳон романчилиги ривожига катта ҳисса қўшган.

Дарвоқе, Льюса сеҳрли реализм йўналиши асосчиларидан бири Габриэль Гарсиа Маркес билан қадрдон дўст бўлган, Маркес прозаси бўйича салмоқли илмий асар ҳам ёзган. Аммо кейинроқ номаълум сабабларга кўра икки забардаст адибнинг орасига совуқчилик тушган...

Марио Варгас Льюса – Испания қироллик академияси аъзоси, бир қатор нуфузли университетлар фахрий доктори. Ромуло Гальегос (1967), Шаҳзода Астурийский (1986), Сервантес (1994), Чино дель Дука (2008) номидаги халқаро мукофотлар соҳиби. Ҳокимият тузилмасини ҳамда инсоннинг исён, қураш ва мағлубиятини тасвирлашдаги маҳорати учун 2010 йили унга адабиёт бўйича Нобель мукофоти берилган.

Таржимондан

этишди, инсоннинг тубсиз ички оламини тафтиш қилиш, жасоратига тан бериб, шафқатсизлигидан нафратланишга ҳам ўргатишди. Улар надимларим бўлиб қолишди, китобларини ўқиб, энг тушкун паллада ҳам умидсизликка ён бермаслик лозимлигини англадим, биргина ўқиш ва ижод этиш неъматни учун тирикликни кўзимизга тўғиё қилсак арзийди, деган тўхтамак келдим.

Вақти-вақти билан ўйланиб қолардим: қашшоқлик, саводсизлик ва адолатсизлик авж олган, ўқувчилар сийрак, баракасиз, маданият эса бир сикимгина одамларга хос бўлган менинг мамлакатимда ёзувчиликка ҳавас қўйиш туянинг ҳаммомни орзу қилганига ўшаб қолмасмикин?.. Бирок бу иштибоҳли ўй мени ижод йўлидан қайтара олмади, фикру ёдимни рўзгор тебратиш ташвиши банд этган пайтларда ҳам ёзишдан тўхтамадим. Энди ўйласам, ўшанда тўғри йўл тутган эканман. Адабиёт нашъу намо топиши учун жамият юксак маданиятга эга бўлмоғи лозим эди, эркинлик, фаровонлик ва адолатдан мосуво жамиятда у йўқликка юз тутиши турган гап эди. Адабиёт туфайли, адабиёт уйғотган тафаккур, интилиш ва истаклар туфайли, хаёлот салтанатига сафар чоғи кўнгилда бош кўтарган кечинмалар туфайли, бугунги цивилизация одамийлашди, нажот топди. Адабиёт ахли ўйлаб топган бадийий тўқима кумга сингиган сувдек исзис кетмади, билъакс, тошга айланган юракларни мумдек эритиб ташлади. Яхши китоблар бўлмаганида эди, инсониятнинг бугунги ҳолига маймунлар йиғлаган бўларди, мустақил фикрдан маҳрум лаббайгўйлар урчирди, дилижамлик йўқоларди, муте кайфият кенг ёйилиб, ўз-ўзини тафтиш этиш ҳисси – тараккиётнинг бош омили шу, ахир! – йўқоларди. Мутулаа, худди ёзувчилик каби ҳаёт кемтикликларига қарши исёндр. Ҳаётдан топа олмаганларимизга тасаввур кучи орқали эришишга ҳаракат қиламиз, инсон мавжудлигининг асоси бўлмиш ҳаёт истакларимизга жавоб бера олмайгани, у бошқача бўлиши лозимлиги ҳақида ўзимиз англамаган суръатда фикр юритамиз. Бенаволиклардан зада бўлган пайтлар тахайюлимизнинг қушдек эркин парвоз этишига қўйиб берамиз – муваққат бўлса-да, ўзимиз орзулаган ҳаётда яшаб кўриш кўнгилга таскин бағишлайди.

Озод ўй-хаёл бўлмаганида эди, биз учун эркинликнинг кадри қанчалар муҳим эканини тўла тушуниб етмасдик, мустабид шахс, мафкура ёки дин уни оёқости қилиб, дунёимизни дўзахга айлантирган тақдирда ҳам, буни тузук-куруқ идрок этолмасдик. Адабиёт гўзаллик ва бахтга йўғрилган орзуларни уйғотиб қолмай, ҳар қандай шаклу шамойилдаги зулм-истибод туғдирадиган хатардан огоҳ этади. Бунга шубҳа қилганлар саволимизга жавоб берсинлар-чи: етти ёшдан етмиш ёшгача раъйатнинг юриш-туришини назоратга олмоқчи бўлган ҳукмдорлар нимадан бунчалик қўрқади, нега қаттол цензура тартибини жорий этади, нега мустақил ижодкорларнинг босган ҳар бир қадамини чўтга солади? Чунки улар инсоннинг китоб саҳифалари бўйлаб хаёлан эркин кезиши хатарли эканини яхши биладилар, ўқувчи китобларда тараннум этилган хурлик неъматни ҳамда амалдаги жаҳолат-тахлика муҳитини муқояса қилганида, бадийий тўқима исёнга ундаши мумкинлигидан қўрқадилар. Ёзувчи асарлари орқали – ўзи хоҳлайдими-йўқми, англайдими-англамайдими, бундан қатъи назар – норозилик келтириб чиқаради, у дунёнинг бир кам эканини, хаёлотдаги ҳаёт ўнгимиздаги ҳаётдан фаровонроқ эканини кўрсатади. Бу қараш фуқароларнинг онги ва зехнига ўрнашса борми, тамом, уларни алдаш-авраш қийинлашади, панжара ортида яшашни кўз-кўз қилаётган миршаблар ва ситамгарларнинг ёлғонига лаққа тушмайди.

Чин адабиёт халқлар ўртасида ишонч кўприкларини бунёд этади, тил, эътиқод, одаг, анъана ва тутумлардаги ихтилофларни йўққа чиқариб, шодлик, ғам-ташвиш, ҳайрат туйғулари орқали бизларни якдилу яқтан қилади. Улкан оқ наҳанг капитан Аҳавни сув тубига тортиб кетганида, ўқувчининг юрагида – у Токиода яшайдими, Лимадами, ё Тимбукутадами, бундан қатъи назар – кўркув ҳисси бош кўтаради. Эмма Бовари захар ичганида, Анна Каренина ўзини поезд тагига ташлаганида, Жюльен Сорель жаллод кундасига бош қўйганида, Борхеснинг “Жануб”и қаҳрамони, шаҳарлик Хуан Дальманн овлоқ қишлоқ ковоқхонасидан чиқиб, қонсираган талончига дуч келганида, Комала (“Педро

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Парамо” романи воқеалари кечган кишлок) аҳолиси битта қолмай кирилиб битганида, ўқувчи – Буддага ишонадими, Конфуцийгами, Исо Масихгами, Аллохгами, ё ўзини даҳрий деб биладими, бўйинбоғ тақиб, пиджак киядими, ё бурнус, кимоно, пончога бурканиб юрадими, булардан қатъи назар – бир хил инсоний изтиробни бошдан кечиради. Адабиёт ранг-баранг қарашлар замирида яқдил биродарлик ришталарини ўрнатади, жаҳолат, калтабинлик, турли мафкура, тил ва динлар таъсирида юзага келган чегараларни супуриб ташлайди.

Ҳар бир замоннинг ўз мудҳиш жиноятлари бўлади. Бизнинг давримиз мутаассиб манкуртлар, худкуш террорчилар даври, олис ўтмишдан дайдиб келиб қолган бу нусхалар инсон қонини тўкиш орқали жаннатга тушишига, бошлаб қасос олишига, адолатсизликка барҳам беришига, энг тўғри эътиқодни қарор топтиришига кўр-кўрона ишонади. Ҳар куни дунёнинг турли буржларида беҳисоб инсонлар ўзини ҳақиқат байроқдори деб билган кимсалар кўлида ўлим топмоқда. Мустабид империялар бирин-кетин қулаганида, ҳолокост, геноцид, тажовузлар ва қирғинбарот урушлар ўтмишга айланди, энди она сайёрамизда тинчлик, ҳурфикрлилик ва инсон ҳуқуқларига ҳурмат муҳити ҳукм суради, олам гулистон бўлади, дея ширин орзуларга берилгандик. Лекин чучварани хом санаган эканмиз. Мутаассиблик таъсирида жаҳолатнинг янги-янги шаклу кўринишлари ёмғирдан кейинги кўзиқориндек бодраб чиқди, оммавий қирғин қуроли шу қадар тез ёйилдики, бир тўда ақлдан озган сўзботирлар кун келиб ядро ҳалокатини келтириб чиқариши мумкин, бу таҳдид туфайли инсоният оромини йўқотди. Биз уларнинг режаларини йўққа чиқаришимиз, уларга қарши туришимиз ва албатта ғалаба қозонишимиз лозим. Содир этаётган жиноятлари Ер сайёрасини зир титратиб, қалбларимизни таҳликага тўлдираётган бўлса-да, ҳартугул, улар кўпчилик эмас. Цивилизацияларнинг узок тарихи давомида кўлга киритган ардоқли ньёматимиз, бор-йўғимиз – озодлигимизни тортиб олмоқчи бўлаётган ғанимга терс қарашга ҳаққимиз йўқ. Либерал демократияни ҳимоя қилиш учун жонимизни беришимиз керак: гарчи мукамал тартибот бўлмаса-да, у сиёсий плюрализм, тотувлик, бағрикенглик, инсон ҳуқуқлари, танқидга тоқат, қонун устуворлиги, эркин сайловлар, ҳокимиятнинг алмашиб туриши, алҳосил, бизларни ёввойилиқдан қутқариб, адабиёт яратган кўркам, бенуксон ҳаётга етакламоқда, ушалмас орзуларимизни бирин-кетин рўёбга чиқармоқда. Қўли қонга бўялган мутаассибларга қарши курашиш билан ардоқли орзуларимизни, уларни рўёбга чиқариш имконини асраб қолайлик!

Ешлигимда, бошқа тенгдош-давradoш ёзувчи ҳамкасбларим қатори, марксизм тарафдори бўлганман, фақат социализмгина ватанимда, Лотин Америкасида ва “учинчи дунё” да авж олган зулм ва бедодликка чек қўйишига чиппа-чин ишонганман. Давлатнинг истаги ҳар нарсадан устун саналган, жамоавийликка асосланган тузумдан кўнглим қолиб, либерал демократга айланишим – ўзимни шу тоифага мансуб деб биламан, ҳарқалай, шундай бўлишга ҳаракат қиламан – узок ва машаққатли кечди. Кубада инқилобчиларнинг давлат тепасига келиши (дастлаб шўроларнинг эғизаги бўлган ушбу бошқарув тизимини зўр мамнуният билан қўллаб-қувватлаганман), тиканак симтўсиқлар оша тутқунгоҳлардан қочишга муваффақ бўлган диссидентлар билан суҳбатлар, “Варшава шартномаси” мамлакатларининг Чехословакияга бостириб кириши каби воқеалар, шунингдек, Раймон Арон, Жан-Франсуа Ревель, Исая Берлин, Карл Поппер сингари мутафаккирлар таъсирида аста-секин демократик маданият ва очик жамият тарафдорига айландим. Мулоҳазасизлик, балки калтабинлик туфайли, Ғарб зиёлиларининг кўзи шўро социализми оҳанжамаларидан, янада ёмони, Хитой “маданий инқилоби” ялтир-юлтурларидан қаматиб турган бир пайтда, узокни кўра билган маскур муаллим зотлар жасорат намунасини кўрсатишди.

Болалигимдан Парижда яшашни орзу қилганман, француз адабиётига ошуфта ҳаваскор сифатида ўша ерда истиқомат қилсам, Бальзак, Стендаль, Бодлер нафас олган ҳаводан мен ҳам тўйиб нафас олсам, чинакам ёзувчи

бўламан, Перуда қолсам, ўрғамиёна қаламкашлиқдан нарига ўтолмайман, деб ўйлардим. Чиндан ҳам, қимматли сабоқлари, масалан, адабиёт фақат илҳом самараси эмас, интизом, меҳнат ва қатъият меваси эканини англагани учун Франция ва француз маданиятидан ўзимни қарздор ҳис этаман. Сартр ва Камю ҳали ўлмаган, ижод билан нафас олган даврда яшадим; Ионеско, Беккет, Багай ва Чоран, Брехт драматургияси ва Ингмар Бергман фильмлари, Жан Виларнинг Миллий халқ театри ва Жан-Луи Барронинг “Одеон”и, “янги тўлкин” ва “янги роман”, Андре Мальронинг оммани махлиё қилган чиқишлари ва ўша давр Европасининг энг шов-шувли томошаси – момақалдиروقдек гулдираб, яшиндек чакнаган генерал де Голлнинг матбуот анжумани ва маърузалари кўзимни очди.

Ҳаммасидан ҳам, менга Лотин Америкасини қайтадан кашф этишга ёрдам бергани учун Франциядан миннатдорман. Перу тарих, жуғрофия, умумий ижтимоий-сиёсий муаммолар, уйғун ҳаёт тарзи ва оғзаки ҳамда ёзма муносабатлар асоси бўлган бетакрор тил воситасида бирлашган улкан ҳамжамиятнинг ажралмас бир қисми эканини англаб етдим. Уша йиллари мазкур ҳамжамият бағрида мислсиз қудратли адабиёт дунёга келди. Фаранг заминиди Борхес, Октавио Пас, Кортасар, Гарсиа Маркес, Фуэнтес, Кабрера Инфанте, Рульфо, Онетти, Карпентьер, Эдвардс, Доносо ва бошқа адиблар китобларини ўқиб туширдим. Уларнинг асарлари испанзабон адабиётига янги нафас олиб кирди, сўз усталарининг хизматлари туфайли Европа ва қурраи арзнинг бошқа минтақалари Лотин Америкаси фақат давлат тўнтаришлари, ҳавойи мустабидлар, серсоқол партизанлар, маракас чолғуси, мамбо ва ча-ча-ча рақслари ватани бўлиб қолмай, росмана адабиёт тилида яратилган бадийий гоъ, шакл ва образлар бешиги эканига ҳам ишонч ҳосил қилди.

Уша даврдан ҳозирга қадар Лотин Америкаси гоҳ туртиниб, гоҳ суртиниб, анчагина йўлни босиб кўйди. Лекин Сесар Вальехо ўз шеърида ёзганидек, “*hay, hermanos, muchí simo que hacer*” (“биродарлар, ҳали қиладиган ишларимиз кўп”). Боливия ва Никарагуанинг демократия даъвосидаги қўғирчоқ ҳукуматларини ҳисобга олмаганда, минтақамизда яккахукмдорлик тузумлари бармоқ билан санарли қолди, дарвоқе, Куба ва Венесуэла ҳам ўтмиш диктатураларига ўзини ворис деб билади. Қитъанинг бошқа мамлакатларида демократик тартиб-қоидалар халқ дастаги билан такомилга етмоқда, Бразилия, Чили, Уругвай, Перу, Колумбия, Доминикана Республикаси, Мексика, бутун Марказий Америкадаги ўнгу сўл сиёсий кучлар қонун устуворлиги, фикр хурлиги, сайлов ва ҳокимиятнинг алмашиб туриши тамойиллари йўлида бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилмоқда, бу тарихда мисли кўрилмаган ҳодиса. Рост йўл ҳам шу! Агар Лотин Америкаси шу йўлдан оғишмай олға юрса, зулукдек жамият қонини сўраётган коррупцияга қарши беаёв курашса, ташқи дунё билан ҳамкорликни жонлантирса, ҳали-замон “келажак қитъаси”дан бугунги кун қитъасига айланади.

Европада, умуман, бошқа ерларда ҳам ўзимни ҳеч қачон бегона ҳис этмаганман. Париж, Лондон, Барселона, Мадрид, Берлин, Вашингтон, Нью-Йорк, Бразилия, Доминикана Республикаси – қаерда бўлмай, ўз уйимдагидек бемалол умргузаронлик қилдим. Хотиржам яшаш, ишлаш, янгиликлар кашф этиш, орзуларга берилиш, дўсту ёр орттириш, маънавий бисотимни бойитиш учун ҳамиша файзли бошпана топилди. Ўзим истаб-истамай дунё фуқаросига айланиб қолганим билан, асл наслимни унутмадим, ватаним билан робитани узмадим – гарчи энди китобларимдаги воқеалар она юртимдан олисда кечаётган бўлса-да, Перу хотиралари ҳали ҳам менга туганмас илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади. Киндик қоним тўкилган заминдан олисда кечган йиллар давомида ватан туйғуси кучайса кучайдики, заифлашмади, тийрак нигоҳ ва ардоқли соғинчга доя бўлган жонбахш хотиралар оқни қорадан, яхшини ёмондан ажратишга ёрдам беради. Ватан ишқи мажбурлаб уйғотилмайди: муҳаббатнинг бошқа кўринишлари каби у ҳар бир инсоннинг фитратида бўлади, у ошиқ-маъшук, ота-она ва фарзандлар ҳамда дўстлар кўнглини висол муждаси билан хушнуд этади.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Перу умрбод қалбим тўрида яшайди. Мен ўша заминда туғилиб ўсдим, ақлимни танидим, ҳаёт йўлим, аъмолимни белгилаб берган болалик ва ёшлик йилларимни ўтказдим, илк муҳаббатнинг ширин оғриқларини бошдан кечирдим, нафратландим, хурсанд бўлдим, изтироб чекдим, бош-кети йўқ хаёлларга берилдим. Ҳали-ҳануз Перуда рўй бераётган воқеалардан бошқа жойларга қараганда кўпроқ ҳаяжонланаман, кўпроқ таъсирланаман, кўпроқ ғамга ботаман. Бу менинг изму ихтиёрим билан кечадиган ҳолат эмас – табиий йўсинда шундай кечади. Перудаги сўнгги диктатура даврида демократик мамлакатларни мустабид тузумга қарши дипломатик ва иқтисодий жазо чораларини қўллашга даъват этганимда, айрим юртдошларим мени хоинликда айблашди, фуқароликдан маҳрум этилишимга ҳам бир баҳя қолди. Аслида, мен Пиночет, Кастро, Афғонистондаги толиблар, Эрондаги имомлар ҳокимияти, ЖАРдаги айирмачилик сиёсати ёки бугун Мьянма деб аталаётган Бирмадаги ҳарбий зобитлар яккахукмронлиги – мустабидликнинг ҳар қандай шаклларига қарши мурасасиз бўлганман. Худо кўрсатмасин, эртага Перуда яна бир давлат тўнтариши рўй бериб, эндигина куч олаётган демократия ниҳоли кесиб ташланса, яна шундай мурасасиз йўл тутаман. Ҳар нарсани ўз қаричи билан ўлчашга одатланган бадгумонлар менинг бу хагги-ҳаракатимни аламзада одамнинг ҳис-ҳаяжонга берилиб, ўйламай-нетмай айтган гапи, деб иддао қилишди. Йўқ, мен мустабидлик ҳар қандай мамлакат учун қатта мусибат; зўравонлик ва коррупциянинг дояси, деган қатъий эътиқоддан келиб чиқиб шундай йўл тутдим, бу иллат миллатлар келажагини хавф остида қолдиради, йиллар давомида битмайдиган оғир жароҳатлар етказди, демократия йўлига тўғаноқ бўлиб, авлоддан авлодга ўтадиган зарарли одатларнинг урчишига олиб келади. Шунинг учун ҳам мустабидлик тузумларига қарши барча воситаларни, жумладан, иқтисодий жазо чораларини қўллаган ҳолда курашни тарафдориман. Ачинарлиси, демократик мамлакатлар ҳукуматлари Кубадаги “Оқ кийимли хонимлар”, Венесуэладаги муҳолифат, Аун Сан Су Чжи ёки Лю Сяобо каби ўз давлатида яккахукмронликка қарши курашаётган кучларни қўллаб-қувватлаш ўрнига золимлар билан қадах уриштирмоқда. Довжорак инсонлар фақат ўзларининг эмас, бизнинг ҳурлигимиз учун ҳам курашаётганларини эздан чиқармайлик.

Ватандошим Хосе Мария Аргедас перуликлар танасида турли эл-элатларнинг қони оқади, деганди. Топиб айтилган гап. Биз шундай халқмиз, ўзи истайдими-йўқми, ҳар бир перуликнинг юрагида тўрт улус эътиқоди – турли анъаналар ва диний қарашлар кўним топган. Мен ўзимни кўхна Наск ва Паракас маданиятининг вориси деб ҳис этаман. Испан маданиятига қадар мавжуд бўлган ушбу тамаддун эгалари оддий қуш патидан кийим-кечак тиккан, ҳозирда дунёнинг энг номдор музейларида сақланаётган мочикано ва инк кулолчилиги намуналарини яратган. Мачу-Пикчу, Чиму, Чан-Чан, Куэлап каби кўхна маданият ўчоқларини, Сипан, Эл-Брухо, Эл-Мол, Ла-Луна сингари беназир меъморий обидаларни бунёд этган. Айни чоғда, ўзимни Перуга қилич ва найза билан Греция, Рим маданияти, яҳудий-насроий анъаналари, Уйғончи нафаси, Сервантес, Кеведо, Гонгора каби ижодкорлар, кейинроқ Анд халқлари андак сайқал берган Кастилия тилини олиб келган испан суворийларининг авлоди деб биламан. Африка китъаси ҳам Перунинг ранго-ранг маданиятини ўзига хос таровати, мусиқаси, ижодиёти билан янада бойитди. Тарих қатламларига чуқурроқ кириб борилса, Перу Борхеснинг “Алеф”и каби мўъжаз миниатюрага жо бўлган хайҳотдек мамлакат эканига амин бўлиш мумкин. Ҳайратангиз шараф соҳиби бўлган мамлакат хилма-хил маданият ва қарашларни ўз бағрида тарбиялаган.

Американинг босиб олинishi, бошқа барча истилочилик юришлари каби қонли кураш ва шафқатсиз қирғин сифатида тарихга кирди ва албатта буни асло оқлаб бўлмайди. Лекин биз кўпинча ушбу талончилик юришлари ва қирғинбаротларнинг бош айбодори ўз ота-боболаримиз – Америкага кемада сузиб келган ва худудга хос ҳаёт тарзини қабул қилган испанлар (уларнинг Испанияда қолган юртдошлари эмас!) эканини унутиб қўямиз. Демак, адолат

юзасидан танкид найзасини, аввало, ўзимизга қаратишимиз лозим. Икки юз йил муқаддам мустамлака ҳудудлар Испаниядан мустақил бўлгач, ҳокимият тепасига келган арбоблар мавжуд адолатсизликка чек қўймади, хиндуларни озод қилмади, аксинча, ўзга сайёрадан келган истилочилар каби уларни кулдек ишлатаверди, айрим мамлакатларда эса тубжой халқлари бутунлай ё қисман қириб ташланди. Ҳақиқатга тик боқиб айтганда, икки юз йил давомида хиндуларни озод этиш бизнинг, ҳа, фақат бизнинг зиммамиздаги мажбурият бўлиб келмоқда. Бу ҳозиргача бутун Лотин Америкаси халқлари бўйнидаги тавқи лаънат бўлиб қолмоқда – шармандалиқдан ҳар биримиз уялишимиз керак!

Испания – Перу каби юрагимдан жой олган мамлакат, бу юрт олдидаги қарзларимни узишга умрим етмаса керак. Ер қуррасида Испания мамлакати бўлмаганида эди, мен ҳеч қачон ушбу минбарга кўтарила олмаган, адиб сифатида танилмаган бўлардим, кўплаб қаламкаш ҳамкасбларим каби куёш нури етиб бормайдиган қоронғу маконларда қолиб кетардим. У ерларда тақдир кулиб боқмаган талай ижодкорлар саросар кезади, уларнинг асарлари чоп этилмайди, ўқилмайди, уларга мукофотлар берилмайди, ожизгина таскин шуки, шояд, кун келиб, авлодлар уларнинг иқтидорини кашф этса! Барча китобларим Испанияда дунё юзини кўрди, камтарона меҳнатларим шу юртда эътироф этилди, Карлос Барраль, Кармен Бальсельс ва бошқа кўпдан-кўп дўстлар кўлёмаларим ўз ўқувчисини топиши учун куйиб-пишиб ёрдам беришди. Ватанимда фуқароликдан мосуво бўлаётган пайтим, Испания менга иккинчи фуқаролик ҳадя қилди. Испан паспортига эга перулик эканимни ҳамшиша табиий қабул қилганман. Негаки, фақат каминага бўлган муносабатдан келиб чиқиб эмас, балки тарих, тил, маданият каби муҳим омилларга таяниб, Испания ва Перуни битта танганинг иккита томони, деб ҳисоблаганман.

Испан заминида узоқ йиллар умргузаронлик қилдим, лекин ҳаммасидан ҳам, Барселонада 1970-йиллар бошида кечган беш йиллик ҳаётимни ёдга олганда, юрагим энтиқиб кетади. Франко диктатураси отдан тушса-да, эгардан тушмаганди – ҳали ҳам раъиятга қурол ўқталиб турарди, лекин жон талвасасида сўнгги нафасини олаётган қоқсуяк бемор ҳолига тушган ҳокимият жамиятни, хусусан, маданий соҳани аввалгидек назорат қила олмасди. Мустабид ҳокимият кўтарган баланд деворда дарз ва ёриқлар пайдо бўлган, сергак маъмурларнинг эса уларни ямашга қурби етмасди, ёриқлар оралаб илгари тақиқланган янги ғоялар, китоблар, фалсафий оқим ва таълимотлар, адабий қарашлар кириб келди. Бошқа бирор шаҳар Барселона каби эркинлик насимидан кўп ва хўб баҳраманд бўлмади, бошқа бирор шаҳарда Барселона каби ижодий-ғоявий юксалиш рўй бермади. Барселона Испаниянинг маданий пойтахтига айланди: ҳурлик ҳавосини эҳтиёжманд одамлар тўп-тўп бўлиб кела бошлади. Бу гўша маълум маънода Лотин Америкаси учун ҳам маданий марказ вазифасини ўтади: Лотин Америкаси мамлакатларида етишиб чиққан талай рассомлар, ёзувчилар, ноширлар, санъаткорлар ё шу ердан қўним топган, ё тез-тез келиб турарди, нафсиларим, бизнинг давримизда ёзувчи, шоир, рассом, бастакор бўлишни ният қилган одам Барселонада яшаши шарт эди. Бу шаҳар унутилмас биродарлик, дўстлик муносабатлари, янги асарлар, сермахсул ижод даври сифатида умрим китобини ёруғ саҳифалар билан бойитди. Худди Париж каби Барселона машҳур Бобил минорасини эсга солар, умуминсоний, космополит шаҳарга айланганди, Фуқаролар урушидан кейинги даврда илк маротаба испан ва лотин америкаси ёзувчилари ўртасида қардошлиқ муносабатлари тикланди, илдизи бир эканини тушуниб етган қалам аҳли умумий ғоялар рўёби йўлида бирлашди, Испанияда диктатура ҳокимияти сўнгги кунларини бошдан кечирар, янги демократик жамиятда маданият асосий ўрин тутиши маълум бўлиб қолганди.

Гарчи барча умидлар окланмаган бўлса-да, Испаниянинг диктатурадан демократияга ўтиши бизнинг давримиз учун ибратомуз жиҳатларга эга, негаки, бу эврилиш соғлом тафаккур ва идрокнинг ғалабасига йўл очди, магик реализм йўналиши романларида бўлгани каби мўъжиза рўй бериб, бир-бирини

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

кўрарга кўзи, отишга ўки йўк бўлган сиёсий мухолифлар умум манфаати йўлида низо ва адоватларни четга суриб, бир ёқадан бош чиқарди. Испаниянинг мустабидликдан воз кечиб озодликка, қолоқликдан воз кечиб илғорликка, “учинчи дунё” мамлакатларига хос қашшоқлик ва нотенгликдан воз кечиб “ўрта табақа жамияти” йўлига ўтиши, Европага интеграцияси, демократик тартиботни қисқа фурсатда амалга табиқ этиши мамлакатни жаҳон билан ҳамқадам қилди. Ушбу ўзгаришларни яқиндан, баъзида ичкаридан туриб, чексиз ҳаяжон билан кузатдим.

Миллатчилик замонавий дунёнинг, жумладан, Испаниянинг соғлом вужудига илашган дарди бедаво, бу иллат гўзал эртақни фожиага айлантормасин, деган умид ва илинждаман. Худудий (баъзида диний) тарафкашлик, калтафаҳм ва калтабин ғояларга – миллатчиликнинг ҳар қандай хуружига асло тоқат қилиб бўлмайди. Этник ва ирқий хурофотлардан озикланувчи миллатчилик ўсиб келаётган интеллектуал авлодни нобуд қилади. Хавотирли жиҳати, тасодифий воқелик – инсоннинг киндик қони тўкилган жой омилини байроқ қилади, палид қарашларини юксак ахлоқий кадриятлар билан ҳаспўшлашга уринади. Диний мутаассиблик билан бирга, миллатчилик инсоният тарихидаги энг даҳшатли қирғинларга сабаб бўлган, бу ўринда жаҳон урушлари ва Яқин Шарқдаги бугунги талогўпларни эслаш кифоя. Айнан миллатчилик туфайли Лотин Америкаси Болқон каби уруш майдонига айланди, лузумсиз урушлар ва низоларда бегуноҳ инсонлар қони тўкилди, мактаб, кутубхона ва шифохона қуриш ўрнига, беҳисоб маблағлар қурол-аслаҳа сотиб олишга сарфланди.

Сўқир миллатчилик, “келгинди”ни сиғдирмаслик иллатлари билан ватанпарварлик туйғусини чалкаштирмаслик керак, зотан, ота-боболаримиз яшаган, киндик қонимиз тўкилган, нузли орзу-хаёлларимизни аллалаб камолга етказган, қувончу шодликларимизга шохид бўлган, бизни кимсасизлик азобидан қутқарган заминга муҳаббат зулматдаги нур каби йўлимизни ёритади. Ватан байроқ, мадҳия, енгилмас қахрамонлар ҳақидаги оташин қасидалардангина иборат эмас, ватан бу қўнғимизга соғинч номи билан муҳрланган кадрдон масканлар, туғишгандан-да яқин инсонлар, Ернинг қайси пучмоғида яшайлик, кун келиб қайтганимизда маломатсиз ўз бағрига оладиган маъводир.

Перу деганда, кўз олдимга Арекипа – киндик қоним тўкилган, лекин тақдир тақозоси билан тарк этган она шахрим келади, чинакам арекипеньос (арекипалик) бўлган жигарларим овораи жаҳон бўлиб, дарбадар кезган даврларида ҳам Оқ шахарни унутмаганлар – онам, бувам ва бувим, холаларим айтиб берган соғинчли ҳикоялар билан бу шахарнинг нузли сиймоси онгу шууригга муҳрланди. Перу деганда, кўз олдимга Пьюра – чўлнинг қоқ ўртасида бино бўлган, сахройи дарахтлари, меҳнаткаш пак-пакана эшаклари (пьюраликлар ғиринг демай хизмат қиладиган бу жониворларни “иккинчи оёғимиз” деб эркалаб қўйишарди) билан ёдда қолган жойлар келади, шу ерда чақалоқларни лайлак олиб келмаслиги, балки черков гуноҳи азим деб баҳолаган эр-хотинлик муносабатларидан дунёга келишини билдим. Перу бу – Сан-Мигель мактаби ва илк бор бир парчагина пьесам сахналаштирилган “Варьете” театри. Перу бу – Лиманинг Мирафлорес даҳасидаги Диего Ферре ва Колумб кўчалари кесишган чорраҳа, уни “бахт келтирувчи даҳа” деб атагандик, шу ерда калта иштонли болақайдан шим кийган ўспиринга айландим, биринчи марта сигарета чекдим, рақсга тушишни ўргандим, севги дардига йўлиқдим, изҳори дил қилдим. Перу бу – “La Crónica” газетасининг туну кун қирққулоқ қозондек қайнаган тахририяти, шу ерда ўн олти ёшимда қўлда қалам билан иш бошладим, адабиёт каби бу сеҳрли оламни ҳам бутун умр тарк этолмадим, журналистлик тўқисроқ яшаш, дунёни тўлароқ англаш, турфа мамлакат, турли табақадаги одамлар – эркак-аёл, дўст-душман, яхши-ёмон билан кўришишга имкон берди. Перу бу – Леонсио Прадо номидаги ҳарбий академия. Хонанишин бўлиб яшаб кўп нарсадан ғофил эканман, академияда ўқиб, Перу мўъжазгина қалба эмас, қўхна ва улкан мамлакат эканини билиб олдим, тенгсизлик ҳукм сурган жамиятда тез орада қудратли бўрон ва довуллар юз беришини савқи табиий билан англадим. Перу бу – “Кахиде” яширин ташкилоти, Сан-Маркос университетининг бир

гурух “шаккок” талабаси ўзимизча жаҳон инкилобига ҳозирлик кўргандик. Перу бу – Озодлик ҳаракатида иштирок этган кадрдонларим; кўпоровчилик ҳаракатлари, таъқиб-таъйиқлар ва сиёсий қотилликлар шароитида уч йил давомида демократия ва эркинлик маданиятига кўксимизни қалқон қилгандик.

Перу бу – Патрисия, оҳудек ҳеч кимга туткич бермаган холаваччам, қирк беш йил муқаддам бошимга бахт қуши кўниб, унга уйландим. У ҳозиргача менинг инжиқликларим, савдони феълим, қуюшқонга сиғмайдиган одатларимга тоқат қилиб келмоқда, ижод учун бадастир шароит яратиб, иссиқ-совуғимдан хабардор бўлиб турибди. Шу мушфик хилқат бўлмаганида, турмушнинг шиддатли довулларида йўқ бўлиб кетишим ҳам мумкин эди, ҳаётимизга нур олиб қирган фарзандларимиз Альваро, Гонсало, Моргана ва олти набирам дунёга келмаган бўларди. Қўлидан ҳамма иш келади ва ҳамма ишни қойилмақом бажаради. Патрисия уйдаги муаммоларни ҳал қилади, хўжалик ишини юрилади, бошбошдоқликка чек қўйиб, тартиб ўрнатади, журналистлар ва хира мухлисларни қувиб солади, вақтимни ҳимоя қилади, учрашув ва сафарлар уюштиришга бош-қош, сафархалтамни ҳозирлайди, шу қадар олиҳимматки, аҳён-аҳёнда “Марио, кўлингдан ёзишдан бошқа иш келмайди!” деб “хушомад” ҳам қилиб кўяди.

Адабиёт мавзусига қайтсак. Болалигим чинакам пошшоликда ўтган, десам муболаға бўлмайди. Қочабамбадаги уч айвонли ҳовлимизда катта хонадон муҳитида ўсиб улғайдим. Амакиваччаларим ва дўстларим билан гоҳ Тарзан бўлардик, гоҳ ўзимизни Сальгари қаҳрамонлари қиёфасида тасаввур қилардик. Пьюра префектурасидаги уйлар чердагида кўршапалаклар ин қурганди, фалак тоқида юлдузлар нур сочади, кун бўйи иссиқдан азият чеккан замин ҳарсиллаб нафас олади, шу маҳал кўршапалакларнинг учиши бизга сирли-синоатли бўлиб туюларди. У маҳаллар ёзиш мен учун анчайин ўйин эди, қораламаларимни тинглаган яқинларим кўнглимни кўтаришар, мени – набира ва етим жиянчани (менга отанг ўлган, деб айтишганди) қарсақлар билан сийлашарди. Отам бўйдор, кўркам киши бўлган, ҳарбий денгиз формасида тушган сурати столим устида турарди: ҳар тун уйқуга кетишдан олдин суратни кўлимга олиб дуо қилар, сўнг уни ўпиб кўярдим. Пьюрада кечган тонгларнинг бирида – ўшанда ичимга кириб олган дилхиралик ҳали-ҳануз мени тарк этмагандек – онам суратдаги киши асли тирик эканини айтиб қолди. Отам билан яшагани Лимага жўнаб кетишимиз керак экан. Ушанда ўн бир ёшда эдим, шу воқеадан кейин ҳамма нарса ўзгарди-қолди. Болаликка хос маъсумлик қайгадир ғойиб бўлди, бола идрокимга ёлғизлик, хукмфармолик, катталар ҳаёти ва ҳадик тушунчалари бостириб келди. Хайрият, китоблар, яхши китоблар жонимга ора кирди, фақат гўзалликлардан иборат оламдан бошпана топдим, охири кўринмайдиган саргузаштларга андармон бўлиб, яна эркинлик ва бахт туйғусига ошно тутиндим. Бу вақтда кишибилмас ёза бошлагандим – бирор айб ишга қўл ургандек, тақиқланган мевани тановул қилгандек сезардим ўзимни. Адабиёт мен учун ортиқ ўйин бўлмай қолди. У нохуш вазиятларга қарши норозилик, исён, кўнгилсизликларни аритиш, ҳаёт мазмунини қидириш воситасига айланди. Уша пайтлардан ҳозирга қадар дилгир бўлсам, саросимага тушсам, кўнглимни руҳсизлик чулғаса, бошим билан ёзув-чизувга шўнғийман, зим-зиё жинкўчада кетаётган одам бирдан ёруғликка чиққандек, ҳалоқатга учраган кеманинг очик денгизда қолиб кетган йўловчиси дафъатан қайикқа дуч келиб қолганидек, адабиёт менга нажот кўлини чўзади.

Ёзиш игна билан қудуқ қазишдек машаққатли иш, гоҳида оёқ-қўлим фалаж бўлиб, юрагим уришдан, миям ишлашдан тўхтаганга ўхшайди (бошқа ёзувчиларда ҳам шундай бўлса керак), лекин бу каби қийинчиликларга қарамай, дунёдаги ҳеч бир машғулот асар устида ойнаб, йиллаб тер тўкиш асносида орттирилган завқни беролмайди, денгиз тубига шўнғиган чапдаст ғаввосдек адабиёт салтанати оралаб сўз ёмбиларини қидирасиз, бедор тунлар, жидди жаҳд ўз самарасини беради, марвариднинг сочилиб кетган доналари тизилиб, яхлит асар дунёга келади. “Ёзувчилик бу – ҳаёт тарзи”, деган Флобер қанчалар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ҳақ эди. Бу шундай ҳаёт тарзики, гоҳида хомхаёлларга бериласиз, гоҳида қувончдан ўзингизни йўқотасиз, гоҳида кўнглингиз тизгинсиз фикрлардан оловланади, асов от кетидан қувлаган шинаванда овчи сингари тутқич бермас образлар ортидан тушасиз, иштаҳа овқат маҳали келганидек, ижод сурури кўзингизни кўр, қулоғингизни қар қилганини-да сезмайсиз. Роман устида ишлаш асносида воқеалар суръатидан дастлаб андак бошингиз айлангандек бўлади, асар қоғозга кўча бошлагач, саркаш персонажлар сизга бўйсунмай кўяди, ўзи билганча ҳаракатланади, ўйлайди, ҳис этади, ҳатто ўзига ҳурмат-этибор талаб қила бошлайди, энди уларни бирор ишга мажбурлаб бўлсиз, эркидан маҳрум этишни эса ҳаёлингизга ҳам келтирманг, фақатгина жонини олиш орқалигина персонажларни яна ўз измингизга сола биласиз, аммо воқеалар табиий маромини бу тарзда ўзгартириш билан ўқувчи ишончини қозониб бўлмайди – ҳатто ҳозир ҳам кўлимга қалам олганимда, ўша илк машқлар чоғи ҳис қилган ҳаяжонли кечинмалардан қутулолмайман. Бу кечинмалар шу қадар инжа, шу қадар соҳирки, уларни севиқли дилдор билан қунлаб, ҳафталаб, ойлаб ўтказилган висол лаззатиғагина муқояса қилиш мумкин.

Адабиёт ҳақида гапира туриб, романга кўпроқ аҳамият қаратдим-у, унинг яна бир муҳим шакли – драматургияга хийла эътиборсизлик қилдим. Бу, албатта, қориб турган адолатсизлик. Драма – менинг биринчи муҳаббатим. Усмир пайтим Лимадаги Сегура театрида Артур Миллернинг “Гумаштанинг ўлими” спектаклини томоша қилдим, қарашларимни ағдар-тўнтар қилган ушбу томоша таъсирида мук тушиб инқлар ҳақида пьеса қораладим. Утган асрнинг 50-йиллари Лимада театр ҳаракати кенг ёйилганидами, мен роман-навис эмас, драматург сифатида танилган бўлардим. Аммо саҳна санъати хос доирада қолгани сабабли, кўпроқ ҳикоя шакллари устида изландим. Театрга муҳаббатим сўниб қолгани ҳам йўқ: романларнинг қуюқ соясида пинакка кетган бу туйғу бирор спектакль кўриб, мутаассир бўлган маҳалим яна бош кўтариб, оромимни ўғирларди. 1970-йиллар охирида юз билан юзлашган қария қариндошим Мамаэ момо ҳақидаги хотиралар менга тинчлик бермади. Умрининг сўнгги йиллари яқинлари билан алоқани тамомила узиб, узлатга чекинган, хотирот ва ҳаёлот оламидан паноҳ топган аёл тақдирини қаламга олгим келди. Ушандаёқ, бу воқеани фақат театр учун ёзиш лозимлиги, воқеалар силсиласини саҳнадагина ёрқин ва таъсирчан тарзда ифодалаш мумкинлигини ҳис этдим. Ушбу пьесани ҳаваскор қаламкашга хос ҳаяжон ва журъатсизлик билан битдим, бош ролни Норма Алеандро ижро этган асарни саҳнада кўрганимда эса, елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди, шу-шу, роман ва ҳикоялар орасидаги танаффусларда мазкур жанрга бот-бот мурожаат қилдим. Очиғини айтмай, етмиш ёшимда ўзим ҳам саҳнага актёр сифатида ҳаяжондан турганиб-сурганиб чиқишим етти ухлаб тушимга кирмаганди. Бу қалтис саргузаштмонанд ҳолат бутун умр турфа тақдирларни қаламга олган ёзувчи – каминага илк бор бадиий тўқима маҳсули бўлган персонаж ҳаётини томошабин қаршисида яшаб кўриш имконини берди. Ушбу бокира таассуротларни (ҳаяжон ва кўркувдан эҳсонам чиқиб кетганини ҳам қистириб ўтмасам бўлмас) баён этишга мени кўндиргани учун дўстларим – режиссёр Хуан Олле ва актриса Айтан Санчес Гихондан бениҳоя миннатдорман.

Адабиёт – ҳаётнинг ёлғондакам тасвири, лекин у борлиқ мазмунини англашда кўмакка келади, инсон туғилиб, адашиб-улоқиб, ахийри ўлим топадиган уч-кети йўқ турмуш сўқмоқларида сарбон янглиғ йўл кўрсатади. Реал воқеликдаги омадсизлик ва дилсийҳликларни унутишга ёрдам беради, адабиёт кўмагида тирикликнинг қатор жумбоқлари яширилган махфий ёзувни қисман бўлса-да, ўқиш мумкин, зотан, одамзод табиатан қатъиятдан кўра шубҳа-гумонга мойил, ақл ёки тажрибанинг устунлиги, шахсий ва жамоавий вазифалар, кўнгил амри, мозийнинг маънисини ва маънисизлиги, тафаккурнинг ўзгариб туриши каби масалалар кўпинча бизни боши берк кўчага олиб кириб кўяди.

Мени қуйидаги ҳолат чандон ҳайратимни оширади: ҳали ақлсиз мавжудотлардан у қадар фарқ қилмайдиган аждодларимиз (мулоқот воситаси саналган

тил эндигина пайдо бўлган пайтлар, ахир) мавҳум бир алфозда – ғорларда, гулхан атрофида ўтирганча, момақалдиروق ва чакмоқ каби табиат таҳдидлари, ваҳший жониворларнинг хуружи шароитида, ҳикоялар ўйлаб топиб, бир-бирига айтиб беришни ўрганган. Бу инсоният тарихидаги муҳим паллалардан бири эди, негаки, ровийнинг сирли овози ва ажабтовур ҳикояларига мафтун бўлган ибтидоий одамлар кейинроқ цивилизация яратди, қабилалардан индивидлар ажралиб чиқди, олис тадрижий тараққиёт мустақил фикрли кишиларни тарбиялади, фан, санъат, қонун, эркинлик ғоялари юзага келди, инсонни, табиат ва коинотни тадқиқ этишда кўз кўриб, кулоқ эшитмаган на-тижаларга эришилди, одамзод юлдузларга учини кўзлаб қолди. Тилсимларга бой оламнинг таҳдидларидан юрак олдириб қўйган, тирикликнинг бор маъно-мазмунини бетизгин нафс майлларини қондириш ва жонини офатлардан сақлаш деб билган ибтидоий тингловчиларга илк эртақлар, масаллар, асотир, афсоналар, хойнахой, жазирамада ёққан лайлаққордек кучли таъсир кўрсатган бўлса керак. Одамлар ровийнинг ҳикояларидан илҳомланиб, орзу-хаёлларга бериладиган, ўй-фикрлари билан ўзаро ўртоқлашадиган бўлди: яшаб қолиш учун муттасил курашишга одатланган, танглайи турмуш ташвишлари билан кўтарилган одамзоднинг ҳаёт тарзи ўзгаради. Атроф-муҳитдаги жумбоқларни ечиш, синоатларнинг тағига етиш шахдида мавжуд қолиплар фавқулудда жасорат билан бузиб ташланди.

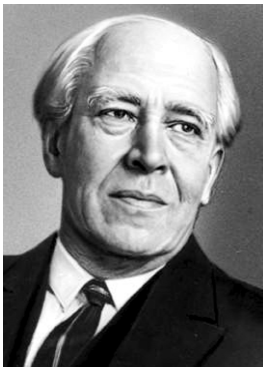
Узлуксиз такомиллашув жараёнида ёзув пайдо бўлди, оғзаки ҳикояларни ёзиб қўйиш, демакки, уларни мангуликка муҳрлаш имкони туғилиши билан адабиёт юзага келди. Янги авлод кулоғига қуйиб олмагунича, адабиётни шунчаки кўнгилочар машғулот, фақат ақлни пешловчи, зехни очувчи, шижоатни оширувчи фаолият тури сифатида тушуниш хато эканини такрорлашдан чарчамаймиз. Адабиёт цивилизацияни сақлаб қолиш учун керак, у инсониятнинг энг яхши фазилятларини тараннум этиш орқали башар зотини қутқаради. Тараққиёт ғилдираги орқага айланиб, инсонлар яна ибтидоий ҳаёт тарзига қайтиб кетмаслиги учун керак у. Одамлар воқеликка ҳаддан зиёд чуқур кириб бориб, мўътадил йўлдан тойиб кетмаслиги учун керак у. Инсон ўзи яратган ақлли машиналарга қул ва хизматкор бўлиб қолмаслиги учун керак у. Бу дунё адабиётсиз идеаллардан мосуво, жонсиз темиртан машиналар оламига айланади, инсонни инсон қилувчи, одамийликнинг жавҳари бўлган фазилятлар нутилади.

Тафаккур ва тасаввур меваси бўлган адабиёт ғорлардан осмонўпар биноларга қадар, сўйилдан оммавий қирғин қуролига қадар, қабилавий ҳаётдан глобаллашув даврига қадар инсониятга муаллимлик қилди, ғафлат уйқусига кетишдан, қирғин ва ҳалокатлардан сақлади. Бошқа бирор санъат тури “ёлғон ҳаёт” – адабиётчалик ҳаёлимизни ўғирламайди, онгу шууримизда инқилоб ясамайди. Зотан, адабиёт бизга реал ҳаёт бера олмайдиган қизгин саргузаштлар, оташин туйғуларни тухфа этади. Адабиёт – ёлғон, лекин онгу шууримизга у қадаган умид уруғлари ниш уриб, ниҳолга айланиб, мевага кириб, ҳақиқатга дўнади. Сеҳргар адабиёт инсонларга мўл-кўл умид ва ишонч улашади, ушалмас ниятларни ушалтиради, зўравонликни камайтиради, биродарқушлик урушларининг пайини қирқади, одамзодда ўзидан коникмаслик ва исёнкорлик руҳини уйғотади, бу эса ҳамма замонларда ҳам тараққиёт омили бўлиб келган. Ҳа, зўравонликни камайтиради, лекин уни илдизи билан қуритиб ташлай олмайди. Чунки, яхшими ё ёмонми, инсоният тарихи тугалланмаган тарихдир. Демак, биз орзу қилиш, ўқиш, ёзишдан бир сония ҳам тўхтамаслигимиз керак, зеро, фонийни боқийга айлантирувчи, асов вақт устидан ҳукм юритишга имкон берувчи энг самарали йўл – шу!

Стокхольм, 2010 йил 7 декабрь

*Рус тилидан
Собиржон ЁҚУБОВ
таржимаси*

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ТЕАТР САНЪАТИ ҚОИДАЛАРИ

(27 март – Халқаро театр
куни муносабати билан)

Жаҳоншумул ихтиролар буюқларга насиб қилади. Пушкин таъкидлаганидек, даҳолар янги қонунларни кашф қилади, қобилиятлилар улардан тўғри ва унумли фойдаланади, қобилиятсизлар эса ҳар иккаласини ҳам инкор қилиб, фақат ўзларинигина доно деб ҳисоблайдилар.

Турли соҳаларда ихтиро қилган шахсларнинг номи, миллати, ирқи ва эътиқодидан қатъи назар эҳтиром билан тилга олинади. Масалан, алгоритм ихтирочиси Ал-Хоразмий, бутун олам тортишиш қонунини кашф қилган Ньютон, ер ости ва устидаги нарсаларнинг таркибини аниқловчи Менделеев даврий системаси дунёга маълум ва машҳурдир.

Жаҳон ижод аҳли орасида Аристотелнинг “Поэтика” асари трагедиянинг яратилиш қоидалари билан машҳур бўлса, “Станиславский системаси” театр санъати намояндалари учун илмий-амалий дастур бўлиб келмоқда.

Театрни маънавий, маърифий, ахлоқий ва ғоявий тарбия мактаби, инсонни руҳан покловчи муқаддас даргоҳ деб билган Станиславскийнинг асл исми шарифи Константин Сергеевич Алексеев бўлиб, у 1863 йилнинг 5 январида, Москва шаҳрида туғилган. Алексеевлар авлоди йирик санъатчи зодагонлар доирасига мансуб бўлиб, бу сулоладан кўплаб машҳур маданият ва санъат намояндалари етишиб чиққан. Алексеевлар оиласининг “Большой” ва “Малый” театрларда ўз муҳим ўриндиклари бўлиб, улар барча янги сахналаштирилган ва гастролга келган театрларнинг спектакллари томоша қилишган.

Константин 14 ёшга тўлганида унинг илтимосига биноан Алексеевлар хонадонидида “уй театри” ташкил қилинди. 1877 йилнинг 5 сентябрида онасининг туғилган кунига бағишлаб, “уй театри” да сахналаштирилган спектаклда Константин илк маротаба хаваскор актёр сифатида роль ўйнайди. У шу кундан бошлаб барча таассуротларини кундалик дафтарига муҳрлаб боради. Бу “уй театри” 1881 йилдан бошлаб “Алексеевлар тўғараги”га айланди. Машҳур тўғарак асосида 1888 йили “Москва санъат ва адабиёт жамияти” ва унинг қошида “Муסיқали ва драматик театр” мактаби ташкил топди. Жамият фаолияти тобора ривожланиб 1898 йили Константин Алексеев-Станиславский ва Владимир Немирович-Данченко ҳамкорлигида “Москва Бадий театри” ташкил қилинди. Бу оммабоп театр “кечинма санъати мактаби”нинг назарий ва амалий бешигига айланди.

Театр санъатига бўлган ихлос ва синчковлик Станиславскийни – “актёр сахнанинг ижодкори ҳамда сохибидир” деган фалсафий-ғоявий хулосага олиб келди. Бу ғоя унга 1877 йилдан бошлаб то умрининг охиригача тинчлик бермади. Станиславский 1935 йилнинг 7 августида Москва шаҳрида оламдан ўтди.

Станиславский – Константин Сергеевич Алексеевнинг таҳаллуси бўлиб, уни 1885 йили, 22 ёшга тўлганида танлади. Сабаби, кундузи Алек-

сеевларга тегишли идораларнинг бирида раҳбарлик қилувчи амалдорнинг исми-шарифи ва обрўси у ижро этадиган водевилдаги “шилқим йигит” ролига мос тушмасди. Оила шифокори А.Ф.Макаров деган кишининг Станиславский тахаллуси билан “Алексеевлар тўғараги” спектаклларида қатнашиб юриши эсига тушади. Макаров бетоблиги туфайли сахнани тарқ этганини билган Константин унинг тахаллуси билан сахнага чиқишга қарор қилади. Бу тахаллус уни жаҳоннинг энг машхур театр назарийчиси ва амалётчиси сифатида дунёга танитди.

“Станиславский системаси” – театр санъатининг актёрлик маҳорати, режиссёрлик ва педагогика билан боғлиқ жараёнларни юксак бадий савияда ифодалаган “кечинма санъати” тизимининг назарий асосларидир. Бу назарий асослар театр санъатига бағишланган барча системаларнинг, илмий-амалий тадқиқотларнинг диалектик ривожини эди. Натижада унганча бўлган театр санъати билан боғлиқ барча назарий ва амалий қарашларни яхлит бир тизимга солиш масаласи илмий ҳал қилинди.

“Намойиш этиш санъати” талаблари билан “кечинма санъати” эстетикаси фарқини Станиславский қиёслаш услуби билан очиб берди. Бунинг учун у даставвал “намойиш этиш санъати” талабларини, ўзи ўйнаган роллари мисолида ёрқин ифодалай олди. Бу йўналишда, касб маҳоратини яхши эгаллаган актёрлар томошабинларга ўз иқтидорларини намойиш қилишга бор кучларини сарфлайдилар. Станиславский улар эришган ютуқларни инкор қилмаган ҳолда, янада жозибалироқ, таъсирчанроқ, маънавий даражаси юқорироқ, актёрлар кучини асар ғоясини очишга сарфлайдиган тизим яратишга интилдди. Бунинг учун “намойиш этиш санъати” хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганишга киришди.

Инсон, умуман жониворлар мушаклар хотирасига ва миянинг “сигнал системасига” таяниб кун кечирадилар. Бу система ихтироси И.Павлов таъкидлаганидек, такрорланган ҳаракатлар бош миядаги сигналлар таъсирида мушаклар хотирасига кўчади ва сақланиб қолади. Циркдаги жониворлар табиатнинг шу қонуни асосида машқ қилдирилади ва манежга эришилган натижаларни намойиш этиш учун олиб чиқилади. Шунинг учун цирк намойиш этиш санъатининг энг ёрқин кўринишидир. Бу йўналиш назарийчидан бири бўлган Дени Дидронинг – “спектаклларда актёр қайта кечиниши шарт эмас, ахир актёрнинг маҳорати, хотирасида сақланган туйғуларнинг ифода воситаларидан фойдаланиб томошабинларни ишонтира олишида эмасми”, деган фикри унинг тарафдорлари учун назарий асосга айланди. Кино санъати ҳам бир марта ленталарга муҳрланган туйғулар ва ҳаракатларни доим айнан қайтарилиши билан намойиш этишдан ўзга нарса эмас.

“Намойиш этиш санъати” тарафдорлари сахнанинг ўзига хос шартлилигига амал қилиб ижод қилишга, ташқи кўринишга, хатти-ҳаракатларнинг жимжимадорлигига, айниқса “театрона” томошавийликка интилишлари билан ажралиб туради. Улар бу интилишлари билан ҳаётийликдан, яъни реализмдан узоқлашиб, томошабинни ижтимоий ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатидан чалғитишни асосий мақсад қилиб оладилар. Намойиш этиш даражасига кўтарилиш учун улар репетицияларда актёрлардан ролнинг туйғуларини, эхтиросларини тўғри кечинишни талаб қиладилар. Барча ролларнинг туйғулари ва улар билан боғлиқ ҳаракатлар топилгач, режиссёр томонидан мустаҳкамланади. Эришилган натижа бундан буёғига фақат шундай ижро этилиши тасдиқланади ва мускуллар хотирасида сақланган ҳаракатлар томошабинга намойиш қилинади. Репетиция жараёнида топилган кечинмаларни “актёрлик туйғуси” мушаклар ва ҳис-туйғулар хотирасида сақлаб қолгани учун, энди уларни ижрочилар ўз ҳаракатларида кечинмасиз ҳам такрорлай оладилар.

“Намойиш этиш санъати”нинг эстетик принципларидан қониқмаган Станиславский ундан юқорироқ бўлган босқични, ҳар бир спектаклда

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“қайта кечиниш” йўлларини излай бошлади. Бунинг учун “инжиқ илҳом” ҳар доим актёрнинг хизматида бўлиши керак. Ҳар бир спектаклда завқ билан “қайта кечиниш” учун актёрда намоиш этишдан кўра юқорироқ бўлган босқич – “ижодкорлик туйғуси” тўғри тарбияланган бўлиши лозим эди. Шундагина томошабинларнинг қалбига ҳамда эҳтиросларига кучли таъсир этиш мумкин бўларди.

Ҳаваскорлар орасидан саралаб олинган бўлғуси актёрнинг илк қадамидан бошлаб иждоқорлик туйғуси ва иродаси тўғри тарбиялансагина, у сахна хунари талабларини иждоқорлик нуктаи назаридан ўзлаштиради. Ҳунар талабларини ўзлаштирган талабаларгина навбатдаги босқичга – драматург ва режиссёр режалаштирган ҳаракатни сахнада бажара оладиган актёрлик даражасига кўтарилади. Бундай ижрочининг “актёрлик туйғуси” – ўзлаштирилган ҳунар талабларига таяниб, театр санъатининг асоси бўлган “акт” – ҳаракатни бажара олади, яъни персонаж интилишни ривожлантириб, перепития орқали ечимга олиб келиш кўникмасига эга бўлади. Бундай кўникмага эга иждоқор шахс – “акт”, яъни ҳаракат бажарувчиси, актёр мақомига кўтарилади. Чунки, ҳаваскорликдан ҳунармандликка, сўнгра актёрлик даражасига эришиш мураккаб жараёни ўз ичига олади.

Станиславский актёрлик мақомига эришганларни эволюцион ривожланиб боровчи уч даражага ажратади. Биринчиси – актёрлик туйғусига таянган ижро. Иккинчиси – иждоқорлик туйғусига асосланган ижро. Учинчиси – санъаткорлик туйғусига эга бўлган, юқори бадий савиядаги ижро. Бу уч даража орасидаги фарқни англаш фақат Станиславскийга насиб қилди ва “кечинма санъати” тизимини яратишига асос бўлди. У актёрлик санъати диалектик ривожланишдан иборат жараён эканлигини назарий исботлади. Қуйида шу босқичларнинг изоҳини кўрамиз.

1. Актёрлик туйғуси – ҳар бир спектаклда актёрга хизмат қилишга тайёр турган ҳунармандлик кўникмаси. Бу “ғамхўр кўникмалар” ҳар бир ролни актёрнинг мушаклари ва туйғулари хотирасида сақланиб қолган штампларга таянган ҳолда намоиш этишга қодир. Моҳирона ижро этилган ролда кечаги ҳаракатлар ва туйғулар айнан такрорланади. Бундай актёрлар илҳомни кутиб яшайдилар. Илҳом эса – инжиқ туйғу. У ҳар доим ҳам актёрга бўйсунармайди. Бугунги спектаклда актёрнинг илҳоми келса-келди, келмаса “ғамхўр ҳунар” штамплари уни ҳар доимгидек яна қутқаради. Илҳомсиз, завқсиз намоиш этилган роль ижросидан сўнг актёрнинг ўз ёғига ўзи қоврулиб “яна ўхшамади”, деган ички нидосини томошабинлар билмайди.

2. Иждоқорлик туйғуси – “инжиқ илҳомни” доим чақириб олишга ва уни ўз ролига хизмат қилдиришга қодир актёрларда шаклланган кўникма. Бундай актёрлар намоиш этишдан юқорироқ бўлган босқичга – ўз ролни ҳар бир спектаклда қайта кечинишга эришади. У илҳомланиб, ўз роли туйғуларини қайта кечинаётганидан завқ олади. Иждоқорлик туйғуси тўғри тарбияланган актёр, берилган шарт-шароитдаги воқеа – мен билан, ҳозир, шу ерда, биринчи марта содир бўлапти, деган ишонч билан, жонли мулоқотга киришади. Сахнада жонли мулоқотни узлуқсиз бошқариб боришга интилади. Бу интилишнинг ижобий натижасини ўзи, сахнадаги партнёрлари ва томошабинлар сезади. Иждоқор актёр, томошабин айнан мана шундай жонли мулоқотни кўриш учун театрга келишини билади.

3. Санъаткорлик туйғуси – иждоқорлик туйғуси тўғри тарбияланган, маънавий қиёфаси шаклланган, бадий тасаввури ва тафаккури бой, яратувчанлик қудратига эга бўлган актёрлар кўтариладиган даража. Бундай санъаткорлар яратган образлар – миллатнинг маънавий мулкига, маданий бойлигига айланади. Улар иждоқорлик ёшларга намуна қилиб кўрсатиш, авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдириш мумкин. Санъаткорлик туйғуси иждоқорнинг виждонига айланади. Бу виждон уни яна

“актёрлик туйғуси” даражасига қайтиб тушишига ва томошабинларни алдашига йўл қўймайди. Бу даража Станиславскийнинг орзуси, у яратган системанинг олий мақсади эди.

Демак, сахнада жонли мулоқотга кириша оладиган “кечинма санъати” актёрининг ижодкорлик туйғусини тўғри тарбиялаш системанинг бош масаласидир. Сахна амалиётида бой тажрибага эга, замонасининг энг машхур актёрларидан ва режиссёрларидан бири бўлган Станиславский – жонли мулоқот жараёнида пайдо бўладиган табиий туйғулар ижрочининг рухий ва жисмоний ҳаракатлари уйғунлигини талаб қилишини яхши биларди. Бу уйғунлик ёрдамида асар ғоясини ва спектаклнинг маънавий моҳиятини томошабинларга тўла бадий шаклда етказиш мумкин деб ҳисобларди.

Актёрларнинг сахнадаги жонли мулоқоти театр илгари сураётган ғояга, туйғулар ва кечинмаларга томошабинларни ҳамдард қилади. Сахнадаги ҳар персонажнинг нозик туйғулари, кучли эхтирослари, чуқур дарди, теран фикри томошабинларга таъсир этсагина, улар ҳамдардга айланади. Ҳамдардлик туйғуси ҳар бир спектаклда томошабинлар қалбидан жой олмаса, театр санъати аста-секин сусайиб бораверади ва сахнадаги томошалар оддий, кўнгилочар, маиший мавзудан иборат хунармандлар “ўйинига” айланади. Станиславский ижодкорлик туйғусини тўғри тарбиялаш учун аввало, “кечинма санъати”га зарур бўлган инсон вужудини сахнада табиий ишга туширадиган жонли мулоқот қоидаларига амал қилиш зарурлигини таъкидлайди. Бу қоидалар “система”нинг эмас, балки табиатнинг азалий тизими, тартиби эканлигини асослайди.

Системанинг илмий қиймати ҳаёт қонунларини тизимга солинганлигида, тадқиқотчининг изланишлари амалиётда ўзининг исботини топганлигида, Москва Бадий театрнинг буюк актёрлари ва студияларнинг ёш талабалари билан синовдан ўтказилганлигида, Мейерхольд, Вахтангов каби жаҳонга машхур режиссёрларни, ҳамда дунёни лол қолдирган янги актёрлар авлодини тарбиялаганлигида, улар яратган спектакллар бадий яхлитлиги, маънавий ва ғоявий юксаклиги билан томошабинларни ҳайратга, баъзан ларзага солганлигида эди. Энг муҳими, намойиш этиш санъати тарафдорларининг актёрлик санъати “илоҳий илҳом”га, “такрорланмас иктидорга” боғлиқ, деган тушунчаларини инкор эта олганлигидадир. Шунингдек, қобилиятли инсон табиат қонунларидан тўғри ва унумли фойдаланса, унда ижодкорлик туйғуси шаклланиши ва бу туйғу уни саънаткорлик даражасига кўтариши мумкинлигини амалда исботланганлигидадир.

Натижада, актёр сахнада жонли мулоқотга эришиши учун ўз табиатини зўриқтирмасдан, берилган шарт-шароитда мақсадга мувофиқ, мантқан, изчил, фаол ва сермахсул хатти-ҳаракат қилиши системанинг асосий талабига айланди.

Станиславский “берилган шарт-шароит” атамасини ўз “система”сига асос қилиб олди. Актёрнинг рухий ва жисмоний туйғуларини мақсадга мувофиқ ишга тушувчи унсурларни – “ижодкорлик элементлари” деб атади. Бу унсурлар табиат қонунлари тизими бўлиб, актёрнинг туйғуларини табиий кўзғовчи ва ҳаракатга келтирувчи, “кечинма санъати” талаблари асосини ташкил қилувчи элементлардир. Улар:

- мақсадга мувофиқ жамланган ва йўналтирилган диққат;
- кўриш, эшитиш, қабул қилиш ва баҳолаш;
- мажозий ички кўриш ва ҳис қилиш хотираси;
- берилган шарт-шароитларни тасаввур қилиш;
- сахнавий муҳит билан алоқадорликни ўрната билиш;
- сахнавий туйғу ва ҳаракатлардаги изчилликка амал қилиш;
- сахнавий ҳақиқатни ҳис қилиш;
- ишонч ва табиийлик;

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

- ролнинг ва спектаклнинг истиқболини ҳис қилиш;
- фикрли ва мақсадли ҳаракат;
- темпо-ритмни идрок этиш;
- сахнавий истарага эга бўлиш;
- эҳтиросни қўзғата олиш ва уни жиловлай билиш;
- мускуллар эркинлиги;
- гавданинг ифодавийлиги;
- овозни бошқара олиш;
- тўғри талаффуз ва фикрни етказа билиш;
- сўз билан таъсир эта билиш;
- характер ва характерлиқни ҳис қилиш каби тизимдан, актёрни сахнада табиий ҳаракатга олиб келадиган туйғулар мажмуидан иборат.

“Кечинма санъати” талаблари унсурларини мунтазам машқ қилиб, ўз махоратини такомиллаштириб бориш ҳар бир актёрнинг иродаси билан боғлиқ мураккаб жараён. Бу жараённи Станиславский “туйғулар машини” деб атайди. “Кечинма санъати” актёрлари ҳам худди балет артистлари ёки чолғучилар каби ўзларини ижрога “созлаш”ни зарурат деб билмоқлари шарт.

1923 йилга келиб жаҳоншумул воқеа содир бўлди. Америка Қўшма Штатларига гастролга борган Станиславский раҳбарлигидаги Москва Бадий театри, у яратган назария асосида тарбияланган янги актёрлар авлоди ижроси билан томошабинларни ҳайратга солди. Америка матбуоти янги йўналишдаги актёрлик санъати пайдо бўлганлиги ҳақида бонг ура бошлади. Американинг штатлари бўйлаб уюштирилган гастроль сафари Станиславскийнинг йиллар давомида излаган ва амалга оширган кашфиётлари натижаларини “жаҳоннинг етакчи сахна усталари” ижросидаги спектакллар деб эътироф этилди. 1924 йили нашрдан чиққан “Санъатдаги ҳаётим” китоби Бостон шаҳрида 5 минг нусхада инглиз тилида чоп этилди. Асарни рус тилидан инглиз тилига И.Роббенс таржима қилди. Бу эътирофдан ҳайратга тушган Россия театр жамоатчилиги Станиславский ихтироларига янги назар билан қаради. “Санъатдаги ҳаётим” китоби илк бор рус тилида 1926 йил муаллиф назоратида 6 минг нусхада Давлат бадий фанлар академиясининг “Центросоюз” нашриётида чоп этилди.

“Санъатдаги ҳаётим” китобида Станиславский “система” қандай шаклландиғини қуйидагича изоҳлайди: “Кечинма санъати” талабларини синовдан ўтказишни 1901 йилда бошладим ва унинг дастлабки номини “Актёр – гўзаллик ва ҳақиқат тарғиботчиси” деб аташга қарор қилдим. 1902 йилга келиб эса уни “Драматик артистнинг маслаҳатчи китоби” деб аташни маъқул топдим. 1906 йили Германиянинг Берлин шаҳридаги гастролдан кейин тўғри йўлдан кетаётганимизга амин бўлдим. Шу тариқа 13 йил мобайнида “система”ни такомиллаштириб, синовдан ўтказиб бордим.

Станиславский ихтироси моҳиятини англаб етган шогирди Е.Вахтангов студия талабаларига 1916 йилнинг 28 октябрида “Станиславский янги йўналишдаги актёрдан нима истайди” номли мавзуда маъруза ўқиди. 12 ноябрда эса “Станиславскийнинг орзулари” номли маърузасида “юртимиздаги барча театрлар асл сахна ижодкорларини ўз студияларида тарбиялаши лозим” деган фикрни илгари суради. Шогирдининг бу маърузасидан сўнг Станиславский – “Россияни студиялар камровига олиш керак” деган хулосага келади.

1917 йилнинг декабрь ойида В.Сахновскийнинг “Бадий театр ва сахнада романтизм. Станиславскийга хат” номли китоби нашрдан чиқди. Шу йили Петербургнинг “Эркин санъат” номли нашриётида Ф.Ф.Комиссаржевскийнинг “Актёр ижоди ва Станиславский назарияси” номли китоби ҳам чоп этилди. Асар билан танишган Станиславский устозининг ўғли, ёш режиссёр унинг назариясини тушунмаганлигини, “система”ни адабиётчи нуктаи назаридан таҳлил қилиб адашганлигини

қўлидаги китобнинг саҳифаларига ёзиб қўяди. Айниқса, унинг ихтироларини “натурализм” деб аталганлигидан қаттиқ ранжийди. Китоб қатор мунозараларга сабаб бўлади. Балки бундай нотўғри талқин “система”ни янада такомиллаштиришга сабаб бўлиб, Станиславскийни “театрни барча севади, балки шунинг учун ҳам улар бу соҳани тушунаман, деб ўйлайди. Аслида эса театр санъатини тушунадиганлар камчиликни ташкил қилади, уни биладиганлар эса саноклидир” деган фикрга келишига туртки бергандир.

1917 йилдаги тўполонлар, кўзғолонлар ва тўнтарилишдан сўнг 1918 йилнинг январь ойидан бошлаб барча хусусий томошагоҳларни давлат қарамоғига ўтказиш ҳамда Москва Бадий театрини қайта тузиш ва репертуарини кўриб чиқиш бошланди. Натижада, “Ҳар тўқисда бир айб” номли спектакль саҳнага қўйилиб, революция доҳийсининг назаридан четда қолмади ва у Станиславскийнинг маҳоратига жуда катта баҳо берди. 1919 йилнинг 16 июнь куни Москвадаги театрлар раҳбарларининг мажлиси бўлди. Мажлис аҳли давлат раҳбарига хат билан мурожаат қилиб, “Малый театр” ва “Москва Бадий театри”нинг раҳбарларини, бу жамоаларнинг услубини сақлаб қолиш учун ўз жойларида қолдиришни илтимос қилишди.

Станиславский шу орада ўзининг “Актёрнинг ўз устида ишлаши” номли икки қисмдан иборат китобини ёзади. Биринчиси – актёрнинг кечинма санъати талаблари асосида ўз устида ишлаши, иккинчиси – актёрнинг ролни ўзлаштириш, яъни қиёфа яратиш жараёни масалаларига бағишланади. Унинг нияти ижодкорлик туйғусини ўзида тўғри тарбиялай оладиган актёрларнинг янги авлодини яратиш эди.

Ижодкорлик туйғуси – ўзидан қониқмаслик, саҳнада кечагидан яхшироқ, эркинроқ, маънилироқ, завқлироқ, мукамалроқ ҳаракат қилиш орқали ролнинг бадий яхлитлигига интилиши каби тушунчаларни ўз ичига оларди. Мақсад – янги авлод актёрларида “Кечинма санъати” талаблари асосида роль устида мунтазам ишлаш кўникмасини шакллантириш эди.

Станиславский системасининг китобларда шаклланган тизими куйидагича. Биринчи том – “Санъатдаги ҳаётим” кечинма санъатининг назарий асосларини ёритиш учун “намойиш этиш санъати” билан таққослади ва устунлигини илмий исботлади. Иккинчи том – “Актёрнинг кечинма санъати талаблари асосида ўз устида ишлаши”, яъни “актёрлик туйғуси”дан юқорироқ босқичга – ижодкорлик туйғусига кўтарилиш учун махсус “туйғулар машқи”ни бажариб, ҳар бир спектаклда қайта кечиниш ва жонли мулоқотга эришиш назарияси ҳамда амалиёти. Учинчи том – “Актёрнинг ролни ўзлаштириш, яъни қиёфа яратиш жараёнида ўз устида ишлаши” – гавданинг ифодавий имкониятларини такомиллаштириш, нутқ аппаратининг имкониятларини ошириш учун нафас, овоз, артикуляция, дикция устида ишлаш ҳамда сўз ижроси билан партнёрига ва томошабинга таъсир эта олиш. Персонаж характери талаб қилган гавда ва нутқ уйғунлигига эришиш орқали жонли мулоқотга киришиш. Тўртинчи том – “Актёрнинг роль устида ишлаши” деб номланган бўлиб, унда ижодкорлик туйғуси тўғри тарбияланган актёрнинг “созланган” руҳиятини ва жисмини муаллиф берган шарт-шароитда, мақсадга мувофиқ ҳаракатга келтириш масаласи тизимга солинади. Бу мураккаб жараён биринчи томда ифодаланган назарий қарашлар, иккинчи ва учинчи томларда изоҳланган, амалиётда зарур бўладиган тавсиялар, роль устида ишлаш учун зарур бўлган уч таянч нуқтаси атрофида назарий асослаб берилди. Булар – ақл, ирода ва ҳиссиёт уйғунлигидаги тушунчалар изоҳи эди. Станиславский ақл, ирода ва ҳиссиёт уйғунлигига қандай эришиш мумкинлиги ҳақидаги таълимотни саҳна асарининг хатти-ҳаракат таҳлили, олий мақсад, етакчи хатти-ҳаракат, курашни кескинлаштириб турадиган “қарама-қарши ҳаракат”, онгли ҳаракатдан – онгости бошқарадиган

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

табiiй хатти-ҳаракатга эришиш” каби тушунчаларни изоҳлаш орқали тушунтиради.

Роль устида ишлаш жараёнида спектаклнинг олий мақсадини ва ҳар бир персонажнинг етакчи хатти-ҳаракатни тўғри белгилаш, бутун жамоанинг ғоявий юксаклигини, интилишини, маънавий даражасини, бадиий фикри теранлигининг кўрсаткичига айланади. Шунинг учун спектакль яратиш жараёнида “олий мақсад ва етакчи хатти-ҳаракат”ни тўғри белгилаш ҳал қилувчи босқичга, системанинг роль устида ишлаш жараёнидаги бош масаласига айланади. Бу масала ўз навбатида актёрнинг сахнадан ташқаридаги, яъни ҳаётдаги олий мақсадига ҳам аниқлик киритади.

Станиславский бу тушунчаларни ижодкорнинг энг олий мақсади, яъни шахснинг олий мақсади, деб белгилади. Бу мақсад ижодкорнинг маънавий қиёфасини белгилайдиган, ижтимоий интилишини намоён қиладиган, дунёқарашини, бадиий савиясини, тарбияланганлик даражасини ва фуқаролик бурчини ошқор қиладиган кўрсаткичдир. Табиат қонунларига асосланиб, шахс даражасига кўтарилган актёрнинг бадиий яхлит шаклда яратган образлари унинг ижодкорлик қудратини кўрсатади. Замонамизнинг машҳур актёри Олег Табаковдан “сизнинг ролларингиз бир-бирини такрорламайдиган янги қирралари билан барчани эсида қолади. Бунинг сири нимада?”, деб сўрашганида, “Мен пьесанинг таҳлилини режиссёрдан ҳам, танқидчилардан ҳам яхшироқ биламан”, деган жавобни айтган. Демак, бу актёрда ақл, ирода ва ҳиссиёт уйғунлигидаги ижодкорлик туйғуси, яратувчанлик қудрати мавжуд.

1930 йилга келиб Станиславский яратган “кечинма санъати” тизими сахнада бадиий ҳақиқатни ярата оладиган янги актёрлар авлодини шакллантирганлиги ҳақида китоблар ёзила бошланди. Л.Леонидов системадан олган таассуротларини шундай изоҳлайди: “Станиславский актёрнигоҳини ўзининг қалбига қаратишга ўргатди. У лабиринтлар орасида юз йиллаб адашиб юрган ижодкорлик туйғусини кенгликка олиб чиқди. “Кечинма санъати” тизими актёрни қоронғуликдан ёруғликка етаклади. Ҳунармандликка асосланган “намойиш этиш санъати” актёрлари эса лабиринт ичида қолиб кетдилар. Таассуротларим акси туширилган “Станиславский ва унинг системаси” номли китоб ёзишга қарор қилдим. Бу китоб театرنинг эртанги куни ҳақида эмас, балки узок келажаги ҳақида бўлади. Чунки, Станиславский актёрнинг сахнавий туйғуларига эркинлик берди”.

1931 йилнинг 24 декабрида “Кўрқинч” номли спектакль муҳокамасида барчанинг ижобий фикрига қарши О.Литовский ва А.Роом “система” революциядан аввал пайдо бўлган методология бўлса, бугун уни социалистик театр санъатида ҳам қўллаш мумкинми?”, деган фикрни ўртага ташлашди. Табиат қонунларига асосланган ижод тизимини чуқур англаб етмаганларнинг ногўғри фикрлари Станиславскийнинг соғлиғига қаттиқ таъсир қилди.

Натижада, психофизик ҳаракатга асосланган “кечинма санъати”нинг актёрлар руҳиятини “созлаш” билан боғлиқ “туйғулар машқи”ни баъзилар тўғри англамаётганлиги учун Станиславский уни янада соддалаштириш устида изланишлар олиб борди.

Академик И.Павловнинг “Сигнал системаси” ва И.Сеченовнинг “Бош миянинг рефлекслари” номли ихтиролари билан қайта танишиб чиққан Станиславский инсоннинг жисмоний ҳаракатларида унинг мақсади, туйғулари акс этишини англаб етди. Натижада, актёрлар ўз хоҳишларини оддий жисмоний ҳаракатларда мантиқан ва изчил ифодалай оладиган “жисмоний хатти-ҳаракатлар услуги”ни яратди.

Янги услуб яратилгунига қадар психофизик ҳаракат таҳлили “роль устида ишлаш жараёни” – драматург ғоясини, асар руҳиятини, персонажлар характери, режиссёр режаси моҳиятини чуқур англашдан ва стол атрофидаги репетицияларда “берилган шарт-шароитни ҳис қилишга”

асосланган талкиндан иборат эди. Бу мураккаб жараёни соддалаштириш учун Станиславский ҳар бир актёрга ўз “ролининг жисмоний ҳаракатлари партетурасини” мантиқан ва изчил ёзма равишда ифодалашни таклиф қилади. “Ролнинг партетураси” нозик кечинмаларни ва кучли эҳтиросларни келтириб чиқарадиган жисмоний хатти-ҳаракатларнинг мантиқли ва изчил тизимини ифодалайди. Бу тизимда актёрни ролнинг олий мақсадига олиб борувчи етакчи хатти-ҳаракати ёрқин намоён бўлади.

Станиславский умрининг охирида ихтиро қилган “жисмоний хатти-ҳаракатлар услуги” мураккаб руҳий кечинмаларни “ташқи” ҳаракатлар мантиғи ва изчиллиги орқали ўзлаштириш кечинмаларни психофизик ҳаракатлар ёрдамида ўзлаштиришга нисбатан соддароқ йўл эканлигини исботлади.

Тинимсиз изланишлар натижасида Станиславский системаси “ички” ва “ташқи” ҳаракатларни таҳлил қилган яхлит тизимга айланди. Энди бу тизимда “ташқаридан-ичкарига”, яъни актёрларнинг руҳий кечинмаларга етиб бориши учун имкониятлар янада кенгайди. Бу ихтиролар актёрнинг ўз устида ишлаши, роль устида ишлаши, роль устида ишлаш жараёнида ўз устида ишлаши каби яхлит тизимни вужудга келтирди.

Станиславскийнинг назарий қарашларига асосланган “Санъатдаги ҳаётим” китоби 1934 йилда Парижда француз тилида нашрдан чиқди. 1936 йилда эса Нью-Йоркда “Актёрнинг ўз устида ишлаши” асари инглиз тилида “Актёр тайёрланмоқда” номи билан нашрдан чиқди.

“Система”нинг дунё бўйлаб тан олинганлигига гувоҳ Станиславский ўз шогирдларига “кечинма санъати” асосларини сақлаб қолинг ва уни юзакиликдан ҳимоя қилинг, деб мурожаат қилди. “Система”ни ҳимоя қилиш учун янги йўналишда тарбияланган актёрларнинг этикаси, яъни тарбияланганлик даражаси “кечинма санъати”нинг навбатдаги бош масаласига айланди. Сабабини Станиславский қуйидагича изоҳлайди: “... динга, ватанга ва театрга хизмат қиладилар. Театрдек муқаддас даргоҳга ишга келинмайди. Театрда хизмат қиладилар ва бу хизмат актёрларнинг инсонийлик ва фуқаролик бурчидир. Театр санъати орқали томошабинни маънавий, маърифий, бадий, ахлоқий тарбиялаш ҳамда руҳан поклаш – фаол ва ҳалол хизматни талаб қиладиган муқаддас бурчдир.

Арасту таъкидлаганидек, ахлоқ бу сиёсатдир. Ҳақиқатдан ҳам спектакль яратиш жараёнида жамоага манзур бўлиш, у билан ҳамкорликда ғалаба учун хизмат қилиш, соғлом ижодий муҳитни сақлаш учун фаоллашиш актёр этикаси билан боғлиқ бўлган театр санъатининг сиёсий масаласидир. Шунинг учун Станиславский “артист этикаси системанинг қалбидир” деган таълимотни илгари суради.

Станиславский “кечинма санъати” назариётчиси, амалиётчиси ва педагоги сифатида ўзигача ҳеч ким эътибор бермаган сахна сирлари билан боғлиқ комплекс масалаларни илмий ёритади, асослайди, исботлайди. “Роль устида ишлаш” масалаларини бешинчи ва олтинчи томлардан жой олган суҳбатлар ва маърузаларида янада чуқурроқ изоҳлай олди. Еттинчи ва саккизинчи томлардан жой олган хатларида ўз ихтироларини замонасининг энг етук ижодкорлари, актёрлари, режиссёрлари, драматурглари, композиторлари, физиологлари, рассомлари билан ёзишувларидаги баҳс-мунозараларда изоҳлаган.

Жаҳонни забт этган “Станиславский системаси” 8 жилдлик “К.С.Станиславский”, 4 жилдлик “К.С.Станиславскийнинг ҳаёти ва ижоди”, 6 жилдлик “Станиславскийнинг режиссёрлик маҳорати”, “Станиславский ва жаҳон театри”, “Станиславский этикаси” номли китобларда ва унинг ихтиролари билан боғлиқ қатор диссертацияларда изоҳланган.

“Система”дан тўғри ва унумли фойдаланган ўзбек театр санъати арбоблари Маннон Уйғур, Етим Бобожонов, Музаффар Мухамедов, Тошхўжа Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев каби режиссёрлар миллий сахна санъатимиз-

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

ни, Г.Товстоногов, А.Эфрос, А.Гончаров, О.Ефремовлар рус театрини жаҳонга машхур қилдилар.

Ўзбек театрлари амалиётига асосланган сахна санъати педагогикаси 1964 йилдан бошлаб ҳар икки йилда ўтказиладиган театр санъати институтларининг “Диплом спектакллари фестивали”да тан олинди. 1982 йили академик Мамажон Рахмонов раҳбарлигида ташкил қилинган “Станиславский системаси ва қардош халқлар театри” номли халқаро Конференциянинг Тошкентда ўтказилиши “система”ни Ўзбекистонда тўғри ўқитилаётганлиги, жаҳон театр арбоблари томонидан тан олганлигидан далолат эди.

2013 йил 17-19 январь кунлари Москва шаҳрида Станиславский таваллудининг 150 йиллигига бағишланган “Станиславский ва жаҳон театрлари” номли халқаро Конференция бўлиб ўтди. Унда Англия, Франция, АҚШ ва Россиянинг жаҳонга машхур режиссёрлари, санъат арбоблари ҳамда театршунослари Станиславский таълимотининг кудрати ва бугунги аҳволи тўғрисида ўз фикрлари билан ўртоқлашишди.

Конференция иштирокчилари 2013 йилни “Станиславский йили” деб эълон қилиш ҳамда Москва Бадий театри рўпарасида Станиславский ва Немирович-Данченколарга ҳайкал ўрнатиш мақсадга мувофиқ, деган қарорга келди.

Станиславский: “мен биронта янги қонун яратмадим, фақат табиат ҳамда инсон руҳи билан боғлиқ коидаларни актёрлар ўз ижодида тўғри фойдалансин, деб тизимга солдим ва улар миллати, ирки ҳамда эътиқодидан қатъи назар барча халқларга бирдек хизмат қилади” деб таъкидлади.

Демак, бу тизимни тушунмасдан инкор қилиш, хаёт ва табиат коидаларини тан олмаслик билан баробар эътиборсизлик, дилетантлик бўлади. У, “системани” тўғри тушунганлар ва ундан тўғри ҳамда унумли фойдаланган ижодкорлар, келажакда ўзлари кўплаб янги тизимлар яратади, деб умид қилади. Биз ҳам шундай бўлишига ишонамиз!

*Маъмур УМАРОВ
Фалсафа фанлари номзоди,
ЎзДСМИ доценти*

ОБИ ҲАЁТ

Дунё адабиётида бир неча асрлардан бери турлича талқинларга йўл очиб келаётган мангу мавзулар бор. Ёзувчи Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романида (“Шарқ юлдузи” журнали, № 6, 2010; “Ўзбекистон” нашриёти, 2011) тилга олинган мавзу ҳам ана шундай мавзулар сирасидандир.

Турли-туман асарларга туртки бўлган бу воқеа: қатл учун олиб кетилаётган Исо алайҳиссалом деворга суяниб бир оз тин олишни истагани учун унга қўл кўтарган ва шу сабабли Исо Алайҳиссалом ер юзига қайтгунига қадар оламда дарбадар кезишга маҳкум этилган ва инсонлар нафратига дучор бўлган бир этикдўз воқеасидир.

Исо алайҳиссалом билан этикдўз ўртасида бўлиб ўтган гап-сўзлар куйидагича (Брокгауз ва Эфрон комусидан):

“Имиллама!”

“Мен-ку имилламайман. Лекин сен менинг қайтиб келишимни узоқ кутасан ҳамда (ер юзини) узоқ кезасан. Ки, ҳеч қаерда сенга на ором, на ўлим бор...”

Ривоятларнинг баъзиларида эндиликда Боқий дарбадарга айланган ўша этикдўзнинг ҳар эллик йилда Қуддусга тавба қилиш учун келиши, лекин ҳар келганида даҳшатли шамол кўтарилиши ва ниятига эриша олмаслиги ҳақида хабар берилади.

Воқеа нуктаи назаридан олсак, бу персонажга моҳиятан яқин бошқа ривоятлар ҳам анчагина. Масалан, ваҳший қуш жазолаётган Прометей, Боқий дарбадар каби дайдишга маҳкум этилган Ҳобил, тоққа беҳуда тош олиб чиқишга уринаётган Сизиф ва ниҳоят, ўрта асрлар Европасининг “Учар голландиялик” ҳақидаги машҳур афсонаси. Мангулик мотивлари асрлар бўйи ижтимоий вазиятларга қараб турлича талқин қилиниб келинмоқда. Византия асотирларидаги талқинларда эса, Исо Алайҳиссаломнинг қатли учун миҳ куйган ҳамда шу ишида давом этишга абадий маҳкум темирчи ҳақида ривоятлар учрайди.

Мазкур кичик тадқиқотимизда биз, дунёга машҳур комуслардаги маълумотларга таянган ҳолда, турли йилларда дунёнинг турли адиблари мурожаат қилган мазкур воқеанинг ўзбек ёзувчиси томонидан талқин қилинишига диққат қаратмоқчимиз.

Дунё адабиётида анчайин кеч – ўн учинчи асрга келиб пайдо бўлган Боқий дарбадар образи илк бора 1228 йилда, англиялик Роджер Уэндоверскийнинг паришлик Мэтью томонидан тузилган “Катта хроника”сида учрайди. Мазкур маълумотлар Брокгауз ва Эфрон энциклопедиясида, “Википедия”эркин комусида, “Академик адабиёт” комусида ва “Катта инглиз комуси”да деярли бир хилда талқин қилинади. Роджернинг талқинига кўра, у прокуратор Понтий Пилатнинг эшиқбони, исми – Картафилос (маъноси дарбон) бўлиб, мангу дарбадар эмас, мангу яшовчан кишидир. У имонли, авлиёларга хос ҳаёт кечиради. Воқеанинг мазкур талқинидаги Боқий дарбадарга Исо Алайҳиссалом ривоятининг тирик гувоҳи сифатида тавсифланади. Шунингдек, италиялик астролог Гвидо Бонатти 1267 йилда муқаддас Ёқуб монастирида ўзини Иоанн Буттадео

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

деб таништирган кишини кўрганидан хабар беради.

Кейинроқ ўртага чиққан бошқа талкинларда унинг исми Буттадэус, Малх ёки Ян Родуин (Кайафанинг кулининг исми) сифатида келади. Энди у тош ертўлалар аро адашиб юришга маҳкум бечора қиёфасида намоён бўлади. Бу талкинларда ривоятнинг ўн олтинчи-ўн еттинчи асрларда урф бўлган роман-авантюра талабларига мосланганини кўрамыз.

Халқ асотирларида у Исо алайҳиссалом томонидан қарғиш олган яхудий халқи ёки унинг бир қавмининг тимсоли дея талкин қилинади. Европа бўйлаб сочилиб кетган яхудийлар бундай образ учун қулай асос бўла олади, албатта. Лекин, дунёга кенг тарқалган “Боқий яхудий” иборасининг ўрта асрларда учрамаслиги бу фикрни рад этади.

Боқий дарбадар образининг немисча талкини 1602 йилда пайдо бўлади, унда епископ Эйценнинг Агасфер билан учрашуви тасвирланади. Европанинг турли ўлкаларида Агасфернинг дайдишлари ҳақидаги ҳикояларнинг бир қисми шу немис китобчасидан, яна бир қисми ўрта асрлардаги Буттадео ёки Картафил афсонасидан олинган бўлса, немисча талкиннинг ўзи сал аввал сўз юритганимиз – парижлик Мэтьюнинг “Катта тарих” солномасига таянади.

Шу тариқа жаҳон адабиётида бу образ Шуберт, Гёте, Томас Карлейл, Эжен Сю, Эдуард Гренъе, Василий Жуковский ва бошқа кўплаб ижодкорлар асарларида турфа хил талкин ва таҳлил қилинган. Жуковскийнинг дostonида инглиз классик шоири Перси Биши Шеллининг “Боқий дарбадарнинг монолоғи” асаридан таъсирланиш оҳанглари сезилади.

Шунингдек, Александр Дюма 1853 йилда Боқий дарбадар ҳақидаги “Исаак Лакедем” романини ёзади. Гамерлингнинг “Дарбадар яхудийнинг ўлими” (1857) дostonида император Нероннинг ҳаёт шавқи ва Агасфернинг ўлим истаги қарама-қарши қўйилади. Мазкур талкинда Агасфер ҳар кишини ўлим сари йўллайверади. Нерон Римни унинг маслаҳатига кўра ёқиб юборади. Агасфернинг ўлимга ташналиги бу асарда ғолиб келади – ҳашамдан тўйиб кетган Нерон ҳалок бўлади.

Пессимизм унсурлари итальян Артуро Графнинг “Фауст ва Агасфер” драмасида ҳам яққол кўринади. Льюис Уоллес 1893 йилда ёзилган “Шоҳ шахрининг қулаши” романида Боқий дарбадарни ҳиндистонлик сирли князь сифатида тасвирлайди.

Иигирманчи асрда ҳам бу ғалати образга мурожаатлар давом этади. Редьярд Киплинг “Боқий яхудий”, Аполлинер “Прага йўловчиси”, Хорхе Луис Борхес “Мангулар шахри” новелласида, Пер Лагерквист “Агасфернинг ўлими” романида, Габриэль Гарсиа Маркес “Ёлғизликнинг юз йили” романида, Стефан Гейм “Агасфер” асаридан ва Жан д’Ормессон “Боқий дарбадарнинг тарихи” асаридан (1991) мурожаат қиладилар.

Шу тариқа бу образ бадий тафаккур намояндаларини тобора ўзига жалб қилиб боради ва турли шаклларда намоён бўлади. Эдвард Хох ҳикояларида у изкувар қиёфасида кўзга ташланади. О’Генрининг “Тиним билмаган эшик” ҳикоясида эса маст-аласт этиқдўз Майк О’Бадер провинциал газета ходимларининг ёнига келиб, ўзининг ўша – қуддуслик этиқдўз эканини айтади.

Бу образ рус адабиётига ҳам кириб келади, Илья Ильф ва Евгений Петров ўзларининг машҳур “Олтин бузоқ” романига Боқий дарбадар ҳақидаги афсона-қиссани киритишади. Днепр кенгликларини кўргани келган Боқий дарбадарни петлюрачилар тутиб олишади ва чопиб ташлашади.

Фантаст ёзувчилар Борис ва Михаил Стругацкийлар “Ёвузликдан тубанлашганлар” асаридан бу образга мурожаат этганлар.

Шу ўринда Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романини ҳам эслаб ўтиш жоиз. Романида ёзувчи Боқий дарбадарга тўғридан-тўғри тўхталмаган бўлса-да, ишора қилиб ўтади, шунингдек, асарда тилга олинган

воқеалар айнан Исо Алайҳиссаломнинг қатли билан алоқадор воқеалардир.

* * *

Йигирма биринчи асрга келиб ўзбек адабиётида пайдо бўлган мазкур образнинг турли халқлар ва даврлар адабиётидаги “дарбадарлиги” тарихи мана шундай.

Кўриб турганимиздек, образга муносабат ва талқинлар турлича. Талқинларда Европа пессимизми, романтизми, ижтимоий формациялар ва диний қарашларнинг таъсири яққол сезилиб туради. У шу қадар кучли тимсолки, кўплаб классикларнинг диққатини тобора ўзига жалб қилади ва адиблар, файласуфлар, мутафаккирлар мангу дарбадарлик қисматида ўзлари яшаётган муҳит ва дунё ҳақида маълум хулосаларини эълон қиладилар.

Хўш, етти юз йилдан бери давом этиб келаётган талқинларга ўзбек ёзувчиси қандай янгилик қўша олди?

Тобора жадаллик билан ривожланаётган бугунги куннинг олатасир ҳаёти ичра борар йўлини, қадриятларини йўқотиб қўйган, ихтиёрида ер юзини ағдар-тўнтар қилиб ташлашга қодир бугунги кун кишиси пешонасига “боқий дарбадар” деган тамға урилади. Ана шу имон ва виждон тимсолига “қўл кўтарган” ва алал-оқибатда муқаддас мақсадларидан айрилиб, ҳаёти фақатгина еб-ичишдан ва ўйин-кулги қилиб, дайдиб юришдан иборат бўлиб қолган дунёдаги барча кишилар дарбадардир деган ғоя илгари сурилади.

Исажон ўз романида Боқий дарбадарга ўзбекона муносабатни тасвирга олган. Изланишлар жараёнида бу образга Европа адибларидан бошқа адиблар мурожаат қилишмагани маълум бўлди. Ваҳоланки, мангу кишилар образи деярли барча халқлар адабиёти ва фольклорида учрайди. Етти юз йиллик бадиий мулоҳазалар сўнгида, замонавий дунёда яшаётган Шарқ кишиси наздида боқийликнинг мезонлари тамомила бошқа экани хаёлга келади. Шарқ тушунчасида мангу зотлар элига ва имон-этикодида қатъий содиқ кишилардир ва мангулик Шарқ кишиси учун юксак даражадир. Шу сабабдан ҳам Ҳазрати Хизрдан ташқари, турли азиз-авлиёларнинг ҳам боқий эканига урғу берилади. Фольклоримиздаги Ғавсул Ғиёс, чилтонлар образидан тортиб то халқимиз наздидаги мангу барҳаёт зотларга, хусусан, Мир Алишер Навоий ва Бобораҳим Машрабга диққат қаратилади.

Мулоҳазакор ва вазмин Шарқ бу образга ана шундай баҳо беради ва муқаддас тушунчаларини йўқотиб қўйган ҳар қандай касга шу тарика дарбадарлик тамғасини босади.

Гап романнинг адабий-бадиий хусусиятларидан ташқари, фалсафий-эстетик мезонлари ҳақида кетмоқда. Дарбадарликнинг шарқона фалсафадагина эмас, романда келтирилгани каби, илмсиз-жоҳил бадавийлар томонидан ҳам рад қилиниши шарқнинг ҳар қандай кишиси уни ва унинг тимсолидаги мақсадсиз ҳаётни рад этишини кўрсатади. шарқ кишиси этикоди бўйича, ҳамма йўллар иймон, ҳақиқат ва Оллоҳни танишга олиб боради. Шарқнинг энг мустаҳкам идеали аслида шундан иборат, у ўзини олам марказида кўрмайди. Шарқ кишиси фақат ўз давраси, яқинлари, миллати, давлати ичидагина шахс бўла олади. Бу ғоянинг ҳаётийлиги қаршисида Боқий дарбадарнинг тақдири, Европа файласуфлари таъкидлагани каби даҳшатли тақдир эмас.

Модомики шундай экан, унда нима учун Исажоннинг “Боқий дарбадар” романи шунча фикр-мулоҳаза ва баҳслар уйғотмоқда?

Чунки, дарбадарлик деган бошқа хавф бор. У урушларнинг

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

куролларидан кўра таҳликалироқ. Киши ором олиши, ҳаёт муаммоларига дуч келмасдан сокин-осойишта умр кечириши ва шу тариқа яшаб ўтиши мумкин, мана шу яшашда ҳам дарбадарлик хавфи бор. Ташвишсиз, тўкин-сочин ҳаёт кечиришга интилишнинг ўзигина етарли эмас. инсон дарбадарлик хавфидан фақат иймон йўли орқалигина қутулиши мумкин. Иймонгина ҳамма нарсани мувозанатга келтиради ва оламдаги ҳаётнинг моҳиятни белгилайди, унга кадр-қиммат бахш этиб, умрни баҳолаб беради.

Дарбадарлик эса миллат ва маданиятни йўқ қилади. “Боқий дарбадар” романидаги Ҳайбар шаҳрини эсланг. Бир тўп мангу кишилар очик майдонда асрлар бўйи ўтиришибди. “Сал нарида кўҳна арк бор, энгашиб қараганимда милтираб оқаётган қорамтир сувни кўрдим. У ерда косасида ғалати нақшлари бор кўр тошбақа ҳам бор эди...” дейди ёзувчи. Бу мангулик суви эди.

Аслида, мангулик суви ҳам рамзий тушунчадир. Инсон мангу ҳаёт саодатига эришиши мумкин. Аммо у лаънат орқали эмас, балки муқаддас тушунчаларга садоқат, элу юртнинг дуоси билан келади.

Бу ерда гап фикрий ва ҳиссий юксалишлар ҳақида кетмоқда. Дунёда инсонни тўғри йўлдан адаштирадиган, ақлдан оздирадиган воситалар кўп. Оламдаги барча кашфиётлар аслида инсон қалби ва тафаккурини синаш учун яратилган. Яна ривоятларга мурожаат қилайлик: Сулаймон Алайҳиссаломга шамол бўйсундирилган эди. Инсон боласига у мўъжиза оммавий ўлароқ ҳадя қилинди, кишилар турли техник воситалар ёрдамида ҳавода уча оладиган бўлишди ва илк яратилган учоқлар ҳарбий бомбалар ташиди. Довуд Алайҳиссаломнинг қўлида темир ҳамирдай мулойим бўлиб қолар эди, инсоният бу мўъжизага ҳам оммавий равишда эга чикди, маъданлардан турли қуроллар ясалди ва алал-оқибат, ўлим қуроллари яратилди.

Демак, инсоният яратаётган кашфиётлардан агар эзгулик ва имон равнақи йўлида фойдаланилмаса ҳалокатга, фалокатга олиб боради.

Романдаги “...у оламлар Парвардигори, агар истаса, ёруғ дунёдаги ҳар қандай неъматни балога ёки ҳалокатга айлантириб қўйиши мумкинлигини намоён қилаётгандай эди. Гуллаб-яшнаётган тирикликнинг она унсурларидан бири бўлмиш сув ҳам гоҳ-гоҳ долғаланиб, теваарак-атрофни ғорат айлагувчи баҳайбат бало киёфасига кирмоқда, бағридан саноксиз неъматларни чиқариб-муҳайё қилиб тургувчи ер юзи гоҳ-гоҳ шиддат ила қўзғалиб, зилзилалар ҳосил қилмоқда, теранликларидан олов ва эриган маъданлардан иборат вулконларни уфурмоқда, инсонларни совукдан ҳимояланишига, лаззатли таом тайёрлашларига, ҳаётлари учун лозим бўладиган турли-туман асбобларни ясашларига имкон берувчи аланга ҳам гоҳо теграсидаги барча нарсани куйдириб-кул қилувчи баҳайбат фалокат шаклига кирмоқда эди. Дунёнинг тамали бўлмиш тўрт унсур ана шу тарзда – Парвардигори оламнинг қудрат-иродасига тамомила бўйсунган ҳолда ўзгармоқда ва ер юзидаги тафаккур қилувчи ягона жонзотга – одам боласига қарата ўз тилида хитоб айламоқда эди...” каби жумлаларда мана шу ҳикматга ишора бормикин деган фикрга келиш мумкин.

Мана шундай фикрлар ва тахминлар чархпалаги аро Исажон яратган романининг қай оқимга мансублиги, воқеалар оқимининг мантиғи, боғламлари, образ яратиш маҳорати, асар тузилиши, архитектоникаси, воқеалар ривожини ва ечимини каби илмий жиҳатлардан ҳам кўра, унда илгари сурилган бадиий-фалсафий, этик-эстетик ғояларга диққат қаратилса мақсадга мувофиқ бўлади.

* * *

Хулоса қилиб айтганда, адибнинг мазкур романини тўлдирди олиши мумкин бўлган бошқа бир асарига – “Ҳазинабон” ҳикоясига диққат қаратмоқчиман (И. Султон, “Озод”, тўплам, “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни, 2012).

“Ҳазинабон”да ҳам “Боқий дарбадар”даги мотивлар кўзга ташланади. Мангулик сирларини излаб азиз-авлиёларнинг хоки пойларини зиёрат қилаётган қаҳрамон олма қурти ривоятини ва ҳазрат Навоий ҳикматини ёдга олади: “Тухм ерга кириб чечак бўлди, Қурт жондин кечиб ипак бўлди. Лола тухмича ғайратинг йўқму, Ипак қуртича ҳимматинг йўқму?”. У ўз ҳаётига разм солар экан, “емишнинг энг лаззатлиси бериб қўйилган, аммо кўриш имкониятидан маҳрум” олма қурти каби, ҳашамларга кўмилиб яшаш ўрнига, ақлу ҳис, тафаккур юксакликларига кўтарилишни орзу қилади. “У юксакликларга ўз ақлим билан етиб боролмагач, балки, Ҳазрати Хизрни учратарман?” дейди таассуф оҳангида. Қаҳрамон ҳикоя сўнгида Хизрга дуч келади, унинг Хизр эканини англамайди ҳам, лекин... “лекин ҳикматга етиб келганимда, теграм ўзим каби, тафаккури ва иродаси билан ўша юксакликларга етиб боролмаган, шу сабабдан ҳам Хизрнинг ёки бирон авлиёнинг иноятига сазовор бўлишни орзулаган кишилар билан тўла эди”, дея иқрор бўлади.

Жоҳиллик билимсизликда эмас, тафаккурсизликда, дейди ҳикоя қаҳрамони.

Тафаккур қилиб кўрилса, ҳар бир инсон қалбининг қайсидир қисмида пинҳон бўлган қандайдир дарбадарлик яшириндир. Бу оламдаги барча ҳодиса мазмундан иборат ва ҳамма ўзидан кўра кучлироқ маъноларга интилади. Умрнинг моҳияти ҳам ана шунда, яъни инсон ўзлигига, шахсиятига маъно юклайдиган ва қадр қиймат бахш этадиган ҳаёт тарзига эришишдан иборат. Ёзувчи мана шу кадриятларни асраб-авайлаш орқали асл моҳиятга, абадият манзилига етишиши мумкинлигини эътироф этади.

*Абдуғафур РАСУЛОВ,
Ўзбекистон фан арбоби,
филология фанлари доктори,
профессор*

БАДИИЯТНИНГ ИККИ ОБИДАСИ

Дунё адабиётида шундай ходисалар бўладики, баъзан бошқа-бошқа миллатларга мансуб буюк ижодкорлар бир-биридан беҳабар ҳолда ўзаро ўхшаш мавзуларда асарлар яратади. Энг қизиғи, бунда мавзунинг ўзаро яқин экани ҳар икки асарнинг оригиналлигига заррача бўлсин ҳалақит бермайди. Ҳеч бир жиҳатдан улар бир-бирини такрорламайди. Бунинг сабаблари, бизнингча, қуйидагилардир: 1) ҳар бир ижодкор услубининг ўзига хослиги; 2) мавзуга ёндашув мезонларининг фарқланиши; 3) поэтик тасвирдаги индивидуаллик. Ушбу адабий-эстетик ходисанинг яна бошқа тури – бир ижодкорнинг иккинчисидан таъсирланиши натижасида ҳам мутлақ мукамал, оригинал асарлар дунёга келиши мумкин. Бундай асарларни қиёсий ўрганиш бадиий адабиёт сирларини, шунингдек, ижодкор руҳиятини англашда алоҳида аҳамиятга эга. Оврўпо Уйғониш адабиётининг асосчиси Данте Алигъерининг “Илоҳий комедия” ва ўзбек шоири Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” драматик дostonлари худди шундай асарлар сирасига киради. Аммо бу икки асар аро умумий ва хусусий жиҳатларнинг майдонга келиш жараёнлари тамомила ўзгача қонуниятлар маҳсулики, мақолада имкон қадар шу масалага диққат қаратишга уринамиз.

Бу асарлар муаллифлари инсон руҳиятини қанчалик теран очиб бергани мутахассисларга маълум. Улкан адибларнинг, улуғ шоирларнинг, катта истеъдод эгалари нигоҳининг нақадар ўтқирлиги жамиятдаги ходисаларни бадиий асарга кўчирганда улар замиридаги яширин ҳақиқатларни қанчалик нозик ҳис этиши, бу воқеаларни синчиклаб таҳлил қила билиши, улардан бадиий умумлашмалар чиқара олиши билан ҳам белгиланади. Бу икки асарни ўзаро қиёсий ўрганиш ана шу жиҳатдан ҳам зарур.

Қисқача мазкур асарларнинг ўзбек олимлари томонидан ўрганилиш тарихи ҳақида. Профессор Нажмиддин Комилов “Тафаккур карвонлари” (Тошкент, “Шарқ”, 2011) китобида Ибн Сино ва Данте ҳақида тўхталиб ўтади. Данте ҳақида фикр юритар экан, олим: “У Шарқ ва Ғарб маданияти оқимини бирлаштирди, умумбашарий меросни қабул қилиб, уни янги юксак бадиий чўккига олиб чиқди”, дея таъкидлайди.

Абдулла Орипов Данте Алигъерининг “Илоҳий комедия” (1975) асари “Дўзах” қисмини ўзбек тилига таржима қилди. Ушбу асарнинг ўзбек халқи маънавий мулкига айланишида ана шу таржиманинг ўрни бекиёс. Шоир “Дантенинг безовта руҳи” мақоласида (1983) улуғ италян адиби ватанига саёҳати натижасида одам ҳамма жойда ҳам одам экани, шафқатсиз тузум, бойликка ҳирс, шухратпарастлик ва қашшоқлик шундайлигича ҳам иллатлардан холи бўлмаган инсон руҳиятини вайрон қилиши, одам боласини ёвуз бўрига айлантириб қўйиши ҳақидаги хулосаларини изҳор этар экан, Дантени ҳам худди шу каби ўйлар қийнаганини ёзади (А.Орипов. Танланган асарлар, 4-том).

Акмал Саидов “Данте – юрист” (Тошкент, “Адолат”, 2011) китобида ижодкорнинг ҳуқуқий қарашларини таҳлил этиб берди. Изланишлари натижасида олим мана бундай тўхтамга келади: “Данте адабиёт тарихида

маълум ва машҳур, лекин мен Дантенинг бугун катта қизиқиш уйғотаётган ҳуқуқ мавзuidaги трактат ва бошқа ишлари яхши ўрганилмагани боис, жаҳон юриспруденцияси кўп нарсани бой берганини айтмоқчиман”.

Улуғбек Саидовнинг “Шарқ ва Ғарб: маданиятлар туташган манзиллар” (Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2009) китобида Данте фалсафасида инсон талқини муаммосига эътибор қаратилади. Китобда, жумладан, маъмур буюк шахс ҳаёти, шоир ижодида илоҳий тушунчалар талқини, аллома фалсафий-адабий меросининг аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритилган.

Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” достони жуда чуқур ўрганилмаган бўлса-да, бу асар ҳақида ҳам бир неча мақолалар ёзилган, мулоҳазалар билдирилган. Узоқ Жўракулов “Армон талқинлари” мақоласида достондаги Йигитнинг висоли насиб бўлган жаннатмақон онаси хузурини армон билан тарк этиши хусусида ёзар экан, муҳим умумлашмалар чиқаради. Она хузурига қайтиш учун гуноҳлардан пок бўлмоқ талаб этилиши, бунинг учун шоиргина эмас, жамият ҳам комил бўлиши зарурлиги, Йигит армонининг сўнгсизлиги сабаби шунда экани ҳақидаги олим хулосалари, айниқса, аҳамиятлидир.

Шоир Сирожддин Саййиднинг “Ростини айтсам, кўксимдаги дилим янги” мақоласида асар хусусида куйидагича мулоҳаза билдирилади: “Бу достон воқеаларни диний ақидалар асосига қуриши, ажойиб ғояларни тараннум этиши, таъсирли тимсоллар вужудга келтирилиши билан эътиборни тортади. Уқувчи ва томошабинга охир-оқибатни ўйлатади”.

Акрам Ҳамдамовнинг номзодлик диссертациясида (2011) шоир шеърлятида, жумладан достонларида халқона поэтик тафаккурнинг ифода этилиш усуллари, ушбу муаммонинг бадиий талқини хусусида эътиборга молик фикрлар билдирилган.

“Абдулла Орипов ҳақида” (2011) номли мақоласида Дониёр Бегимқулов: “Шоирнинг бу драматик достони даврнинг бадиий-эстетик моҳияти тағзаминли ижтимоий, ғоявий йўналишдан туриб пухта таҳлил этилганлиги, юксак бадиий пафоси билан ўзбек достончилигида муҳим ютуқ бўлди”, дея эътироф этади.

Бу сингари бир қанча тадқиқотлар, мақолалар эълон қилинган бўлишига қарамай, Данте Алигъерининг “Илоҳий комедия” ва Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” достонлари ўзбек адабиётшунослигида ханузгача тўлақонли ўрганилган эмас. Уларнинг қиёсий таҳлили эса мутлақо амалга оширилмаган. Шунинг учун ҳам ана шу икки улкан бадиий ҳодисани бир-бири билан қиёслаб ўрганишга жазм қилдик.

Бу икки бадиий обиданинг яратилиш тарихи ҳақида. Мухтасар тўхталадиган бўлсак, шуни таъкидламоқ лозимки, “Илоҳий комедия” Данте Алигъери ижод этган асарларнинг бадиий ва ғоявий жиҳатдан энг юксаги ҳисобланади. Шоир бу асарини дастлаб “Комедия” деб атаган. Асар таржимони Абдулла Ориповнинг ёзишича: “...бу асар воқеалари кўринишдан “нариги дунё” да кечса ҳам, унинг марказида ҳақиқат ахтарган жафокаш инсон, иқболи нигун доҳий санъаткор образи турибди. Шунинг учун бўлса керак, бу асарни “Дантенама” деб ҳам аташади. “Илоҳий комедия” ёзилган даврларда, комедия ҳозиргидек қулги аралаш саҳна асарини эмас, балки умуман бадиий шаклни, хусусан, йирик шеърлий лавҳаларни ҳам англаган. Кейинги асарлардагина Бокаччио уни қайта нашрга тайёрлаётди, “Илоҳий комедия” деб атаган”. Бундай номланишига сабаб, асарнинг бадиий жиҳатдан мукамаллиги; инсонни ҳаёт ва ўлим, яъни охираг ҳақида фикр юритишга ундашидир. Асар “Дўзах”, “Аросат”, ва “Жаннат” деб номланган уч қисмдан иборат. Ҳар бир қисм 33 та кўшиқдан ташкил топган. Биринчи қисмдаги дебоҳа билан умумий 100 кўшиқдан иборат. Унда муаллифнинг устози Вергилий кўмагида охирагга қилган саёҳати тасвирланади. Дантенинг бундай асар яратишига сабаб муҳаббати бўлмиш Беатриченинг барвақт ўлимидир. Бу йўқотишдан у қаттиқ таъсирланади, шундан сўнг ҳаёт ва ўлим тўғрисида фалсафий фикр юрита бошлайди ва “Илоҳий комедия” асарини дунёга келтиради.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

“Илоҳий комедия”даги сингари “Жаннатга йўл” достонида ҳам воқеа-ҳодисалар охираб содир бўлади. Устоз Абдулла Орипов билан суҳбатда “Илоҳий комедия” қачон таржима қилингани ва “Жаннатга йўл”нинг ёзилиши санаси билан қизиқдик. Устоз бу ижодий жараён деярли бир вақтда содир бўлганини айтди. “Жаннатга йўл”ни ёзишда “Илоҳий комедия”дан таъсирланганмисиз?” – деган саволга эса ижодкор: “Илоҳий комедия” шундай буюк асарки, ундан таъсирланмаслик мумкин эмас” – деб жавоб берди. Шунинг баробарида, муаллиф “Жаннатга йўл”ни ёзишда муборақ бир ҳадисдан таъсирлангани ҳақида сўзлаб берди. Бу ҳадис мазмунига кўра, охирабдаги ҳисоб-китоб вақтида инсонга ота-онаси ҳам, бошқа қариндошлари ҳам ёрдам бера олмаслиги, фақат ҳақиқий дўстгина унинг оғирини енгил қилиши мумкинлиги зикр этилган экан. Бундан “Жаннатга йўл”нинг асосий ғояси ана шу муборақ ҳадис таъсирида туғилгани маълум бўлади.

“Илоҳий комедия” Европа адабиётига хос ҳар бир банди уч мисралик анчайин мураккаб шеърӣй шакл – терцинада ижод қилинган. Абдулла Орипов эътирофича, “...терцинада уч қатор баравар келаваради. Лекин уч қатор баравар бўлгани билан қофиялар занжир бўлиб, бир-бири билан боғланиб кетаваради. Шарқ мумтоз адабиётидаги аруз вазнининг бузилиши қанчалик сакта бўлса, бу ерда терцинанинг бузилиши ҳам шеърӣй жинойтга айланиб кетиши мумкин”. Қуйидаги фикр эса, таржимоннинг қанчалик заҳматли меҳнатни амалга оширганини ҳис этиш имконини беради: “Асарда агар бир сатрнинг иккинчиси билан қофияси бузилса, шу иморат таг-туғи билан нураб кетади. Занжир узилади! Мен бу билан қатга бир ишни бажардим, деб айтишни хоҳламайман. Лекин воқеликка объектив баҳо беришим керак”.

Бадиият – бу, биринчи навбатда, бекиёс рамз ва тимсоллар дунёси, оҳорли образлар олами демакдир. Ҳар икки асар рамз ва тимсолларга бой. Энг эътиборли жиҳати, улар бу жиҳатдан ҳам бир-бирини зинҳор тақрорламайди.

*Ердаги умримнинг ярмини юриб,
Зулмат водийсида адашиб қолдим.
Боқсам, бир ўрмонга кетибман кириб.*

“Илоҳий комедия” ана шу мисралар билан бошланади. Бу асарда бош образ Дантенинг ўзи. Унинг ўрмонда адашиб қолишида Италиянинг ўша давр ижтимоий-сиёсий муҳитига ишора бор. Умуман олганда, асарда ўрмон – бу биз яшаб турган ҳаёт, яъни фоний дунё рамзи ўлароқ намоён бўлади. Данте ҳаётда шу қадар адашдимки, бундан кўра ажал ҳам яхши эди дейди:

*Даҳшатларга тўла ўрмон эди у,
Эсдан чиқаролмай неча йил толдим
Ҳатто ажал ундан туюлмай эзгу.*

Баланд тоғдан тушиб келар экан, шоир олдидан қоплон, арслон ва қашқир чиқиб, йўлини тўсади. Бу уч ҳайвон – асарда нафс рамзи сифатида келган. Қоплон – сохтакорлик ва сотқинлик тимсоли бўлса, арслон – мағрурлик ва зўравонлик; қашқир эса, очкўзлик ва такаббурлик рамзларидир.

Зулматда қолган Дантенинг қаршисидан устози Вергилий чиқади ва уни бу қоронғилиқдан олиб чиқажагини, Дўзах ва Аросатдан олиб ўтажагини, Жаннатга эса Беатриче орқали етишишини айтади.

Асарда Вергилий – йўлбошчи, пир тимсоли. У ўз шогирдини Жаннатга эришиши учун зарур бўлган босқичлардан олиб ўтишини таъкидлайди. Беатриче эса – илоҳий ишқ рамзи. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” достонида Мажнун Лайлининг тимсолида Аллоҳнинг васлига интилади, бу йўлда турли босқичларни босиб ўтади. Шундан келиб чиқиб, Дантенинг муҳаббатини ҳам икки томонлама изоҳлаш мумкин. Биринчиси, мажозий ишқ бўлиб, Данте ҳаётда чиндан ҳам Беатричени севади ва унинг ўлиmidан

қаттиқ изтиробга тушади. Иккинчиси, илоҳий ишқ бўлиб, у Беатриче тимсолида Аллоҳнинг васлини мушоҳада этади. Асардаги доиралар рамзи эса, бизнингча, инсонларнинг дунё ҳаётида қилган ёмонликларига кўра жойлаштирилишини англатади. Яъни доиралар – бу даражалар кетма-кетлигидир.

“Жаннатга йўл” дostonидаги рамзлар ва тимсоллар, табиийки, ўзига хос; “Илоҳий комедия” дагига ўхшамайди. Асардаги Тарозибон – инсонларни эзгуликка чорлаш тимсоли. Диний-маърифий манбаларда охирагга гуноҳу савоблар мезонга, яъни тарозига солиниши зикр этилади, бироқ айнан тарозибон ҳақида сўз юритилмайди. Бадиий асар бўлгани учун ҳам “Жаннатга йўл” да бундай тимсолнинг кўлланиши ўринли. Асарда тарозибон ҳатто кимнинг жойи жаннатда, қай бириники дўзахда, яна қайсиси аросатда эканини ҳам эълон қилади. Жумладан, Ўзга одам Тарозибонга титраб яқинлашар экан, унга нисбатан мана бундай ҳукм янграйди:

*Бу ёққа тур. Исминг нима? Ҳожати ҳам йўқ.
Тамга босиб қўйган экан сенга Оллоҳим
Сенинг жойинг аросатда. Кўнглинг бўлсин тўқ.*

Ўзга одам – умрини бесамар ўтказётган, на ўзига, на жамиятга наф етказадиган кимсалар тимсоли. Табиийки, унинг қилмиши одамийликка ёт. Асарда унга исм қўйилмагани сабаби ҳам шунда. Ўзга одам – ана шу номнинг ўзиёқ бу тоифадагилар устидан чиқарилган поэтик хулоса.

Ҳур киз – вафосизлик тимсоли. У инсон нима учун яратилганини, аёл зотининг зиммасида қандай масъулият борлигини англамай ўтган. Она томонидан айтилган мана бу мисралар фикримизни тасдиқлайди:

*Ҳа, Ҳур қизнинг у дунёси қорадир бутун,
У қисматга бўй бермаган, қисмат бунга ёв
Бегонадан хуфя совға олгани учун
Бўғиб кетган буни бир кун бўлажак куёв.*

“Бегонадан хуфя совға олиш” – унаштирилган қизнинг бундай қилмиши шарқона удумга хилоф. Шунинг учун ҳам асарнинг бу қаҳрамонига мана бундай баҳо берилади: “у дунёси қора”.

“Илоҳий комедия” ва “Жаннатга йўл” асарларидаги рамз ва тимсоллар ўзига хос. Уларда ўхшаш жиҳатлар бўлмаса-да, ҳар бири ўзига хос чуқур маъно-мазмунга эга. Ҳар икки асардаги бу рамз ва тимсоллар юксак бадииятни таъминлашга хизмат қилган.

“Илоҳий комедия” ва “Жаннатга йўл” асарларида айрим муштарак жиҳатлар ҳам бор. Авваламбор, ҳар иккаласида воқеа-ҳодисалар охирагга юз беради. Данте ўз дунёқарашидан келиб чиқиб, буюк шахсларнинг Дўзах, Аросат ёки Жаннатдаги ҳаётини тасвирлайди. У христианлик мезонларига таянган ҳолда Шарқ мутафаккирларидан Ибн Сино, Ибн Рушд каби буюк сиймолар ва яна Цезар, Афлотун, Сукрот, Демокрит, Гераклит, Гиппократ каби улуғ шахсларни Дўзахнинг биринчи доирасида, яъни христиан динига мансуб бўлмаган шахслар жойлаштирилган доирада тасвирлайди.

Абдулла Орипов эса Ўзга одамни Аросатда, йигитни Дўзахда, ота-онасини Жаннатда тасвирлайди. Бунда у мезон сифатида Куръони карим ва ҳадиси шарифга таянади. Икки ижодкор ёндашувидаги бу тафовут, биринчи навбатда, уларнинг дунёқарашини, эътиқоди билан боғлиқ. Иккинчидан, Шарқ ва Ғарб менталитети ҳам бунда ўз сўзини айтган, дейиш мумкин.

Яна бир муштарак жиҳати, иккала асарнинг ҳам бош ғояси инсон ва унинг моҳиятини англаш экани билан белгиланади. Улардан келиб чиқадиган хулоса: одам болалари умрини беҳуда ишларга сарфламаслиги, дунё ва охирагини обод қилиш ҳақида қайғуриши зарур. “Жаннатга йўл” дostonида ушбу муаммо талқини тамомила ўзига хос. Жумладан, асарда тасвирланишича,

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

бир мўйсафид чол етти марта ҳажга борган, бор-йўғи бир мартагина отасини сансирагани учун унинг аслида савоб саналган бу амали қабул бўлмаган. Шоир бу орқали инсон ҳар қанча савоб ишларни қилмасин, ота-онасини ҳурмат қилиб, уларнинг розилигини топмаса, унинг амали беҳуда кетиши ҳақидаги машҳур ҳадиси шариф мазмунига ишора қилади. Асардаги Ўзга одам қисмати аянчли: у на гуноҳ ва на савобга кўл урган. Аросатга тушиши сабаби шунда. Зеро, одам болалари ўзга жонзотлардан ақлу тафаккури билан ажралиб туради. Шу боис у азиз умрини имкон даражасида эзгу амалларга сарфламоғи керак – бу образ замирига сингдирилган маъно, муаллифнинг бадиий нияти – ана шу.

Жаннатга киришига икки пайса етмаган Йигит образида ҳам ибрат олиш зарур бўлган жиҳатлар талайгина. Жумладан, у бировга ёмонлик қилмаган бўлса ҳам, товламачи, текинхўр инсонларни кўра билиб туриб, уларни йўлдан қайтармаган. Бундай лоқайдлик, табиийки, жазосиз қолмаган. Инсон – энг буюк ҳилқат. Шу боис у умрнинг ҳар бир лаҳзасини эзгуликка сафарбар этиши зарур. Бу эса, ўз навбатида, уни икки дунёда азизу мукаррам этади – Йигит қисматида муаллиф чиқарган поэтик хулоса ана шундай.

*Бир қария ётар эди менинг ёнимда,
Ўғли унинг тепасига қўйди улкан тош.
Бироқ бир кун иблис кирди ўғил қонига,
Ўғил бир кун таъмасини айлаб қўйди фош:
Қабр тошида ўзин исми ёзилмай қолмиш,
Сангтарошни олиб келди бир кун у нокас
Ва ўз исмин ўйдирди ҳам, бу савоб эмиш,
Йўқ бу савоб аталмагай, манманлик, холос.*

Ота қабрига тош қўйгач, сангтарошни олиб келиб, ўз исмини ўйиб ёздирган ўғил хусусида ёзар экан, муаллиф “унинг қонига иблис киргач, у таъмасини фош этгани; бу савоб эмас, манманлик” экани хусусидаги бадиий ҳукми чиқаради. Унинг бу тошни кўрган инсонлар фалончи азамат қўйдирган экан дейишини исташи, отасини эмас, ўз обрўсини ўйлаши ҳақидаги мисралар ўқувчини чуқур мушоҳада юритишга чорлайди. Шоир Ота номидан, кўряпсанми, инсон зоти манманлиги йўлида ҳатто ўлимдан ҳам фойдаланади, деган бадиий умумлашма чиқаради.

*Қабристондан ўтиб қолган бирорта кимса
Ҳашаматли мрамар тошни кўриб қолган он,
О, бу тошни қўйган фалон азамат деса,
Ота эмас, ўз обрўсин билган у инсон.*

Юқоридаги мулоҳазалардан хулоса қилиш мумкинки, Данте Алигъерининг “Илоҳий комедия” ва Абдулла Ориповнинг “Жаннатга йўл” асарлари том маънода мураккаб ва зиддиятли жараён – ўзликни англаш йўлининг ўзига хос бадиий талқини ўлароқ ижод этилган. Мавзу бир қадар яқин бўлишига қарамай, қўлланган рамз ва тимсоллар моҳияти, поэтик талқин, муаллифлар бадиий нияти ва ижодий услуб нуқтаи назаридан бу икки асар бир-биридан кескин фарқ қилади. Бу икки буюк бадиият обидасини ҳар жиҳатдан мукамал киёсий ўрганиш адабиётшунослигимизнинг галдаги вазибаларидандир.

*Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА,
ЎЗМУ талабаси*

“ХАМСАТ УЛ-МУТАҲАЙИРИН” ВА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

Ҳар бир шахснинг камолга етишида унга йўл йўрик кўрсатган, таълим-тарбия берган, бевосита таъсир ўтказган инсонларнинг алоҳида ўрни бўлади. Шу жиҳатдан қараганда, Абдураҳмон Жомий буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига пир ва устоз сифатида тўғридан-тўғри таъсир ўтказган улуғ зот эди.

Ҳижрий 898 йил, муҳаррам ойининг 17-куни, яъни милодий 1492 йилнинг 8 ноябри бутун Хуросон эли, хусусан, Ҳирот аҳли, айниқса, Алишер Навоий учун ўта оғир кун бўлди. Чунки шу кун Навоийнинг пири ва устози, энг яқин қадрдони Абдураҳмон Жомий вафот этди. Буюк ўзбек шоири учун бу жуда катта йўқотиш бўлди.

Навоий ўзининг аксарият шеърий ва насрий асарларида устозини юксак даражада таъриф у тавсиф этди. Аммо, қайсидир маънода, устози ҳақида бир бутун тасаввур уйғотадиган яхлит бир асар ёзиб, унинг хотирасини абадийлаштиришга эҳтиёж бор эди. Шу мақсадда Навоий Жомий вафотидан икки йил ўтганидан кейин, яъни 1494 йили у ҳақда махсус “Хамсат ул-мутаҳайирин” (“Ҳайратланарли бешлик”) асарини яратди.

Навоий ўзи дастлаб тузган “Бадойиъ ул-бидоя” дебوحаси, “Ҳазойин ул-маоний” таркибига кирувчи “Ғаройиб ус-сиғар” (“Болалик ғаройиботлари”), “Наводир уш-шабоб” (“Ёшлик нодирликлари”), “Бадоеъ ул-васат” (“Урта яшарлик гўзалликлари”), “Фавойид ул-кибар” (“Қарилик фойдалари”) девонларидан жой олган шеърий асарларида, “Ситтайи зарурия” дебوحаси ва ундаги қасидаларда устозини мадҳ этади. “Девони Фоний” да Жомийга татаббуълар битиб, унинг таврида ҳам ғазаллар ёзади. “Маҳбуб ул-қулуб”, “Муҳокамат ул-луғатайн” ва “Мезон ул-авзон” да ҳам устозини қайта-қайта ёдга олади. “Хамса”нинг ҳар бир достонида унга махсус боб бағишлаб, “Мажолис ун-нафоис” тазкирасида ҳам Жомийни алоҳида таъриф у тавсиф этади.

Навоий ижодида Жомий билан бевосита боғлиқ ҳолда яратилган асарлар алоҳида ўрин тутаяди. Бироқ устозга алоқадор асарлар орасида “Хамсат ул-мутаҳайирин” яққол ажралиб туради. Чунки асар, авваламбор, бошдан-охир Жомий таъриф у тавсифига бағишлангани, Жомий вафотидан кейин ёзилгани учун ҳам у, қайсидир маънода, икки буюк ижодкор муносабатларининг ўзига хос хотимаси ҳам ҳисобланади. Қолаверса, у Жомий хотирасини абадийлаштириш учун махсус ёзилган.

Жомийни батафсил таърифлаш жиҳатидан эса “Хамса” дostonлари, “Мажолис ун-нафоис”, “Насойим ул-муҳаббат” ҳамда “Хамсат ул-мутаҳайирин” асарлари алоҳида ўринда туради. Чунки “Хамса” дostonларининг ҳар бирида устозга бағишланган махсус боб, тазкираларда эса бу зоти шарифга алоҳида таъриф мавжуд. “Хамсат ул-мутаҳайирин” эса – айтиб ўтилганидек, тўлиғича Жомий ҳаёти ва ижодига бағишланган асар. Шунинг учун ҳам икки буюк шоир муносабатларини тадқиқ этишда, аввало, ана шу асарларга мурожаат қилинади.

“Хамса”, биринчидан, амалда “Хамсат ул-мутаҳайирин” моҳиятига етиш учун жуда-жуда асқотади, иккинчидан, ҳатто, бу буюк эпопеяда Жомий таърифларида келган боблар ҳам устоз-шогирд ва пир-мурид муносабатларини тўла ёритиб беролмайди, яъни “Хамсат ул-мутаҳайирин”га бўлган

эҳтиёжни тўла қондира олмайди, учинчидан, “Хамса”да Жомий сиймоси – адабий тимсол, шунинг учун бу ерда у ўта бадиий бўёқларда тасвирланади, тўртинчидан, Жомий сиймосини яратишда муаллифнинг “Хамса”ни ёзаётгандаги ўз олдига қўйган мақсади билан “Хамсат ул-мутаҳаййирин”ни битишда ўз олдига қўйган мақсади кўп жиҳатдан фарқ қилади.

Навоий ҳар қанча соҳир сўз санъаткори бўлмасин, барибир, давр муҳити, реал воқеалар, инсоний муносабатларни ҳаққоний, тўлиқ тасвирлаш учун назмнинг имкониятлари торлик қиларди. Шунинг учун ҳам у насрга қўл урди. Бироқ тазкира жанри ҳам Жомий тимсолини тўлиқ яратиб бериш учун унчалик қулай эмас эди. Чунки тазкирада бир қанча шахс ҳаёти ва фаолиятини ёритиш кўзда тутилади. Бундан ташқари, “Мажолис ун-нафоис” – шоирлар, “Насойим ул-муҳаббат...” эса авлиёлар – ҳақидаги тазкира. Шунинг учун бу тазкираларнинг бирида Жомий шоир сифатида, иккинчисида авлиё тарзида таърифу тасниф этилади. “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да эса шоир ва авлиё, устоз ва раҳнамо – Жомий сиймоси бир бутун ҳолда гавдалантирилади.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг композицияси ҳам – жуда ўзига хос. Асар – асосан, “Муқаддима”, уч мақолат ва “Хотима”дан, яъни жами беш қисмдан иборат. Бироқ унинг “Бисмилло...” деб бошланувчи алоҳида кириш қисми ҳам бор. Унда Навоий ҳамд ва наът, Жомий таърифидан кейин асарнинг ҳар бир қисмида айнан нималар ҳақида тўхталишини ўзи батафсил ҳикоя қилади.

Бешта асосий боб таркибига кирмаган “Бисмилло...” китобхонга ўзига хос тарзда йўл кўрсаткич вазифасини бажаради.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин”нинг ҳар бир қисми нималардан таркиб топганини қисқача қайд этсак, қуйидагича манзара намоён бўлади:

“**Бисмилло...**” – ҳамд, наът, Жомий мадҳи, асарнинг мақсади ва режаси.

“**Муқаддима**” – Жомийнинг туғилиши, насаби, болалик ва йигитлик даври, устозлари ва пири, зоҳирий ва ботиний илмда эришган даражаси, Навоийнинг бу зот билан илк бор учрашгани.

“**Аввалги мақолат**” – икки ижодкор ўртасидаги нозик устоз-шогирдлик муносабатларини акс эттирувчи 17 та ҳикоят.

“**Иккинчи мақолат**” – Жомий ва Навоий ўртасидаги турли ёзишмалар ва улар билан боғлиқ воқеаларни қамраб олган 13 та ҳикоят.

“**Учинчи мақолат**” – Жомий асарлари рўйхати (жами 37 та китоб ва рисола саналган), шунингдек, икки буюк ижодкорнинг бир-бирига адабий таъсир этиши натижасида дунёга келган асарлар. Жами 12 масала.

“**Хотима**” – Навоий Жомий ҳузурда ўқиган ва таълим олган китоб ва рисолалар рўйхати, Жомийнинг кароматлари билан боғлиқ 5 ҳикоят, Жомий вафотининг тафсилотлари, Навоийнинг устозига атаб ёзган марсияси.

Навоий буюклигининг ўзига хос жиҳати шундаки, бу қалам соҳибига назмда ҳам, насрда ҳам тенгсиз асарлар яратиш қобилияти ато этилган эди. Аммо “Хамсат ул-мутаҳаййирин”да Навоийни тамоман бошқа ижодкор сифатида кўрамиз. Лайли ва Мажнун, Фарҳод ва Ширин каби тўқима тимсолларни ҳадди аълосига етказиб яратган шоир ўзи билан ҳамнафас яшаган реал шахс – Жомий сиймосини акс эттиришда бутунлай ўзгача йўлдан боради. Устози ва пирини таърифлашда турли жимжимадор, муболагага бой сўзлар, ифодалардан максимал даражада қочади. Ҳаётда ўзи кўрган, билган воқеаларни ўта аниқ қилиб ифодалайди. Энг муҳими, ҳеч ерда китобхонни чалғитмайди. Ҳаётини ҳақиқатни борлигича акс эттиради.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” – Ғарб адабиётшунослиги атамаси билан ифодалаганда, а г и о г р а ф и к асар. Чунки унда диний-тасаввуфий жиҳатдан комил шахс мадҳ этилади. Навоий бу асарда Жомийни фақат устози бўлгани учунгина эмас, балки комилликка етган тасаввуф вакили ва ўзининг пири бўлгани учун таърифу тасниф этади. Ана шу жиҳати билан асар – мумтоз адабиётимиздаги м а н о қ и б жанрига мансуб. Бироқ “Хамсат ул-мутаҳаййирин” анъанавий манокіблардан ҳам бирмунча фарқ қилади. Анъанавий манокібларда ҳам, агиографик асарларнинг Европадаги на-

муналарида ҳам мадҳ этилаётган диний ёки мистик (тасаввуфий) жиҳатдан комил деб ҳисобланган асар қаҳрамонининг ибратли ҳаёт йўли, кароматлари, фалсафий хулосалари батафсил ҳикоя қилинади. Бироқ уларда муаллифнинг нуқтаи назари, асар қаҳрамонига бевосита муносабати (симпатияси) деярли акс этмайди. Шунинг учун ҳам, кўпгина агиографик асарларнинг муаллифлари – номаълум. Уларда муаллифнинг фикр-мулоҳазаси эмас, мадҳ этилаётган қаҳрамоннинг ҳаёти бирламчи аҳамият касб этган. Бундан ташқари, агиографик асарларнинг аксарияти кўлдан-қўлга кўчирилиб, йўл-йўлакай таҳрир қилиниб, матннинг шакл ва мазмуни ўзгариб, у жамоавий ижод маҳсулига айланиб бораверган. Шу сабаб бундай асарларда таъриф этилаётган тарихий шахсни идеаллаштириш учун муболағага кўп эрк берилган, реал воқеалар турли тўқима ривоятлар билан қўшилиб кетган.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” да эса тамоман бунинг аксини кўрамыз. Биринчидан, Навоий Жомийнинг бутун ҳаётини тўлиқ эмас, балки унинг ўзи кўрган-билган жиҳатларинигина ёритишни асосий мақсад қилади. Иккинчидан, фақат ўзи ишонган, гувоҳ бўлган воқеаларнигина баён этади. Учинчидан эса асарда қаҳрамоннинг эмас, балки муаллифнинг унга бўлган муносабати, фикр-мулоҳазалари бирламчилик қилади. Навоий устози сиймоси, яъни объектни ҳар тарафлама эмас, балки, асосан, ўзи яхши билган жиҳатдан, субъект нуқтаи назаридан туриб тасвирлайди. Шунинг учун ҳам, *Навоий маноқиб-ҳолотлар анъаналари негизидан янги бир жанрни яратган*, деб ҳисоблаш мумкин.

Алишер Навоийнинг “Хамсат ул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарлари бир-биридан қанчалик фарқли хусусиятлари билан ажралиб турмасин, барибир, уччаласи ҳам бир типдаги ва айнан бир жанрдаги асарлар ҳисобланади. Бу уч асарни бугунги кундаги жанрлар билан муқояса қиладиган бўлсак, улар бадиий публицистиканинг *портрет очерк ҳамда тарихий-биографик эссега* жуда яқин туради. Гарчи эссе дастлаб Европа адабиётида шаклланиб, такомиллашган бўлса-да, Навоийнинг бу уч асарини, *эссе жанрининг ўзбек адабиётидаги дастлабки намуналари*, деб айта оламиз.

Навоийнинг бу уч асари том маънодаги бадиий наср намунаси эмас. Реал тарихий шахслар ва воқеаларни ифода этгани, шунингдек, тимсолийлик (образлилик) ни сақлаб қолгани билан, барибир, бугунги тушунчалар асосида *уларни публицистикага мансуб асарлар*, дея оламиз. Шу ўринда Навоийнинг тенги йўқ шоир ёки ёзувчигина эмас, балки ўта маҳоратли публицист эканига ҳам гувоҳ бўламиз.

Навоий дастлаб яқин кишиси, қайсидир маънода пири Саййид Ҳасан вафотидан икки йил кейин, яъни ҳижрий 896, милодий 1490/91 йили “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер” асарини ёзган эди. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” билан бу анъанани давом эттирди. Жомий вафотидан бир йил ўтиб Навоийнинг яна бир қадрдони Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Шундан сўнг Навоий 1495 йили “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарини қоғозга туширди.

Навоийнинг айнан шу уч киши ҳақида улар вафотидан кейин асар ёзиши бежиз эмас эди. Чунки у бу учала шахсни ўзига энг яқин дўст, устоз, раҳнамо деб билган. Қолаверса, бу шахсларни Навоий замонасининг ўзи яқиндан билган авлиёсифат инсонлари сифатида тасвирлаган. Аммо буларнинг орасида, табиийки, Абдурахмон Жомийнинг ўрни бутунлай бошқача эди. Шунинг учун “Хамсат ул-мутаҳаййирин” қолган икки “Ҳолот” га нисбатан ҳам номланиш, ҳам мазмун, ҳам ҳажм жиҳатидан кескин фарқ қилади. Шу ўринда: *“Навоий Жомий ҳақидаги асарни нима учун ўз анъанасига кўра “Ҳолоти Абдурахмон Жомий” деб эмас, балки “Хамсат ул-мутаҳаййирин” деб номлади?”* – деган табиий савол туғилади.

Айнан шу саволга Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ”¹ асаридан

¹ “Бадоеъ ул-вақоеъ” (“Нодир воқеалар”) – Зайниддин ибн Абдуҷалил Восифий (тахминан 1485/86 – 1566)нинг эсдалик сифатида ёзган асари.

жавоб топгандек бўламиз. Унда “Хамсайи мутаҳаййира” (“Ҳайратлангирарли бешлик”) ҳикояти келтирилади. Адибнинг ёзишича, бу ҳикоятни у хижрий 933 йилнинг жумадилохир ойи, яъни милодий 1547 йилнинг мартада Султон Муҳаммад Баҳодирхон билан Тошкент шаҳридан 1 фарсах (8 километр) масофа бўлган Парак дарёси бўйига овга чиққанида айнан шохнинг илтимосига биноан айтиб беради. Демак, бу ҳикоят халқ орасида кенг ёйилган. Унда келтирилишича, “Хамсайи мутаҳаййира” силсиласининг бошлиғи Абдурахмон Жомий бўлган. Бу ҳайратлангирарли бешликка яна Мавлоно Камолиддин Шайх Ҳусайн, кашф соҳиби – Мавлоно Шамсиддин, Мавлоно Довуд ва Мавлоно Муъин Тунийлар киришган. Зайниддин Восифий бу бешликни санар экан: *“Бирор ақл эгаси буларга олтинчи бўлиб қўйишга олмади”*¹, – деб ёзади.

Бу беш талаба 18 ёшларида ўз замонасининг кучли мударрисларидан бири Амир Саййид Шариф қўлида таҳсил олишар эди. Дарсларнинг бирида ўртага мураккаб бир масала ташланади. Шогирдлар билимдонликми, маҳмадоналикми қилиб, шу хусусда маъруза ўқиётган устознинг сўзини етти марта бўлишади. Али Кушчининг “Шарҳи тажрид” асари мутолаасида эса илми толиблар устознинг фикрига бутунлай қарши чиқишади. Шогирдларини илм жиҳатдан енголмаган Амир Саййид Шариф ҳийла йўлига ўтиб, ўзини касалга солади ва йигитларга қирқ кун таътил беради. Ўзи эса камчиликларини тўлдириш учун мук тушиб китоб ўқишга киришади. Бироқ шогирдлар ҳам анойи эмас эди. Улар вақтни бекор кетказмаслик учун чора излашарди. Ён-атрофда буларга бас келадиган мударрис топилмасди. Шунинг учун улар ҳар кун куръа ташлаб, ўзларининг ораларидан бир мударрис сайлашар эди. Биринчи кун дарс бериш Абдурахмон Жомий чекига тушади. Шундай қилиб, талабалар бир-бирларига дарс бериб, ўз билимларини янада чархлаб боришади. Устоз Амир Саййид Шарифнинг ҳам кўнгли хотиржам эди. У: *“Шогирдларим бекорчиликда юрибди, мен эса тинмай ўқиб, уларни енга оладиган даражада далиллар тўплادим”*, – деб ўйлаганди. Бироқ таътилдан сўнг шогирдларини ўз ҳузурига чорлаб, маърузани бошлаган устозни талабалар илм билан яна рад эта бошлашади. Шундан сўнг Амир Саййид Шариф: *“Боринглар, қаерни кўнглингиз тиласа, шу ерга бориб, дарс бераверинглар”*², – деб шогирдларига жавоб бериб юборади.

Зайниддин Восифий ҳикоя якунида шундай ёзади: *“Мавлавий (Амир Саййид Шариф – Ф. О.) ҳузуридан чиққанларидан кейин Мавлоно Жомий ишқ ва тасаввуф водийсига иўнгидилар. Мавлоно Шайх Ҳусайн ва Муъин Туний таҳсил ва мутолаага машғул бўлдилар. Мавлоно Довуд эса Султон Маҳмуд ибни Султон Абусаъид Мустанд садрлигига сайланди. Мавлоно Шамсиддин соҳиби кашф Султон Абусаъиднинг садри бўлди”*³.

Шундай қилиб, илм-маърифатнинг чўққисига чиққан бу бешлик халқ орасида “Хамсайи мутаҳаййира” номи билан машҳур бўлади.

Алишер Навоийнинг Жомий ҳақидаги асарига “Хамса ул-мутаҳаййирин” деб ном бериши ҳам – шу машҳур воқеа билан бевосита боғлиқ. “Хамсайи мутаҳаййира” воқеаси ўз даври ўқувчиси учун маълум бўлгани учун ҳам муаллиф асарнинг номи ва воқеа ўртасидаги боғлиқлик ҳақида ҳеч нарса демаган. Шу далилларга асосланиб, *“Хамсайи мутаҳаййира” воқеаси асарнинг номланиши ва айнан беш қисмдан таркиб топишини белгилаб берган*, деган хулосага келамиз. Аслида, Навоий устози ҳақида беш эмас, балки бир неча қисмдан иборат асар ёзиши мумкин эди. Агар, муаллиф “5” сонининг халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётдаги анъанавийлигини инобатга олган, десак, “7” рақамининг ўрни ундан ҳам каттароқ эди.

Демак, Навоийнинг “Хамса ул-мутаҳаййирин” асари номида юқоридаги ҳикоятга ишора бор. Шунинг учун ҳам бу асарнинг номи ва тузилиши муаллиф қаламига мансуб икки “Ҳолот”дан кескин фарқ қилади.

¹ Зайниддин В о с и ф и й. Бадоеъ ул-вақоеъ. Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1979. 184-бет.

² Ўша манба, 186-бет.

³ Ўша манба, ўша бет.

Умуман, XV аср адабий муҳити, хусусан, Жомий ва Навоий муносабатларини ўрганиш учун бу икки даҳо ёзган асарларнинг ўзи камлик қилади. Муносабатлар киёфасини янада ёрқинроқ очиб бериш учун уларга замондош бўлган бошқа адибларнинг асарларини ҳам чуқур тадқиқ этишимиз керак. Шундагина ўша даврдаги адабий муҳит, ўша замонда яратилган асарлардаги маъно-мазмунни теранроқ англаймиз. Агар Зайниддин Восифийнинг “Бадоеъ ул-вақоеъ” сида “Хамсайи мутаҳаййира” ҳикояти бўлмаганида, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарининг номланиш моҳиятини тўлиқ англамаган, унинг номланишини фақат асарнинг беш қисмдан иборат эканигагина боғлаб тунтирган бўлар эдик. Бу эса тарих ҳақиқатини чуқур англашга имконият яратмас эди.

Биз мулоҳаза юритган бешта билимдонга нисбатан ишлатилган “Хамсайи мутаҳаййира” иборасининг ўзи ҳам – рамзий маънога эга. Бу ҳақда “Ғиёс ул-луғот” дан қимматли маълумот оламиз: “*Хамсайи мутаҳаййира*” – *Ой ва Қуёйдан ташқари, бешта сайёра бўлиб, булар Уторуд (Меркурий), Зухра (Венера), Миррих (Марс), Муштарий (Юпитер) ҳамда Зухал (Сатурн) дан иборат. Уларни шунинг учун “мутаҳаййира” дейдиларки, улар гоҳ-гоҳ ўзларининг асосий, табиий йўлларида чекиниб, ўзларига яқин тарафга қараб ҳаракат қила бошлайди. Яна у томондан қайтиб, ўзларининг доимий йўлларига тушиб олади*”¹. Шундан хулоса қилиш мумкинки, Жомий бошлик бешлик ана шу улкан сайёраларга менгзалган. Бешликнинг бир баҳона тўғрисида устоздан чекиниб, 40 кундан сўнг яна мударрис олдида тўпланишини ҳам беш сайёранинг юқорида қилина санаб ўтилган хусусиятига ўхшатиш мумкин.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” да Жомий ва Навоий муносабатларининг турли томонлари акс этган бўлса ҳам, аввало, улар ўртасидаги ҳақиқий устоз-шогирдлик ришталари кўрсатилади. Жумладан, асарда муаллиф эринмасдан устози хузурида таълим олиш ва фойдаланиш юзасидан ўқиган китоблари рўйхатини ҳам келтириб ўтади. Бундан ташқари, Навоий Жомий “Хамса” билан “Хафт авранг” ни киёслаш йўли билан овоз чиқариб ўқиганида тинглаганини, шунингдек, баъзи рисолалар Жомий олдида ўқилмаган бўлса ҳам, улардаги айрим мураккаб жойларни устоздан сўраб турганини ёзади. Ана шу маълумотлар Жомийнинг ҳақиқатан ҳам, Навоийга тўғридан-тўғри муаллим, мударрис, чинакам устоз эканини яна бир қарра исботлайди.

Жомий ва Навоий ўртасида ўта кучли адабий алоқа бўлган. Бу “Хамсат ул-мутаҳаййирин” нинг деярли ҳар бир саҳифасида акс этиб туради. Навоий Жомийнинг турткиси билан кўплаб асарлар яратган бўлса, ўз ўрнида устоз ҳам шогирдининг даъвати билан йирик-йирик асарларга қўл уради. Бу таъсирни Навоий фахр билан қайта-қайта такрорлашдан чарчамайди.

Энг муҳими, устоз ва шогирднинг бир-бирига ҳурмат-эҳтироми, меҳр-муҳаббати – чексиз. Бундан ташқари, икки буюк қалам соҳибининг адабий дид ва савиялари – деярли бир хил даражада. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун “Хамсат ул-мутаҳаййирин” даги турли ҳикоятларни ўқишнинг ўзи – кифоя.

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” Жомий ва Навоий ўртасидаги устоз-шогирдлик муносабатларини ёритиш учун энг мўътабар илмий-тарихий манба ҳисобланади. Нафақат навоийшунос, балки жомийшуносларнинг ҳам бу бебаҳо асарга муурожаат этмай иложлари йўқ².

“Хамсат ул-мутаҳаййирин” ҳам Жомий, ҳам Навоий ҳаёти, фаолияти, айниқса, ижодини тадқиқ этишда бирдек хизмат қилаверади. Энг муҳими, бу асар икки буюк қалам соҳибининг ўзаро юксак муносабати, қолаверса, бир буюк тарихий шахснинг иккинчи бир бемисл даҳога бўлган чексиз ҳурмат-эътиборини намоён этади. Бу эса мазкур асарнинг кадр-қиммати юксак эканидан далолат беради.

Навоий Жомий билан айнан қайси йили учрашганини қайд этмаган. Бирок

¹ Ғиёс ул-луғот. 1-жилд. Душанбе. Нашриёти “Адиб”, 1987. саҳ. 313.

² “Хамсат ул-мутаҳаййирин” тожик тилига ҳам таржима қилиниб, чоп этилган. Қаранг: Хамсат ул-мутаҳаййирин. Д.: Нашриёти “Адиб”. 1989.

“Хамсат ул-мутахаййирин” даги айрим маълумотлар, бу иккала шахс Хусайн Бойқаро тахтни эгаллаган 1969 йилдан кейин илк бор кўришишига, деб хулоса қилишга ундайди. Шу йилнинг апрелида Навоий Самарқанддан Хиротга қайтиб келгани – аниқ. Жомий ва Навоий ўртасидаги устоз-шоғирдлик муносабатлари дастлабки учрашувдан бошланган бўлса ҳам (Навоий “Хамсат ул-мутахаййирин” да Жомий биринчи кўришишдаёқ “Рисолайи кофия” дан сабоқ берганини алоҳида таъкидлайди), пир-муридлик ришталари кейинроқ боғланган. Евгений Бертельс, *Навоий 1476/77 йили Жомий бошчилигида нақшбандийлик тариқатига кириб, унга мурид тушган*, деб ҳисоблайди.

Жомий тасаввуфда нақшбандия тариқатининг йирик вакили эди. У зимдан нақшбандияга руҳан мос бўлган маломатия оқимига, унинг одобига амал қилар эди. Бунин Навоий “Хамсат ул-мутахаййирин” да алоҳида таъкидлаб ўтади. Маломатийларнинг ботиний оламлари зоҳирда акс этмаслиги, яъни улар ташқи тарафдан оддий одамлардан асло фарқланмаслиги, шунингдек, уларнинг сўфийлигини ҳеч ким сезмаслиги керак. Улар ўта камтарлик билан ўзларига маломат ёғдиришни истаганлар. Бирор кишидан маломат кўрса, яъни кимдир уларни камситса, менсимаслик қилса, буни улар ўзлари учун фахр деб билишган. Жомий ҳам камтарликнинг олий намунасини кўрсатиб, ўзига маломат ёғдиришни хуш кўрган.

Маноқиб жанрининг талабига биноан, унда мадҳ этилаётган диний-тасаввуфий вакилнинг камолоти, эришган даражаси кўрсатиб берилиши керак. Шу жиҳатдан олиб қараганда, асарда Жомийнинг ҳам тасаввуфда тутган ўрнини белгилаб бериш муаллиф олдидаги муҳим масалалардан бири эди. Навоий Жомийнинг, зоҳирий илмлар билан бир қаторда, ботиний илмларни ҳам эгаллаганини таъкидлаб, уларни қуйидагича учга бўлиб кўрсатади:

Биринчиси – шеър, Жомий унинг ҳар турида ижод қилиб, барча шоирлардан кўра ҳам кўпроқ шуҳрат қозонди.

Иккинчиси – олдин ўтган шайх ва авлиёларнинг тасаввуфга оид, тушуниш мураккаб бўлган турли китобларини шундай шарҳлаш санъатини қўлга киритдики, бундан кўплаб эҳтиёжмандлар баҳраманд бўлди.

Учинчиси – тариқат одоби бобида шундай нозик йўл тутдики, унинг дунёвий илмлар, шеърятдан ҳам улўроқ бўлган ниҳоний иш, яъни тасаввуф билан машғул бўлганини атрофдагилар деярли билмади ва фаҳмламади ҳам.

Навоий устози ва пирини “*қошифи сирри Илоҳ*”, яъни “*Илоҳ сирларини қошиф этувчи*” деб таърифлайди. Бу таърифни унча-мунча кишига нисбатан қўллаб бўлмайди. Жомийнинг бу илоҳий даражасини ҳар ким ҳам сезавермаган. Навоий эса бевосита гувоҳ сифатида устозининг пирлик хусусиятларини замондошлари ва келажак авлодга билдириб кетишни ўзининг бурчи деб билди, шу масъулиятни бўйнига олиб, айна вазифани ҳалоллик, адолат ва маҳорат билан адо этди.

Мустабид тузум даврида Жомийнинг ҳаёти, илмий-адабий мероси хусусида талайгина тадқиқотлар амалга оширилган. Бироқ унинг сўфийлиги масаласини етарлича ўрганишга имкон берилмаган. Шунинг учун ҳам бугунги кун Жомий ва Навоий ҳаётининг тасаввуфий жиҳатларини янада изчил, ҳар тарафлама ва чуқур ўрганишни талаб этади.

Жомий ва Навоий ўртасидаги илмий-ижодий яқинлик масалаларини ўрганишда шу икки буюк ижодкор ёзиб қолдирган бебаҳо мерос энг асосий манба бўлиб хизмат қилади. Жумладан, “Хамсат ул-мутахаййирин” ана шу нозик масалани ҳал этишда энг ноёб манба ҳисобланади.

Фаррухбек ОЛИМ,
тадқиқотчи

“ҚУШ ТИЛИ” ТИЛСИМЛАРИ

Маълумки, улуғ шоир Алишер Навоий болалик чоғларида Шайх Фаридиддин Аттор қаламига мансуб “Мантиқ ут-тайр” достонини ёд олган ва сўнгги нафасларигача шу дурдона асар ҳаяжони билан яшаган. Ҳазрат “Лисон ут-тайр” асарини шу достонга жавоб тариқасида битгани тасодифий эмас.

Захириддин Муҳаммад Бобур “Бобурнома” китобида Навоий асарларини санар экан: “Алишербек назирӣ йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар. Ҳеч ким онча кўп ва хўп айтқон эмас. Олти маснавий китоб қилибтур, беши “Хамса” жавобида яна бир “Мантиқ ут-тайр” вазнида “Лисон ут-тайр” отлик...” деб алоҳида урғу беради.

“Лисон ут-тайр”нинг бир боби “Узининг Шайх руҳи мададидан анга татаббу қилганга қакнус тимсоли” деб номланган. Дурдона асарда сўзга икки хил маъно юкланади. Биринчиси сўз – калом, иккинчиси сўз – куймоқ маъносида. Зотан, “Сўзона” сўзи форсийда куйиш маъносини билдиради. Мазкур агама ўзаги “сўз” ҳисобланади. Ана шунга ишора сифатида Навоий ёзадики:

*Ўртадим олам элини, ўзни ҳам,
Қуш тилидин ўзга қилмай сўзни ҳам.
Будур умидимки, бу сўзи фано,
Борча куйганга бақо бергай яно.*

Навоий шу байт воситасида шоирларни – Сўз кишиларини мангуликка дахлдор бўлишига ишора қилади. Ҳақиқатан ҳам сўз кишилари жисмонан бу дунёни тарқ этганларидан сўнг ҳам шеърсеварлар қалбида яшаб қолаверадилар. Зотан, Фаридиддин Аттор дунёдан кўз юмганига қарийб саккиз аср бўлди. У ҳамон руҳан яшамоқда. Бу хусусият Навоий шахсияти ва ижодига ҳам тааллуқлидир. Алишер Навоий фано оламини тарқ этганига беш юз ўн уч йилдан ошди. Пировардида, Навоий шеърляти олам узра тилло қанотларини қоқаётганига шоҳид бўламиз.

Бу таърифларни қаламга олишдан мақсад шуки, “Қуш тили” халқаро антологияси (“Тафаккур” нашриёти, Тошкент, 2011 йил. Лойиҳа муаллифи: Баҳром Рўзимухаммад. Нашрга тайёрловчи: Аъзам Обидов.) жаҳоннинг кўп мамлакатларида эътироф этилаётганини бир қарра ўқувчига эслатиб қўйишдир. Шу антология боис бўлиб, Навоий ғазалларига Польшада ҳам қизиқиш уйғонган. Алишер Навоийнинг асарлари поляк тилида нашр қилинмоқда. Бундан аввал ул зот асарлари Америка Қўшма Штатлари, Франция, Россия каби нуфузли давлатларда эълон қилиниб, юксак эътирофларга сазовор бўлди.

“Қуш тили” халқаро антологияси ўзбек, рус, турк, инглиз, немис, испан, поляк, француз тилларида нашрдан чиқарилган. Антологияга қирқдан ортиқ мамлакатларда яшаб ижод қилаётган етмиш етти нафар шоирнинг қуш мавзусидаги ёки “қуш” сўзи ишлатилган шеърлари жамланган. Антология марказида Алишер Навоий ижоди турганлиги китоб қадрини янада оширади. Зотан, жилла курса шу антологияга кирган хорижлик муаллифлар мутафаккир бобомиз ижод сарчашмасидан озик оладилар.

Мазкур тўпламнинг илк саҳифаларида шоир ижодидан айрим намуна-

лар француз, рус, инглиз, немис, поляк тилларида ҳавола этилган. Бундан кўзланган мақсад ўзбек мумтоз шеърляти микёси, жилоларини жаҳон бўйлаб тарқалишини таъминлашдир. Бу – биринчи хусусият. Иккинчи хусусият шуки, бугунги кунда шеърлят шайдолари Европа, Америка, Африка қитъаларида қалам тебратаётган шоирлар назмидан унчалик ҳам вокиф эмаслар. Бу китоб ана ўша бўшлиқни тўлдириш учун ҳам муайян маънода хизмат қилади.

Учинчи хусусият шуки, бу антология воситасида бу антология боис бундан беш аср аввалги ва ҳамда йигирма биринчи аср бошидаги Шарқу Фарб шеърляти ўзаро туташтирилади. Олис ўтмиш ва бугунги давр оралиғидаги “девор” олиб кўйилади. Бир муқова остида мозий ва замона шеърляти жамлашуви Сўзнинг яшовчанлигига, замон ва макон танламаслигига гувоҳ бўлади.

Тўртинчи хусусият – жаҳон тилларини пухта биладиган тадқиқотчилар дунёнинг машҳур шоирлари шеърлятини аслиятда ўқишлари, аслият ва ўгирмаларни ўзаро қиёслашлари мумкин.

Бешинчи хусусият тўғрисида тўхталсак... Антологияга кирган шеърларнинг аксариятида воқеликка кўчган шакл ўқувчиларимизга у қадар таниш эмас. Гоҳо ўқувчига постмодерн йўналишига мансуб битиклар эриш туюлиши мумкин. Аммо, ўзбек ўқувчиси мутолаа жараёнида авангард усуллар ҳавосидан нафас олишга киришадилар, деб ўйлаймиз.

Айрим муаллифлар, дейлик, Праяг Сайкиа (Ҳиндистон), Кристофер Меррилл (АҚШ), Вивен Пламб (Янги Зеландия), Зофия Безжинска (Польша), Жене Доти (АҚШ) каби шоирлар синчков мухлисларга таниш. Чунки, бу муаллифларнинг шеърлари даврий нашрларимизда, “Илонбалик” халқаро антологиясида эълон этилган. Улар халқаро адабий алоқалар тараққиётига хизмат қилиб келишмоқда. Масалан, доктор Праяг Сайкиа Чўлпон, Усмон Носир, Рауф Парфи, Абдулла Орипов дохил қирқ саккиз шоиримиз шеърларини инглиз тилидан ассам тилига ўгириб, Ҳиндистонда нашр этди. Кристофер Меррилл эса жаҳонда довруқ қозонган Айова Халқаро Ёзувчилар Дастури директори сифатида ижодкорларимиз билан яқин алоқалар ўрнатган.

Энди “Қуш тили”га мансуб айрим шеърлар таҳлилига ўтсак. Венесуэла Лотин Америкаси шеърляти тараққий этиб бораётган мамлакат ҳисобланади. Ушбу мамлакат вакили Антония Трухило қаламига мансуб шеърнинг илк сатрлариёқ эътиборимизни ўзига жалб этади:

*Бу қуш ўлимидан олдин
Тумишқчасини очшига ва сайрашига интилади
Барғни эмас
Уни қўллаб турган дарахтни
Кесиб ўтмоқчи*

Бармоқ вазни оҳанглирига қўниккан, миллий образларимиз, ўта таниш мавзулар “таъмини” обдон тотган ўзбек ўқувчиларимизга бу ритм, бу гап бошламаси, бу иллюзия кутилгани қадар “ботмайди”. Аммо, матн астойдил ҳис қилинса, ўқувчи бошқача шеърлий кайфиятга тушади.

Қуш орқали яратилаётган воқелик ўта сирли. Қуш шохга қўниб ўтираркан, ёнидаги япроқни эмас, яхлит дарахтни ўйлайди. У ўляпти, яъни жисмидан руҳи чиқиш арафасида турибди. Унинг фикрлари телбалик ва ҳақиқат оралиғидаги мулоҳазалардир. Бу телбалик учиб, бошқа ҳақиқат келади. Ана ўша чизгилардан сўнг шоир ҳолатлар рўйхатини ўқувчиларга тақдим этади. Ва унинг нигоҳи энди далаларга қадалмайди. Анави дарахтлардан олтин ҳам кутмайди. Бу қуш ўлимидан олдин ўз дунёсида учади, ичида товланаётган, ўша шохчага. Демак, қуш энди қўк сари эмас, ўзининг ичига, яъни руҳий дунёсига қараб учяпти. Гап озодлик хусусида кетмоқда.

Ҳар қандай шакл озодликка раҳна солиши мумкин, дея уқтиради муаллиф. Ва шеърнинг иккинчи қисмида бу мулоҳазаларини янада “қуюқлаштиради”:

*Бошқа қуш
Чинакам қуш
Саҳифага тушишдан
Бош тортмоқда*

Шоир энди Қуш ва Озодлик ғояларини ёнма-ён қўяди. Озодликка эришув йўлларини босқичма-босқич таърифлаб боради. Пировардида “у бўшлиқни танлади”, деб ёзади. Аён бўладики, шоир қуш образи, қушнинг ҳаракатлари воситасида Озодликка интилиш ғояларини қўрсатиб беради. Аммо, танланган усул, образлар силсиласини осонгина англамоқ мушкул. Хўш, бу мушкулот нимадан?

Ўн бешинчи асрларда Алишер Навоий форс шеърятидан таъсирланиб, бир қанча шоҳ асарлар яратди. Форс шеъряти эса араб халқлари назмидан озикланган тарихдан маълум. Умуман олганда, тамаддун ўчоғи ҳисобланган Арабистон шеърятга бошқача оҳанглар, бошқача мотивлар тақдим этган эди. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Европада кўп йиллардан буён нашъу намо сураётган сонет жанри ҳам аслида Арабистонда шаклу шамойил касб этган. Бу ўринда, шартли равишда умумий нуқталар мажмуи иборасини қўллаймиз. Бинобарин, араб дунёсида шаклланган усуллар замон тақозоси боис дунё халқлари адабиётига кенг тарқалган. Бу ноодатий, тасодифий ҳодиса десак, бу мантикка зид ҳолатдир. Зотан, Шарқнинг буюк мутафаккирлари араб, форс, ҳинд тилларини бирваракайига ўзлаштиришгани ҳам чуқур мазмунга эга. Кузатишлар шуни қўрсатадики, ўн бешинчи асрларда яшаган Ғарб шоирлари ижодида ҳам улар услубига хос батафсиллик, сўфиёна ёки ички кечинмалар тугёнини кузатиш мумкин. Бу ҳолат орадан беш-олти асрдан сўнг ҳам такрорланар экан, нега хайрон қоламиз?

Америкалик олима Рэйчел Харел “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилдирган “Кўклардан кўкларгача” (2005 йил) мақоласида умумий нуқталар мажмуи иборасига қуйидагича ёндашади: “... Барча “модернизмлар” ва уларнинг давомчилари бўлган оқимлар (шу жумладан, америка постмодернизми ҳам) баъзи умумий импульслардан озикланади – тилнинг “чарчаганлиги”га, ўз ифода имкониятларини “туғатганлиги”га реакцияси, шаклнинг ўзи билан ҳам анъанавийликка исён, замонавий дунёнинг илгари назардан четда қолган жиҳатларига эътибор, руҳ безовталиги ва ҳ.к. Шундай бўлса ҳам, ўзбек модернизми бошқа ўқувчилар доираси, бошқа тил шароити ва шоирларнинг ўз ўтмишдошлари билан бошқача муносабатларига мувофиқ равишда ўзига хос йўналишда ривожланмоқда”

Ушбу мақола ўзбек тилида ёзилгани билан ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Зотан, маданиятлар ўзаро яқинлашаётган бугунги кунда турли тилларни ўрганишга иштиёқ кучайиб бормоқда. Аслини олганда “модернизм” атамаси нисбий бўлиб, бошқа ўлчамдаги адабиёт ёрлиғи мазмунини ўзида ифода этади. Эҳтимол, “Илонбалиқ”, “Қуш тили” халқаро антологиялари пайдо бўлишига ҳам замона билан ҳамнафаслик туйғуси сабабчи бўлгандир? Агарда биз бу тўғрида чуқурроқ ўйлаб кўрсак, шу икки антологиянинг кадри янада ошади.

Жаҳон халқларининг бугунги шеърятини рамзийликка асослангани туйғули ҳам ўқувчини зериктирмайди, аксинча, қат-қат “пардалар” ичида нималар борлигига қизиқиш асосида идрокингиз тобланади. Бу ребус ёки кроссворд жумбоқлари эмас, балки, ўша ўн бешинчи асрлардаги сирлиликнинг янгича кўринишларидир. Зотан, Алишер Навоий қаламига мансуб “Лисон ут-тайр”нинг Шайх Фаридиддин Аттор асари – “Мантик ут-тайр”га муштарак жиҳатлари ҳам сирли образлар силсиласи билан изоҳланган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Иккала давр шоирлари ҳам қуш деганда қушни назарда тутишмайди. Бу бир тимсол. Навоийнинг “Сен гумон қилгандин ўзга..” таъкидини ёдимизга келтирсак, масала ойдинлашади. Дейлик, қуш тимсоли орқали инсон тасвирланаётган норвегиялик шоир Истерин Иралу шеъри мисол бўла олади:

*Пага-пага тушар экан қор
Шамол ҳилпиратган
Сариқ-яшил палтоли
Жувонининг нақ устида
Сирғалиб сирғалиб учади чорлоқ
Иккисини ҳилпиратар қор*

Шеър бор-йўғи олти сатрдан иборат. Қўлланилган усул у қадар мураккаб ҳам эмас. Аммо “сариқ-яшил палтоли жувон” ибораси орқали ажойиб ташбеҳ яратилган. Шеърда қор ва шамол ҳаракати тасвири сўнги сатрларни “очиб юборади”. “Сирғалиб-сирғалиб учади чорлоқ, иккисини ҳилпиратар қор”. Қор ва шамол образлари қуш ва инсон образлари билан уйғунликда чизилади. Бу чиройли тасвирга айланади. Айнан шу кичик шеър ёдимизга япон хайку ва танкалари руҳини соладики, буям тасодиф эмас. Зотан, ҳозирда Европа ва Америка шоирлари ҳам япон шеърятидан таъсирланмоқдалар. Жумладан, антологияга киритилган америкалик шоир Жене Доти хайкулари бунга мисол бўла олади. Жене Доти инглиз тилидаги мумтоз замонавий ғазаллар веб-сайтини очган. Бу шоир айна даврда ғазалнависликни дунё бўйича тарғиб қилар экан, ўзи ҳам ғазаллар битади. Хайкулари эса Жене Дотининг Шарқ мумтоз назми, жумладан, узоқ Шарқ мумтоз шеърятини руҳини теран англаганидан дарак беради:

*Кунчиқарда турибди йога
Олис зоглар қағиллар гўё
Кўзойнакли илон бўлгуси*

Истеъдодли ёш таржимон Нозима Тошпўлатова таржимасида ҳозирги кунда Испаниянинг Барселона шаҳрида яшаётган шоир Рохелио Сандернинг “Олтин қуш” сарлавҳали шеъри антологияга кирган бошқа шеърлардан алоҳида ажралиб туради. Бу шеър бир жиҳатдан визуал шеърят намунаси. Чунончи, матнда турли чизмалар мавжуд. Чизмалар ўзаро туташтирилса, қуш сураги пайдо бўлади.

Шеърлари инглиз, ўзбек, мўғул тилларига ўгирилган араб шоири Саид Гоуда (Гонг-конг) қаламига мансуб “Маъюс қушим” сарлавҳали шеърнинг илк сатрлариданоқ Шарқ шеърятини аънаналари бўртиб кўринади. “Олтин қафас” образи ила мумтоз шеърятимизга ишора қилгандек гўё. Зотан, улут Навоий ҳам шу турдаги образларни ғазал, рубоийларида кўп ишлатган. Саид Гоуда оддий тасвирдан мураккаб усулларга ўта бошлайди:

*Қушлар дўконидан сотиб олганим
Олтин қафасдаги дон-дунга сероб
Анҳор оқиб турган маъвода ўсган
Қушим хомуш бетоб
Айвонга иламан
Жаннатий овоз-ла
Уйғотишин иштайман ҳар тонг...*

Аммо, қушнинг боши эгик: “Қушим хомуш-хомуш, Сайрга чикқанда қаддин ғоз тутар, Самога боқади ноумид, соғиндимикин ё муҳаббатини”.

Саид Гоуда қуш образи орқали садоқат, вафо ҳиссиётларини ифодалайди. Пировардида, рамз-тимсолларга мурожаат қилиб, қуйидагича хулоса айсайди:

*Уни мағлуб ва хор ташлаб кетарми
Улжа қилиб инсон зотига
Жаланинг шарпаси?*

Мазкур тўпламни мутолаа қилар экансиз, хаёлан олам бўйлаб саёҳатга чиққандай бўласиз. Гарчанд масофа олислиги сизни ўйга толдирса-да, шоирлар орасидаги фикрий муштарақликлар ҳайратга солади. Алҳол, шоирларнинг ботиний яқинлиги образлар орқали намоён бўлади. Мазкур антологияга Ҳалима Худойбердиева, Баҳром Рўзимухаммад, Муҳаммад Гаффор, Хосият Рустамова, Рифат Гумеров шеърлари ҳам киритилгани кизиқишимизни оширади ва уларнинг битиклари билан бошқа қитъа шоирлари назмий асарларини қиёслашимизга имкон беради. Бу муаллифларнинг шеърлари ҳам тўпламнинг умумий руҳига мос тушган. Хусусан, Ўзбекистон халқ шоираси Ҳалима Худойбердиева қаламига мансуб “Батамом уйғонсам...” сарлавхали шеър лирик қаҳрамони уйғониш ҳиссиёти билан озодликни ёнма-ён қўяди. Шеър хулосаси тубандагича:

*Ўзимча кимнингдир
Ғамини едим,
Кимнингдир кунига
Юрибман яраб.
Батамом уйғониб
Ололсам дейман,
Учиб кетармидим
Кўкларга қараб.*

Инглизча таржимада шеър шакли, руҳи сақлаб қолинган. Бадиий таржима муваффақиятли чиққанми-йўқми, бу соҳа мутахассислари ҳукмига ҳавола. Бизга аҳамиятлиси, ўзбек шоираси ижоди хусусида инглизчабон адабиёт шайдолари тасаввур ҳосил қилишидир.

Хосият Рустамова – ҳозирги замон ўзбек шеърятининг пешқадам вакиласи. Унинг шеърлари кўплаб хорижий тилларга ўгирилиб, чоп этилди. Шоиранинг қуш мавзуидаги шеъри мазкур антологиянинг энг таъсирчан битиклари сирасига мансуб:

*Жовдираб қарайсан қафасга отсам
Бир ҳовуч ушоқ дон, сув ва майсани...
Олдинга ташлайман нимаки топсам –
Озодликдан бошқа ҳамма нарсени.*

Мақоламиз ниҳоясида таъкидлашни истардикки, “Қуш тили” халқаро антологиясини юзага келишида, қирқдан ошиқ мамлакатларга тарқатилишида шоир, таржимон, лойиха ижрочиси Аъзам Обидовнинг хизматлари беқиёс. Нашрга тайёрловчилар антологияга янада жозиба бағишлайдиган картиналарни ҳам танлай билган. Жумладан, мусаввирлар – Гулнора Раҳмон ва Нодира Иброҳим мўйқаламига мансуб картиналар шарқона оҳангга кўнгиш гўзалликларидан “қуйлайдилар”. Бу қуйлар шеър мусикасидан асло кам эмас.

*Одинабону ҚУЛМУРОДОВА
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари
университети битирувчиси*

СУРАТЛАРДА СИРЛИ СИЙРАТ

Санъат оламида истеъдодли инсонлар кўп. Ана шундай истеъдод сохибларидан бири – Африка куйчиси, “афроамерика” rassomi Кейт Маллет 1948 йилнинг 7 октябрида Американинг Пенсильвания штатида таваллуд топган. Отаси Бойд Маллет иккинчи жаҳон урушида иштирок этган, кейинчалик муҳандис, электрик бўлиб ишлаган. Бойд ўттиз уч ёшида юрак хуружидан вафот этади. Бу вақтда бўлажак rassom эндигина олти ёшга тўлганди. Турмуш ўртоғининг вафотидан сўнг Дороти Уильямс хоним олти ёшли болакай Кейт, қизи Ева ҳамда икки ўғли Жейсон ва Рональд билан қолади. Шу тариқа болалиги унчалик ширин хотираларга бой бўлмаган Кейт ўн икки ёшида расм чизишни бошлайди. У дастлаб шунчаки хавас учун чизарди. Оила аъзолари орасида санъаткорлар бўлмаса-да, болакайда Худо берган ноёб қобилият бор эди. Кейинчалик расм чизишга қизиқиши янада ортиб, унга жиддийроқ эътибор қаратди.

Тасвирий санъат борасидаги илк таҳсилни Rassomчилик талабалар лигасида ҳамда Нью-Йоркдаги Хантер коллежида олди. Уқиш мобайнида устозлари унинг ажойиб санъатига тан беришиб, ҳамкорликда фаолият юритишни ҳам таклиф қилишади. Уша вақтларда Кейт Нью-Йоркдаги Виржин рекордз овоз ёзиш студиясига rassom сифатида ишга киради. Бундан ташқари, бир қатор машҳур мусика гуруҳлари учун ташқи кўриниш, кўйлак яратишда ҳам фаол иштирок этиб, безакчилик қилади. Дастлаб эркин ижодкор сифатида иш бошлаб, ўн беш йил мобайнида Фронтлайн rassomлик нашриётида безакчи-мусаввир бўлиб ишлайди. Унинг ижод намуналари дунёдаги энг катта нашриёт ҳисобланмиш “Art Prints” да (Канада) босилади. Бугунги кунда ҳам ушбу ташкилот Кейтнинг санъат асарларини тарғиб қилади.

1980 йилда Кейт Лос-Анжелесга кўчиб келади. Бир қанча нашриётлар асарларига расм чизади. “Авлод” деб номланган асари унга чинакам омад келтирди, у шу ишининг савдосидан кейин, ўзининг шахсий студиясини очган.

У дастлабки ишларида мойбўёқдан фойдаланарди, кейинчалик акрил бўёқларга меҳр қўйиб, жаҳонга машҳур санъат асарларини ярата бошлайди. Унинг ишларига талабгорлар жуда кўп эди. Кўпгина ташкилотлар унга буюртма бериш учун хатто навбат кутишарди.

Кейинчалик rassom нафақат ташкилотлар учун, балки фильм ва теле-студиялар илтимосига биноан ҳам гўзал санъат намуналарини яратади. Шунингдек, “афро-америка” аёллари учун сеvimли бўлиб қолган таомнома

китобларининг муковаси унинг сержило бўёқлари билан безалиб, харидорларга манзур бўла бошлайди. Бугунги кунда оммабоп саналган кўплаб китоблар муковасида ҳам у чизган суратларни учратиш мумкин. Унинг ижоди намуналари дунёнинг нуфузли музейларида намойиш этилмоқда.

*Зилола ЖАЛОЛОВА
тайёрлади*

УЛАР ҲАМ ШУ ОЙДА ТУҒИЛГАНЛАР...

1 MART

1445 йил. Сандро Боттичелли, итальян мусаввири. “Данте портрети”, “Паллада ва Кентавр”, “Баҳор”, “Венера ва Марс”, “Хушхабар”, “Сехргарларга сажда”, “Тўдак тугган Мадонна” сингари кўплаб асарлар яратган.

1892 йил. Рюноскэ Акутагава, япон ёзувчиси. “Расёмон дарвозаси”, “Темир лабиринт”, “Ўрмонда”, “Алвасти”, “Апрель-июнь”, “Телбанинг ҳаёти”, “Ғарб одамлари”, “Ўргимчак тўри”, “Мандаринлар” каби асарлар муаллифи.

6 MART

1927 йил. Габриэль Гарсиа Маркес, колумбиялик ёзувчи. Нобель мукофоти лауреати (1982). “Ёлғизликнинг юз йили”, “Вабо пайтидаги севги”, “Патриарх кузи”, романлари, “Ошкора қотиллик кассаси”, “Мовий кўзли кучуклар”, “Бальтасар ҳаётида унутилмас кун”, “Кўзгу билан суҳбат”, “Полковникка ҳеч ким ёзмайди” каби қисса ва ҳикоялари билан машҳур.

1929 йил. Фозил Искандар, абхазияли ёзувчи, шоир. “Йўл”, “Ёзги ўрмон”, “Яшил ёмғир” шеърый китоблари, “Номаълум меҳмон”,

ТАҚВИМ

“Эчки буржи”, “Инсон ва агрофидагилар”, “Ёнғоқ соясида”, “Болалик дарахти”, “Гераклнинг ўн учинчи жасорати”, “Чегемдан чиққан Сандро”, “Ох, Марат!”, “Инсон манзиллари” каби насрий асарлар муаллифи.

7 MART

1924 йил. Кобо Абе, япон ёзувчиси, драматург. “Бегона киши”, “Ёндирилган карта”, “Қумдаги аёл” романлари, “Дўстлик”, “Яшил пайпоқча”, “Арвоҳ шу ерда” пьесалари муваффақият келтирган.

12 MART

1928 йил. Эдвард Олби, америкалик драматург. “Хайвонот боғида нима юз берди?”, “Бесси Смитнинг ўлими”, “Фэм ва Йем”, “Америкача орзу”, “Ҳаммаси тамом”, “Денгиз рамзи”, “Эчки ёхуд Сильвия ким?” каби пьесалар муаллифи.

15 MART

1830 йил. Пауль Йоханн Людвиг фон Хейне, немис шоири ва ёзувчиси. Нобель мукофоти лауреати (1910). “Мария Магдалина”, “Ганс Ланга” номли пьесалар, “Аср болалари”, “Жаннатда”, “Мерилин” ва бошқа кўплаб романлар яратган.

20 MART

Эрамиздан аввалги 43 – миллдий 18-йиллар. Публий Овидий Назон, улуғ итальян шоири. “Фан ишки”, “Ғамгин элегиялар”, “Метаморфозалар”, “Фастлар” сингари асарлари жаҳон адабиёти хазинасидан жой олган.

1828 йил. Генрик Ибсен, норвегиялик драматург. “Ёввойи ўрдак”, “Қўғирчоқ уй”, “Халқ душмани”, “Гедда Габлер”, “Пер Гюнт” пьесалари билан машҳур.

21 МАРТ

1885 йил. Алихонтўра Соғуний, дин ва жамоат арбоби, шоир, мутаржим. “Темур тузуклари”, Аҳмад Донишнинг “Наводир-ул вақое”, Дарвиш Али Чангийнинг “Муסיқа рисоласи” асарларини таржима қилган. “Девони Соғуний”, “Тарихи Муҳаммадий”, “Шифо-ул илал” каби асарлар муаллифи.

22 МАРТ

1394 йил. Мирзо Улуғбек, буюк ўзбек комусий олими. “Зижи жадиди Кўрагоний”, “Бир даража синусини аниқлаш ҳақида рисола”, “Рисолаи Улуғбек”, “Тўрт улус тарихи” асарлари дунёга машҳур.

23 МАРТ

1881 йил. Роже Мартин дю Гар, француз ёзувчиси. Нобель мукофоти лауреати (1937). “Шаклланиш”, “Тиболар оиласи”, “Жан Баруа”, “Африкача иқроор” романлари, “Эски Франция”, “Полковник Моморнинг кундалиги” қиссалари ва “Камгап” драмаси муаллифи.

1910 йил. Акира Курасава, япон кинорежиссёри. “Дзюдо ҳақида афсона”, “Осмон билан ер ўртасида”, “Жаннат ва дўзах”, “Расёмон”, “Тахт ва қон”, “Қизил сокол”, “Додэскодэн”, “Дерсу Узала”, “Телба”, “Ажойиб якшанба” каби фильмлари шуҳрат келтирган.

24 МАРТ

1832 йил. Роберт Гамерлинг, австриялик шоир ва драматург. “Қувғиндаги Венера”, “Оқушларнинг мунгли қўшиқлари”, шеърӣй китоблари, “Агасфер Римда” ва “Қирол Сион” поэмалари, “Томункулус”, “Аспазия”, “Дантон ва Робеспьер” каби драматик асарлар муаллифи.

26 МАРТ

1926 йил. Дарио Фо, италиялик драматург, режиссёр. Нобель мукофоти лауреати (1997). “Анархистнинг тасодифий ўлими”, “Тук-тук! Ким у? Полиция”, “Йиғлама дедимми, йиғлама” сингари пьесалар муаллифи.

28 МАРТ

1483 йил. Рафаэль Санти, буюк италиян мусаввири. “Папа Юлий II портрети”, “Африка мактаби”, “Одам Ато ва Момо Ҳаво”, “Ўтлоқдаги Мадонна”, “Мария никоҳи”, “Аёллар портрети. Соқов қиз” каби кўплаб асарлар ижодкори.

31 МАРТ

1685 йил. Иоганн Себастьян Бах, немис композитори. Контата, симфония, вокал, хорал, сюита, вариациялардан иборат мингдан ортиқ муסיқий асарлари жаҳон муסיқаси хазинасидан жой олган.

1732 йил. Йозеф Гайдн, австриялик композитор. “Оқсоқ шайтон”, “Орфей ва Эвридика ёхуд дил фалсафаси”, “Асмодей ёхуд янги оқсоқ шайтон”, “Дорихоначи”, “Кимсасиз орол”, “Балиқчи аёллар” каби ўттизга яқин опералари, юздан ортиқ симфония, кўплаб сонаталари билан шуҳрат қозонган.

М.МУҲАММАДАМИНОВА
тайёрлади

RESUME

 In the next issue of the magazine is printed the completion of “Financier” by T. Dreiser and a story is named of “Elder King in exile” by A. Geiger. Early translations into Uzbek of classical Russian literature works of Maxim Gorky, carried out in twenties years of the last century by Yuldash Amanov and Oston.

 In the column of “Heritage Masters in Translation” are printed samples of world poetry in translated unsurpassed poetess, translator Zulfiya. Among the translations focuses to work of the great Ukrainian poet Taras Shevchenko, the 200th anniversary of which is celebrated throughout the world.

 In “Literature. Philosophy” column is published Nobel report of Mario Vargas Llosa, in the sub-heading “Comparison and interpretation” are printed some articles for comparative literature.

 As this issue of the magazine devoted to literature and art of Central Africa, in the column “Globe” are published samples of prose and poetry in Africa, articles and essays about her great personalities.

РЕЗЮМЕ

 В очередном номере журнала печатается завершение романа Т.Драйзера «Финансист» и повесть А.Гайгера «Пожилой король в изгнании». Опубликованы ранние переводы на узбекский язык произведений классика русской литературы Максима Горького, осуществленные в 20-годы прошлого века Юлдашом Омоном и Остоном.

 В рубрике «Наследие мастеров перевода» печатается образцы мировой поэзии переведённые непревзойдённой поэтессой, переводчицей Зулфией. Среди переводов особое внимание уделяется к творчестве великого украинского поэта Тараса Шевченко, 200-летие которого празднуется во всем мире.

 В рубрике «Литературоведение. Философия» публикуется нобелевский доклад Марио Варгаса Льюсы, в подрубрике «Сопоставление и истолкование» предлагаются некоторые статьи сравнительного характера.

 Поскольку этот выпуск журнала посвящается литературе и искусству Центральной Африки, в рубрике «Глобус» опубликованы образцы прозы и поэзии Африки, статьи и эссе о её великих личностях.

Жаҳон АДАБИЁТИ

2014 йил март сони

**Обуначилар
диққатига!**

*Журнални обуначига етказишда
муаммолар пайдо бўлса, куйидаги
манзилга мурожаат қилинг:*

*Тошкент шаҳар, Амир Темура
1-тор кўча, 2-уй.Тел: (8371)*

*233-67-98,
233-60-78*

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛА,
С.АЛИЖОНОВА
Техник муҳаррир З.ЖАЛОЛОВА
Мусаххих Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи М.АЛИЕВА

Жаҳон адабиёти, 2014

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Таҳририят манзили:

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 11.04.2014 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 3640 нусха. 3360 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида теришиб, “SHARQ” НМАКда чоп этилди.
100000, Ўзбекистон, Тошкент ш. Буюк Турун кўчаси, 41 уй.

© Жаҳон адабиёти, 2014 й.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

208